

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

גיליון מיוחד בנושא סוציולוגיה של משבר משטרי

הקדמה

אדריאנה קמפ, טליה שיף ורמי קפלן | עורכות.ים

המשבר המשטרי בראי ניגודים מבניים בחברה הישראלית

אריז' סבאע'ח'ורי

התודעה המפוצלת וההגנה על הדמוקרטיה הקולוניאלית

יעל ברדה

שלילת אזרחות – על שני הפנים של ההפיכה המשטרית: הקולוניאלי והסמכותני

סיגל נגרירון

"המזרחים", משבר חברתי וגלגוליה של "הבעיה העדתית" בסוציולוגיה הישראלית

איתן אלימי

תג מחיר כביטוי של משבר משטרי

אופיר עבו

היהודיות כהגמוניה וכמשאב: המשבר המשטרי בראי השינויים במבנה האזרחות של ישראל

מיכל פרנקל

אי-ליברליזם יהודי: מבט מגדרי

אריקה וייס

החלק שאין לו חלק: מבט פוסט-ליברלי על המשבר הנוכחי

המשבר המשטרי בראי המאבק ההגמוני

אורי רם

מאבקי הגמוניה בישראל: סוציולוגיה גרמשיאנית קצרה

דני פילק ואמית אביגור-אשל

המשבר החקיקתי כמשבר הגמוני: המאבק הלא פתור בין הבלוק הפופוליסטי המדיר ובין הבלוק הבורגני

רמי קפלן ואילון טוהר

פרייביליגית, לא הגמונית: האם "האליטה הליברלית" שולטת בחברה?

יובל פיינשטיין

יקיצתו של האתנו-רפובליקניזם ומאבקו באתנו-לאומנות בישראל

יצחק ששון ויוסי הרפז

האם הדמוגראפיה תכריע? יחסי כוח בין המגזרים בישראל שלאחר שלטון האחוסלים

המשבר המשטרי בראי תנועת המחאה

נסים ליאון

מפחד לזעם: פוליטיקה דיסטופית בישראל, 1995-2023

אורי שורץ

דמוקרטיה או מרד: על עבודת משמעות וכינונו של משבר

יפעת גוטמן

מי "הצד הממלכתי" בסיפור הזה? מסר מתון ופרקטיקות רדיקליות במחאה נגד המשבר השלטוני

לב גרינברג

בין קפלן לחווארה: השבר המשטרי ותפקיד החברה הצבאית בהגנה על הדמוקרטיה

יוליה לרנר וורברה פרטר

חיים בהשוואה: המשבר המשטרי בישראל בעיני פליטי הדיקטטורה הרוסית

המשבר המשטרי בראי החינוך, שוק העבודה והצבא

יריב פניגר

האם החינוך הממלכתי בישראל הגיע לסוף דרכו? מקורות המשבר, סיכונים והזדמנויות

אפרת הרצברג-דרוקר

אי-שוויון מגדרי בשוק העבודה והמהפכה המשטרית בישראל: מבט קודר לעתיד

יגיל לוי

המשבריות של צבא השיטור: כיצד התהוותה התשתית לפעולה אוטונומית של הצבא בגדה

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Special Issue on the Sociology of Israel's Regime Crisis

Introduction

Adriana Kemp, Talia Shiff and Rami Kaplan | Editors

The Regime Crisis in the Mirror of Constitutive Tensions in Israeli Society

Areej Sabbagh-Khoury

Bifurcated Consciousness and the Defense of Colonial Democracy

Yael Berda

Stripping Off Citizenship – the Two Faces of the Judicial Overhaul: The Colonial and the Authoritarian

Sigal Nagar-Ron

The “Mizrahim”, Social Crisis, and the Incarnations of the “Ethnic Problem” in Israeli Sociology

Eitan Alimi

Price Tag as Expression of Regime Crisis

Ofir Abu

Jewishness as Hegemony and Resource: Israel's Changing Citizenship Structure and the Regime Crisis

Michal Frenkel

Jewish Illiberalism – A Gendered Perspective

Erica Weiss

The Part that Has No Part: A Post-Liberal Reading of the Current Crisis

The Regime Crisis in the Mirror of the Hegemonic Struggle

Uri Ram

Hegemony Struggles in Israel: A Short Gramscian Sociology

Dani Filc and Amit Avigur-Eshel

The Constitutional Crisis as a Crisis of Hegemony: The Unresolved Struggle between the Exclusionary Populist Bloc and the Bourgeois Bloc

Rami Kaplan and Eilon Tohar

Privileged, Not Hegemonic: Does the “Liberal Elite” Rule Israeli Society?

Yuval Feinstein

The Awakening of Ethno-Republicanism in Israel and its Battle against Ethno-Nationalism

Isaac Sasson and Yossi Harpaz

Demography as Destiny? Shifting Power Relations among Sectors in Israeli Society

The Regime Crisis in the Mirror of the Protest Movement

Nissim Leon

Dystopian Politics in Israel, 1995–2023

Ori Schwarz

Democracy or Rebellion: On Meaning Work and the Construction of a Crisis

Yifat Gutman

Who is the Real *Mamlachti*: Moderate Message and Radical Practices in the Protest against the Regime Crisis

Lev Grinberg

Between Kaplan and Hawara: The Regime Breakdown and the Role of the Military Society in Defending Democracy

Julia Lerner and Varvara Preter

Living by Comparison: The Israeli Political Crisis as Seen by Putin's Russian New Immigrants

The Regime Crisis in the Mirror of Education, Labor Market, and Military

Yariv Feniger

The End of Israeli State (*Mamlachti*) Education? The Sources of the Current Crises, Risks and Opportunities

Efrat Herzberg-Druker

Gender Inequality in the Labor Market and the Judicial Overhaul in Israel: A Pessimistic View of the Future

Yagil Levy

The Crisis of the Policing Army: How the Infrastructure for the Autonomous Operation of the Army in the West Bank was Created

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علمية لأبحاث المجتمع في إسرائيل
عدد خاص حول سوسيولوجيا الأزمة في نظام الحكم

مدخل

ادريانا كامب، طالبا شيف ورامي كابلان | محررين/ات

الأزمة السلطوية في ضوء التناقضات الهيكلية في المجتمع الإسرائيلي

أريغ صباغ-خوري
الوعي المنفصم والدفاع عن الديمقراطية الكولونيالية
ياغل باردا
ما بين سحب الجنسية والانقلاب الأمني الاستعماري والاستبدادي
سيجال نجار-رون
"الشرقيون"، الأزمة الاجتماعية وتطور "المشكلة الدينية" في علم الاجتماع الإسرائيلي
إيتان أليمي
"تج محير" (تدفيج الثمن) تجل لأزمة سلطوية
أوفير عابو
الأزمة السلطوية في إسرائيل وتغيرات بنية المواطنة
ميخال فرينكل
اللايبرالية اليهودية: نظرة جندرية
إريكا فايس
نظرة بوس تليبرالية حول الأزمة الحالية

الأزمة السلطوية في ضوء الصراع على الهيمنة

أوري رام
صراعات على الهيمنة في إسرائيل: دراسة سوسيولوجية غرامشية موجزة
داني فيلك وإميت أفيجور-أشيل
الأزمة التشرعية كأزمة هيمنة: الصراع بين الكتلة الشعبية والكتلة البرجوازية
رامي كابلان وإيلون توهار
نخبة ليست مهيمنة: هل تسيطر "النخبة الليبرالية" على المجتمع؟
يوفال فينشتاين
صعود الجمهورية العرقية والنضال ضد القومية العرقية في إسرائيل
إسحاق ساسون ويوسي هيريز
هل ستحسم الديموغرافيا المعركة؟ علاقات القوة بين الفئات المجتمعية في إسرائيل بعد حكم الفئة
الاشكنازية الصهيونية الأنجلوسكسونية البيضاء؟

الأزمة السلطوية من وجهة نظر حركة الاحتجاج

نسليم ليون
من الخوف إلى الغضب: سياسة ديستوبية في إسرائيل، ١٩٩٥-٢٠٢٣
أوري شفارتس
ديمقراطية أو تمرد: حول طبيعة ومعنى الأزمة
يفعات غوتمان
ممارسات احتجاجية راديكالية ضد الأزمة السلطوية الحالية
ليف غرينبرغ
بين كابلان وحوارة: الانهيار الأمني ودور الجيش في الدفاع عن الديمقراطية
يوليا لرنر وفيريبارا بارتر
دوامة المقارنة: الأزمة السياسية في إسرائيل من وجهة نظر اللاجئين الروسين

الأزمة السلطوية من وجهة نظر التربية والتعليم، سوق العمل والجيش

يريف فنيغر
هل التعليم العام في إسرائيل على وشك الانتهاء؟ مصادر الأزمة، المخاطر والفرص
إفراة هيرتسبيرغ-دروكر
عدم المساواة الجندرية في سوق العمل والثورة الأمنية في إسرائيل: نظرة كئيبة للمستقبل
غيل ليفي
أزمة الجيش: كيف تشكلت البنية التحتية للجيش في الضفة الغربية؟

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית, המכון למחקר חברתי
(ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
והמכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש דוד הורוביץ

עורכות: ים: אדריאנה קמפ, טליה שיף ורמי קפלן

עורך מדור ספרים: ראמז עיד

רכזת מערכת: דנה שי

מספר ISSN: 1565-1495

חברי/ות המערכת:

אביהו שושנה, אריז' סבאע' ח'ורי, אריקה וויס, גיל אייל, גילי דרורי, גלית אילון,
הדס מנדל, יהודה שנהב' שהרבני, יצחק ששון, יריב פניגר, ניצה ברקוביץ', נסים ליאון, עדי מורנו

עוזרי/ות המערכת:

סיון גל רוזברג, תהילה גאדו, נעמה זוהר, גל ליפשיץ, טובה מהכני-בלקין,
שיר קולר, טל קפטור, דנה שי, ליאת שפר

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית – כתב עת לחקר החברה בישראל,
החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון,
בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

טל': 03-6408964 | פקס: 03-6409215

אתר סוציולוגיה ישראלית: www.israeli-sociology.sites.tau.ac.il

דואר אלקטרוני: socis@tauex.tau.ac.il

עריכה לשונית: לידר ארצי

עימוד: ספי סיני

תרגום לערבית: אריס בשארה

© סוציולוגיה ישראלית 2023

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

גיליון מיוחד בנושא
סוציולוגיה של משבר משטרי

כרך כ"ד

גיליון מס' 2

תשפ"ג, יולי 2023

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת חצי־שנתי שנוסד בשנת 1998 ומוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, אגב הפניית המבט אל ישראל ואל חומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, מאמרי סקירות תחום, מסות ודימונים העוסקים בנושאים העומדים על סדר היום הסוציולוגי בישראל, ותגובות על מאמרים שהופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזוה עתה ראו אור והם עשויים לתרום להבנת החברתי בישראל.

עורכות.ים: אדריאנה קמפ, טליה שיף ורמי קפלן

עורך מדור ספרים: ראמוז עיד

רכות מערכת: דנה שי

הנחיות להגשת כתב יד לשיפוט:

- מערכת "סוציולוגיה ישראלית" מזמינה מאמרים אמפיריים, ממגוון מתודולוגיות ובעלי תרומה תאורטית ואמפירית מובחנת, לסוציולוגיה הישראלית בפרט ולסוציולוגיה בכלל.
- מערכת כתב העת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו בעברית או בכל שפה אחרת. אין לשלוח לשיפוט מאמרים שפורסמו בכתב עת אחר, בכל שפה.
- מאמרים שיתקבלו לשיפוט במערכת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על ידי קוראים מומחים.
- אורכו של כתב היד המוגש לשיפוט לא יעלה על 9,000 מילים, כולל הערות שוליים ורשימה ביבליוגרפית מלאה.
- כתב היד ייפתח בעמוד שער ובו כותרת כתב היד בעברית ובאנגלית, שמות המחברים, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי או מקצועי של הכותבים. שמות הכותבים לא יופיעו בחלקים אחרים של כתב היד.
- על כתב היד לכלול תקצירים בני כ־150 מילה בעברית ובאנגלית, המפרטים את שאלת המחקר, שיטת המחקר, ממצאים ותרומת המחקר. וכן, יש לציין 4 מילות מפתח, לכל היותר.
- כתב היד יוגש בפורמט Word, פונט David, גודל 12, רווח כפול.
- טבלאות וגרפים יצורפו בגוף כתב היד במקום שבו הם אמורים להופיע, ובפורמט שניתן לעריכה. בנוסף, יש לצרף תמונות ותרשימים המופיעים בגוף כתב היד גם בנפרד, בפורמט תמונה.
- אזכור מקורות קודמים של מחברי/ות כתב היד בתוך כתב היד יעשה בגוף שלישי בצירוף אזכור מתאים. מקורות אלו יופיעו ברשימה הביבליוגרפית כרגיל.
- על רשימת המקורות להיכתב על פי כללי ה־APA, בתוספת שמות פרטיים מלאים של כותבי המקורות.
- במקרה של קבלה לפרסום, יהיה באחריות הכותבות/ים לערוך את ההפניות לרשימת המקורות עם קישורים פנימיים.
- כתב היד חייב להיות בעברית. כתב יד באנגלית יישקל רק במקרים יוצאי דופן, ואם יאושר לפרסום יהיה על המחברים לדאוג לגרסה עברית שלו.
- אין להגיש כתב יד שנמצא תחת שיפוט בכתב עת אחר.
- יש להגיש את כתב היד באמצעות הדוא"ל, לכתובת: socis@tauex.tau.ac.il

תוכן העניינים

הקדמה

5 אדריאנה קמפ, טליה שיף ורמי קפלן | עורכות.ים

המשבר המשטרי בראי ניגודים מבניים בחברה הישראלית

17	התודעה המפוצלת וההגנה על הדמוקרטיה הקולוניאלית	אריז' סבאע' ח'ורי
33	שלילת אזרחות – על שני הפנים של ההפיכה המשטרית: הקולוניאלי והסמכותני	יעל ברדה
47	"המזרחים", משבר חברתי וגלגוליה של "הבעיה העדתית" בסוציולוגיה הישראלית	סיגל נגרי-רון
61	תג מחיר כביטוי של משבר משטרי	איתן אלימי
71	היהודיות כהגמוניה וכמשאב: המשבר המשטרי בראי השינויים במבנה האזרחות של ישראל	אופיר עבו
81	אי-ליברליזם יהודי: מבט מגדרי	מיכל פרנקל
93	החלק שאין לו חלק: מבט פוסט-ליברלי על המשבר הנוכחי	אריקה וייס

המשבר המשטרי בראי המאבק ההגמוני

105	מאבקי הגמוניה בישראל: סוציולוגיה גרמשיאנית קצרה	אורי רם
119	המשבר החקיקתי כמשבר הגמוני: המאבק הלא פתור בין הבלוק הפופוליסטי המדיר ובין הבלוק הבורגני	דני פילק ואמית אביגור-אשל
130	פריבילגית, לא הגמונית: האם "האליטה הליברלית" שולטת בחברה?	רמי קפלן ואילון טוהר
142	יקיצתו של האתנו-רפובליקניזם ומאבקו באתנו-לאומנות בישראל	יובל פיינשטיין
160	האם הדמוגרפיה תכריע? יחסי כוח בין המגזרים בישראל שלאחר שלטון האחוסלים	יצחק ששון ויאסי הרפז

המשבר המשטרי בראי תנועת המחאה

179	מפחד לזעם: פוליטיקה דיסטופית בישראל, 1995-2023	נסים ליאון
192	דמוקרטיה או מרד: על עבודת משמעות וכינונו של משבר	אורי שורץ
206	מי "הצד הממלכתי בסיפור הזה": מסר מתון ופרקטיקות רדיקליות במחאה נגד המשבר השלטוני	יפעת גוטמן
218	בין קפלן לחווארה: השבר המשטרי ותפקיד החברה הצבאית בהגנה על הדמוקרטיה	לב גרינברג
230	חיים בהשוואה: המשבר המשטרי בישראל בעיני פליטי הדיקטטורה הרוסית	יוליה לרנר וורברה פרטר

המשבר המשטרי בראי החינוך, שוק העבודה והצבא

244	האם החינוך הממלכתי בישראל הגיע לסוף דרכו? מקורות המשבר, סיכונים והזדמנויות	יריב פניגר
253	אי-שוויון מגדרי בשוק העבודה והמהפכה המשטרית בישראל: מבט קודר לעתיד	אפרת הרצברג-דרוקר
264	המשבריות של צבא השיטור: כיצד התהוותה התשתית לפעולה אוטונומית של הצבא בגדה	יגיל לוי

274	English Abstracts
289	الملخصات العربية
300	Instructions for Authors
301	تعليمات للمؤلفين

הקדמה

אדריאנה קמפ, טליה שיף, רמי קפלן*

בפתח הדבר לגיליון הראשון של סוציולוגיה ישראלית, ב־1998, כתב העורך המייסד ליאון שלף ז"ל: "כתב־עת זה, סוציולוגיה ישראלית, בא לעולם בעת משבר עמוק בחברה הישראלית, הנאבקת על דמותה וערכיה". כיום, כאשר כתב העת מציין חצי יובל, החברה שוב במשבר. אבל מהו אותו משבר עמוק שעליו דיבר שלף, והאם מדובר כעת באותו משבר, שרק הלך והחריף עם השנים? האם מדובר באותם ססעים בין יהודים וערבים, חילונים, דתיים וחרדים, אשכנזים ומזרחים, ותיקים ומהגרים, פריבילגים ופריפריאליים, ניידיים ונייחים, ססעים שהמשיכו להתרחב עד שהולידו את השבר הזהותי והחברתי הפוקד אותנו כעת? או שמא זהו משבר מסוג חדש? האם הוא שונה מאלה שקדמו לו, מאחר שהססעים בין השחקנים בחברה בישראל התפתחו לכדי מאבק איתנים על עצם חוקי המשחק – איך משחקים ולפי אילו חוקים, מי רשאי להשתתף ובאילו תנאים, ומי הסמכות הקובעת? העובדה שהעומדים משני צידי המתרס של המאבק הנוכחי – נגד המהפכה המשטרית ובעדה – תופסים עצמם כמגיני הדמוקרטיה (אלה מפני "הדיקטטורה" של נתניהו ובן גביר, אלה מפני "דיקטטורת בג"ץ") ממחישה את הקרע הרדיקלי החוצה את החברה בישראל. על התקדימיות של המשבר הנוכחי אפשר ללמוד גם מכך שלראשונה זה 75 שנה התעוררה בישראל מחאה אזרחית אדירת ממדים שבמוקד שלה נמצא המאבק למען הדמוקרטיה.

מובן ששאלת הגדרתו של המשבר משתנה לפי המקום החברתי, הפוליטי, הלאומי, הדתי והמגדרי של מי שמבקש להגדירו. יש מי שמדגישות את המאבק למען המשך הדמוקרטיה הליברלית המוגבלת שנהגה עד כה. יש מי שמתמקדות בקבוצות שהשלטון בישראל מעולם לא העניק להן זכויות והגנה ולא ראה בחבריהן אזרחים שווי זכויות. ואמנם, עד כה נמנעו ערבים, יוצאי אתיופיה ומזרחים רבים מהשתתפות במחאה למרות התנגדותם לעיקרי הרפורמה. רבים ורבות טוענים גם שהקריאה לדמוקרטיה ריקה כל עוד היא אינה כוללת קריאה לסיום השליטה הישראלית בשטחים, לחלוקה מחדשת ושוויונית של משאבים, לחופש דת מלא ולחופש מדת; שהמאבק חסר סיכוי, כי החזונות של משתתפיו כה רחוקים זה מזה עד שאי אפשר לגשר ביניהם. מול טענה זו יש מי שגורסות שהמסקנה המתבקשת אינה הימנעות מהשתתפות פעילה במאבק למען הדמוקרטיה, אלא בדיוק להפך – מאמץ אדיר להשתתף במאבק ולשתף בו בקבוצות נוספות.

הסוציולוגיה מלמדת אותנו שמשברים מאופיינים לא רק בריסוק מוסדות ודפוסים קיימים, אלא גם בהזדמנות נדירה להבניה תרבותית חברתית מחדשת ומודעת. הסיבה

* פרופ' אדריאנה קמפ, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר טליה שיף, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר רמי קפלן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב

לכך היא שמשברים דורשים מאיתנו התבוננות ביקורתית ולעיתים כואבת בדפוסים חברתיים שהפכו בשגרה לשקופים ולמוכנים מאליהם. במקרים רבים, עצם המאבק המשותף נגד כוח שנתפס כמדכא וכמושחת עשוי ליצוק בו תוכן חדש וליצור שפה משותפת לנאבקים ולנאבקות, ואף לאפשר להם לגבש חזון משותף. לשם כך מן ההכרח שההשתתפות במאבק למען הדמוקרטיה תהיה מקיפה ומכילה ככל האפשר. אלא שבאופן פרדוקסלי, כדי להרחיב את מעגלי המחאה עלינו להתעקש לעסוק דווקא בנושאים הכואבים ביותר, דווקא בנושאים השנויים במחלוקת: הפרדת הדת מהמדינה, מצב הכיבוש, זכויות הפלסטינים אזרחי ישראל, מדיניות הגירה וזכויות פליטים, זכויות נשים, להט"בים ומיעוטים. וההתעוררות האזרחית רבת העוצמה המתרחשת בחודשים האחרונים, המביאה מדי שבוע מאות אלפי אנשים להשתתף בהפגנות ובמחאות אזרחיות נגד ההפיכה המשטרית, יוצרת הזדמנות לדיון אמיתי, אמיץ, רפלקטיבי ורווי מחלוקת על זהותה, דמותה וחזונה של החברה הישראלית.

תפקידם של מדעי החברה אינו רק ללמוד את החברה לשם עצם הלימוד. עליהם גם להתחקות אחר מקורות השסע הדתי, החברתי והלאומי, לייצר שיח אזרחי מדעי בנושאים הבוטחים העומדים במוקד השסע הזה ולתת קול לחזונות השונים של החברה בישראל, ומתוך כך אולי גם לעזור בפתרונם. מחויבות מחקרית כזאת מעלה שאלות מורכבות בנוגע לתפקידה של סוציולוגיה ציבורית, בנוגע לגבול שבין כתיבה מדעית לכתיבה פוליטית מגויסת ובנוגע לתפקידה של האקדמיה בתקופת משבר: כיצד יוצרים במה מכילה, שמאפשרת ואף מעודדת שיתוף של מגוון דעות ותפיסות, מתוך הבנה שאי-נקיטת עמדה אינה אפשרות קבילה ושמחויבותנו באקדמיה היא להיאבק על הדמוקרטיה, להגן עליה ולשפר אותה.

יצירת דיון כזה היא עניינו של גיליון החירום שלפניכם, שכותרתו "סוציולוגיה של משבר משטרי". כחודש לאחר פרוץ המחאה, בפברואר 2023, פנינו לכמה עשרות סוציולוגיות וסוציולוגים בישראל וביקשנו שיכתבו בתוך זמן קצר, מנקודות מבטם המקצועית, מאמר מחקרי שישב על השאלות הבאות או לפחות על חלקן: מהו המשבר, מהם מקורותיו החברתיים, מה צפויות להיות תוצאותיו החברתיות, מה נדרש כדי לצאת ממנו, ומה תפקידה של הסוציולוגיה בשעה זו. ביקשנו מאמרים חדשניים הכוללים ניתוח סוציולוגי מבוסס נתונים, במטרה לייצר תגובה מהירה של הסוציולוגיה הישראלית למצב, אשר תספק השראה לכלל הקהילה הסוציולוגית, ומעבר לכך, תתרום זווית סוציולוגית מובחנת ובעלת ערך לשיח הציבורי ושיח המדיניות הכללי. לשמחתנו ולהתרגשותנו, רבים ורבות נענו ליוזמה והתגייסו למשימה. התוצאה, לדעתנו, מרהיבה: 20 מאמרים רוויים בתובנות על מגוון רחב של נושאים, שצירופם יוצר תמונה עשירה ומאלפת של מדעי החברה על המשבר. נסקור כעת את מאמרי הגיליון, שקיבצנו תחת ארבע תמות עיקריות: הניגודים המבניים שהמשבר מבטא וחושף, המאבק ההגמוני המונח ביסודו, ניתוח תנועת המחאה, והמשבר המשטרי בראי מוסדות חברתיים מרכזיים כגון החינוך, שוק העבודה והצבא. בסקירה להלן חלק מן המאמרים יוזכרו תחת כמה תמות.

המשבר המשטרי דרך ניגודים מבניים

הנחת המוצא המשותפת למרבית הכותבים והכותבות היא שהמשבר הנוכחי אינו שבר או אירוע חד-פעמי המנותק מתהליכי עומק שקדמו לו. בדיון על מקורות המשבר, חלק גדול מהמאמרים הקדישו תשומת לב מיוחדת לניגודים מבניים המכוננים את משטר האזרחות בישראל ואת החוזה הדמוקרטי השברירי שלה – ניגודים בין עקרונות דמוקרטיים ובין מורשת קולוניאלית התיישבותית; בין דמוקרטיה לכיבוש; בין דת למדינה; בין היררכיות אתניות, גזעיות ומגדריות ובין אזרחות; בין חברה אזרחית לחברה חמושה. כל אלה מתאפיינים בחיכוך תמידי בין הגיונות פעולה מוסדיים, השקפות עולם אידיאולוגיות ופרויקטים הגמוניים שונים בתכלית. מן הזווית הזאת, המשבר הנוכחי והמחאה שניצתה בעקבות מהלכי השלטון הם רגע פוליטי שחשוב להעריך בו מחדש את המבנים המורששים של המשטר החברתי והפוליטי בישראל; לבחון את תפיסת המשבר מנקודת מבטן של קבוצות חברתיות מודרות או מנוכרות ושל קבוצות שמתנגדות למחאה; ולמקם את המפנה הסמכותני בישראל בהקשר היסטורי, טרנס-לאומי וגלובלי.

במוקד הדיון עומד העיוורון של המחאה כלפי ניגודי עומק שמכוננים את משטר האזרחות המדורג והמפוצל בישראל. ארי' סבאע-ח'ורי רואה במשבר ובמחאה רגע פוליטי חשוב אך מוחצף. סירובם של מארגני המחאה וחלק ניכר ממשתתפיה להכיר בקשר בין עליית הסמכותנות הפופוליסטית המדירה ובין מיסודו של משטר העליונות הקולוניאלית היהודית מאז 1948 הוא ביטוי של תודעה מפוצלת שמזינה את קבוצת הרוב, תודעה שמבקשת מדינה דמוקרטית ליהודים ומדינה קולוניאלית לילידים הפלסטינים, ומשקף את האינטרס שלה לשעתק את מדרג הפריוילגיות. מאמרה של סבאע-ח'ורי מדגיש את החשיבות שבהבנת משבר הדמוקרטיה היהודית מתוך דיאלקטיקה היחסים בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט הילידית. לטענתה, את עליית הפופוליזם של הימין הקיצוני והפרויקט הרדיקלי של מיסוד העליונות היהודית שהוא מבקש להוציא לפועל (המתבטא בחוק הלאום, בשיח אובדן המשילות ועוד) צריך להבין מתוך פרספקטיבה יחסותית לשינויים שהתחוללו במעמד האזרחי של פלסטינים בישראל המתבטאים בעלייתו של מעמד ביניים ובהגברת נוכחותם של הפלסטינים במרחב הציבורי והפוליטי.

עיוורון ונראות יתר של ניגודים נדונים גם אצל יעל ברדה וסיגל נגר-רון. ברדה מצביעה על מכלול המהלכים המשפטיים והבירוקרטיים שקדמו ל"רפורמה המשפטית" של הממשלה הנוכחית, אשר שינו את החוזה האזרחי בין המדינה לאזרחים הפלסטינים. לטענתה, "ההפיכה המשטרית" שהציבור הליברלי יוצא נגדו הוא הצד השני של מהפך משטרי גורף השולל באופן הדרגתי את מעמדם האזרחי של אזרחים פלסטינים ומשמיט את קו ההגנה המהותי העיקרי השמור לאזרחים ילידים בהקשר פוסט-קולוניאלי: הגנה מפני גירוש. מהפך משטרי זה אינו ניצב במרכז המחאה. למעשה, העובדה כי המאבק על האזרחות הליברלית של היהודים מתנהל במקביל לשלילת האזרחות הקולוניאלית של הפלסטינים בישראל ממחישה את תפקידו המרכזי של שלטון החוק בקיום ההפרדה בין ישראל הקולוניאלית לישראל הליברלית. הפגיעה במעמדו של בג"ץ ובעקרון הפרדת הרשויות מאיימת על האפשרות לשמר את הדואליות הזאת. כך, כמו סבאע-ח'ורי, גם

ברדה טוענת כי פערי האזרחות בין יהודים לפלסטינים שבים ומכים בצד המואר, גם אם המדומיין, של הדמוקרטיה הליברלית, ומשחיתים אותה.

העיוורון כלפי ניגודי העומק שבבסיס המשבר והמחאה מייצר גם צורות שונות של נוכחות/נפקדות בקרב אזרחים יהודים. נגדירן כותבת על נראות היתר של מזרחים בשיח של תומכי הרפורמה, הרואים במזרחים "נכס אלקטורלי", ובשיח של מתנגדי ההפיכה המשטרית, הרואים בהם "בעיה". היא מציבה חידה מרתקת: כיצד קרה שהמשבר, שמקורו במאבק פוליטי בין אליטה לאומנית-דתית לאליטה ליברלית חילונית, נצבע בצבעים אתניים? לטענתה, לסימון המזרחים כתומכים במהפך הלא ליברלי הנוכחי יש היסטוריה ארוכה (ומופלאה) בפוליטיקה של ידע ותיאוגים של מדעני חברה, תקשורת ופוליטיקאים, ושורשים עמוקים בשיח האוריינטליסטי של משטר האזרחות הרפובליקני הניזון מייצור מדרג סימבולי וחברתי בין קולקטיביים אתניים, הפעם דרך הבחנה מהותנית בין מזרחים לא ליברליים לאשכנזים ליברליים ובין שוחרי דמוקרטיה לשוחרי דיקטטורה.

לצד האלימות הסימבולית, החוצה את החברה היהודית ומזינה את המשבר המשטרי מצד תומכי יוזמות החקיקה ומתנגדיהן, ניצבת גם האלימות הפיזית של כוחות אזרחיים חמושים והאיום שלה על החוזה האזרחי עם מוסדות המדינה. אלימות חמושה אינה זרה לחברה המיליטריסטית בישראל, המעורבת בסכסוך לאומי ארוך ומנהלת משטר כיבוש זה יותר מחמישה עשורים. איתן אלימי מפנה את הזרקור אל הפיכתה של תופעת תג מחיר מטקטיקה לאסטרטגיית מאבק אלים, ורואה בכך ביטוי אך גם זרו של המשבר המשטרי. תהליך זה, שראשיתו ביישום תוכנית ההתנתקות ב-2005, מצביע על הקצנה אידיאולוגית משיחית בקרב קבוצות שמתנתקות מתנועת ההתנחלות וממסגרות אחרות, והוא כרוך בשלילת הלגיטימיות של המדינה וסוכניה ובמיצובם כיעד שיש לפגוע בו. אסטרטגיית תג מחיר, שהיא עצמה ביטוי לקיומה של uncivil society שמתאפשר במצב של כיבוש מתמשך, קשורה בכמה אופנים למהפך המשטרי. כפי שהניתוח הסוציו-היסטורי של אלימי מראה, התבססות התופעה הייתה בין הגורמים שתורמו לגיבוש יוזמת המהפכה המשפטית ולקידומה, ופרויקט ה"משילות" של הקואליציה הנוכחית, המנרמל את הכנסתן של פרקטיקות הכיבוש הנהוגות בשטחים אל תוך ישראל, רומז כי התופעה יכולה להתרחב אם ימומשו יעדי המהפכה (ראו גם מאמרו של יגיל לוי בגיליון זה).

ניגודי העומק המפרידים בין יהודים, ואף בינם ובין המדינה, אינם עוצרים בגבולות האזרחות והריבונות. סוגיה נוספת בגיליון היא מיקומו של המשבר המקומי בזירה הטרנס-לאומית והגלובלית. אופיר עכו טוען שבהקשר של לאומיות שבות (homeland nationalism), מהפך בחוזה האזרחי משפיע גם על אזרחים פוטנציאליים בקהילות התפוצה. מאמרו דן במשמעות מרחיקת הלכת הנגזרת מתמורות במבנה האזרחות בישראל – שראשיתן בחוק הלאום מ-2018, אשר הגדיר את ישראל פורמלית כמדינת הלאום של העם היהודי – על שרטוט הגבולות של העמיות היהודית. הפרת האיזון בין הגדרות אורתודוקסיות קשיחות של מיהו יהודי ובין הגדרות ליברליות של יהודיות יוצרת חיץ, ואף אפשרות לשבר של ממש, בין מדינת ישראל ליהודי התפוצות, ובעיקר יהודי ארצות הברית, הדבקים בתפיסות ליברליות של יהדות ויהודיות. באופן אירוני, המהפך המשטרי שחלק מהכותבות קושרות אותו לביצור העליונות היהודית עלול להביא לאובדן אחד מבסיסי התמיכה העיקריים לגיטימציה של ישראל כמדינת היהודים.

בהתחזקות הפוליטית והאידיאולוגית חוצת הגבולות של כוחות דתיים שמקדמים סדר יום שמרני עוסקת גם מיכל פרנקל, הדנה במפנה האי-ליברלי בישראל מזווית מגדרית ופמיניסטית. מעמדן של נשים הוא כמובן נייר לקמוס ליחסים הטעונים בין דת ומדינה, ומן הסתם גם לבחינת טיב הדמוקרטיה. מן הזווית הזאת, ההפיכה השלטונית בישראל היא גם הפיכת נגד מגדרית, אנטי-פמיניסטית ואנטי-פרוגרסיבית המבקשת להשיב את הסדר הפטריארכלי על כנו (ראו גם מאמרה של אפרת הרצברג-דרוקר). אולם כפי שפרנקל מראה במאמרה בניתוח מאיר עיניים, הרטוריקה והפרקטיקה המקודמות בישראל – הקוראות להחלשת הקול הפמיניסטי ולמיגור הישגיו, להרחקת נשים ממוקדי הכוח, לחיזוק תפקידן המסורתי במשפחה ההטרונורמטיבית ולהפקרתן במאבק נגד אלימות – לקוחות כמעט כלשונן מתבנית שנוסחה בתנועות אי-ליברליות בארצות הברית, בהונגריה, בפולין, ברוסיה ואף במערב אירופה ובצפון אירופה, שבהן סוגיות מגדריות משמשות כוחות שמרניים דתיים כדי לגייס תמיכה בסדר יום אנטי-ליברלי ואי-ליברלי. גם כאשר סוג הקשר שנוצר בין אי-ליברליזם לדת הוא תלוי הקשר ומבטא תגובה מקומית לסתירות הפנימיות של הליברליזם עצמו, המבט המגדרי שפרנקל מביאה מאפשר להבין את הסוציולוגיה של המהפך המשטרי בישראל כחלק מתגובת הנגד הגלובלית כלפי התרחבות הליברליזם כאידיאולוגיה וכאוסף פרקטיקות חברתיות, וגם כלפי סתירותיו.

הסתירות הפנימיות של הליברליזם הישראלי המקימות את הגולם הסמכותני והפופולריזם המדיר הן מוקד הדיון במאמרה של אריקה וייס. לדידה של וייס, התעוררותו של ציבור רחב שיוצא לרחובות בשם הגנה על מעוזי הליברליזם המקומי, ובראשם בית המשפט הגבוה לצדק, בלי לשאול מדוע חלקים גדולים של הציבור דוחים עקרונות ליברליים היא חלק מהותי של המשבר, ולא אפשרות בת קיימא לפתרוננו. לטענתה, שורש המשבר המשטרי אינו נעוץ בליברליזם חסר של הדמוקרטיה המקומית אלא בכשל המובנה של הליברליזם, שאינו מכיר בסוגי ההדרה והאתנוצנטריות שלו עצמו. אי-יכולתם של מעוזי הליברליזם לפעול לפי עקרונות קבלת האחר והכלתו באה לידי ביטוי חריף במפגשים הטעונים בין בית משפט הגבוה לצדק ובין ציבורים שתביעותיהם והשקפת עולמם הרוחנית, האמונית והזהותית חורגות מהזרם המרכזי הליברלי. תחושת הניכור והנטישה שחשים ציבורים גדולים שאינם מוצאים מזור בצדק הליברלי, "החלק שאין לו חלק" בחזון הליברלי, היא כמובן קרקע פורייה לעליית הפופולריזם הסמכותני בהווה ובעבר. וייס מסכמת בקריאה לנטוש את הליברליזם כדי להציל עקרונות של שוויון, סובלנות והכרה בשונה.

המשבר המשטרי בהקשר המאבק ההגמוני

קבוצה רחבה של מאמרים שופכת אור על ההקשר הסוציו-פוליטי העמוק של המשבר המשטרי: שורשיו במאבק ההגמוני המתמשך בין קבוצות דומיננטיות ובלוקים חברתיים על קווי המתאר של התרבות הפוליטית בישראל. מזווית זו, השינויים המשטריים שמקדמת ממשלת ה"ימין המלא" מתפרשים כנקודת כניסה למהלך רחב ומרחיק לכת להשליט בישראל סדר אתי-פוליטי חדש, שהכותבים מאפיינים בדרכים שונות אך מתלכדות כ"אתוס יהודי-אתני", "פרויקט אי-ליברלי", "תפיסה אתנו-תרבותית מדירה של דמוקרטיה", "פרויקט הגמוני של עליונות יהודית" ועוד.

מאמרו של אורי רם, הסוקר את תולדות חילופי ההגמוניה בחברה הישראלית מאז תקופת היישוב היהודי ועד היום, מדגיש את הפן המשכי של המשבר הנוכחי, המבטא התפרצות מחודשת של המאבק המתחולל מאז שנות השבעים בין גושי הימין והשמאל ובין האתוסים ההגמוניים שהם מקדמים – היהודי-אתני והדמוקרטי-ליברלי. לצד ההמשכיות, אחדים מהכותבים מסבירים את הרגע הנוכחי כתוצאה של התפתחות חדשה במאבק ההגמוני: עלייתה מאז שנות האלפיים של פוליטיקה ימנית מסוג חדש. דני פילק ואמית אביגור-אשל מכנים זאת במאמרם "פופוליזם מדיר": הימין מאמץ תפיסה שלפיה הוא מייצג את רצון "העם" (היהודי), אך זה אינו מתממש בגלל סדר היום האוניברסלי שמשליטות "האליטות", המשרתות אינטרסים זרים וקבוצות חיצוניות, בעוד שרצונו "האמיתי" של העם הוא להדיר קבוצות חיצוניות. ההתקפה הנוכחית על מוסדות הליברליזם החוקתי מיועדת להשליט את התפיסה המדירה. רמי קפלן ואילון טוהר טוענים כי מקורו של המשבר הוא במפנה האפיסטמולוגי והאסטרטגי שביצעו תנועת ההתנחלות והימין הרדיקלי בתגובה לנסיגה מרצועת עזה ב-2005 (נושא שעוסק בו גם מאמרו של אלימי). מאחר שממשלת הליכוד היא שביצעה את ההתנתקות, הימין הסיק שהשמאל ממשיך לשלוט בסדר היום ובערכים הקולקטיביים אף שאינו נמצא בשלטון. הימין החל לתפוס את עצמו ככוח קאונטר-הגמוני והתארגן למלחמת חפירות גרמשיאנית לעקירת "האליטה", והשתמש לשם כך גם בעוצמה שלטונית, עד לרגע הנוכחי. פרשנותה של מיכל פרנקל מדגישה את ההקשר הגלובלי שבתוכו התגבש המהלך הנוכחי: עליית התנועה האי-ליברלית העולמית. לטענתה, "הפיכת הנגד המגדרית" שמקדמת הקואליציה הנוכחית אינה רק תוצאה של מגמות מקומיות כגון התחזקות המפלגות הדתיות, אלא היא מאפיין חוצה גבולות של מהפכות משטריות אי-ליברליות כמו בהונגריה ובפולין. הכוחות האי-ליברליים חורטים על דגלם את האג'נדה האנטי-מגדרית משום שהדבר מאפשר להם לגייס תמיכה רחבה בקרב אוכלוסיות שמאומיות מהפרוגרס המגדרי, ובפרט גברים מן המעמדות הבינוניים והנמוכים.

כמה מהמאמרים מפנים את המבט אל הצד השני במאבק ההגמוני – אל הקבוצה החילונית-ליברלית. כותביהם עושים זאת מתוך זיקה מפורשת לתזת קץ שלטון האחוסלים של ברוך קימרלינג, שמעמדה כקלאסיקה של סוציולוגיה ישראלית ממשיך להתחדד.¹ קפלן וטוהר מתעמתים עם טענת הימין הפופוליסטי, המצדיקה את מהלכיו נגד ערכים ומוסדות ליברליים בחברה, על כך שה"אליטה הליברלית" או "האשכנזית" שולטת במדינה. הם מתארים כיצד קבוצת החילונים הליברלים (מצביעי השמאל והמרכז) אכן פריבילגית ונהנית מיתרונות רבים, אך הפריבילגיות הפריעה לקבוצה לייצר תמיכה רחבה לפרויקט ההגמוני שלה, שלצד זאת לא קיבל את תמיכתה של אליטת ההון. מכאן שבניגוד לטענת הימין אין מדובר בקבוצה הגמונית, אך אי-השוויון בחברה מאפשר את הצגתה ככזאת ומסכל את תחיית הפרויקט הליברלי. בשעה שהפרויקט הזה קופא על שמריו, מאמרו של נסים ליאון מפנה את המבט לעלייתן של מפלגות המרכז ולאתוס הממלכתיות המחודש שהן מקדמות. "פופוליזם ממלכתי" זה הצליח לאחד מגזרים שונים ומשונים בחברה הישראלית לכדי בלוק שולט בזמן "ממשלת השינוי" של נפתלי בנט ויאיר לפיד, אך ההסדר הזה היה

1 ראו גם קימרלינג, ברוך. (1999). מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951). סוציולוגיה

שברירי וקצר מועד. האם לאתוס הממלכתי, שליבו במעמד הביניים היהודי הגבוה ואשר כרגע מאפשר לו "להתגזר", יש מה להציע לקבוצות אחרות בחברה?

מאמרו של יוכל פיינשטיין על יקיצת האתנו-רפובליקניזם בצל המשבר המשטרי מציע קריאת כיוון. לפי ממצאיו העדכניים של פיינשטיין, כ-60% מהציבור היהודי בישראל (שבין המרכז לימין המתון) מזדהים עם שיח האזרחות האתנו-רפובליקני המדגיש לאומיות יהודית ממלכתית. על כן אין להתפלא שתנועת המחאה אימצה את השיח האתנו-רפובליקני כמסגרת זהותית-רעיונית - שכן זהו המפתח לגיוס תמיכה רחבה בחברה היהודית - אך המחיר הוא הדרת הציבור הלא-יהודי מחזונה ומשורותיה. הרפובליקניזם קורץ ליהודים רבים, לפחות בשעת משבר, אך הוא מגביל את פוטנציאל הדמוקרטיזציה של המחאה משום שהוא משכפל את הקשר הוותיק בין אתניות ולאומיות ובין אזרחות וזכויות (בעניין זה ראו גם את מאמריהם של יפעת גוטמן ולב גרינברג). האם יש חזון שיוכל ללכד את מרב היהודים והלא-יהודים בחברה הישראלית לכדי בלוק אחד, חרף מערכת השסעים המורכבת שביניהם?

מחקרם של יצחק ששון ויוסי הרפז תורם תובנות לדיון בשאלה זו. ששון והרפז מספקים מפה של חמשת ה"שבטים", הפלגים הדמוגרפיים-פוליטיים המרכזיים, המרכיבים את החברה הישראלית: יהודים חילונים, מסורתיים, דתיים-לאומיים, חרדים וערבים. מסקנה מרכזית אחת מן הניתוח היא כי על אף היחלשותה של הקבוצה החילונית בתחום הפוליטי, היא ממשיכה להוביל בכל התחומים האחרים (גודל הקבוצה, רמת ההשכלה וההכנסה, ושיעורי ההשתתפות בכוח העבודה ובשירות הצבאי). מכאן שבלוק הגמוני אלטרנטיבי לזה ששולט כעת (בהובלת הקבוצה הדתית-לאומית) יוכל להתגבש רק סביב הקבוצה החילונית, אך בתנאי שתהיה מסוגלת להציע חזון מלכד. ששון והרפז מוצאים גם שהגידול בכוחה הפוליטי של הקבוצה הדתית-לאומית אינו נובע מגידול דמוגרפי, ושהגידול הדמוגרפי של החרדים אינו מוביל לגידול בייצוגם הפוליטי. מכאן שתזת הדטרמיניזם הדמוגרפי, שלפיה השלטון מובטח לבלוק הדתי-ימני בזכות יתרון דמוגרפי הולך וגדל, אינה נתמכת בנתונים; שאלת מאזן הכוחות בחברה היא מורכבת ופתוחה הרבה יותר. גם מאזן הנאמנויות פתוח יותר ממה שנהוג לחשוב, לפי נגררון, שכאמור מערערת במאמרה על זיהויים של המזרחים עם הימין וטוענת כי הוא נשען על עובדות רעועות ומובנה כנרטיב על ידי הימין והשמאל גם יחד, כל אחד מסיבותיו הוא.

קריאת ההפיכה המשטרית דרך תנועת המחאה

התמה השלישית שדרכה אפשר להבין את מהותו ומקורותיו של המשבר היא בחינת השיח והמאפיינים של תנועת המחאה, שהתעוררה בתגובה לניסיון של ממשלת נתניהו לחולל שינויים מרחיקי לכת במבנה המשטרי של מדינת ישראל. ניתוח זה מלמד על העבודה הפרשנית הרבה הכרוכה בהפיכתם של שינויים חוקתיים קונקרטיים לסמל של קץ הדמוקרטיה והחלתה של דיקטטורה דיסטופית. אורי שורץ טוען במאמרו שהצלחתם של מארגני המחאה לסחוף מאות אלפי אזרחים ולהקים את תנועת המחאה הגדולה בתולדות ישראל טמונה בדרך שבה בחרו למסגר את המושג המופשט דמוקרטיה: במקום רצף של צורות שלטון, המשיגו מארגני המחאה את הדמוקרטיה כמצב בינרי של יש מוחלט או היעדר מוחלט. תפיסה זו באה לידי ביטוי בסיסמה שחזרה שוב ושוב ברטוריקת המחאה -

"אין חצי דמוקרטיה". מסגור בינרי זה שימש את הנהגת המחאה להבנות את השינויים המשטרניים המוצעים כחציית גבול מדמוקרטיה שלמה לדיקטטורה שלמה, ולייצר תחושה של חורבן מתקרב. מאמרו של נסים ליאון מתחקה אחר הצלחתם של מארגני תנועת המחאה להמשיג את תוכנית הרפורמה כאיום קיומי על הדמוקרטיה ולהציג את עצמם כנציגי הזהות הלאומית, הליברלית, המודרנית והחילונית מול זהות יהודית-אתנו-לאומית משיחית של מחוללי הרפורמה. ליאון מראה כיצד העבודה הפרשנית של מובילי המחאה אפשרה להפוך את הפחד ארוך השנים מפני קץ הדמוקרטיה, קץ החיים החילוניים וקץ הליברליזם למציאות דיסטופית ולסדר יום פוליטי של ממש בישראל.

אלא שההמשגה הבינרית של דמוקרטיה שלמה ודיקטטורה שלמה היא גם זו שחיבה את המוחים והמוחות להציג את הסדר הקיים, המאויים על ידי כוחות דיקטטורים אפלים, כדמוקרטיה מלאה שרצוי ונכון לשאוף לשמרה. לטענתה של יפעת גוטמן, החזון הדמוקרטי שמארגני המחאה הציבו מול הדיקטטורה הדיסטופית לא כלל אג'נדה רדיקלית פוסט-לאומית ופוסט-ציונית אלא ביטא כמיהה לשימור הסטטוס קוו והממלכתיות. כך למשל, מטה המאבק ביקש לצקת תוכן במושג המופשט דמוקרטיה באמצעות החיאה של הציונות הקלאסית וניכוס הממלכתיות, ולשם כך קרא לשמר את המוסדות הקיימים ובראשם בית המשפט העליון ומגילת העצמאות (ראו גם את מאמריהם של פיינשטיין ושל ליאון). במובן זה, המחאה קידמה זהות והכרה לאומית שמבקשת דמוקרטיה ליהודים בלי לערער על העדפת היהודים ועל אי-שוויון ללא יהודים. כפי שלב גרינברג מראה במאמרו, המוחים תפסו את השינויים הקואליציוניים כמאיימים בדיוק מפני שאלה ערערו על הסטטוס קוו ועל ההבחנה הפוליטית והקונספטואלית בין המשטר הדמוקרטי בתוך גבולות 1967 למשטר הצבאי בשטחים הכבושים. מודעותם של המפגינים לסכנות האורבות למשטר אם אכן תימחק ההבחנה הזאת בידי הממשלה היא שמסבירה, לטענתו של גרינברג, מדוע דווקא הצבא הוא שיצא נגד הפיכה המשטרית, וכיצד רובם המכריע של האזרחים המפגינים ממשיך להתעלם מהשליטה הצבאית בפלסטינים.

הניתוח של שיח תנועת המחאה, והעבודה הפרשנית של ניכוס סמלים ויציקת תוכן חדש במושגים מופשטים ושנויים במחלוקת, שופכים אור על המתח האינהרנטי הטמון במושגי הפיכה המשטרית והמשבר. מצד אחד, כפי שמראים היטב התורמים והתורמות לגיליון זה, אי-אפשר להבין את עוצמת האיום שהמוחים מייחסים למהלכי הקואליציה בלי להתחקות אחר אירועי העבר שטלטלו את הממלכתיות בגרסתה הלאומית-חילונית. המאמרים בגיליון מלמדים שתחושת המצוקה של המוחים אינה משבר שנוצר יש מאין, כי אם תוצר של תהליכים חברתיים ופוליטיים מורכבים שהובילו לתחושה מתעצמת של אובדן זהות בקרב מי שתופסים את עצמם כנושאי הממלכתיות – בעלי ההון, מעמד הביניים הוותיק, הממסד המדינתי והמשפטי, מנהלים בכירים וקצונה גבוהה. מצד שני, הצלחתה של המחאה טמונה בדיוק ביכולתה לייצג את המהלכים הקונקרטיים של הקואליציה בראשות נתניהו כ"שבר", "משבר" וחציית גבול בין דמוקרטיה שלמה לדיקטטורה דיסטופית. באופן אירוני, הצלחה זו גם מגבילה את המחאה ואף יכולה להביא לכישלונה: הנרטיב הדיכוטומי של דמוקרטיה טוטלית לעומת דיקטטורה דיסטופית מדיר את אזרחי ישראל הערבים-פלסטינים, את יוצאי אתיופיה וחלקים מהציבור היהודי המזרחי, שאינם חשים שישראל בדמותה הנוכחית היא דמוקרטיה טהורה ואינם חווים שוויון הזדמנויות.

ואולם בעובדה שעבודת הפרשנות הכרוכה במחאה היא דינמית ולא אחידה טמון גם פוטנציאל לפעולה רדיקלית וחדשנית. כך למשל, גוטמן מראה כיצד בד בבד עם ההחלטה המודעת של מטה המאבק לא לערער על העדפתם של יהודים ועל אי-השוויון המובנה ללא יהודים בסדר הישן, התרחבות המחאה אפשרה ליותר ויותר ארגונים הפועלים למען שוויון אזרחי ונגד הכיבוש להשמיע את קולם, וליותר ויותר דוברים ודוברות מקבוצות מוחלשות להעלות סוגיות של אפליית מיעוטים יהודיים ופלסטיניים מעל כמות בפריפריה. כמו כן, למרות ההחלטה המודעת של ראשי המאבק לשמר את הסטטוס קוו, התעוררותה של החברה האזרחית היא תהליך דינמי ולא צפוי שטומן בחובו פוטנציאל לתביעות רחבות יותר לשוויון. יוליה לרנר וורברה פרטר מצביעות על דינמיות זו דרך התחקות אחר תפיסת הזהות המתעצבת של מהגרים מרוסיה, שחווים ורואים את המהפכה מתוך השוואה למשטר ברוסיה ולאור הפלישה של רוסיה לאוקראינה. הניתוח של לרנר ופרטר, הבוחן שינויים בתודעה האזרחית והפוליטית של חלק מיוצאי רוסיה שהיגרו לישראל בשנים האחרונות, מראה כיצד מעמדם כזרים וכמהגרים מקנה להם ראייה ביקורתית על ההתרחשויות בישראל ומעצב את תפיסתם האזרחית והפוליטית. חשיבותו של ניתוח זה אינה רק בהבנה שהוא מספק לנו בנוגע לתפיסתם של מהגרים חדשים מרוסיה את השינוי המשטרי בישראל; הניסיון לקרוא את המחאה דרך חוויה של הגירה וזרות גם מזכיר לנו עד כמה העבודה התרבותית-פרשנית הכרוכה בפעולת המחאה היא דינמית ורבת משתתפים, וכאן בדיוק טמון הפוטנציאל לרדיקליזציה של המחאה ולהרחבת מסריה אל מעבר לסטטוס קוו.

המשבר המשטרי בראי החינוך, שוק העבודה והצבא

לצד הדיון על ניגודי עומק ומאבקים פוליטיים העומדים בבסיס המשבר המשטרי, חלק מהמאמרים מספקים מבט עומק על השלכותיו של המהפך המשטרי המקודם כעת על שלוש זירות מוסדיות מרכזיות: חינוך, שוק העבודה והצבא. המבט המוסדי חושף את האופנים השונים שבהם אי-שוויון חברתי, כלכלי ואזרחי מזין משבר לגיטימציה של יסודות דמוקרטיים כמו שוויון ושלטון החוק אך גם מוזן על ידו. ניתוח המנגנונים וההגיונות המוסדיים הפועלים בזירות אלו מפרספקטיבה של זמן חושף את הסיכונים לרגרסיה והתפוררות חברתית וגם את ההזדמנויות לשינוי, הנפתחות במצב של משבר.

יריב פניגד דן בניגודי העומק בין "ממלכתיות" ו"מגזריות" שעיצבו את מערכת החינוך מאז כינונה בשנת 1953: מצד אחד – החזון של חלקים רחבים מן התנועה הציונית לכוון במדינה החדשה שלטון שנשען על תפיסה מדינית רפובליקנית המבקשת להגן על האינטרס הציבורי המשותף מפני השתלטות פוליטית של גורמים בעלי אינטרסים סקטוריאליים צרים, ומצד שני – החזון של ההנהגה החרדית לשמר אוטונומיה מלאה של חינוך חרדי. גם ראשי מפלגת המזרחי נאבקו כדי לשמר אוטונומיה חלקית של הזרם החינוכי שלהם במסגרת חוק החינוך הממלכתי, והם זכו להכרה כזאת בהגדרתו של החינוך הממלכתי-דתי. כך נוצרה בתוך החינוך הממלכתי הבחנה בין בתי ספר ממלכתיים שאינם משויכים פוליטית ובין בתי ספר ממלכתיים-דתיים, המזוהים ברובם הגדול עם קו מפלגתי ואידיאולוגי. השינויים שמקדמת הקואליציה הנוכחית – בסדרי עדיפויות בתקצוב, בהסתתם של משאבים אל מחוץ למערכת הציבורית, בפוליטיזציה גלויה של משרד החינוך

ובפיצול תפקידיו בין כמה משרדים – עלולים לפורר סופית את היסודות הרעועים ממילא של החינוך הממלכתי בישראל. ואולם, כפי שמראה פניגר, החינוך הזה היה רחוק ממודל המערכת הציבורית המתבססת על עקרונות של שוויון ואזרחות משותפת, והוא אף קידם יעדים חברתיים, ובראשם הצינונות, שאינם נחלתן של קבוצות מיעוט גדולות בישראל. מכאן שיתכן כי הפתרון אינו להמשיך את המאבק בין תומכי המודל הרפובליקני למתנגדיו אלא דווקא לקדם מודל חדש, פלורליסטי יותר וריכוזי פחות, שיאפשר את קיומו של המגוון החברתי הרחב ויקפיד על שוויון אמיתי בהקצאת משאבים ובהעדפה מתקנת לאוכלוסיות מוחלשות.

מאמרה של אפרת הרצברג־דרוקר מסיט את מוקד הניתוח להשלכותיה הרות הגורל של המהפכה המשטרית על אי־שוויון המגדרי בשוק העבודה. כפי שהיא מראה, אף בשוק העבודה הוא זירה מוסדית שבה המהפך המגדרי בישראל יצא לדרך, המהפך הזה עודנו בראשיתו. למעשה, תמונת מצב של נשים בשוק העבודה בישראל בשנים 2012-2019 מלמדת כי אף שנשים משתתפות בשוק העבודה בשיעורים דומים לגברים ומשכילות יותר מגברים במוצע, הן עדיין אינן משתתפות שוות. הסיבות לאי־שוויון מגדרי רבות, אך הרצברג־דרוקר מפנה את תשומת הלב לשני היבטים בולטים במיוחד בהקשר הישראלי: המהפך המגדרי נעצר על מפתן הבית בכל הנוגע לחלוקת העבודה בספרה הפרטית, וקיימת הסללה מגדרית במוביליות הבין־דורית. היבטים אלו קושרים את אי־שוויון המגדרי בקשר הדוק למהפכה המשטרית, לפחות בשני מובנים. ראשית, באקלים הפוליטי הנוכחי, שבו מתגברים הקולות הדורשים להרחיק נשים ממוקדי כוח ולחזק את תפקידן המסורתי כרעיות וכאימהות, המהפך המשטרי משמעותו מהפך אנטי־פמיניסטי (ראו גם מאמרה של מיכל פרנקל). קידום סדר היום המגדרי של הקואליציה הנוכחית לא רק יסתום את הגולל על הישגים שהושגו במאבק על שוויון מגדרי, אלא הוא אף עלול להביא להרחבתם של פערים קיימים. שנית, כפי שהניסיון מלמד, כאשר הרשות המבצעת והמחוקקת מקדמות סדר יום פוליטי של אי־שוויון מגדרי בשם ערכים שמרניים פטריארכליים והטרו־נורמטיביים, הרי המאבק לצמצום אי־שוויון ולמיגור האפליה נשען על קיומה של רשות שופטת אוטונומית. היחלשותה כפי שמציעים מקדמי הרפורמה המשפטית, טוענת הרצברג־דרוקר, תוביל גם לפגיעה במיקומן של נשים בספרה הציבורית, ומן הסתם תפגע בהישגיהן בשוק העבודה.

סוגיות של הפרדה מוסדית ואי־שוויון חברתי והשלכותיהן על המהפך המשטרי נדונות גם בניתוח של יגיל לוי על זירה מוסדית מרכזית נוספת: הצבא. מאמרו של לוי דן בתוכניות ממשלת ה"ימין המלא" למסד את ההפרדה הבלתי רשמית, שהתפתחה מאז האינתיפאדה השנייה, בין הצבא הרשמי – הסר למרותה של המדינה וחוקיה – ובין צבא השיטור בגדה המערבית, הפועל על פי כללים משלו בשירות המתנחלים ובשיתוף פעולה עם המיליציות שלהם, ובהן נוער הגבעות (ראו גם מאמרו של איתן אלימי). לוי טוען שטשטוש קיומו של צבא השיטור אפשר לצבא לשמר את הלגיטימציה שלו בקרב המרכז החילוני היהודי ולצמצם את חשיפתה של ישראל לביקורת בינלאומית (ראו גם מאמרו של לב גרינברג). אבל זהו מצב בלתי יציב, מאחר שחייילים חובשי כיפה ובני קבוצות פריפריה אתנו־מעמדית, שהם רוב מניינו של צבא השיטור, מתקוממים על כך שהמסד משלם מס שפתיים לציבוריות ה"נאורה" ואגב כך מתנער מהם וממערכת הערכים שבתוכה הם

פועלים. מפלגות המתנחלים חותרות כעת להפוך את צבא השיטור לרשמי, כחלק מניסיון לנרמל את הכיבוש ולהתאים אליו את המדינה ואת הנורמות שלה. אבל לוי מעריך שמהלך זה, שבו מוסר מסך הערפל מעל הסתירה המבנית שבין צבא הגנה ומשטר דמוקרטי ובין צבא שיטור ומשטר דיכוי, עלול להוביל למשבר לגיטימציה.

*

כפי שכתב ליאון שלף, כתב העת סוציולוגיה ישראלית נוסד בין היתר כדי לקדם דיון "במסגרת הפנימית, בשפה המקומית ובבמות משלנו", שכן "האקדמית הישראלית, שפניה מופנים לרוב כלפי חוץ, חייבת לזכור שיש לה מחויבות גם כלפי פנים, כלפי החברה בישראל וטיפוח תרבותה". כעורכות הנכנסות של כתב העת, אנו מסכימות עם הדברים בכל מאודנו. כישראליות וישראלים, יהודיות ופלסטיניות, יש לנו אחריות לפתח ידע סוציולוגי על החברה שבה אנו חיים. המשבר הנוכחי מזכיר לנו ש"בלי דמוקרטיה אין אקדמיה", וקיומה של הדמוקרטיה אינו מובן מאליו. כדי לשמור על הדמוקרטיה בחברה שלנו עלינו להיות נטועים ומעורבים בה, בין השאר דרך השתתפות מבוססת מחקר בשיח הציבורי. עלינו גם להצביע על הכשלים וההדרות של הדמוקרטיה הישראלית, שכמובן אינה מושלמת כלל וכלל. אנו רואות בסוציולוגיה ישראלית במה מרכזית לקידום שיח מחקרי חברתי שנטוע במרחב התרבותי, הדתי, האתני והלאומי של החברה בישראל. בגיליון זה, העוסק בניגודים המבניים, במאבקים ההגמוניים בין בלוקים חברתיים על קווי המתאר של התרבות הפוליטית בישראל ובחזונות מתחרים על דמותה ועתידה הרצוי של מדינת הלאום הישראלית, אנו מבקשות להמשיך שיח מחקרי חשוב זה ולקדם אותו. גיליון זה, שבמונחים אקדמיים נוצר במהירות הבזק במטרה לתרום לשיח הציבורי מניפה של מבטים סוציולוגיים על המשבר בזמן אמת, לא היה יכול לצאת לפועל בלעדי העבודה של אנשים רבים. תודתנו נתונה ל-24 סוציולוגיות וסוציולוגים שהרימו את הכפפה, נענו לאתגר שהצבנו בפניהם ונרתמו בהתלהבות לתרום לגיליון. תודה מיוחדת לעורכת הלשון לידר ארצי ולמעמדת ספי סיני על עבודתן המקצועית ועל נכונותן לעמוד בסד הזמנים המגביל. ומעל לכול, תודה והערכה מקרב לב לדנה שי, רכזת המערכת של סוציולוגיה ישראלית, אשר ניצחה על האופרציה ביד רמה, בתבונה וברגישות.

המשבר המשטרי בראי ניגודים מבניים בחברה הישראלית

התודעה המפוצלת וההגנה על הדמוקרטיה הקולוניאלית

אריז' סבאע' ח'ורי*

תקציר. המשבר המתחולל לאחרונה בישראל סביב המהפכה המשטרית הוא רגע פוליטי חשוב להערכת המבנים המושרשים של העליונות הקולוניאלית. ההפגנות למען הדמוקרטיה היהודית הן המוביליזציה הגדולה ביותר בהיסטוריה של מדינת ישראל במאבק על אופי המשטר, מוביליזציה שנועדה להשיב על כנה מערכת של ממשליות שעיימה הסכימו מרבית המפגינים זה זמן רב – כזאת המושתתת על הדרת הפלסטינים ושליטה פוליטית וחברתית עליהם. רגע פוליטי זה מביא לידי ביטוי את הדרכים שבהן מדינת ההתיישבות הקולוניאלית מיסדה מאז ראשיתה היררכיה חברתית ופוליטית שנושנה על תודעה מפוצלת (bifurcated consciousness) בקרב אזרחיה היהודים. המאמר מבוסס על מחקר איכותני מתמשך הכולל ניתוח שיח שיטתי של שיחים פוליטיים, ידיעות מהתקשורת הישראלית ופרשנויות בנוגע למחאה. עוד נעשה שימוש בראיונות עומק עם פעילים ות פוליטיים פלסטינים ופעילים בארגוני חברה אזרחית פלסטיניים, וכן בתצפיות אתנוגרפיות על המחאה. ניתוח יחסי (relational analysis) שקשוב לאופי הדיאלקטי של השינוי הפוליטי בהקשר הקולוניאלי ההתיישבותי חושף את אופי האינטראקציות בין המתיישבים היהודים לילידי המקום הפלסטינים, ואת הדרך שבה הן מכוננות את השדה הפוליטי בישראל.

במצב היסטורי שבו כל הצהרה פוליטית, כל דיון וכל עצומה העמידו מדי רגע את המציאות כולה בסכנה, הכרחי היה להתייבב בלב האירועים כדי לגבש דעה, מסוכנת ככל שיכלה להיות, ואכן הייתה. (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 33)

בשלב מוקדם יותר, כשההפגנות ההמוניות רק החלו להתגבש ברחבי ישראל, ניגש בְּנִי, אזרח פלסטיני בישראל, אל מקלט הטלוויזיה המושתק, צפה בים האנשים שנאספו ברחובות תל אביב, ושאל אותי בתמימות אופיינית לבן־עשרה: "אימא, הם מוחים סוף סוף נגד הכיבוש?". על אף משקלו של "הרגע הפוליטי" (Mamdani, 2020), פניתי אליו בעצב והסברתי שלא כך הוא. "לא, יקירי. עדיין לא, למרבה הצער".

מבחינת הפלסטינים בישראל, הצפייה במחאה בצומת היסטורי כזה פירושה לראות את הסתירות הפנימיות במדינה קולוניאלית מתיישבת מתפוררת. פירושה שמחאה פוליטית וסרבנות אזרחית הן לגיטימיות כל עוד מטרתן לשמר את מה שהיה עד עתה סטטוס קוו, שפגע באחדים אך לא באחרים. פירושה גם להתבונן בהתגייסות ההמונים הגדולה ביותר

* ד"ר אריז' סבאע' ח'ורי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

ציילום: שרון קספר

ציילום: אריז' סבאע'ח'ורי

אי פעם, המתמקדת בעצם אופיו של המשטר במדינת ישראל. פירושה לחזות בשינוי עמוק בהתארגנות באקדמיה ובטענות לאובייקטיביות; למען האמת, ביכולתה ומחובתה של האוניברסיטה לנקוט עמדה, חבריה צריכים לתת עדיפות לפעולה פוליטית, ותפקידו הלגיטימי של האקדמאי הוא להיות האינטלקטואלית או הסוציולוגית הציבורי המצילה את הספרה האזרחית מתהום. פירושה להבחין בציפיות חברתיות חדשות להשתתפות אזרחית ניכרת. פירושה לצפות בהתגייסות הגדולה המתגבשת אצל רבים ששמרו עד כה על שתיקה, ועדיין לתמוה – לאיזו מטרה?

ההרהורים האלה מתייחסים לשני עניינים, כל אחד בתורו: מה מעורר פעילות קולקטיבית, ובמיוחד את המחאות ההמוניות האחרונות של 2023, ומדוע בוחרים מרבית הפלסטינים לא להשתתף במחאות אף שהם מכירים (כפי שמראים סקרים שיוזכרו להלן) בכך שהפרפורמות יזיקו להם באופן בלתי מידתי. באמצעות ניתוח יחסי (relational analysis) המאמר בוחן את העימות המתמשך בין הקבוצה הקולוניאלית המתיישבת ובין הקבוצה הילידית בפלסטין ההיסטורית.

במאמר נבחנים תחילה היבטים של אידיאולוגיה והתגייסות בחברה הישראלית היהודית, ומוצבים מול אוכלוסיית הסֶפֶר (frontier) הפלסטינית בשני צידי הקו הירוק. היבט זה נזנח לרוב בדיונים על ה"דמוקרטיה" הישראלית בתחומי הקו הירוק, שבהם הקולוניאליזם המתמשך אינה נכרכת בדיון על אופי המשטר בישראל. למעשה, כיום המתנחלים הימנים של 1967, באופן תקדימי בהיסטוריה של הציונות ומדינת ישראל, שולטים בממשלה מבפנים וקובעים את קווי המתאר של מדינת ישראל, את אופי הפרויקט הציוני ואת האופן שבו הם נשורים יחד. בהמשך מנסה המאמר לקשור בין האופנים שבהם ההתנגדות הפלסטינית הילידית בתחומי הקו הירוק ובשטחים הכבושים ב-1967 מעצבת את קו המתאר של המשטר הקולוניאלי התיישבותי של ישראל ואת ההתגייסות למחאה. דגש מיוחד מושם על אופי המדינה הקולוניאלית המתיישבת ועל תהליך הקולוניאליזם של פלסטין ההיסטורית.

המאמר מתבסס על מחקר איכותני מתמשך שכלל ניתוח שיח שיטתי של נאומים פוליטיים, של ידיעות חדשותיות ופרשנויות בתקשורת הישראלית, ושל 30 ראיונות עומק עם פעילים פוליטיים וחברתיים פלסטינים; וכן תצפית אתנוגרפית משתתפת במחאות נגד הרפורמות בשנת 2023. לבסוף, המאמר מתבסס גם על ממצאי מחקר אמפירי שערכתי על שתי תקופות אחרות – חמשת מחזורי הבחירות האחרונים (ינואר-מרץ 2015; מאי-יולי 2017; פברואר-אפריל 2019; ינואר-מרץ 2021; ספטמבר-נובמבר 2022), והפולמוס על חוק היסוד: ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי מ-2018 (מאי 2017-יולי 2018).

פוליטיקה של עימות פוליטי

אבחן תחילה את עלייתה של תנועת המחאה הישראלית. הסוציולוגיה העוסקת בפוליטיקה של עימות פוליטי (contentious politics) מפנה את תשומת ליבנו אל המנגנונים הייחודיים ביסודן של תנועות ומחאות חברתיות – מנגנונים סביבתיים, קוגניטיביים וזיקתיים הקובעים אם ההתגייסות אליהן תהיה מוצלחת או לא (McAdam et al., 2001). במקרה הנוכחי, זיהויו של איום פוליטי הצליח בבירור להניע להשתתפות (Alimi, 2007; Goldstone & Tilly, 2001). השאלה הסוציולוגית שעולה כאן נוגעת לטיבם של איומים והזדמנויות פוליטיים המניעים להתגייסות ולספ ש מעבר לו מתרחשת השתתפות קולקטיבית (Granovetter, 1978), במיוחד בהקשר קולוניאלי התיישבותי לאומי. לדוגמה, כשפורסמו דוחות ארגוני זכויות האדם בצלם (B'Tselem, 2021), אמנסטי (Amnesty International, 2022), Human Rights Watch (2021), יש דין (Yesh Din, 2020) ואחרים, שקבעו כי מדינת ישראל פועלת בדרכים שתואמות את ההגדרה הבינלאומית החוקית לאפרטהייד, מדוע המנגנון המנכס הזדמנויות פוליטיות לא הביא למחאה בקרב הישראלים נגד משטר אפרטהייד? אותה שאלה עולה לגבי האדישות היחסית שאפפה את חקיקת חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי בשנת 2018, שהתנגדות אליו הייתה מעטה מאוד למרות קיצוניותו¹, אף שהוא מפלה במפורש נגד אזרחים פלסטינים (Adalah, 2017), למרות הסתות קודמות מצד מחוקקים שהזהירו מפני "נכבה שנייה" (Rapoport & Fakhoury, 2022) ולמרות ההתגייסות הפלסטינית העיקשת, ובכלל זה הפגנות יום האדמה, למשל, והפעילות הפוליטית שניסתה לשים קץ לבעיה הקשה של אלימות ופשיעה בתוך החברה הפלסטינית בישראל.

על פי התפיסה הקונסטרקטיביסטית, לא האירועים הם המעוררים פעילות חברתית אלא המשמעויות החברתיות המיוחסות להם (Gould, 2005). אם כן, מה עורר את התייחסות של החברה היהודית הישראלית במקרה המחאה נגד הרפורמה המשפטית, אך לא במקרים האחרים? אנשי ונשות המחאה רואים בהפרדת הרשויות את פסגת מאפייניה של דמוקרטיה מתפקדת. טייסי המילואים, למשל, הצהירו כי יסרבו להיענות לקריאה לשרת משום שלטענתם הם אינם רוצים לשרת משטר רודני שאין בו הפרדת רשויות (Harel, 2023), אך בעצם שירתו קודם לכן במשטר שהוגדר כאפרטהייד. לכן, השאלה

1 למשל, בישיבת ועדת הכנסת בשנת 2017 על הצעת חוק היסוד סילק יו"ר הוועדה אמיר אוחנה את חבר הכנסת הערבי אחמד טיבי מהישיבה משום שכינה את החוק גזעני (פרידסון, 2017). על טבעו המפלה של חוק היסוד ראו (Adalah, 2020).

שעולה כאן היא כיצד ייתכן שהסטטוס קוו הקודם – שכלל קולוניזציה, כיבוש, מצור, דיכוי, נישול ואלימות יומיומית מזעזעת – לא נתפס כאנטי-דמוקרטי?² ראוי לשאול מה טבעו של המשבר. עבור רוב המפגינים מתמחה המשבר בכך שהימין, הפונדמנטליסטי בחלקו, מחלק מחדש (או תופס בכוח) את סמכויות הענף המשפטי. ה"הפיכה" של הקואליציה השלטת תעצים את שלטונו הרודני של ראש הממשלה בנימין נתניהו, שהוגש נגדו כתב אישום פלילי, ושמעשיו והפרקטיקות של הקואליציה שלו מזכירים את אלה של אליטות לאומניות רודניות בהונגריה, הודו, טורקיה וארצות הברית – קבוצה של שליטים פופוליסטים דתיים, פטריארכלים, הומופובים ומסיתים לאלימות, שכל חפצם הוא לשנות את מרקם החיים הדמוקרטיים הפוליטיים והחברתיים בישראל. הדבר מאיים גם על הפריביליגיות הפוליטיות והכלכליות רבות השנים של מעמד חילוני (אשכנזי ברובו) של יהודים ישראלים, שכוחם נתון בסכנה.

נקודת המבט ההגמונית של המוחים מסתירה מאחוריה משבר בסיסי ארוך שנים: אף שהכוח הפוליטי היה נתון בתקופות שונות בידי קבוצות פוליטיות שונות מהשמאל ומהימין הישראלי, המנגנון המדינתי מכון לשמר את עליונותה של הקבוצה האתנית היהודית על פני אחרות, ובעיקר על פני האוכלוסייה הילידית הפלסטינית. הרוב המכריע של המוחים אינו קושר בין עליית הכוח הרודני והשחיתות ובין ההיסטוריה הקולוניאלית של ההתיישבות הציונית, התמסדות המשטר של שליטה חברתית, והאפרטוס ההיררכי הקובע למי תהיה גישה למשאבים ולכוח, ובעצם לחיים הטובים. אך אין מדובר כאן בכישלון תודעתי בלבד. רבים מהמפגינים נתנו לגיטימציה להקמתה של מערכת שלטון אלימה המשמרת ריבוד אלים בין הים לירדן, תמכו בה ואף לקחו בה חלק. פעילים שנמצאים בחזית המחאה מתנגדים לכאורה להעברת הכוח הפוליטי לידיהם של מתנחלים ימנים דורסניים יותר, שמבטאים בישירות את דרישותיהם הטריטוריאליות ואת שאיפתם לעליונות, אך בה בעת הם מקוננים על אובדנה של דמוקרטיה קולוניאלית – כזאת שמבוססת על עליונות אתנו-גזעית ועל אלימות בירוקרטית.

חנה ארנדט (Arendt, 1973) ציינה שהפער בין אזרחי אירופה לנתניהם הקולוניאליים השחית את הדמוקרטיה הליברלית באירופה. כשכרכה יחד את הטוטליטריות ואת האימפריאליזם, היא הזהירה למעשה שדרכי הפעולה שבהן השתמשו מעבר לים חזרו לרדוף את המטרופולין. העתקת הדינמיקה הזאת לישראל גורמת להאדרת כוחו של הימין המתנחלי הקולוניאלי ולשחיקת הזכויות האזרחיות בישראל. דרכי פעולה בלתי דמוקרטיות חוזרות ופונות פנימה (אף שהיו תקפות בתוך ישראל מאז ומתמיד והופעלו נגד הפלסטינים בישראל). אפשר לראות את האירועים האחרונים בפוליטיקה הישראלית כשיאם של תהליכים ארוכים הרבה יותר, בלי להיתפס לטלאולוגיה או פונקציונליזם מוגזמים ובלי לטעון כי ההתפתחויות הפוליטיות האחרונות היו בלתי נמנעות. תחת זאת, כדי להבין כיצד קולוניאליזם מבנה ממשליות יש להכיר בתלות בנורמות המוסדיות ובמבנים שהוקמו לשם שימורו של כוח (יהודי) מסוג אחד אגב דיכויין של צורות כוח אחרות. פרשנים רבים ומפגינים רבים משווים את עלייתו של נתניהו ואת האג'נדה של הקואליציה שלו לאוטוריטריות

2 למשל במאי 2023, במהלך המחאות, פתח הצבא הישראלי שוב בתקיפות אוויריות על עזה הנתונה במצור.

באירופה (Geva, 2023). אבל יש ביניהם הבדל בולט אחד: יקשה עלינו להבין את התבססות הפופוליזם הימני בישראל³ אם לא נבין כיצד התפשטו הכוחות החברתיים של השליטה, שהופעלו באמצעות ניהול אוכלוסין קולוניאלי מול התנגדות פלסטינית מתמשכת. אין פירוש הדבר שהמצב הנוכחי הוא המשכם המוחלט של תהליכים קודמים. החברה והפוליטיקה בישראל עברו תהליכי טרנספורמציה שבאו לידי ביטוי בבירור בחוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי ב־2018, אך גובשו הרבה קודם, במיוחד בתקופת הממשל הצבאי (1948-1966). הרכב הקואליציה השלטת השתנה והוא כולל כעת מתנחלים מהספֶר השני (השטחים הפלסטיניים שנכבשו ב־1967), ואלה נושאים כעת בכמה מהמשרות הבכירות ביותר. מעורבותם של מתנחלי 1967 איננה חדשה, אך אין תקדים לגישה שיש להם כיום למשרות השרים שבהן הם מחזיקים ולמערך השלטוני בכלל. המונופול של המדינה על האלימות הלגיטימית, שבעבר היה פחות חד־משמעי לאור התנגשויות שאירעו עם מתנחלים (סבאע' ח'ורי, 2021), הפך מלוכד יותר (למרות המתחים התדירים ורמזים על עזיבה מפי שרים שלא באו על סיפוקם). המתנחלים שחלקם נטל את החוק לידי בעבר (למשל שמחה רוטמן, בצלאל סמוטריץ', איתמר בן גביר, עמיחי אליהו ודוד אמסלם; ראו Haaretz, 2023; Rubin, 2023) הם כיום המחוקקים השולטים והסמכות המבצעת והם מחזיקים בכוח לשלוט במשטרה, במנגנונים המנהליים האוכפים כיבוש על מיליוני פלסטינים, וברשויות השולטות בפעילות ההתנחלות. כוחם התמסד עוד יותר ותנועתם התחזקה. הם מייצגים תהליך עמוק יותר: הפרונטיריזציה (frontierization) של הפוליטיקה הישראלית וביסוס הקולוניזציה כהיגיון המדינתי. הם גם שופכים אור על המחלוקות בקרב החברה הקולוניאלית המתיישבת. כשהמדינה הוקמה ומפלגת העבודה החלה לבסס אותה על המגמה החילונית הסוציאליסטית של הציונות הפוליטית, דוד בן גוריון לא הצליח לנסח חוקה בשל הקרעים האידיאולוגיים. שיאם של השסעים הפנימיים ארוכי השנים מתגלה עכשיו: הימין הדתי הריאקציוני, השולט במנגנון המדינה עקב התמרונים שמבצע אדם חזק אחד כדי לשמור על כוחו, מערער עתה על אותו ארגון ועל ההבטחות למדינת התיישבות ליברלית ו"חילונית". מאבק הכוחות הזה על "זהות המדינה, תפקיד הדת במדינה"⁴, הוא רגע מכריע בהיסטוריה של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל, והחברה הפלסטינית הילידית ממשיכה להתנגד ולא הוכרעה.

גישה יחסית (ראו Sabbagh-Khoury, 2023; Lockman, 1996) מאפשרת לנו להבין כיצד עליית הפופוליזם של הימין הקיצוני בישראל קשורה לשינויים הדרגתיים בהרכב החברה הישראלית, ולהשפעתם ולייצוגם הגובר של הפלסטינים בחברה ובחיים הפוליטיים. למשל, אפשר להבין את חוק הלאום כמענה לנוכחותם הגדלה של פלסטינים במערכת הפוליטית הישראלית ובמרחב הציבורי הישראלי. הממשלה דאז הגתה את הצורך בחוק מתוך חשש משוער מפני מסלול הדמוקרטיזציה של המדינה שמציעים בעצם הפלסטינים אזרחי ישראל, וטענה שהצהרה אתנו־לאומנית שכזאת היא הכרחית כדי להגן על המדינה מפני "חטיפה" בידי אוכלוסיית המיעוט שלה. קחו למשל את דבריו של יריב לוין:

3 נושא זה כבר נחקר לעומק, אך בלי שנקשר לקולוניאליזם. ראו Ben Porat & Filc, 2022.

4 ריאיון עם סאמי אבו שחאדה, 22.3.2023.

בשנים האחרונות המדינה הזאת הפכה למדינת כל אזרחיה, כל מסתנניה, כל מה שקשור לחיים יהודיים הפך לאיזשהו עניין של חוסר שוויון, של אפליה פסולה וכדומה. את הדבר הזה החוק הזה בא לתקן בשורה של הוראות, ואני חושב שבמובן הזה הוא מחזיר את המדינה למקום שבו היא הייתה. זה בהחלט מהלך חשוב שמאזן בחזרה את השינויים מרחיקי הלכת שהיו בפסיקות בתי המשפט, שלצד הרב הלכו והתרחקו מעקרונות יסוד שהיו בסיס להקמת המדינה ובסיס לצינונות. (אזולאי, 2018)

נקודת השיא בהתחזקותם של הפלסטינים ובנוכחותם בפוליטיקה הישראלית הייתה בכנסת ה-23. הרשימה המשותפת הייתה השלישית בגודלה בכנסת וכללה חברי כנסת פלסטינים רבים מתמיד (14, ועוד יהודי ישראלי אחד). בכנסת ה-24 הצטרפה לראשונה לקואליציה רשימה ערבית, הרשימה הערבית המאוחדת (רע"ם). בתמיכת בוחריה. לטענתי, התחזקות מעמד הביניים הפלסטיני בישראל לצד הכוח הפוליטי הפלסטיני שהלך והתעצם והתחזקות ייצוגם ונראותם של הפלסטינים בפוליטיקה הישראלית הגבירו מגמות אנטי-פלסטיניות פופוליסטיות בקרב החלקים החלשים יותר של החברה היהודית, לרבות אלה שנגעו מהמדיניות הניאו-ליברלית של העשורים הקודמים ועלולים לחוש מאוימים ממגמת התחזקותם של האזרחים הפלסטינים. למעשה, רבים מקבוצה זו הוסללו בעבר אל הפריפריה הישראלית ואל ההתנחלויות של 1967 (גוטוויין, 2016; מגור, 2015). חברי אליטות פוליטיות כמו סמוטריץ' וכן גביר רואים עצמם כמנהיגי השכבות היהודיות המוחלשות, החוששות מפני כוחם הפוליטי של הפלסטינים וחפצות בהשבת המשילות⁵ כדי להראות "מי בעל הבית". הדבר התחזק עוד יותר בעקבות אירועי מאי של 2021 או "הבת אל כראמה" (هبة الكرامة; Unity or Dignity Intifada), שבמהלכם נוכחו הישראלים כי האזרחים הפלסטינים לא ויתרו על שאיפותיהם לשחרור לאומי. כפי שהעיר הפעיל הפוליטי הפלסטיני אמיר מח'ול:

המשמר הלאומי הוא מיזם ממשלתי. הוא תוצר של מחקר שערך הממסד הביטחוני לאחר מחאות מאי. הוא אושר על ידי הממשלה הקודמת ולא זו הנוכחית. הוא התרחש בתקופה שבה בר-לב היה השר לביטחון פנים, ובעידן בנט ולפיך [...]. במקור דובר על מיליטריזציה של הפוליטיקה כלפי הערבים בישראל. בן גביר דרש שהמשמר הלאומי יכלל בהסכם הקואליציוני. אבל בן גביר ניסה לבנות את כוחו הפוליטי ולקבץ סביבו את ערי החוף שבהן היה לו מספר קולות גבוה מאוד ואת הנגב באמצעות ניצול מחאות מאי, ואמר שהוא יחזיר את המשילות והסדר, ידא מפגינים ערבים וימנע חזית פלסטינית פנימית. הסיסמאות שלו היו ברורות.⁶

ראוי לציין שאותם שחקנים פוליטיים שפעלו "להחזיר את ישראל לדרך הנכונה", כדבריו של יריב לוי (Harkov, 2018), באמצעות חוק הלאום הם גם אלה השואפים לרפורמות משפטיות. אי-אפשר לנתק בין הדברים, ויש לפרש אותם כחלק ממטרה אחת: ביסוס

5 חבר הכנסת בן גביר מדבר דרך שגרה על "השבת המשילות" במקומות כמו הנגב. ראו Sharon, 2023; וראו גם Smotrich, n.d.

6 ריאיון עם אמיר מח'ול, 13.5.2023.

העליונות היהודית. למעשה, הדבר המבדיל בין הפוליטיקה הישראלית לזו של מדינות לאום אחרות הוא שהמערכת הפוליטית בישראל – דהיינו מוסדות המדינה ככלל – מתמקדת בשימור עליונות המתיישבים היהודים והמיליטריזציה של החברה (צבא העם), המכוונת לנישול קולוניאלי של הפלסטינים. רוב ההבדלים האחרים בין המפלגות הפוליטיות הציוניות, המתבטאים באינטרסים הנוגעים לתרבות, לדת ולכלכלה, משניים לעומת המטרה להגן על הלגיטימיות של הסטלריזם (settlerism) כמבנה. כאן מתגלה הפרדוקס המונח ביסוד האירועים הנוכחיים וביסוד קיומה של חברת ההתיישבות הקולוניאלית: המפגינים (או השמאל הציוני הוותיק) שואפים להגנות חברתיות ואזרחיות ליברליות שיכולות להתקיים בעיניהם, באופן לגיטימי וללא בעיה, בעת ובעונה אחת לצד אפרטהייד ואלימות קולוניאלית. בעת התצפית האתנוגרפית שערכתי במחאה בירושלים (מרץ-אפריל 2023) הבחנתי במה שאני מכנה *תודעה מפוצלת* – תביעות לזכויות שההגיון הפנימי שלהן הוא חסימה, occlusion, מעין מסך ערפל שדרכו תופסים ישראלים יהודים רבים את מצבם הפוליטי המאפשר להם להתעלם מהקֶשֶׁר שבין השליטה החברתית הקולוניאלית ההתיישבותית ובין ממשל אוטוריטרי. מבחינה סוציולוגית, אין זה חריג שבהתארגנות החברתית של קבוצות יועלו דרישות לטובתן של קבוצות השתייכות; אך כשהדבר נעשה במסווה של הצהרות אוניברסליות (למשל הגנה על הדמוקרטיה), ומלווה בחיזוק הזכות לשליטה ולעליונות, נוצרים מעין פיצול או התכחשות שלפיהם בני אדם מסוימים (הפלסטינים) נשארים מחוץ לקהילת הזכויות פוליטיות. אין כוונתי לנקוט כאן עמדה נורמטיבית, אלא לזהות בביקורתיות תבניות של פעולה חברתית ותודעה בקרב חברה המושתתת על מציאויות מקבילות (ובלתי שוות).

התודעה המפוצלת היא מנת חלקן של קבוצות מפגינים "פרוגרסיביות" ובהן הפמיניסטיות הישראליות. ראו למשל את דבריה של נאילה עוואד, מנהלת עמותת נשים נגד אלימות ופעילה פוליטית:

נשאלת השאלה האם אני חלק מהמחאה. הדבר ברור לי כפלסטינית וכפמיניסטית: לא, מובן שאני לא רואה את עצמי חלק מכל זה. משום שלמעשה, כל מה שמעניין אותם הוא לשמר את הדמוקרטיה הלבנה, כאילו מערכת המשפט תכווץ את המרחב הדמוקרטי של המדינה, בלי להתייחס לישראל כאל מדינת כיבוש ובלי להתייחס לפשעי הכיבוש ולסוגיית המצור על עזה. ולפיד היה חלק מכל העניין. לפיד נטל חלק בהעברת החוקים הגזעניים ביותר, ובתקופה שלו נהרסו בתים ביישובים שלנו. מי שרוצים להגן על הדמוקרטיה הזאת, לא ראו מה הם עשו אז ומה עשו עוד קודם. הם לא מסוגלים לקֶשֶׁר בין הדברים. זה גם הוויכוח שלי עם הפמיניסטיות, או אלה שקוראות לעצמן פמיניסטיות בתנועה הפמיניסטית היהודית, שכל מה שמעניין אותן הוא היעדר נשים בממשלה הזאת. למה אני זקוקה לנשים בממשלה הזאת? ממשלה פשיסטית ששייכת לבן גביר. למה אני צריכה נשים שרות כחלק מהקואליציה? אילו הייתה להן מודעות פמיניסטית, הן היו יוצאות נגד המיליטריזציה ונגד הכללת נשים במקום כזה. זה פמיניזם. פמיניזם פירושו לומר "אני לא רוצה נשים בצבא". זה עולם של פשיזם שאני לא רוצה להכיר בו. אנחנו רוצות לדבר על האלימות והנשק, משום שאנחנו נגד חימוש בנשק. כי

הבעיה שלנו, אני לא יכולה לדבר על הפשיעה בקהילה שלי בלי לקשר אותה עם העובדה שהיא נתונה תחת כיבוש. זה מה שתורם לפשיעה.⁷

עוואד מתארת כאן בתמציתיות את מה שאני מכנה תודעה מפוצלת. היא מוסיפה: "אלה אנשים שלא רוצים מאבקים מצטלבים (intersectional struggles), ואי אפשר לשאוף לדמוקרטיה לבנה בתחום המשפט בלי לראות את כל סוגי ההפרות שהמדינה הנפשעת הזאת מבצעת".⁸ בקרב משפחת האומות הצליחה ישראל לטעון עד כה שהיא זכאית להיקרא דמוקרטיה למרות אופיה הקולוניאלי התיישבותי, הטיהורים האתניים שהיא מבצעת, הממשל הצבאי ופרקטיקות הקולוניזציה והשליטה. אך אם הימין הדתי יצליח במשימתו, שאיפתו לאפרטהייד מלא, גלוי ודורסני תחסל את המוניטין הבינלאומי של ישראל כדמוקרטיה ותהא עלולה לגרום תביעות על פשעי מלחמה נגד המדינה וחיליה.⁹ הסדקים באופן שבו נתפסת ישראל בעולם התרחבו לאחרונה, במיוחד עקב התעצמות הימין הקיצוני (AP, 2023). עם זאת, מה שמעמיד לאחרונה את ישראל בסכנת הוקעה אינו משטר האפרטהייד או הקולוניזציה אלא פירוק מוסדותיה הליברליים לכאורה. גם כאן יש מעין פרקטיקה מפוצלת: הטיהור האתני של הפלסטינים והקולוניזציה מורחקים אל העבר הקדם-היסטורי ואינם נחשבים תהליכים מתמשכים שמכוננים את המדינה.

הפלסטינים הנוכחים הנעדרים

מכיוון שהמחאה סובבת סביב אופי המשטר במדינת ישראל, מן הראוי לבדוק מהי תגובת הפלסטינים בישראל למחאה והאם הם משפיעים על התהליכים הפוליטיים המתרחשים בישראל. הרגע הפוליטי הנוכחי הציב בפני האזרחים הפלסטינים את הדילמה אם להשתתף במחאה או לא (גאנס, 2023; Salai, 2023). הרבה נאמר על אי-השתתפותם. אבל אף שהמציאות הפוליטית העכשווית, ככל צומת מכריע, עשויה להכיל זרעים של שינוי מהפכני, ואף שאני טוענת כי לאזרחים הפלסטינים יש תפקיד מרכזי בהקמתה של תנועה חברתית המונית לדה-קולוניזציה בפלסטין ההיסטורית, אני סבורה שהציפייה שהפלסטינים ישתתפו במחאות ה"דמוקרטיה" – כלומר, יגנו על הדמוקרטיה היהודית – אינה עולה בקנה אחד עם טבעה של תנועה כזאת. אין ספק שהרפורמות המשפטיות המוצעות יפגעו באופן בלתי פרופורציונלי בפלסטינים בישראל ובשטחים הכבושים ויחשפו אותם עוד יותר לגחמות המדינה הקולוניאלית, באמצעות ביסוס העליונות היהודית והחלשת ההגנה המינימלית ממילא שיש להם. אולם יש כמה סיבות לאי-השתתפותם, שהיא בעצמה אסטרטגיה פוליטית של חברה שבאופן יחסי היא אקטיבית פוליטית.

7 ריאיון עם נאילה עוואד, 30.3.2023.

8 חשוב לציין כאן שההפיכה השלטונית היא גם הפיכת נגד מגדרית (ראו מאמרה של מיכל פרנקל בגילין זה) ומייצגת פגיעה בזכויות חברתיות ופוליטיות. לגורמים אלו יש חשיבות עצומה הן להבנת ההפיכה עצמה הן להבנת המחאה שבאה בעקבותיה.

9 כך למשל נשמעו אזהרות שהשינויים שהימין חפץ לעשות בממשל יחשפו את ישראל, את מנהיגותה הפוליטית והצבאית ואת חיליה לתביעות בהליכים פליליים בינלאומיים (כאן חדשות, 2023; Weitz, 2023).

ראשית, אלה הדוחפים להשתתפות פלסטינית מצפים לכך שהערבים יגנו על הסטטוס קוו בלי שהיהודים הישראליים יצטרכו לוותר על זכויות היתר הקולוניאליות שלהם, אף שהחזרה לסטטוס קוו – כלומר, עצירת ההפיכה המשטרית – לא תביא לדה-קולוניזציה של מדינת ישראל. הפלסטינים מכירים בכך. כפי שהצהיר אחד המרואיינים, "זוהי מחאה ישראלית"¹⁰. בית המשפט העליון, למשל, הוא אחד ממוסדות המדינה הרבים המעניקים לגיטימציה לאפליה, לכיבוש, לקולוניזציה ולאפרטהייד ואף תומכים בהם ומאשרים אותם (זהר, 2021). נוסף על כך, מערכות החקיקה והמשפט של ישראל פעלו במשותף כדי למנוע רפורמות דמוקרטיות.¹¹ עבור פלסטינים, המחאה אינה אנטי-קולוניאלית אלא נועדה בעצם לשמר את הדמוקרטיה הקולוניאלית בלי לפרק את המדינה הקולוניאלית ההתיישבותית. המחאה הישראלית אינה ממוסגרת באמצעות מושגים אוניברסליים אלא באמצעות שיח לאומי ציוני. כפי שאמרה העיתונאית הפלסטינית סנאא חמוד: "הם רואים בנו מאגר של קולות או מפגינים שיכולים לתת תנופה למחאות האלה, אבל זה לא משאיר תפקיד אמיתי לקיום שלנו ולקול שלנו"¹². נאילה עוואד אמרה בהקשר זה:

אם הם לא יכולים לקשר בין הדברים, הם לא השותפים והשותפות שלי למאבק. זוהי תמיד הפולמוס הפמיניסטי. אנחנו יכולות להיות שותפות כשאנחנו מדברות על נושאים ספציפיים כמו זכויות נשים, מאבק באלימות נגד נשים והטרדות מיניות, קביעת חוקים, תוכניות למאבק באלימות נגד נשים – כאלה נוכל למצוא. אבל כאשר אנחנו רוצות לדבר על הכיבוש, אנחנו לא שותפות. לכן אני לא מקבלת מחאה כזאת מתחת ליער של דגלי ישראל, איפה אנחנו ביער הזה? לכן אני לא מצטרפת, לכן אני נגד הקריאה לנו להצטרף לרחובות.¹³

זה המצב גם אם הפלסטינים מבינים שקרוב לוודאי שהם יהיו המטרות הראשונות לרפורמות של הממשלה, שיושגו עליהם דיכוי רב יותר ודרכים נוספות של אפליה על פי חוק, ושתפגע ההגנה המעטה הקיימת על זכויות האזרח שלהם, כפי שאמרה עוואד: "האם התיקונים בחוק זיקו לנו? כמוכן, הם מזיקים לנו [כבר עכשיו], ואנחנו יודעים שיש לנו הסיכוי הגבוה ביותר להיות במצב גרוע עוד יותר"¹⁴.

10 ריאיון עם סנאא חמוד, 25.4.2023.

11 לאחר שנשיאות הכנסת דחתה את הצעת חוק יסוד: ישראל מדינת כל אזרחיה ב-2018, ויו"ר הכנסת יולי אדלשטיין הצהיר כי "זוהי הצעת חוק בלתי סבירה וכל אדם בר-דעת מבין שיש לעצור אותה מיד", דחה בית המשפט העליון את עתירתו של ארגון עדאלה בנושא (ליאל, 2018; Adalah, 2018). סיעת בל"ד השיבה: "סיעת בל"ד רואה בפסילת הצעת החוק צעד חמור ביותר המשקף הקצנה נוספת ביחס לתביעות ותפיסות דמוקרטיות, ובמניעת ח"כים להגיש הצעות חוק אפליה בוטה נגד חברי כנסת עם תפיסת עולם דמוקרטית, ופגיעה חמורה בחופש הביטוי, בזכות לפעילות פוליטית ובחסינות חברי הכנסת. חמורה במיוחד, היא עמדתו של היועץ המשפטי לכנסת שהגיש חוות דעת אנטי דמוקרטית בה טען כי התביעה לשוויון מלא פוגעת בעדיפות הלאום היהודי, ועל סמך זה המליץ לפסול את החוק. היועץ דבר בשם המשטר הקיים המפלה ערבים ומתייחס אליהם כאל אזרחים סוג ב" (ליאל, 2018).

12 ריאיון עם סנאא חמוד, 18.3.2023.

13 ריאיון עם נאילה עוואד, 30.3.2023.

14 ריאיון עם נאילה עוואד, 30.3.2023.

חשוב גם להכיר בכך שהפלסטינים החיים בישראל נתונים במצב חירום מתמשך שהישראלים בדרך כלל מתעלמים ממנו. מצב זה התקיים לפני המחאות ההמוניות של 2023 ונמשך גם במהלכן, והוא כולל סוגיות דוחקות כגון האלימות והפשיעה הגואה בתוך החברה הפלסטינית. עבור פלסטינים רבים, הדאגות היומיומיות לעצם ההישרדות, לביטחון הקיומי ולהזנחה המדינתית נתפסות כדחופות לפחות כמו מאפייני המשטר, הפוגע בהם בלאו הכי. כפי שציינה הפעילה הפוליטית פידא שחאדה, חברת מועצת העיר לוד לשעבר:

לפני שלוש שנים, האמהות השכולות [שאיבדו את ילדיהם באלימות תוך קהילתית] שליוויתי צעדו מחיפה לירושלים במטרה להגיע לכנסת. הם לא אפשרו להן לחסום רחוב אחד, אני לא מדברת איתך אפילו על הפגנות למען סגירת רחובות רבים ולא על הנפת דגלי פלסטין. ואין לך דבר אנושי מזה. האמהות האלה לא הורשו. אני מדברת על מקרה שאינו שנוי במחלוקת.¹⁵

התנסותם הקודמת של הפלסטינים באקטיביזם פוליטי מעיבה על רצונם להשתתף במחאה כיום, שכן הם יודעים שהסוגיות המטרידות אותם אינן נחשבות לגיטימיות במרחב הציבורי הישראלי.

סיבה שנייה לאי-השתתפות היא מדרג הגזע המתגלה בהתנהלותה הדיפרנציאלית של המשטרה מול מפגינים פלסטינים ומול מפגינים יהודים ישראלים. שכן אם אפשר ללמוד משהו מן העבר, הרי הוא שמידת הסכנה שפלסטינים חשופים אליה במגע עם המשטרה הישראלית היא אחרת. כשהם מפגינים נשקפת לשלומם הפיזי סכנה גדולה יותר, וסיכוייהם להיעצר גבוהים יותר. כל המרואיינות הפלסטיניות הביעו חששות מפורשים מכך. חברת הכנסת עאידה תומא סלימאן אמרה ש"כשאלה ערבים, [המשטרה] נוהגת בהם לגמרי אחרת",¹⁶ ומרואיינת אחרת אמרה ש"כפלסטיני, יש סיכוי טוב שתחזור הביתה נכה או כגווייה" [כתוצאה מהברוטליות של המשטרה].¹⁷ נאילה עוואד הוסיפה, "כל ערבי בינינו הוא נאשם, כל ערבי בינינו הוא פצצה מתקתקת".¹⁸ חבר הכנסת לשעבר סאמי אבו שחאדה גרס שאנשי המחאה היהודים, בדרך כזו או אחרת, נושאים כיום או נשאו בעבר תפקידים במערכת הביטחון הישראלית.¹⁹ סיבה שלישית היא שכמה ממנהיגי המחאה היהודים הישראלים הזהירו כי מעורבות פלסטינית במחאה תגרום לימין הישראלי לטעון כי המחאה היא תוצאה של הסתה פלסטינית, ומתוך כך להציג את המחאה כלא לגיטימית. כפי שציין אחד המרואיינים הפלסטינים, "נכון יהיה לא להשתתף, גם מבחינה טקטית ולא רק אסטרטגית, משום שהשתתפות תחליש את ההפגנות".²⁰ את אי-השתתפות במחאה אפשר לייחס גם לעובדה שפלסטינים רבים קיבלו עונשים כבדים על השתתפותם במחאות מאי 2021, ואילו יהודים שהשתתפו בהן קיבלו עונשים מינימליים (Bisharat, 2023). נראה שהאזרחים הפלסטינים אינם חושבים שההזדמנות הפוליטית נתונה בידיהם.

15 ריאיון עם פידא שחאדה, 3.5.2023.

16 ריאיון עם חברת הכנסת עאידה תומא סלימאן, 31.3.2023.

17 ריאיון עם מאיסא ארשיד, 30.3.2023.

18 ריאיון עם נאילה עוואד, 30.3.2023.

19 ריאיון עם חבר הכנסת לשעבר סאמי אבו שחאדה, 22.3.2023.

20 ריאיון עם א"מ, 13.4.2023.

יתרה מזו, היבט שלא נחקר דיו הוא שההימנעות היחסית של הפלסטינים מההשתתפות במחאות נוגעת לשינויים היסטוריים פוליטיים וכלכליים. השינויים בחברה הפלסטינית משקפים מגמה של התאוששות מסוימת מהנכבה של 1948, מגמה שהגידול הדמוגרפי מדגיש אותה, והיא מואצת בראש ובראשונה על ידי התפתחות מעמד הביניים (חיידר, 2019). מעמד הביניים הפלסטיני צומח בהדרגה למרות אי-השוויון ופערי השכר הנמשכים בין מעמדות ומגדרים ועל אף הפערים העצומים בין היהודים והפלסטינים בישראל (Khattab & Miaari, 2013). ועדיין, החברה הפלסטינית בישראל מפולגת פוליטית. חלק מהפלסטינים רוצים לשמר את המעמד הסוציו-אקונומי שאליו הגיעו ואת ההטבות שלהן זכו בהדרגה. למעמד הביניים הפלסטיני יש אינטרסים חומריים ששינוי פוליטי עמוק – ובכלל זה איי-ציבות פוליטית – עלול לאיים עליהם. התהליך ההיסטורי שהביא לתוצאה זו כלל למעשה מאמצים מצד ממשלות הימין הציוני, ובראשו מפלגת הליכוד, להשקיע במיעוט הערבי ולערוך מאמצים נרחבים לחלוקה פיסקלית מחדש, ובכללם החלטת הממשלה 922.

הפרקטיקה של קליטת פלסטינים בשוק העבודה הישראלי משמשת בין היתר כמנגנון לדה-פוליטיזציה של תביעותיהם הלאומיות ולעידון המאבק הפוליטי הפלסטיני. מבחינת הממסד הישראלי, ויסות המוביליות הכלכלית של האזרחים הפלסטינים הוא פרויקט של אינדיווידואציה, והוא עשוי לגרום לכך שמעמד ביניים פלסטיני חזק יותר ייטה פחות לתרום לשינוי פוליטי (ראו גם Fanon, 2004). פירוש כל אלה הוא שלחברה הפלסטינית בישראל אין אוריינטציה אחת יחידה ואסטרטגיה של אי-השתתפות, ושטבע הפיצול בתוכה תורם לאי-יכולתה להביא ללמוביליזציה של מחאה פוליטית עצמאית.

סקר שערך מרכז מדה אל-כרמל במרץ 2003 בקרב האזרחים הפלסטינים מצביע על כך שעל אף אי-ההשתתפות היחסית של ההנהגה הפלסטינית בישראל, הציבור הפלסטיני מחזיק עדיין בדעות נחרצות לגבי המשבר הפוליטי העכשווי (Mada al-Carmel, 2023). מנתוני הסקר עולה שרוב הפלסטינים בישראל מאמינים, בהתבסס על ניסיון העבר, שהשינויים המשפטיים המוצעים יזיקו להם. הם מתנגדים לשינויים ותומכים בצורך לערער עליהם, גם אם רוב המשיבים אינם מעוניינים להשתתף במחאות באופן אישי. הסקר לא חקר את הסיבות לאי-ההתאמה בין עמדתם ובין אי-השתתפותם (אי-התאמה כזאת כשלעצמה היא טיפוסית למדי לפעילות של כל תנועה חברתית או השתתפות פוליטית; McAdam et al., 2001), אך אפשר להציע כמה סיבות אפשריות לכך. ייתכן שהפלסטינים חשים שאין זה מאבק שלהם, או שהשתתפותם לא תניב פירות ועלולה אפילו להזיק למחאה (עקב האשמות הימין בדבר השפעה פלסטינית), או שכתוצאה מהשתתפותם הסטטוס קוו שהזיק להם ישועתק בלאו הכי, או שהם חוששים מיחס המשטרה או מכך שייענשו עקב השתתפותם (בהסתמך על תקדימים כגון 13 האזרחים הפלסטינים שנהרגו באירועי אוקטובר 2000 והפללתם בבית המשפט).

קל להבין מדוע סוציולוגים מהססים לקבוע מה חשיבותו של "הרגע הפוליטי" בעודו מתרחש: התוצאות אינן ברורות, ותמיד ייתכנו טרנספורמציות (Tarrow, 2017). אין דרך לדעת אם המתרחש כיום בישראל מקביל ל"רגע הפוליטי של דרום אפריקה" (Mamdani, 2015), צומת קריטי שבו התאפשר פירוקו של האפרטהייד. עם זאת, יש תועלת בבחינת ההזדמנויות לדה-קולוניזציה שהרגע הפוליטי הנוכחי טומן בחובו.

סיכום

המאמר הראה שכדי להבין את התגייסותם חסרת התקדים של הישראלים למחאה, עלינו להבין את הכוח המבנה שיש להתפתחויות פוליטיות קודמות, להתיישבות הקולוניאלית ולכיבוש, ואת התפקיד שממלאת תודעה מפוצלת. וכדי להבין מדוע רוב הפלסטינים בוחרים לא להשתתף במחאה עלינו להבין את מיקומם בתוך המערכת ההיררכית של הקולוניאליזם ההתיישבותי, את פגיעותם לנוכח אלימות המדינה ואת הפרשנות שלהם לתנועת המחאה.

ועדיין, לדעתי יכול להיות לפלסטינים תפקיד בהפחת רוח חיים באוניברסליות של השיח האזרחי שהם טיפחו (שבא לידי ביטוי למשל בתוכנית הפוליטית של מדינת כל אורחיה, או מדינה חילונית דמוקרטית לכולם). הם יכולים ליזום מהלכים לדה-קולוניזציה של המרחב הפוליטי בישראל, לחבור לקבוצות יהודיות ישראליות²¹ ולקבוצות בינלאומיות אנטי-קולוניאליות כדי להוות כוח נגד לא רק לימין הקיצוני הישראלי אלא גם למערכת הפוליטית הקולוניאלית ההתיישבותית ככלל. על הפלסטינים לנצל את ההזדמנות שמזמנות המחאה והמחלוקת הרחבה בישראל, שעד היום נותרה בדרך כלל מתחת לפני השטח. האזרחים הפלסטינים בישראל מציעים זה זמן רב גישות אידיאליסטיות ומעשיות לדה-קולוניזציה ולדמוקרטיזציה של ישראל (Adalah, 2006; Jabareen, 2007; Mada al-Carmel, 2007). הם גם ניצבו בחזית ההצעה לזכויות אזרח אוניברסליות שילווו בתיקון. המפגש בין אזרחיה הפלסטינים של ישראל ובין היהודים הישראלים שונה מזה שבין הישראלים והפלסטינים בשטחים שנכבשו ב-1967, שכן האחרון מבוסס על כיבוש צבאי (Sabbagh, 2022). לכן הפלסטינים בישראל ממוקמים באופן שעשוי לייצר פוליטיקה חדשה. "המבט השני" (Du Bois, 1999; second sight) שלהם הוא למעשה מעין מבט שלישי (triple sight) שמקורו ב"תודעה משולשת" (triple consciousness) ביחס ליהודים הישראלים ולפלסטינים בשטחים הכבושים ובכלל, עקב מיקומם הייחודי ויתרונותיהם המבניים היחסיים מול קבוצות פלסטיניות אחרות. נשאלת השאלה אם הצומת ההיסטורי עשוי לאפשר לתודעה המשולשת לעורר בקרב החברה היהודית הישראלית אנשים רבים דיים שיוכלו ליצור יחד חזון לעתיד פוליטי של דה-קולוניזציה.

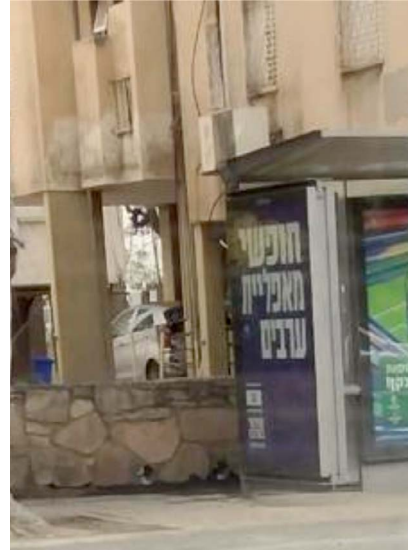
בינתיים, ההתגייסות של היהודים הישראלים למחאה – ובהם גם קולגות באקדמיה – מרשימה, שכן מוביליזציה פוליטית היא בדרך כלל הישג חברתי נדיר. התפשטותה המהירה של התמיכה במחאה מעודדת אף היא. בכרזת פרסום של מטה המאבק שהוצבה בתחנת אוטובוס ברמת גן נכתב "חופשי מאפליית ערבים". זוהי אמירה חשובה, גם אם מדובר באסטרטגיה שמטרתה נקיטת עמדה פוליטית, שכן היא מייצגת רגע שבו הזרם הציוני המרכזי, אף שהוא חלק מתנועה השואפת להגן על עליונות יהודית, מכיר בפומבי בכך שאי-השוויון הוא בעיה חברתית. עם זאת, ייתכן שרבים שואפים – גם אם בדרך לא מודעת או מרומזת – להגן על מערכת מרובדת רבת שנים של זכויות יתר מבניות, רווחים וניצול, מערכת התומכת בחברה היררכית שדוחקת את הפלסטינים אל התחתית. השאלה אינה רק "איפה הייתם עד עכשיו", אלא גם מהי מטרת המוביליזציה. הטענה הביקורתית הגורסת

21 ראו למשל את חזון הקולקטיב המזרחי-אזרחי, כפי שהוא מוצג באתר הקולקטיב.

מתוך ציוץ של מטה המאבק בטוויטר

ציילום: שרון קספר

שצביעות היא הנורמה אינה מסבירה התנהגות; מבחינה סוציולוגית, יהיה מועיל יותר להבין את המקום שאנשים ניצבים בו ואת התפקיד שמנגנון כמו זה של תודעה מפוצלת ממלא בעיצוב מחשבה ופעולה פוליטית. אותה תודעה עלולה להיות מלווה בחנק אפיסטמי (epistemic stifling), ובכך אני מתכוונת לתהליך שבו סוגי ידע אחרים, גם כאלה הנוגעים לשורשי המשבר הפוליטי, מוחנקים או מושחקים בגלל הימנעות מלעסוק בקשר האינהרנטי בין האלימות המכוונת של הקולוניזציה, או התעלמות ממנה, ובין ההפיכה המשטרית. הקולות הדומיננטיים עלולים לשלוט, והדיונים על צורות חדשות של סוציאליזציה עלולים להיות מנותבים שוב אל מתן לגיטימציה להיררכיות חברתיות ואי־צדק מבני.

אף על פי כן, יש בכוחן של ההפגנות לחשוף את הפעילים לאוריינטציות פוליטיות מסוגים אחרים, שלא היינו נתקלים בהן לעולם או לא היינו מסוגלים לתפוס אותן. למשל, במחאות גדולות רבות ברחבי ישראל אפשר למצוא קבוצות מחאה רדיקליות יותר נגד הכיבוש והאלימות הקולוניאלית, גם אם אלה קטנות. תנועות אלו גדלו בינתיים, או לפחות מתקבלות בסובלנות מסוימת. אחרי הפוגרום בחווארה התפשטה הקריאה "איפה הייתם בחווארה", שהעידה על רגע ספציפי שבו נרתמו למחאה החששות מפני אלימות המתנחלים והמדינה נגד פלסטינים ונגד ישראלים, גם אם זו אינה שווה במידותיה. זהו אפוא רגע מכריע שבו התארגנות אנטי־קולוניאלית עשויה להתפשט. כפי שאמרה לי חנה ספרן, פעילה פמיניסטית יהודית ישראלית המתנגדת לכיבוש, בעוד שבעבר "הזכרת הכיבוש או [ביקורת] הציונות הייתה עבור הישראלים כאילו לקחו חלק מגופם", עתה הולך ומוסר המעטה ואצל חלק מהישראלים הולך ומתגבר הרצון לעסוק בנושאים אלו.²² ייתכן שבצל

האפשרות להפקעת זכויותיהם, יהודים ישראלים לא רק ייטו לאהוד את הפלסטינים – שזה זמן רב נמנעות מהם זכויות שוות – אלא גם יבקשו לייצר שיתופי פעולה וסולידריות (סלאימה, 2023). ייתכן גם שהחשיפה המוגברת של הממשל הישראלי למוסדות, גופי תקשורת ותנועות חברתיות ברחבי העולם יעודדו שחקנים מקומיים ועולמיים לקדם את תהליך של דה־קולוניזציה. על כן, ברגע פוליטי זה מופיעים תנאים או מסלולים שיכולים לאפשר לישראלים ולפלסטינים לנקוט פעולות של דה־קולוניזציה. אם יימשך הסטטוס קוו, השאלה תהיה אם העליונות היהודית תוסיף להתבסס (כלומר, אם חווארה תייצג את העתיד), או שמא ייפתח נתיב חדש לדה־קולוניזציה. האם הציונות תזרע את הזרעים שיביאו להתמוססותה? האם הנבטים, שאם יטופחו כיאות יוכלו להנץ יחדיו לכדי צורת קיום לא קולוניאלית חדשה, יהיו איתנים מספיק כדי לשרוד?

ניתוח סוציולוגי עשוי לסייע לנו לחזות כיצד, לאורה של התנגדות והתגייסות קולקטיבית רחבה שמעולם לא נראתה כאן בעניין אופי המשטר, יתקיימו תנאים שיאפשרו ליהודים הישראלים ולפלסטינים לגבש ולארגן יחדיו צורה חדשה של אזרחות, ולקבע קיום חברתי נקי מקולוניזציה ומהיררכיות חברתיות ופוליטיות.

מקורות

- אזולאי, מורן. (2018, 9 ביולי). הנוסח הסופי של חוק הלאום נחשף: העברית השפה הרשמית היחידה, הערבית תוסדר בחוק נפרד. *Ynet*.
- גאנם, אסעד. (2023, 13 באפריל). הפלסטינים מוכרחים להציע אלטרנטיבה. הארץ.
- גוטוויין, דני. (2016). שלטון הנאמנות: ההתנחלויות ומיסוד ההיגיון האנטי־דמוקרטי של משטר ההפרטה הישראלי. *תיאוריה וביקורת*, 47, 225-246.
- זהר, סאוסן. (2021). *قرارات المحكمة العليا الإسرائيلية بشأن الأراضي الفلسطينية المحتلة 1967* [החלטות בית המשפט העליון בישראל בנוגע לשטחים הפלסטיניים הכבושים ב־1967]. מדאר: המרכז הפלסטיני ללימודי ישראל.
- חיידר, עזיז. (2019). צמיחתו וגיבושו של מעמד הביניים הערבי בישראל. *מנבר*, 8, כאן חדשות. (2023, 7 בינואר). אהרן ברק מדבר: תוכנית לזין חונקת את הדמוקרטיה [סטטוס]. פייסבוק.
- ליאל, דפנה. (2018, 4 ביוני). בצעד חריג: נמנעה הצעה של בל"ד. *N12*.
- מגור, ארו. (2015). המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים. *סוציולוגיה ישראלית*, 2(2), 140-167.
- סבאע' ח'ורי, אריז'. (2021). המחאה העממית ואלימות המדינה הקולוניאלית ההתיישבותית. *תיאוריה וביקורת*, *אש בשדה קוצים* (גיליון מיוחד), 19-26.
- סלאימה, סמאח. (2023, 5 במרץ). יהודים יקרים, צאו מהככר, אנחנו מחכים לכם בכפר. *שיחה מקומית*.
- פרידסון, יעל. (2017, 26 ביולי). מהומה בכנסת: ח"כים הוצאו מהדיון על חוק הלאום. *Ynet*.
- Adalah. (2006). *Future vision of the Palestinian Arabs in Israel*. The National Committee for the Heads of the Arab Local Authorities in Israel.

- Adalah. (2017, September 25). *The discriminatory laws database*.
- Adalah. (2018, December 30). Israeli Supreme Court refuses to allow discussion of full equal rights & "state of all its citizens" bill in Knesset.
- Adalah. (2020, December 20). Israel's Jewish nation-state law.
- Alimi, Eitan Y. (2007). The dialectic of opportunities and threats and temporality of contention: Evidence from the occupied territories. *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, 28(1), 101–123.
- Amnesty International. (2022, February 1). *Israel's apartheid against Palestinians: Cruel system of domination and crime against humanity*.
- AP. (2023, May 8). EU cancels Tel Aviv event in protest over radical minister.
- Arendt, Hannah. (1973). *The origins of totalitarianism*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Ben Porat, Guy, & Dani Filc. (2022). Remember to be Jewish: Religious populism in Israel. *Politics and Religion*, 15(1), 61–84.
- Bisharat, Odeh. (2023, March 27). A joint Arab-Jewish struggle is possible, and crucial. *Haaretz*.
- Bourdieu, Pierre, & Loïc Wacquant. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago Press.
- B'Tselem. (2021, January 12). *A regime of Jewish supremacy from the Jordan River to the Mediterranean Sea: This is apartheid*.
- Du Bois, W. E. B. (1999). *Darkwater: Voices from within the veil*. Dover Publications.
- Fanon, Frantz. (2004). *The wretched of the earth* (Richard Philcox, Trans.). Grove Press.
- Geva, Dorit. (2023, February 1). Israel, be warned: This is how you'll turn into Orban's Hungary. *Haaretz*.
- Goldstone, Jack A., & Charles Tilly. (2001). Threat (and opportunity): Popular action and state response in the dynamics of contentious action. In Ronald R. Aminzade, Jack A. Goldstone, Doug McAdam, Elizabeth J. Perry, William H. Sewell, Sidney Tarrow, & Charles Tilly (Eds.), *Silence and voice in the study of contentious politics* (pp. 179–194). Cambridge University Press.
- Gould, Roger V. (2005). Historical sociology and collective action. In Julia Adams, Elisabeth S. Clemens, & Ann Shola Orloff (Eds.), *Remaking modernity: Politics, history, and sociology* (pp. 286–299). Duke University Press.
- Granovetter, Mark. (1978). Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83(6), 1420–1443.
- Haaretz. (2023, March 2). Bezalel Smotrich: A minister and a war criminal.
- Harel, Amos. (2023, March 19). Over 250 Israeli Air Force reservists join refusal movement, will not show up for training this week. *Haaretz*.
- Harkov, Lahav. (2018, March 13). Gutted Jewish nation-state bill heads to first reading in Knesset. *The Jerusalem Post*.

- Human Rights Watch. (2021). *A threshold crossed: Israeli authorities and the crimes of apartheid and persecution*.
- Jabareen, Yousef T. (2007, May). *An equal constitution for all? On a constitution and collective rights for Arab citizens in Israel* (position paper). Mossawa – Advocacy Center for Arab Citizens in Israel.
- Khattab, Nabil, & Sami Miaari (Eds.). (2013). *Palestinians in the Israeli labor market: A multi-disciplinary approach*. Palgrave Macmillan.
- Lockman, Zachary. (1996). *Comrades and enemies: Arab and Jewish workers in Palestine, 1906–1948*. University of California Press.
- Mada al-Carmel. (2007, May 15). *The Haifa Declaration*.
- Mada al-Carmel. (2023). *Attitudes among Palestinian Arab citizens of Israel regarding participation in protests against the Levin plan for judicial reform* (Position paper).
- Mamdani, Mahmood. (2015). The South African moment. *Journal of Palestine Studies*, 45(1), 63–68.
- Mamdani, Mahmood. (2020). *Neither settler nor native: The making and unmaking of permanent minorities*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- McAdam, Doug, Sidney Tarrow, & Charles Tilly. (2001). *Dynamics of contention*. Cambridge University Press.
- Rapoport, Meron, & Ameer Fakhoury. (2022, June 23). How threats of a second Nakba went mainstream. *972 Magazine*.
- Rubin, Shira. (2023, February 22). Itamar Ben Gvir: How an extremist settler became a powerful Israeli minister. *The Washington Post*.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2022). Tracing settler colonialism: A genealogy of a paradigm of knowledge production in Israel. *Politics and Society*, 50(1), 44–83.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2023). *Colonizing Palestine: The Zionist left and the making of the Palestinian Nakba*. Stanford University Press.
- Salaime, Samah. (2023, March 13). Do Palestinian citizens want a place in Israel's anti-gov't protests? *+972 Magazine*.
- Sharon, Jeremy. (2023, March 29). Ben Gvir details role of his National Guard to “fight terror, restore governance”. *The Times of Israel*.
- Smotrich, Bezalel. (n.d.). Israel's Decisive Plan. *HaShiloach*.
- Tarrow, Sidney. (2017). “The world changed today!” Can we recognize critical junctures when we see them? *Qualitative and Multi-Method Research*, 15(1), 9–11.
- Weitz, Gidi. (2023, February 3). Former Israeli AG: The judicial crisis is designed to stop the Netanyahu trial. The high court has to be able to strike down laws. *Haaretz*.
- Yesh Din. (2020, July 9). *The occupation of the West Bank and the crime of apartheid: legal opinion*.

שליטת אזרחות – על שני הפנים של ההפיכה המשטרית: הקולוניאלי והסמכותני

יעל ברדה*

תקציר. המאמר מגדיר את הקשר בין השליטה הקולוניאלית על הפלסטינים ובין ההפיכה הסמכותנית, ומראה כיצד פעולות ישראל נגד הפלסטינים במרחב ישראל/פלסטין ו"הרפורמה המשפטית" נגד מוסדות "שלטון החוק" הם שני חלקים של הפיכה משטרית: קולוניאלי וסמכותני. המאמר מתמקד בשינויים במוסד האזרחות כמערכת יחסים חברתיים שבה לאזרחים יש תביעות מסוכני המדינה, ולכן עוקב אחרי ההפיכה הקולוניאלית כרצף של שינויים באזרחות – מחוק המאבק בטרור וחוק הלאום, דרך איכוני השב"כ והעברתן של פרקטיקות שלטיה ומעקב על פלסטינים לשימוש גם על יהודים, ועד שליטת אזרחות וסיפוח השטחים. האזרחות היא נקודת ההצטלבות של שני חלקי ההפיכה. המאבק על האזרחות הליברלית של היהודים בעת שליטת אזרחותם של הפלסטינים ממחיש כיצד ישראל הקולוניאלית יכלה להתקיים לצד זו הליברלית באמצעות שלטון החוק שהפריד כל העת בין שני המשטרים. הפגיעה בשלטון החוק הליברלי ובהפרדת הרשויות הופכת את ההפרדה בין המשטרים בישראל ובשטחים לבלתי אפשרית, ולפיכך המהלך הסמכותני של הפגיעה במוסדות המשפטיים משמש לביצור הישגי החלק הראשון של ההפיכה המשטרית: שליטת האזרחות.

מבוא

זמן שמאות אלפים הפגינו ברחבי הארץ תחת הסיסמה "לא להפיכה המשטרית", כשהחברה בישראל עברה שיעור בזק באזרחות וטייסיים וקצינים במילואים זעקו בכאב על שהממשלה שינתה את החוזה שלה עם האזרחים ואיימו בסרבנות חסרת תקדים, הושלם חלקה הראשון של מהפכה משטרית ששינתה את מהות האזרחות בישראל/פלסטין: בפברואר 2023 אושר חוק המאשר שליטת אזרחות – החוק לביטול אזרחותו או תושבותו של פעיל טרור שמקבל תגמול עבור ביצוע מעשה הטרור (תיקוני חקיקה התשפ"ג-2023) – ברוב של 94 חברי כנסת. המהפכה המשטרית, שהחלה בחוק המאבק בטרור ובחוק הלאום, היא תולדה של איחוד המשטר הקולוניאלי שבשטחים עם משטר ההפרדה בתוך ישראל. איחוד המשטרים

* ד"ר יעל ברדה, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים; בית הספר קנדי לממשל, אוניברסיטת הרווארד

כונה "מציאות של מדינה אחת" בישראל/פלסטין (Lustick, 2019) והוא כולל תהליך שלפי יואב פלד (2016) מטשטש את הגבול בין המעמד הפוליטי של הפלסטינים אזרחי ישראל ובין זה של הפלסטינים תושבי השטחים. תהליך זה החל באוקטובר 2000 (Peled, 2007; Rouhana & Sultany, 2003) והואץ על רקע משטר החירום במשבר הקורונה, שהביא עימו חקיקת חירום סמכותנית ענפה (קוסטי ומחוזאי, 2022) ובתקופתו הופעלו על אזרחי ישראל פרקטיקות מעקב ומניעת תנועה שהופעלו עד אז על הפלסטינים בשטחים (התנועה לזכויות דיגיטליות, 2020). השלב האחרון של שינוי מהות האזרחות החל באופן פורמלי עוד קודם, עם חקיקת חוק הלאום (Jamal, 2019; Jabareen & Bishara, 2019) וחוק המאבק בטורר (ברדה, 2015), המשיך ב־2023 בשלילת תושבות של תושב מזרח־ירושלמי בשל פעילות פוליטית, והסתיים בהצעת חוק שלילת אזרחות לפלסטינים אזרחי ישראל שבעדה הצביעו 94 חברי כנסת, בעוד תנועת המחאה מתעלמת לחלוטין מהמהלך.

במאמר זה אני מבקשת לשרטט בקווים כלליים את האופן שבו המהלך הגלובלי לעבר הסמכותנות בא לידי ביטוי בישראל/פלסטין באופן יוצא דופן המושפע מהמורשת הקולוניאלית ומהמשך השליטה הקולוניאלית על הפלסטינים באמצעות משטר חירום. אתמקד בקשר המשולש של שבין אזרחות, סיפוח השטחים או מציאות "המדינה האחת", וסופו של "שלטון החוק הליברלי" – ההפיכה המשטרית.

תנועת המלקחיים שבה המאבק על האזרחות הליברלית של היהודים בישראל מתרחש בה בשעה שנשללת אזרחותם הקולוניאלית של הפלסטינים איננה מספרת סיפור חריג או ייחודי, אלא דווקא מדגימה כיצד ישראל הקולוניאלית יכלה להתקיים לצד ישראל הליברלית באמצעות שלטון החוק שפעל כל העת להפריד בין שני המשטרים. למעשה, הפגיעה בשלטון החוק הליברלי, במעמדו של בית הדין הגבוה לצדק ובהפרדת הרשויות הופכת את ההפרדה בין המשטרים בישראל ובשטחים לבלתי אפשרית.

אתמקד בסוגיית האזרחות, משום שדרכה אפשר לראות את ההצטלבות של שני חלקי ההפיכה המשטרית: זה שסיים את מראית העין של האזרחות הליברלית בישראל, שהפלסטינים אזרחי ישראל היו הוכחה חיה לקיומה (פלד ושפיר, 2005), וזה שמטרתו לפרק את שלטון החוק הליברלי ולאפשר את קיומו של משטר סיפוח בכלל השטח של ישראל/פלסטין. המהלך הסמכותני של הפגיעה במוסדות המשפטיים הוא אמצעי לביצור הישגי החלק הראשון של ההפיכה המשטרית – שלילת האזרחות, למשל באמצעות הפיכת החלקים ההצהרתיים של חוק הלאום לעקרונות פעולה ממשליים.

חברות פוליטית בכלל ואזרחות בפרט היא סוגיה שימושית לדיון בשינויים משטריים, מכיוון שהיא עוסקת בטיב הקשר שבין משטר פוליטי של מדינה ובין נתיניה – קשר שמשפיע על מנגנונים בירוקרטיים וחברתיים מתוכים ובה בעת מושפע מהם. כדי להבין את ההפיכה המשטרית על שני היבטיה עלינו להתבונן במאפייני האזרחות של לא־יהודים בישראל. לצורך הניתוח אתיחס להבדל המושגי בין אזרחות ליברלית המבוססת על מודל אירופי ובין אזרחות פוסט־קולוניאלית, שבה עבור המיעוט פוסט־קולוניאלי, האזרחות אינה משמשת לביטוי של הגשמה לאומית אלא להגנה מפני גירוש ופליטות.

אם מתעלמים מההיסטוריה ומהמורשת הקולוניאלית של ישראל ומהשפעתה על היווצרות המשטר, האירועים שהתרחשו בראשית 2023 מעוררים פליאה: כיצד אפשר ליישב בין המאבק הליברלי הגדול והמקיף בתולדותיה של ישראל, שבו מאות אלפי

אנשים קוראים להפרדת רשויות, להגבלת כוחה של הכנסת ולחזיון בית המשפט העליון ושלטון החוק, ובין שלילתה של האזרחות הפלסטינית ולמעשה השבתה למצב של אזרחות קולוניאלית, אזרחות על תנאי או non deportability (מעמד המונע גירוש)?

לטעמי, הגדרתו של הסוציולוג הפוליטי צ'רלס טילי לאזרחות היא המועילה ביותר לניתוח, משום שהיא מתמקדת בשינויים ביחסים חברתיים. טילי מתייחס לאזרחות במובנה הפרקטי, כמערכת של תביעות (claims) שנתונים יכולים לדרוש מסוכני המדינה (Tilly, 1997). האזרחות היא מאפיין עיקרי של מדינה דמוקרטית שיש בה ייצוג של אזרחים לגבי פעולות של השלטון ושל סוכניו. הגדרתו של טילי למדינה דמוקרטית (Tilly, 2000) מתייחסת לקשר בין מאבקים עממיים המעניקים תוכן לאזרחות ולדמוקרטיה בלי להיצמד להגדרות חוקתיות. עבורו, דמוקרטיה היא משטר שיש בו אזרחות שווה ורחבת היקף לאורך זמן. במקרה שלנו, היחסיות (relation) היא גם בין תוכן האזרחות של פלסטינים לעומת יהודים בישראל, וגם בחשיבותם של המוסדות המשפטיים כזירות מאבק שבהן ניתן תוקף לאזרחות של פלסטינים בישראל באמצעות משא ומתן מתמשך מאז 1949. המוסדות המשפטיים היו ועודם גם המנגנון המשמר את ההפרדה בין האזרחים הפלסטינים בישראל ובין אלה שבשטחים ובגולה.

האזרחות כפי שמגדיר אותה טילי, כמערכת של תביעות מול סוכני המדינה, נתונה למתקפה משולבת משני כיוונים. במקרה של הפלסטינים אזרחי ישראל, שאזרחותם היא פוסט-קולוניאלית ובעיקר הייתה תעודת ביטוח נגד גירוש, בית המשפט תפקד כאתר של claims making, בלשונו של טילי – זירת מאבק שאפשרה משא ומתן על תוכנה ועומקה של האזרחות. המתקפה הסמכותנית על בג"ץ קשורה גם לתפקידו זה כזירה עיקרית של תביעות ומשא ומתן מצד הפלסטינים אזרחי ישראל.

כדי להבין את הקשר בין המורשת הקולוניאלית של המשטר הישראלי והריסוק הסמכותני של המוסדות, המכונה "ההפיכה המשטרית" או "הרפורמה המשפטית", ולעמוד על האופן שבו המעבר מליברליזם לסמכותנות מתלכד עם הקולוניזציה הפורמלית – סיפוח וחוק הלאום – עלינו לשאוב משלושה דיונים סוציולוגיים נפרדים: היחסים בין ליברליזם לקולוניאליזם מודרני, הפער בין אזרחות אירופית לאזרחות פוסט-קולוניאלית, והאופן שבו משטר החירום מבנה את האזרחות בישראל. אתיחס לשלושת הדיונים האלה בתיאור חלקה של ההפיכה המשטרית הנוגע לשלילת האזרחות הפלסטינית. כדי להסביר כיצד המהלך הגלובלי הסמכותני תווך בישראל דרך המצב הקולוניאלי המתמשך, אתמקד בהתרחשויות של שבע השנים האחרונות, שבהן השינויים במשטר האזרחות הגיעו לשיא. אני טוענת שההפיכה המשטרית ראשיתה בחקיקת חוק המאבק בטור, שהפך 80 שנות שימוש בתקנות ההגנה הקולוניאליות לחוק פורמלי של כנסת ישראל; המשכה בחקיקת חוק הלאום הקובע כי ליהודים זכות ייחודית להגדרה עצמית לאומית בישראל, במהלך סמכותני של כינון עשרות צווי חירום ושימוש ביכולות השב"כ כלפי אזרחי ישראל בתקופת הקורונה, ובהכרזתו של שר הביטחון בני גנץ על שישה ארגוני זכויות אדם וקהילה כעל ארגוני טרור; וסופה בשלילת אזרחותו של תושב ירושלים סלאח חמורי, בחקיקת חוק שלילת אזרחות ובסיפוח השטחים. המהלך הסמכותני של הממשלה שהחל ב־2022 לריסוק "שלטון החוק", קרי הפגיעה האנושה בעצמאות בתי המשפט והכפתם לרשות המבצעת, נועד לבצר את "הישג" ההפיכה המשטרית שבאו לידי ביטוי בשלילת אזרחותם של פלסטינים – צעד שעבר בשקט ציבורי ובתמיכת האופוזיציה.

ליברליזם וקולוניאליזם: חיוניותו של "שלטון החוק" לתחזוקת משטרים נפרדים

כיצד אפשר ליישב בין המאבק הליברלי להפרדת רשויות ולחיזוק "שלטון החוק" ובין שלילת האזרחות הפלסטינית והשבתה למצב של אזרחות על תנאי או למעמד של non deportability?

בספרי (Berda, 2023) אני טוענת שעבור מיעוטים בפוסט־קולוניות כמו ישראל והודו, האזרחות הייתה בעצם משטר תנועה, תעודת ביטוח נגד גירוש ופליטות, שעל בסיסה היה אפשר לתבוע זכויות מהשלטון מאוחר יותר. צריך לזכור את ההיסטוריה הקולוניאלית של הליברליזם ואת האופן שבו הסובייקט האירופי היה אמת המידה האוניברסלית של הגדרת האזרחות הליברלית. סיפורה של האזרחות האירופית, בקווים גסים, הוא סיפור על גלים גדולים של מאבקים עממיים שהרחיבו את שורות האזרחות והגדירו את החברות בקהילה הפוליטית (Bendix, 2017; Marshall, 1950; Somers, 2005).

גם בפוסט־קולוניות כמו ישראל התפיסה היא כי אזרחות נוצרת באמצעות אמנסיפציה והגדרה עצמית לאומית. אבל למעשה, אזרחות בפוסט־קולוניות נוצרת אחרת, משום שאזרחות פוסט־קולוניאלית נדרשה להגדיר זכויות וחברות פוליטית שלא היו קיימות במערכת המוגזעת של האזרחות האימפריאלית, שיצרה מדרג בין אוכלוסיות. הסיבה לכך היא שבקולוניה היו רק נתינים, והיה צורך להמציא את זכויותיהם מתוך מצב חירום שבו הזכויות של כלל האוכלוסייה היו מושעות. עבור קבוצות מיעוט, האזרחות הפוסט־קולוניאלית לא הייתה מהלך בינרי של הדרה והכלה, אלא מעמד או חברות פוליטיים שאפשרו שליטה (domination) מתמשכת בקבוצות אוכלוסייה שונות על פי מדרג גזעי, אתני או דתי (Sadiq, 2008). עבור מי שהפכו למיעוטים, למשל בעקבות תוכנית חלוקה או קביעת גבולות חדשים, האזרחות הייתה קודם כול כלי שמנע גירוש וסיפק בסיס לתביעות מן השלטון. עבור הפלסטינים בישראל האזרחות ניתנת בתוך הממשל הצבאי, והיא מתאפיינת מראש בתנאי חירום (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015).

מנקודת מבט כזאת, של אזרחות פוסט־קולוניאלית, קל יותר להבין מדוע ההתנגדות למתקפה הסמכותנית על האזרחות הליברלית של היהודים מתרחשת לצד שלילת האזרחות הקולוניאלית של הפלסטינים. שלטון החוק הפריד בין שני המשטרים, ישראל הקולוניאלית וישראל הליברלית, ויצר מערכות שונות של חוקים וממשל עבור פלסטינים ועבור יהודים. כלומר, כדי להבין את ההפיכה המשטרית, שהיא הגרסה המקומית למתקפה העולמית על אזרחות אוניברסלית (בין שהיא תולדה של מעבר למשטר סמכותני או רובני ובין שהיא מימוש מבני פעולה של הקולוניאליזם ההתיישבותי), יש להתייחס למורשת הקולוניאלית של המשטר, המתבטאת בחקיקת החירום ובאופן שבו זו קבעה את גבולות האזרחות של הפלסטינים בישראל.

על כן, למרות התעלמותה של תנועת המחאה משלילת האזרחות, זהו האלמנט הקריטי של ההפיכה המשטרית, לצד חוק הלאום וסיפוח השטחים (שאליהם דווקא הייתה התייחסות של תנועת המחאה). ההפיכה המשטרית מבקשת לסיים את פרק השליטה הקולוניאלית על הפלסטינים, שבא לידי ביטוי בשנות הממשל הצבאי ובכיבוש השטחים הפלסטיניים של '67, ולסיים את האנומליה של שני משטרים נפרדים באמצעות מהלך סמכותני. מהלך כזה

שואף להיפטר מ"חללי הריבונות" (שנהב, 2006) שיצרו היחסים הקולוניאליים בין המשטר ובין הטריטוריה והאוכלוסייה שעליה הוא שולט, ולייצר עבור הממשלה כוח רב שיאפשר לה להתגבר על שלטון החוק הליברלי שאפשר את הפיצול בין מדינת ישראל לשטחים. בהיעדר "שלטון חוק" שיעמוד בדרכה של המדינה, מטרתו של חוק הלאום היא לאפשר נתינות ללא אזרחות לאחר סיפוח השטחים.

מורשת קולוניאלית ואזרחות עכשווית

סוציולוגים היסטוריים ומדעני מדינה מוסדיים העוסקים במורשת של משטרים קודמים עוקבים בשיטתיות אחר השפעותיהם ארוכות הטווח של מוסדות שהיו ואינם. המשטר בישראל/פלסטין איננו מקרה מובהק למחקר מורשת מוסדית "מן העבר", מכיוון שהתקיים ומתקיים בו משטר קולוניאלי ישיר – בממשל הצבאי שהושת על האזרחים הפלסטינים בשנים 1949-1966, ובזה שמושת גם כיום על הנתינים הפלסטינים בשטחים הכבושים מאז 1967 – וכן משטר קולוניאלי עקיף המושת על אזרחי ישראל הפלסטינים.

עם זאת, התחקות אחרי המורשת הקולוניאלית בהקשר המקומי מספקת לנו אפשרות נדירה לבחון כיצד מוסדות ופרקטיקות של שליטה נעים בזמן, במרחב ובין אוכלוסיות: המעבר המשפטי והמוסדי בין הקולוניאלי לפוסט-קולוניאלי (בין מנדט למדינה), והמעבר המרחבי בין חלקי הטריטוריה השונים והאוכלוסיות השונות שישראל שולטת עליהם. ההפיכה המשטרית איננה רק ביטוי לשינוי היסטורי במצב החוקי או הבריורקטי המתאפשר באמצעות חוק המאבק בטרור וחוק הלאום. עיקר ביטויה הוא במעבר של פרקטיקות שליטה ומעקב בין המרחבים ובין האוכלוסיות, פרקטיקות הנעות מהמשטר הצבאי על הפלסטינים בשטחי '67 אל תוך המשטר האזרחי על היהודים בשטחי '48.

אזרחות כמשטר תנועה

אם נחזור להגדרת האזרחות של טילי שאמורה להתקיים באופן שווה ולאפשר תביעות כלפי השלטון, בישראל מתקיימת מציאות של מדינה אחת, שבה ההבדל בין גבולות '48 לגבולות '67 מטושטש בכל האופנים מלבד החוק הפורמלי (Lustick, 2019). אין בה אזרחות מלאה או שווה לרוב האוכלוסייה שממשלת ישראל שולטת עליה בפועל. האוכלוסייה בה מדורגת: האזרחים בעלי הדרכון, תושבי מזרח ירושלים המחזיקים בתעודת זהות, והפלסטינים שאין להם מעמד בישראל והם נתונים לשלטון צבאי ישיר או עקיף ולמגבלות על זכויות וחופש תנועה, בין שמדובר במשטר ההיתרים בגדה המערבית או במצור על עזה. מבחינה מעשית, מה שהפריד בין המשטרים הוא המציאות המדומה של הגבול באמצעות משטר ההיתרים וההפרדה, שהיה שריד של הסכם אוסלו (ראו מאמרו של לב גרינברג בגיליון זה). הגבול המדומיין הזה תוחזק באמצעות שלטון החוק הליברלי (וייל, 2016), שהפריד בין טריטוריה ובין האוכלוסייה והתייחס לגדה המערבית ולעזה כאל שטח שאין עליו ריבונות ישראלית ונמצא בחזקתו של הצבא, ובה בעת החיל את החוק האזרחי על תושביה היהודים של הגדה המערבית (אזולאי ואופיר, 2008). שלטון החוק הליברלי, שמייצגו הם שופטי בג"ץ ויועצים משפטיים של משרדי הממשלה, הוא שהעניק את הלגיטימציה למדיניות השליטה

בשטחים על כל היבטיה (Shamir, 1990; Ben-Naftali, 2007). אבל אולי חשוב מכך, בג"ץ היה האתר העיקרי שבו הפלסטינים אזרחי ישראל נשאו ונתנו על זכויותיהם כאזרחים, מעבר למניעת גירוש. במונח הזה, הגדרתו של טילי את האזרחות כחסים בין הציבור ובין סוכני המדינה מתארת היטב את הדיון על גבולות האזרחות ועל מהותה.

השינוי המשטרי הראשון: חוק המאבק בטרור וחוק הלאום

השינוי המשטרי הפורמלי שמטרתו לרוקן את האזרחות הליברלית של הפלסטינים בישראל התחיל בחוק המאבק בטרור ובחוק הלאום¹. השורשים המוקדמים של הפיכת האזרחות של הפלסטינים, או מה שפלד מכנה "הטשטוש בין הפלסטינים האזרחים ללא אזרחים" (פלד, 2016, עמ' 430), נעוצים באינתיפאדה השנייה, באירועי אוקטובר 2000, אז נרצחו 13 מפגינים פלסטינים אזרחי ישראל בידי המשטרה. לטענתם של נדים רוחאנה ונימר סולטני (Rouhana & Sultany, 2003), התקופה מאז האינתיפאדה השנייה כוננה הגמוניה ישראלית חדשה שבה השתנתה משמעותה של האזרחות עבור לא יהודים בישראל. השלב הבא היה התיקון לחוק האזרחות, שפגע באופן חמור במוסד האזרחות של הפלסטינים באמצעות ריסוק מוסד איחוד המשפחות. החוק אפשר לשלול על בסיס זהות לאומית את זכותם של אזרחי ישראל להתחתן ולהקים משפחה, והקים חוקת מסוכנות בלתי ניתנת לסתירה על בני זוג של אזרחים ישראלים המתגוררים בשטחים. חוק זה העמיד עבור בני זוג בחירה אכזרית במיוחד בין משפחה למדינה (דוידוב ואחרים, 2005). המשמעות הייתה שאזרחים ישראלים פלסטינים אשר להם בני זוג פלסטינים מהשטחים נדרשו לבחור אם להתגורר בשטחים עם בני זוגם, שאינם יכולים להתגורר בישראל, או להיפרד מהם ולהמשיך לחיות בישראל. אולם ההפיכה המשטרית באזרחות החלה שנים אחר כך, עם חקיקת חוק המאבק בטרור.

הקשר בין מצב החירום לאזרחות: חוק המאבק בטרור

חוק המאבק בטרור איננו נתפס כחוק המשפיע ישירות על משטר האזרחות. אולם שנתיים לפני שנחקק חוק הלאום התרחש בישראל מהלך דרמטי: אחרי 80 שנה שבמהלכן השתמשה המדינה בתקנות ההגנה לשעת חירום מימי המנדט, כלי ששימש אותה מאז הקמתה כדי לקיים שני משטרי חוק נפרדים על פלסטינים ועל יהודים, הפכו התקנות לחקיקה פורמלית שבמובן מסוים איחדה את שני המשטרים. התמסדות של חוקי חירום היא רגע היסטורי חשוב שמקבע את תפיסת האיומים הביטחוניים של המשטר ומסמן הן את היקף כוחה של הרשות המבצעת הן את גבולות האזרחות.

כיצד חקיקת חירום מעצבת את האזרחות?

את מערכת המיון, הזיהוי והפיקוח שהפעילה הבירוקרטיה הקולוניאלית המנדטורית ירשה ישראל כשתוכנית החלוקה הפכה את המיעוט הפלסטיני בה לאוכלוסייה זרה, עוינת

1 יש שיטענו כי אזרחותם של הפלסטינים אזרחי ישראל מעולם לא הייתה אזרחות ליברלית, מכיוון שנולדה מתוקף משטר החירום הישראלי (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015) או מכיוון ששימשה כדי למנוע שיבה באמצעות הפרדה בין הפלסטינים שנותרו בישראל אחרי הנכבה/מלחמת העצמאות ובין אלה שהוגדרו מסתגנים ופליטים (Tatour, 2019).

ומסוכנת (קמפ, 1999). אוכלוסיית המיעוט סומנה כך משום שהייתה ממוקמת בצד ה"לא נכון" של הגבול – מחוץ לשטח שיועד לה בתוכנית החלוקה. המיעוטים, בהיותם זרים ששייכים לישות פוליטית נפרדת, הפכו לחשודים מראש ולאויבים בפועל. התהליך הזה נעוץ כאמור בירושה רבת ההשפעה שהותירו אחריהם הבריטים: היגיון ארגוני של ניהול אוכלוסייה עוינת ומניעת התנגדות למשטר באמצעות שימוש בתקנות ההגנה לשעת חירום. סימון האוכלוסייה המסוכנת בקולוניות הוא תוצר של פרקטיקה בירוקרטית, כלומר של רוטיות המתפתחות בתנאי מאבק ויוצקות תוכן מעשי ויומיומי אל תוך סמכויות החירום המתרחבות. פעולת סיווג האוכלוסייה מתבצעת בין היתר באמצעות הפרקטיקה של יצירת "רשימות שחורות" וקטלוג אסירים פוליטיים וביטחוניים. פעולות הסיווג והמיון הפכו למעשה את חקיקת החירום לארגז כלים ששימש למניעת התנגדות למשטר, באמצעות כלי המעצר המנהלי – שהופעל בעיקר נגד מי שנחשד בפעילות נגד המשטר – ובאמצעות הגבלות תנועה אחרות. סימון האוכלוסייה כונן את הקטגוריות "סיכון ביטחוני" ו"סיכון פוליטי" כקטגוריות נזילות ולא יציבות שמזינות זו את זו: המשטר הקולוניאלי, שנאבק בתנועות השחרור הלאומי, ראה בפעילות פוליטית ציבורית סיכון ביטחוני וסיווג אותה כפעילות אלימה (בצדק, מבחינתו). במובן הזה, כפי שארז' סבאע' חורי ונדים רוחאנה (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015) טוענים, האזרחות של הפלסטינים בישראל, שנוצרה בגבולותיה של חקיקת החירום, הייתה מראשיתה אזרחות קולוניאלית.

מיסוד החקיקה נגד הטרור בישראל נותן תוקף חוקי להגדרה זו. חוק המאבק בטרור מסווג את האוכלוסייה באמצעות הגדרות רחבות במיוחד של פעילות שנתפסת כ"תומכת טרור": די בהשתייכות משפחתית או במקום מגורים כדי להגדיר אדם כתומך טרור. נוסף על כך, ההגדרה המשפטית-גיאוגרפית של אזור כ"תשתית טרור" מטשטשת את ההבחנה בין זהות ושייכות ובין סיכון ביטחוני (Kedar, 2014). בחינת ההסדרה של סמכויות החירום מנקודת מבט ארגונית מבליטה את הקשר בין שלטון החוק, גבולות הפעולה הבירוקרטית והלגיטימציה של המדינה לפגוע באזרחים. החקיקה נגד טרור מגדירה מהי אזרחות נאמנה מפני שהיא לוקחת אוסף של פרקטיקות שלטוניות בירוקרטיות – פרקטיקות שטשטשו בפועל את ההבחנה בין פעילות פוליטית לגיטימית ובין פעילות הנתפסת כסיכון ביטחוני – והופכת אותן לחקיקה ראשית שמאפשרת פעולה גלויה נגד כל מי שהשלטון תופס כאוכלוסייה מסוכנת, לרבות אזרחים. וכך, דווקא ההסדרה הדמוקרטית לכאורה של החקיקה בישראל תאפשר פגיעה מקיפה באזרחים, לרבות באופוזיציה היהודית, על בסיס זהות ושייכות.

חוק המאבק בטרור הפך את תוכנם של ההסדרים הדרקוניים בתקנות ההגנה לשעת חירום, שהלגיטימציה הפוליטית לשימוש בהם הייתה שנויה במחלוקת, לחקיקה מוסדרת בהליך דמוקרטי פורמלי. למעשה, ההליך הפורמלי שנועד להסדיר את החקיקה נגד טרור נתן גושפנקה לפגיעה בזכויות של כלל אזרחי ישראל, גם היהודים, שלא הייתה כמעט לגיטימציה להשתמש נגדם בתקנות (מלבד מקרים בודדים). למעשה, חקיקת חוק המאבק בטרור הייתה חלק מהמהלך הסמכותני, שכן ההסדרה ה"דמוקרטית" של החקיקה הכשירה את השימוש בתקנות הדרקוניות על האוכלוסייה כולה ולא רק על האוכלוסייה הפלסטינית. עם חקיקת החוק בישראל, אומצה המורשת הקולוניאלית אל תוך החקיקה הפורמלית של הדמוקרטיה הפוסט-קולוניאלית, והפעם ההצדקה לשימוש בה היה המאבק

בטרור הגלובלי שכולל אויבים מבית. תפיסת המאבק בטרור כמלחמה באוכלוסיות מסוכנות בתוך גבולות המדינה מטשטשת את ההבחנה בין אוכלוסיית מיעוט שמהווה סיכון פוליטי לקיומו של רוב דמוגרפי ובין אוכלוסייה שמהווה סיכון ביטחוני. הנסיגה מהזכויות הליברליות קשורה למיסוד המנגנונים הקולוניאליים בחוק הפורמלי. האישור להשתמש בארגו הכלים הקולוניאלי גם כלפי האוכלוסייה היהודית, אף שעד עתה היה שמור לאוכלוסייה הפלסטינית, בישר כעבור כמה שנים, במשבר הקורונה, את החלתן של פרקטיקות שליטה ומעקב ששימשו את השב"כ בקרב הפלסטינים בשטחים גם על אזרחיה היהודים של ישראל. שנתיים לאחר שעבר חוק המאבק בטרור, הגיעה הפורמליזציה של משטר שלילת האזרחות באמצעות חוק הלאום.

חוק הלאום: מיסוד מדרג הגזע

חקיקת חוק הלאום, הוא חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, שנעשתה ב-2018, לא שינתה מהותית את הסדרי השלטון והממשל בישראל. למעשה, ההצהרה שרק ליהודים יש זכות להגדרה עצמית בארץ מיסדה בחוק הפורמלי את עקרון ההיררכיה הגזעית שהעדיפה במשך שבעה עשורים התיישבות של יהודים. אחמד סעדי (Sa'di, 2019) כותב כי חוק הלאום ממסד העדפה של יהודים שאינם אזרחים בהווה (אלא רק בפוטנציה) על פני אזרחיה הלא-יהודים של המדינה. בסמיכות גבוהה לחקיקתו הוצגה תוכנית המאה של נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ לסיפוח השטחים. התוכנית כללה טרנספר של חלק מהפלסטינים אזרחי ישראל אל שטחי המובלעות שהוצעו עבור המדינה הפלסטינית. יש חוקרים הרואים בשינויים ההצהרתיים הללו במשטר האזרחות תוצאות של העמדות הפוליטיות האתנו-לאומיות והסמכותניות של מחולליהם (Jabareen & Bishara, 2019; Jamal, 2019; Yadgar, 2020). אחרים רואים בכך מורשת של קולוניאליזם התיישבותי שמטרתו גירוש ומחיקה של הילידים (BenYoussef & Tamari, 2018; Sa'di, 2019). אולם יש להבין את חוק הלאום כמתווה אזרחות צופה פני עתיד. מטרתו היא לאפשר את סיפוח השטחים ללא מתן אזרחות לפלסטינים. מטרתה של ההפיכה הסמכותנית, הפוגעת בבתי המשפט, היא למנוע התערבות של בית המשפט במהלך של מניעת אזרחות, שכן כאמור בג"ץ היה גורם עיקרי במשא ומתן של הפלסטינים בישראל על גבולות האזרחות. לצד ההפיכה המשטרית של שלילת האזרחות באמצעות חוק המאבק בטרור וחוק הלאום, חלק מההפיכה אל משטר סמכותני כוללת פרקטיקות שליטה ומעקב שעברו מהשטחים הנתונים לשליטה צבאית ישראל אל תוך שטחי 48'.

המעבר הסמכותני

אף ששני חלקיה של ההפיכה המשטרית, הקולוניאלי והסמכותני, קשורים זה בזה, הם נפרדים ועל כן חוק הלאום וחוק המאבק בטרור אינם חלק ישיר מהמעבר למשטר סמכותני. החלק הסמכותני של ההפיכה המשטרית נתרם ממהלכים שאפשרו מעבר של פרקטיקות שליטה מהשטחים לישראל.

צווי חירום ואיכוני שירות הביטחון הכללי

בתקופת משבר הקורונה עשתה הממשלה שימוש בסמכויות החירום והתקינה יותר מ־38 צווי חירום, יותר מכל שנה אחרת מאז 1948 (קוסטי ומחוזאי, 2022). הדבר הנכיח את כוחה הרב של הרשות המבצעת במשטר הישראלי: מכיוון שישאל נמצאת במצב חירום תמידי מאז 1948, לממשלה יש סמכות להתקין בכל רגע נתון תקנות לשעת חירום בלי להזדקק לאישור הכנסת, ובכלל זה הסדרים שקבעה הכנסת. כלומר, מעבר לאפשרות שתקנות לשעת חירום ישיתו שינויים על החקיקה, יתקינו חוקים או ישעו חוקים, החוק מאפשר לממשלה לקבוע הסדרים ראשוניים במקום הכנסת באמצעות שימוש בעילת החירום (קוסטי וגרוס, 2021). במחקר ראשון שערכו גיר קוסטי ויואב מחוזאי על היקף השימוש בתקנות לשעת חירום (קוסטי ומחוזאי, 2022), טענו החוקרים שתקנות ההגנה לשעת חירום אינן משמשות את ישראל בעיתות מלחמה או משברים ביטחוניים וכי השימוש הנרחב בתקנות נעשה שלא בעיתות חירום, כדי לאפשר קבלת החלטות ויישום מדיניות גם בנושאים שאינם קשורים ישירות למצב חירום ולעיתות משבר.

במשבר הקורונה הייתה ישראל המדינה היחידה שהפעילה על אזרחים פרקטיקות שלטיה ומעקב ביטחוניות, כאלה שהשב"כ מפעיל על הנתינים הפלסטינים הנתינים לשליטה צבאית, כדי להתמודד עם המגפה (Marciano, 2021). למרות הדיון הציבורי הגלוי בנושא והביקורת שהושמעה על מתן סמכויות לשב"כ לעקוב אחר אזרחי ישראל היהודים, האיכון אושר בטענה שזהו צורך מידתי הגובר על הפגיעה בפרטיות, וניתנה לו לגיטימציה משום שהמהלך היה צפוי להיות זמני (Birnhack, in press). המעבר של פרקטיקות השליטה והמעקב משטחי '67 לשטחי '48 מטשטש את הפרדה בין המשטר הצבאי על הפלסטינים לשלטון האזרחי על היהודים.

חוק המאבק בטרור ככלי לשלילת אזרחות: ההכרזה על ששת הארגונים וגירוש סלאח חמורי

באוקטובר 2021 הכריז שר הביטחון בני גנץ על שישה ארגונים פלסטיניים של זכויות אדם, מחקר ועבודה קהילתית כעל ארגוני טרור על פי חוק המאבק בטרור (המטה הלאומי ללוחמה כלכלית בטרור, 2021) והוציא צו צבאי לסגירת משרדיהן, בטענה שהצעד דרוש כדי להילחם ב"תשתית טרור" (שיזף, 2022). הייתה זו הפעם הראשונה שארגוני חברה אזרחית סווגו כארגוני טרור. חלק מעובדיהם היו אזרחים או תושבים ישראלים. ההגדרות הרחבות של החוק אפשרו לישראל לתפוס את פעולתם הפוליטית וההסברתית של הארגונים כפעולת טרור שיש בה סיכון ביטחוני. כך הפכו הפרויקטים האזרחיים העוסקים בזכויות האדם של הפלסטינים מסיכון פוליטי לסיכון בטחוני.

שלילת התושבות של סלאח חמורי, תושב כפר עקב בירושלים, התרחשה בדצמבר 2022 לאחר הקמתה של הממשלה הנוכחית ולפני שזו הכריזה על הרפורמה המשפטית. חמורי, עורך דין וחוקר בארגון המשפטי אָמִיר, שהוכרזו כארגון טרור, היה נתון במעצר מנהלי ותושבותו נשללה על רקע האשמות בדבר חברותו בארגון החזית העממית. הוא גורש על בסיס תיקון לחוק הכניסה לישראל, שאפשר לשר הפנים שיקול דעת בהחלטה לשלול תושבות קבע בשל הפרת אמונים למדינה. הגירוש הזה שנעשה על רקע פוליטי היכה

גלים, אך בשנת 2022 נשללה תושבותם של יותר מ־81 פלסטינים תושבי ירושלים – מספר שלילות התושבות הגדול ביותר בחמש השנים האחרונות (המוקד להגנת הפרט, 2023). מדיניות שלילת התושבות באמצעים בירוקרטיים, הידועה כ"טרנספר השקט" של משרד הפנים, החלה ב־1995. תושבי ירושלים הם התושבים הילידים של המקום, והחוק הבינלאומי אוסר בחריפות על הפקעת תושבותם ועל שלילתה.

סיפוח דה יורה של השטחים באמצעים ארגוניים

במשא ומתן הקואליציוני עם מפלגת הציונות הדתית דרש בצלאל סמוטריץ' לכהן כשר אזרחי נוסף במשרד הביטחון ולקבל את הסמכויות על המנהל האזרחי ומתאם הפעולות בשטחים כדי לעסוק בתושביה היהודים של הגדה המערבית, מתנחלי יהודה ושומרון.² ההסכם הקואליציוני מלמד על סיפוח דה יורה של השטחים ועל הכוונה להחיל משטר אפרטהייד על האוכלוסיה הפלסטינית (Levine-Schnur et al., 2023). זוהי המשמעות של העברת הסמכויות האדמיניסטרטיביות והארגוניות הקבועה בהסכם, של מינוי הדרגים הבכירים בידי הדרג הפוליטי, של ביטול המעמד העצמאי של הייעוץ המשפטי בנוגע לשטחים בפרקליטות הצבאית ובפרקליטות המדינה והכפפתו הישירה לדרג הפוליטי, ושל הקמת מנגנון התיישבות עצמאי – כל אלה ללא כל התייחסות למעמד האזרחי של הפלסטינים תושבי השטחים. בפרט יש לשים לב לשתי נקודות המעידות על סיפוח ראשית, מכוח ההסכם ימומן ויבוצע פרויקט החלה פרסונלית וסלקטיבית של חוקי הכנסת על האזור, באמצעות מנגנון פורמלי של צווי אלוף הפיקוד. אמנם האלוף יהיה חתום בעל כורחו על הצווים, אך יורה עליהם השר מטעם מפלגת הציונות הדתית בהתאם לעבודתה של מנהלת ההתיישבות שתקום תחתיו. כך, הסמכות המהותית לחקיקה באזור תהיה נתונה במלואה בידי הזרוע הפוליטית־מבצעת: החוקים שיחולו באזור לא יחוקקו תחת המפקד הצבאי ולא תחת הכנסת. תחת זאת תוחל ישירות חקיקה ממשלתית בלי פיקוחו של פרלמנט, לפי שיקול דעתו המלא של הגוף לענייני התיישבות יהודים. ההסכם מבטל את מעמדה של יחידת היעוץ המשפטי לאזור יהודה ושומרון, הפועלת במשך עשרות שנים במסגרת הפרקליטות הצבאית ומעניקה ייעוץ משפטי עצמאי למפקד האזור ולראש המנהל האזרחי. אף שנמתחה ביקורת רבה על פעולותיה, יחידה זו נהגה לייחס לעצמה מחויבות לתפקידו של המפקד הצבאי "לשאת בתרמילו" את המשפט הבינלאומי, את דיני הכיבוש ואת המשפט המנהלי והחוקתי הישראלי.³ והנה עתה אפילו מראית עין זו לא תישמר. הסיפוח מבשר את סוף העמל הסיזיפי של נציגות שלטון החוק הליברלי שפעל כדי ליצור הפרדה משפטית בין השטחים לישראל.

2 כך על פי הנספח להסכם הקואליציוני לכינון ממשלה לאומית שנחתם עם הציונות הדתית ב־1.12.2022.

3 כך לדברי השופט אהרון ברק בכמה פסקי דין ובהם בג"ץ 4884/02 עגורי ואח' נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית. דבריו מתייחסים לתוקף החלקי של אמנת ז'נבה הרביעית, לגבי השליטה הצבאית בשטחים, בדיון על סמכות המפקד הצבאי להורות על גירוש פלסטינים בשל חשד למעורבות בפעולות צבאיות.

שלילת האזרחות על רקע "טרור" בהצבעה של 106 חברי כנסת

ב-11 בינואר, שבוע אחרי הודעת הממשלה על הרפורמה ובעיצומה של מחאה ציבורית, 106 חברי כנסת – ובהם חברי הכנסת של האופוזיציה, להוציא חברי הכנסת של המפלגות הערביות – הצביעו בעד הצעת חוק פרטית שתאפשר לשר הפנים לשלול אזרחות מאדם שהורשע במעשה טרור על בסיס חוק המאבק הטרור וקיבל על מעשיו תמורה כלשהי מהרשות הפלסטינית.

למרות המחלוקת העזה בין האופוזיציה לקואליציה על ההפיכה המשטרית הסמכותנית, ולמרות ההתנגדות הרחבה לריסוק "שלטון החוק", על ההפיכה המשטרית באזרחות לא הייתה כל מחלוקת. חוק המאבק בטרור, על הגדרותיו הרחבות, מיסד את תקנות ההגנה לשעת חירום על מכשיריהן הקולוניאליים לסימון אוכלוסיות ולהפרדה ביניהן. על בסיס חוק המאבק בטרור ניתן לשלול אזרחות.

שלילת האזרחות של פלסטינים אזרחי ישראל מטשטשת את ההבדל בין הפלסטינים בשטחי '67 לאלה שבשטחי '48. עם מהלך הסיפוח דה יורה מרוסקים המוסדות היחידים שניתן היה לנהל בהם או איתם משא ומתן על תביעות לזכויות או על מהות האזרחות, הם מוסדות "שלטון החוק" שכאמור תחזקו את ההפרדה. החלק השני של המהפכה המשטרית נועד להעניק כוח כמעט בלתי מוגבל לממשלה ולבצר את הישגי ההפיכה של שלילת האזרחות.

סיכום

בעת המשבר האזרחי החריף ביותר שהתרחש מאז ייסודה של מדינת ישראל, בחרתי לבחון את היחס בין מה שאני מכנה שני הפנים של ההפיכה המשטרית: האחד הוא ההפיכה הקולוניאלית של שלילת אזרחותם של פלסטינים אזרחי ישראל, והשני הוא ההפיכה הסמכותנית המתרחשת מאז דצמבר 2022 – השינוי במשטר האזרחות הישראלי, שבא לידי ביטוי קודם כול אצל הפלסטינים תושבי ישראל באמצעות שלילת אזרחות על רקע נאמנות. התבוננות בשני חלקי ההפיכה המשטרית מבהירה את המניעים לחלק הסמכותני שבהם, דהיינו הפגיעה במוסדות "שלטון החוק" שתחזקו, לפחות למראית עין, את קו הגבול המשפטי והפוליטי בין המשטר הצבאי על הפלסטינים בגדה המערבית ובעזה ובין המשטר הליברלי בישראל.

באמצעות הפגיעה במוסדות מערכת המשפט מבקשת ההפיכה הסמכותנית לבצר לאורך זמן את ההישגים הכבירים של השלמת התהליך הקולוניאלי דרך חוק המאבק בטרור, חוק הלאום, העברת פרקטיקות שנהוגות בשטחים אל תוך גבולות ישראל וסיפוח. אם נחזור להגדרתו של טילי את האזרחות כמערכת יחסים שמאפשרת תביעות מול סוכני המדינה, ולטענה כי אזרחותם של הפלסטינים בישראל תלויה במשא ומתן שהתקיים ברובו דרך בג"ץ, הרי שליטה מלאה של הממשלה על בית המשפט תסתום את הגולל על האפשרות לפתוח מחדש את המשא ומתן על גבולות האזרחות של הפלסטינים בישראל. זאת מכיוון שחלקה הראשון של ההפיכה המשטרית, זו הקולוניאלית, התקיים בשותפות מלאה של האופוזיציה להוציא נציגי הציבור הפלסטינים בישראל. שלילת אזרחותם של הפלסטינים בישראל מתרחשת על רקע שתיקתה של תנועת המחאה אל מול ההפיכה הסמכותנית.

בחינת שני פניה של ההפיכה המשטרית דרך פריזמת האזרחות מאפשרת לנו להבין כיצד מתרחש בישראל/פלסטין תהליך פורמליזציה של משטר אחד, כיצד מתגבשת מציאות של מדינה אחת (Barnett et al., 2023): באמצעות טשטוש ההבדל בין פלסטינים בשטחי 67' לפלסטינים בשטחי 48' עד לשלילת אזרחותם של אלה, סיפוח דה יורה של השטחים הכבושים, שימוש בחוק הלאום כדי למנוע אזרחות מהפלסטינים תושבי השטחים, ולבסוף שימוש בפרקטיקות שנוצרו במסגרת הכיבוש הצבאי בשטחים גם כלפי אזרחי ישראל היהודים.

מנקודת מבט כזאת, הבוחנת את הקשר בין המאבק על האזרחות הליברלית ובין סימונה של ההפרדה הקולוניאלית, ברור מאוד שהיעדרם של הפלסטינים בישראל מהמחאה נגד ההפיכה המשטרית, המפרה את החוזה שיש לה עם האזרחים היהודים ומאיימת על זכויותיהם הליברליות, אינה נובעת מעניינים סמליים כמו הדגל או ההמנון, אלא היא ביטוי לכך שחלקה הראשון של ההפיכה המשטרית כבר הושלם. באופן פרדוקסלי, בגלל "מציאות המדינה האחת" נראה כי האפשרות היחידה להדוף את ההפיכה הסמכותנית היא הקמתו של משטר אזרחות שוויוני בכל מרחב ישראל/פלסטין.

מקורות

- אזולאי, אריאלה, ועדי אופיר. (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967-). רסלינג.
- ברדה, יעל. (2015). ניהול "אוכלוסיות מסוכנות": מפרקטיקות חירום קולוניאליות לחוק המאבק בטרור בהודו ובישראל. תיאוריה וביקורת, 44, 97-126.
- דידוב, גיא, יונתן יובל, אילן סבן ואמנון רייכמן. (2005). מדינה או משפחה? חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), תשס"ג-2003. משפט וממשל, ח, 643-699.
- המוקד להגנת הפרט. (2023, 12 במרץ). שלילת מעמד קבע בשנת 2022: על פי נתוני משרד הפנים, בשנה זו נשלל מעמדם של 81 פלסטינים מירושלים המזרחית במסגרת מדיניות "הטרנספר השקט", בהם 42 נשים וקטין אחד; זהו מספר השלילות הגבוה ביותר מאז שנת 2016.
- המטה הלאומי ללוחמה כלכלית בטרור. (2021, 31 בדצמבר). שר הביטחון הכריז על 6 ארגוני החזית העממית כארגוני טרור.
- התנועה לזכויות דיגיטליות. (2020, 17 ביולי). נייר עמדה על הסמכת השב"כ לסייע במאמץ הלאומי לצמצום התפשטות נגיף הקורונה – ניתוח יכולות איכוני השב"כ, דיוקם ומגבלותיהם, ומקומם ביחס לחקירות אפידימיולוגיות מתקדמות.
- וייל, שרון. (2016). ממדינה יהודית ודמוקרטיה כובשת לאפרהייד: תרומתו של בג"צ. בתוך שרה אוסצקי-לזר ויוסף ג'בארין (עורכים), אזרחות על תנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית (עמ' 65-92). פרדס הוצאה לאור.
- פלד, יואב. (2016). אזרחותם של מיעוטים בדמוקרטיה אתנית: אזרחים יהודים ברפובליקה הפולנית השנייה (1918-1939), אזרחים קתולים בצפון אירלנד (1921-1972) ואזרחים פלסטינים בישראל. בתוך שרה אוסצקי-לזר ויוסף ג'בארין (עורכים), אזרחות על תנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית (עמ' 411-436). פרדס הוצאה לאור.

- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.
- קוסטי, ניר, ויואב מחוזאי. (2022). השימוש בתקנות שעת חירום בישראל בתקופת הקורונה ובמבט היסטורי, 1948-2020. מחקרי רגולציה, ה, 211-245.
- קוסטי, ניר, ואייל גרוס. (2021). פרדוקס חוק הקורונה – חירום בתוך חירום: סימפוזיון על חוק הקורונה, שלטון החוק וזכויות האדם. *ICON-S-IL Blog*.
- קמפ, אדריאנה. (1999). שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 319-349.
- שיזף, הגר. (2022, 18 באוגוסט). צה"ל פשט על משרדי ששת הארגונים האזרחיים שהוכרזו ארגוני טרור וסגר אותם. הארץ.
- שנהב, יהודה. (2006). חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההסטוריה האימפריאלית? תיאוריה וביקורת, 29, 205-218.
- Barnett, Michael, Nathan J. Brown, & Shibley Telhami. (Eds.). (2023). Introduction. In Michael Barnett, Nathan J. Brown, Marc Lynch, & Shibley Telhami (Eds.), *The one state reality: What is Israel/Palestine?* (pp. 1–30). Cornell University Press.
- Bendix, Reinhard. (2017). *Nation-building and citizenship: studies of our changing social order*. Routledge.
- Ben-Naftali, Orna. (2007). A judgment in the shadow of international criminal law. *Journal of International Criminal Justice*, 5(2), 322–331.
- Ben-Youssef, Nadia, & Sandra Samaan Tamari. (2018). Enshrining discrimination: Israel's nation-state law. *Journal of Palestine Studies*, 48(1), 73–87.
- Berda, Yael. (2023). *Colonial bureaucracy and contemporary citizenship*. Cambridge University Press.
- Birnhack, Michael D. (in press). The temporal dimension of surveillance. *Surveillance & Society*.
- Jabareen, Hassan, & Suhad Bishara. (2019). The Jewish nation-state law. *Journal of Palestine Studies*, 48(2), 43–57.
- Jamal, Amal. (2019). Israel's new constitutional imagination: The nation state law and beyond. *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 18(2), 193–220.
- Kedar, Alexandre (Sandy). (2014). Expanding legal geographies: A call for a critical comparative approach. In Irus Braverman, Nicholas Blomley, David Delaney, & Alexandre Kedar (Eds.), *The expanding spaces of law: A timely legal geography* (pp. 95–119). Stanford University Press.
- Levine-Schnur, Ronit, Tamar Megiddo, & Yael Berda. (2023). A theory of annexation. *SSRN*.
- Lustick, Ian S. (2019). *Paradigm lost: From two-state solution to one-state reality*. University of Pennsylvania Press.

- Marciano, Avi. (2021). Israel's mass surveillance during COVID-19: A missed opportunity. *Surveillance & Society*, 19(1), 85–88.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge University Press.
- Peled, Yoav. (2007). Citizenship betrayed: Israel's emerging immigration and citizenship regime. *Theoretical Inquiries in Law*, 8(2), 603–628.
- Rouhana, Nadim N., & Nimer Sultany. (2003). Redrawing the boundaries of citizenship: Israel's new hegemony. *Journal of Palestine Studies*, 33(1), 5–22.
- Rouhana, Nadim N., & Areej Sabbagh-Khoury. (2015). Settler-Colonial citizenship: Conceptualizing the relationship between Israel and its Palestinian citizens. *Settler Colonial Studies*, 5(3), 205–225.
- Sa'di, Ahmad H. (2019). The nation state of the Jewish people's basic law: A threshold of elimination? *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 18(2), 163–177.
- Sadiq, Kamal. (2008). *Paper citizens: How illegal immigrants acquire citizenship in developing countries*. Oxford University Press.
- Shamir, Ronen. (1990). "Landmark cases" and the reproduction of legitimacy: The case of Israel's high court of justice. *Law and Society Review*, 24(3), 781–805.
- Somers, Margaret R. (2005). Citizenship troubles: Genealogies of struggle for the soul of the social. In Julia Adams, Elizabeth L. Clemens, & Ann Shola Orloff (Eds.), *Remaking Modernity* (pp. 438–469). Duke University Press.
- Tatour, Lana. (2019). Citizenship as domination: Settler colonialism and the making of Palestinian citizenship in Israel. *The Arab Studies Journal*, 27(2), 8–39.
- Tilly, Charles. (1997). A primer on citizenship. *Theory and Society*, 26(4), 599–602.
- Tilly, Charles. (2000). Processes and mechanisms of democratization. *Sociological Theory*, 18(1), 1–16.
- Yadgar, Yaacov. (2020). *Israel's Jewish identity crisis: State and politics in the Middle East*. Cambridge University Press.

"המזרחים", משבר חברתי וגלגוליה של "הבעיה העדתית" בסוציולוגיה הישראלית

סיגל נגר-רון*

השיח הוא לא הרבה יותר מאשר נצנוץ של אמת ההולכת ונולדת לנגד עיניה שלה.
(פוקו, 2005, עמ' 41)

תקציר. ככל שמעמיק המשבר החברתי, "המזרחים" מסומנים כמי שאחראים לו. מסה זו מבקשת להבין כיצד קרה שהמשבר, שבבסיסו הוא מאבק פוליטי בין אליטה דתית-לאומנית לאליטה חילונית-ליברלית, נצבע בצבעים אתניים. את השיח המתגבש משני עברי המתרס הפוליטי, שלפיו הרפורמה במערכת המשפט נועדה לקדם את האינטרסים של המזרחים ועל כן הם תומכים בה, אני מציעה להבין כחלק מהיסטוריה ארוכה של שימוש פוליטי במזרחיות, ותוך התייחסות לאלמנטים הייחודיים לעת הזאת. מתוך התבוננות בשלושה סוכנים חברתיים – פוליטיקאים, אנשי תקשורת ומדעני חברה – אני מראה כיצד המזרחיות נטענת במשמעות כחלק ממשא ומתן על הגדרת הקולקטיב, מרכיבו ומאפייניהם. לשיח הנוכחי, שלפיו "המזרחים" תומכים בהפיכתה של ישראל למדינה לא דמוקרטית בשל תפיסת עולם לא ליברלית, יש שורשים עמוקים הנטועים בתפיסות אוריינטליסטיות של ההנהגה הוותיקה ומדעני חברה שהתבטאו בפחד מפני "הבעיה העדתית". השיח הנוכחי תורם לייצורם מחדש של הגבולות החברתיים בין קולקטיבים אתניים כביכול, על פי אותה מתכונת ישנה.

ככל שחולפים השבועות והמשבר החברתי הולך ומעמיק, "המזרחים" מסומנים בשיח הציבורי כמי שאחראים לו. כיצד קרה שהמשבר, שהחל בהכרזתו של שר המשפטים יריב לוין על רפורמה במערכת המשפט בינואר 2023, ושבבסיסו הוא מאבק פוליטי בין אליטה לאומנית-דתית לאליטה ליברלית-חילונית, נצבע בצבעים אתניים? סימון "המזרחים" כתומכי הרפורמה וכמי שהרפורמה נעשית בשמם ועבורם על ידי פוליטיקאים ממפלגות הקואליציה (ובהם גם פוליטיקאים ממוצא מזרחי), ובה בעת סימונם כאחראים למשבר החברתי מצד "הכוחות הליברליים" המתנגדים להפיכה המשטרית, הוא רגע עבור חוקרי

* ד"ר סיגל נגר-רון, המחלקה ללימודים רב-תחומיים במדעי הרוח והחברה, המכללה האקדמית ספיר
1 המילה מזרחים נתונה במירכאות כדי להדגיש שההתייחסות למזרחים בשיח הרווח היא כאל קולקטיב הומוגני.

החברה לחשוב מחדש על המובן מאליו שהתקבע בשיח הציבורי והפוליטי ולהרהר בתרומתו של המחקר האקדמי לשיח זה.

במסה זו אני מבקשת לעשות פרובלמטיזציה לאותו מובן מאליו, המכונן ומשתקף בסיקור התקשורתי, בשיח הציבורי וגם בורם המרכזי של המחקר החברתי, שלפיו "המזרחים" תומכים במפלגות הימין ועל כן תומכים ברפורמה המשפטית ועוינים את המחאה. אטען כי אי-אפשר להבין את השיח הנוכחי במנותק מההקשר ההיסטורי, ובו בזמן יש לעמוד גם על האלמנטים הייחודיים לעת הזאת. לשם כך אציג תחילה את דימויי האמת, אותו שיח המבנה את התודעה החברתית בעת הנוכחית, ואמקם את הנרטיב הנוכחי – שלפיו הרפורמה במערכת המשפט נועדה לקדם את האינטרסים של המזרחים ועל כן הם תומכים בה – כחלק מהיסטוריה ארוכה יותר שבה נעשה שימוש פוליטי במזרחיות. לשיטתי, "מזרחיות" איננה קטגוריה אתנית מהותנית, ואף שתפיסות אוריינטליסטיות הובילו ליצירת הקטגוריות "מזרחים" ו"אשכנזים" באמצעות מדיניות קליטה דיפרנציאלית בתחומים של פיזור האוכלוסין, תעסוקה והשכלה, אינני רואה בה רק קטגוריה מעמדית. מזרחיות היא תופעה דינמית שמשמעותה נטענת ומשתנה בהתגושות בין כוחות וסוכנים חברתיים שונים, ובהם פוליטיקאים, אנשי תקשורת ואנשי אקדמיה. מתוך עמדה זו אני מבקשת לבחון את המזרחיות כקטגוריה שיחית במשא ומתן החברתי על הגדרת הקולקטיב, על מרכיביו ועל מאפייניהם. להבנת השימוש שנעשה במזרחיות בשיח הפוליטי יש חשיבות רבה, שכן לשיח זה יש השלכות על תחומי חיים נרחבים והשפעה על היחסים בין ציבורים שונים.

בחלקה השני של המסה אבחן כיצד המחקר הסוציולוגי בעת הנוכחית דן בקשר בין "מוצא" ובין דפוסי הצבעה פוליטיים. אראה כי מאז סוף שנות התשעים מחקרים מצביעים על כך שהמשתנה "מוצא" נמצא כבעל קשר חלש לדפוסי הצבעה וכי הוא מתווך על ידי גורמים אחרים (מעמד ורמת דתיות), ובחלק מהמחקרים העדכניים ביותר נמצא כי אין קשר כזה. לאור זאת אטען כי ההתעקשות לדבוק בטענה לקיומם של קולקטיבים מובחנים על פי מוצא הנבדלים בבחירותיהם הפוליטיות, והסברת ההבדלים באמצעות ייחוס תפיסות עולם שונות לקולקטיבים האלה – ליברליות לאשכנזים ולא ליברליות למזרחים – ממשיכה לתחזק את השיח האוריינטליסטי המייצר את ההבחנות בין הקטגוריות ואת ההיררכיות ביניהן. כך, באופן דומה לניסוח "הבעיה העדתית" ולדיונים בעניינה בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, גם כיום נוטלים יצרני הידע חלק בעיצוב משמעותה של המזרחיות ותורמים לייצורם מחדש של הגבולות החברתיים בין קולקטיבים אתניים כביכול, על פי אותה מתכונת ישנה.

ההיסטוריה המופלאה של המזרחים: האימפריה מכה ברביעית

מאז ימיה הראשונים של המדינה, ואף בתקופת היישוב, המזרחים והמזרחיות הוצגו כבעיה פנים-חברתית מרכזית על ידי מנהיגים פוליטיים, האליטה התרבותית והאליטה האקדמית.² מאז המפנה הפרדיגמטי בשנות התשעים, שערער על תפיסת האתניות כמהות והצביע על

2 להרחבה ראו מאמרו של ירון צור (2003) המתאר כיצד סוציולוגים, אנתרופולוגים והיסטוריונים תרמו ליצירת שיח "הבעיה העדתית".

הצורך לבחון את הנסיבות והאינטראקציות שבהן נעשה שימוש באתניות כדי להבנות את המציאות ולעצב גבולות חברתיים, כבר לא קיים (כמעט) באקדמיה שיח בוטה על אודות "הבעיה העדתית". לעומת זאת, בשדה הפוליטי ובתקשורת נוכחת ה"סוגיה המזרחית" באופן קבוע. רוב הזמן היא רוחשת בשקט יחסי, אבל בעיתות משבר היא מתפרצת. וכמו ברגעים קודמים של משבר חברתי, גם בזה הנוכחי יש תפקיד מרכזי ל"מזרחים" ול"מזרחיות" כמושג שיחני שמעצב את התפיסות ביחס למציאות וככלי לגיוס פוליטי. משני עברי המתרס, גם אצל התומכים ברפורמה המשפטית וגם אצל המתנגדים לה והמוחים נגד ההפיכה המשטרית,³ מתגבש נרטיב שלפיו השינויים החוקתיים והמשטריים נעשים בשם "המזרחים", או כפי שהם מכונים לעיתים – "ישראל השנייה";⁴ ונתמכים על ידם. אף שמקדמי החקיקה, יריב לוין ושמחה רוטמן בחזית ובנימין נתניהו מאחוריהם, אינם מזרחים ואינם נמנים עם "ישראל השנייה", ואף שמדובר במאבק בין שתי אליטות – האחת ליברלית חילונית, אשכנזית בעיקרה, והאחרת דתית-לאומנית, שגם היא אשכנזית בעיקרה – הנרטיב המרכזי המשותף ל"ימין" ול"שמאל"⁵ מציב את "המזרחים" במקד המאבק ומסמן אותם כמחוללי המשבר.

ב-1999 פרסם צבי בן-דור מסה שכותרתה "ההיסטוריה המופלאה של המזרחים" (בן-דור, 1999), ובה תיאר שלושה נרטיבים שאליהם גויסה ההיסטוריה של המזרחים מאז הקמת המדינה ועמד על ההקשרים הפוליטיים שבהם נוצרו הנרטיבים הללו. כיום, כעבור רבע מאה, אני מזהה את התגבשותו של נרטיב רביעי: השחרור האולטימטיבי של המזרחים בידי ממשלת ימין "מלא על מלא", נרטיב שנתמך בידי סוכנים חברתיים מ"ימין" ומ"שמאל" ומטעין במשמעות חדשה-ישנה את המושגים מזרחים ומזרחיות.

על פי בן-דור, הנרטיב הראשון שאליו גויסה ההיסטוריה של המזרחים הוא נרטיב השחרור וההצלה של יהודי ארצות ערב והאסלאם מאלפיים שנות גולה. נרטיב זה אפיין את שלושת העשורים הראשונים לקיום המדינה, שנות שלטון מפא"י, ולפיו המזרחים הוצלו מחיים

3 הטרימינולוגיה שבה נעשה כאן שימוש מותאמת לעמדה המוצגת.

4 המושג "ישראל השנייה" נטבע באמצע שנות החמישים, וכמו המושג "פריפריה" (נגר-רון, 2021) גם הוא סימן ועדיין מסמן את מי שמשתייכים למעמדות הנמוכים ומזוהה בעיקר עם מזרחים. למרות מרכזיותו של המושג "ישראל השנייה" בשיח הפוליטי והתקשורתית בשנים האחרונות, בראש ובראשונה בעקבות השימוש שעושה בו העיתונאי והפרשן אבישי בן-חיים (2022), לא אוכל להרחיב את התייחסותי אליו במסגרת מסה קצרה זו. אציין רק שהשימוש שעושה בן-חיים במושג, והתזה שהוא פיתח ומשמיע מעל כל במה, מעלה על נס את "ישראל השנייה" ומציב אותה במרכז הפוליטיקה והשיח הישראלי, ובה בעת מרדד את הפוטנציאל החתרני הטמון במושג והופך אותה לקריקטורה שטוחה ומגוחכת.

5 כמו המושג "מזרחים", כך גם המושגים "ימין" ו"שמאל" נטועים בתוך הקשר ישראלי מקומי, ויותר משהם מלמדים על עמדה אידיאולוגית הם משוקעים בתוך שיח המייצר גבולות חברתיים בין ציבורים בחברה בישראל. מצביעי "השמאל" מבקשים לחשוב על עצמם כעל ליברלים חילונים, שוחרי שלום ושוויון; אולם בפועל, ממשלות השמאל לדורותיהן קידמו מדיניות מיליטריסטית, היו אחראיות לקידום מפעל ההתנחלויות בשטחים, שיתפו פעולה עם החרדים ולא פעלו להפרדת הדת מהמדינה. ובניגוד למפלגות שמאל בעולם, המאופיינות במדיניות כלכלית סוציאליסטית, מפלגות "השמאל" בישראל הן שיצרו ותחזקו את אי-השוויון כלכלי בין יהודים לפלסטינים אזרחי ישראל ובין יהודים מאירופה ליהודים מארצות ערב והאסלאם.

במדינות עולם שלישי – מעוני, מבערות, מהיעדר מודרניזציה, מדיכוי השלטון הערבי – על ידי התנועה הציונית. על פי הנרטיב הזה, איכותם הירודה של "המזרחים" והיעדר כישוריהם לחיים בחברה מודרנית היו הסיבות למעמדם הנחות בישראל. הנרטיב הזה זכה לגושפנקא מדעית כביכול; מדעני החברה תיארו את "הבעיה העדתית" וקבעו כי הפתרון לה הוא דה־סוציאליזציה לתרבות הערבית ה"לא־נאורה" ורה־סוציאליזציה לתרבות הישראלית "המודרנית". ואכן, השתלבות המזרחים, שהייתה כרוכה ב"אינטגרציה", עברה על פי רוב בשקט. שתי מחאות מזרחיות, זו בוואדי סאליב ב־1957 וזו של הפנתרים השחורים ב־1971, תוארו כמהומות מקומיות בהובלתם של "אלמנטים קרימינליים".

שנת 1977 סימנה מפנה ב"היסטוריה של המזרחים". על פי הנרטיב שיצר הליכוד, המזרחים שהיו נתונים לדיכוי שלטון מפא"י במשך שלושים שנה שוחררו על ידי הליכוד, "הבית האמיתי שלהם". בניגוד למשטר האמת שעל פיו תמיכת המזרחים היא שהובילה ל"מהפך", בן־דור מזכיר שהליכוד זכה בבחירות באותה שנה בגלל צירוף של נסיבות שאינן קשורות בהכרח למזרחים: מחדל יום הכיפורים, השחיתויות של מפלגת השלטון ובכירי ההסתדרות, התפטרותו של רבין מראשות הממשלה, עריקת המפד"ל מהקואליציה עם העבודה, והקמת המפלגה הדמוקרטית לשינוי. מאחר שלפני 77' הליכוד לא עסק בסוגיות החברתיות שהעסיקו מזרחים, בין הבחירות באותה שנה ובין אלה שהתקיימו ב־1981 הומצאו הרבה תפיסות ומונחים שנועדו לשרת את הנרטיב החדש ולקשור את המזרחים לליכוד. בתקופה זו צץ סוג חדש של פוליטיקאי, הפוליטיקאי המזרחי, שהוצג כנציג האתנטי של המזרחים⁶, והומצאה "המסורת המזרחית". כך למשל עברה המימונה של יהודי מרוקו פופולריזציה ופוליטיזציה.

בשנות השמונים חל מפנה נוסף ב"היסטוריה המזרחית". שוב גויסה ההיסטוריה של המזרחים לצרכים פוליטיים, הפעם על ידי מפלגת ש"ס. הגרסה של ש"ס להיסטוריה של המזרחים היא כזאת: המזרחים היו דתיים לפני שעלו לישראל. בישראל הם איבדו את דרך החיים הדתית, ועכשיו, באמצעות ש"ס, הם יחזירו עטרה ליושנה. בעקבות הצלחתה האלקטורלית נדרשו מדעני החברה לעסוק ב"חידה" של ש"ס, וההסברים שניתנו לה רבים.⁷ ש"ס משתמשת בשיח הזהות המזרחית, אך בפועל היא מקדמת את האינטרסים הצרים של הציבור החרדי־מזרחי ולא את אלה של רוב יוצאי אסיה ואפריקה, מסורתיים וחילוניים, המאכלסים את המעמד הבינוני והבינוני־נמוך ותולים את עתידם לא במוסדות התורניים של המפלגה אלא בהשכלה הגבוהה (אטינגר וליאון, 2018).

אני מזהה כעת את התגבשותו של נרטיב רביעי: השחרור האולטימטיבי של "המזרחים" ונקמתם באליטות שדכאו אותם במשך 75 שנה. מי שמשחררת אותם הפעם היא "ממשלת ימין מלא על מלא", ממשלה יהודית־דתית־לאומנית. נרטיב זה מקודם גם על ידי פוליטיקאים מהקואליציה וגם על ידי המתנגדים והמוחים נגד ההפיכה המשטרית. יחסי הגומלין בין פוליטיקאים מהקואליציה ובין מובילי המחאה, המתקיימים ומשתקפים בתקשורת, מטעינים את המושג "מזרחים" במשמעות פוליטית ומייצרים את הגבולות בין שני קולקטיבים אתניים מובחנים כביכול הנבדלים במעמדם, במהותם ובאינטרסים המנחים אותם.

6 דוד לוי מסמן את האבטיפוס של הפוליטיקאי המזרחי, אך היו גם אחרים ובהם מאיר שטרית, דוד מגן ומשה קצב.

7 לסיכום הסיבות שניתנו לצמיחתה של תנועת ש"ס ראו שנהב, 2003, עמ' 19.

חלק לא מבוטל ממובילי המחאה, מדובריה ומהפרשנים בתקשורת מקדמים את התפיסה שלפיה המחאה היא של הציבור הנאור, הפרודוקטיבי, הליברלי, החילוני, הדמוקרטי, התורם לפיתוחה ולשגשוגה של המדינה. במסגרת המחאה איימו יזמים עסקיים להוציא את כספם מהארץ, אנשי ההייטק איימו להגר, טייסי חיל האוויר איימו שלא יתנדבו למילואים. הסיקור התקשורתי הדגיש שנשאי המחאה הם אנשי ההייטק והטייסים, ומנגד הצביע על כך ש"הציבור המזרחי" אינו נוטל חלק במחאה ואף מתנגד לה באופן אקטיבי (כפי שבא לידי ביטוי למשל במכתב טכנאי חיל האוויר). כך למשל ב-9 בפברואר, שבועות אחדים לאחר פרוץ המחאה, ראיין איש הרדיו הוותיק רזי ברקאי את מפכ"ל המשטרה לשעבר רוני אלשיך בתחנת הרדיו הפופולרית גלי צה"ל ואמר את הדברים הבאים:

רזי ברקאי: אתה באמת רואה אנשים דתיים ומזרחים בהפגנות? או שאתה מזהה, כמו אחרים, שהם בעצם לא חלק מהמשחק?
רוני אלשיך: אני רואה יותר ויותר מהם [...].

ברקאי: אני מזהה משהו יותר עמוק, רוני. [...] זה הזדהות אידיאולוגית עם המחנה שמוביל בנימין נתניהו. שם זה מתחיל ושם זה כמעט נגמר. [...] למה המזרחים לא שם? דתיים, בסדר, אני יכול להבין. אצל הרבה דתיים, שכמובן גם באים מהפזורה של בן-גביר וסמוטריץ', הם לא שם כי הם פשוט נגד העמדות של האופוזיציה. אבל עדות המזרח פשוט לא רואים אותם. כי מה? כי בעיניהם כל המפגינים זה האליטות הישנות שהגיע הזמן לזרוק אותם מכל המדרגות?

אלשיך: אני מעביר בראש את האנשים שניגשו אליי אחרי ההפגנה. אני כן ראיתי שם לא מעט מזרחים. כן.
ברקאי: קומץ, רוני, קומץ.

שיחה זו היא דוגמה אחת מתוך אלפי שיחות דומות שנערכות ברדיו, בטלוויזיה וברשתות החברתיות בחודשים האחרונים, והיא מציגה בתמציתיות מזוקקת את משטר האמת הנוכחי, שלפיו "המזרחים תומכים ברפורמה בגלל הזדהותם הפוליטית עם הימין"; "הפוליטיקה של המזרחים היא פוליטיקה של שנאה נגד האליטה האשכנזית"; "המזרחים הופכים את ישראל למדינה אנטי-דמוקרטית".

פוליטיקאים מהקואליציה, ובכללם פוליטיקאים ממוצא מזרחי, מאמצים בהתלהבות את הדימוי של המחאה כמחאה אשכנזית, של פריווילגים המשתייכים למעמד הבינוני-גבוה והגבוה שמעוניינים בשימור עליונותם. כך למשל, ב-13 בפברואר נשא חבר הכנסת דודי אמסלם את "נאום הרולקסים" והתייחס למסר של מארגני המחאה שלפיו הם מייצגים את האינטרסים של החלק הפרודוקטיבי באוכלוסייה, זה העובד והמשרת בצבא:

גם האחים שלי ואני עובדים. ועוד שניים וחצי מיליון איש עובדים. זה נכון שרובנו עובדים אצלכם בבתים. אנחנו מנקים לכם את הגינות [...]. המאבק הזה, זה לא על חוקים. הוא לא על החוקים. יש פה מאבק אמיתי, האם האליטה תמשיך לנהל את המדינה? האצילים ימשיכו לנהל את המדינה ואנחנו נישאר הווסאלים. (המחדש, 2023).

המזרחיות הופכת פעם נוספת לאמצעי לגיוס פוליטי על ידי מי שמכתירים עצמם כמנהיגים האוטנטיים של המזרחים. אלה, לצד חברי קואליציה נוספים ודובריהם בתקשורת, מטעינים אותה בתוכן חדש־ישן: זיהוייה עם מעמד נמוך שמדוכא בידי אליטה אשכנזית. כך הם מייצרים מחדש את הגבולות בין קולקטיבים חברתיים. בסדר השיח של פוקו, שממנו נלקח המשפט הפותח את המסה, מצביע פוקו על חלקה המזערי של האמת בשיח המתגבש. מתוך אותו נצנוץ של אמת הולך ונולד משטר האמת (פוקו, 2005). כך גם במקרה הנוכחי: פוליטיקאים עושים שימוש בתביעות שצמחו מתוך מאבקים מזרחיים להכרה בעוול ההיסטורי ובאי־השוויון הנוכחי, אך מרוקנים אותן מתוכן הביקורתי⁸ ותורמים להתגבשותה של "אמת" חדשה־ישנה בדבר קיומם של שני קולקטיבים אתניים מובחנים שנבדלים זה מזה במהותם, במעמדם, בתפיסות עולמם ובאינטרסים שלהם.

רבים בציבור הישראלי חשים אי־נוחות לנוכח השימוש באתניות (כאמור משני עברי המתרס הפוליטי) כדי לכונן שני קולקטיבים מובחנים, אשכנזים ומזרחים – נאורים, פרודוקטיביים ושוחרי דמוקרטיה מול פרימיטיבים, פרוזיטים ומעריצי מנהיגים סמכותניים. תמונה מורכבת יותר של החברה בישראל הוצגה בכתבת עומק של ויקו אטואן בערוץ כאן 11 ב־11 במרץ (כאן 11, 2023). בכתבה השתתפו נשים וגברים ערבים, מזרחים ויוצאי אתיופיה שהעלו את הדילמה אם להצטרף למחאה, לאור מסריה המוגבלים וצביעתה בצבע אחיד. הם הצביעו על כך שהמסר המרכזי של המחאה, "לא לדיקטטורה, כן לדמוקרטיה", הוא קריאה לשמירת הסטטוס קוו האתנוקרטי שממנו נהנים בעיקר גברים יהודים אשכנזים ממעמד בינוני־גבוה.

ואכן, קולות מזרחיים זכו לייצוג על הבמה הראשית ברחוב קפלן רק בשבוע ה־15 למחאה, לאחר סערת סרטון ההכתרה של תלמידות אולפנת חורב. בסרטון, שכותרתו "אם האולפנה הייתה מזרחית", בנות אולפנת חורב היוקרתית של הציונות הדתית צבעו את פניהן בשחור ותיארו באופן נלעג את מראה האולפנה אילו היו לומדות בה תלמידות מזרחיות. התלמידות ה"מזרחיות" נראו בסרטון רוקדות על שולחנות הכתיבה, שרות בקול רם ומחליפות את תמונת הרב קוק בתמונת הבבא סאלי, בשעה שהתלמידות האשכנזיות שוקדות על לימודיהן, מתפללות בשקט ומדברות בנימוס אל סגל ההוראה. הסערה שהתחוללה בעקבות חשיפתו של הסרטון ב־13 באפריל התמקדה בגזענות של הציונות הדתית כלפי מזרחים ובאפליה המובנית במוסדותיה. יומיים לאחר מכן, ב־15 באפריל, ניצבו לראשונה על הבמה בקפלן ארבעה נואמים ממוצא מזרחי: הרמטכ"ל לשעבר דן חלוץ, הספורטאית ורד בוסקילה, הפעיל החברתי והחבר לשעבר בארגון לה פמיליה דוד מזרחי, ועו"ד נטע עמר־שיף ממייסדות הקולקטיב המזרחי־אזרחי. שלושת הראשונים קידמו את המסר המרכזי של המחאה "לא לדיקטטורה, כן לדמוקרטיה" וזכו לאהדת הקהל, אך נאומה של עמר־שיף זכה לתגובות מעורבות. עמר־שיף לא חסכה בביקורת על כך שבישראל לא התקיימה מעולם דמוקרטיה מלאה עבור ערבים, מזרחים, יוצאי אתיופיה ומהגרים לא יהודים. היא אמרה:

8 אף שמעולם לא נטלו חלק במאבקים אלו, הפוליטיקאים הללו מדגישים כעת את היעדרם היחסי של מזרחים בבית המשפט העליון כחזות הרפורמה המשפטית, ומסתירים את העובדה שברפורמת לויין־רוטמן אין עיגון של עקרון הייצוג ההולם או של עקרונות אחרים שיבטיחו לאוכלוסיות מוחלשות הגנה מפני בעלי הון ומפני עריצות הריבון.

הדמוקרטיה שלנו רואה את הצבעים ומכבדת את הרגש הלאומי של כל העמים! אנחנו [הקולקטיב המזרחי-אזרחי] מכירים בחשיבות ההיסטוריה היהודית בארצות ערב והאסלאם, ומתנגדים לקיומם של פערים שלא נסגרים גם אחרי דורות של צברים בישראל. [...] כשהחוק והמדיניות מגינים בעיקר על מי שיש להם, וחונקים את מי שהורים שלה לא יכלו להוריש לה דירה ונחלה, או את מי שלא יכולים לממן חינוך וביטוח בריאות פרטיים – אין דמוקרטיה!

התגובות המסויגות לנאומה של עמר-שיף, היעדרם של מזרחים בעלי קול עצמאי וחזרתם של דוברים שאינם מסומנים כ"אתניים" אל במת קפלן בשבועות שלאחר מכן חשפו שהיה זה ניסיון לחבר את המזרחים למחאה בתגובה לגזענות של הציונות הדתית, ובעיקר המחישו כיצד מארגני המחאה תופסים את זהותם שלהם ואת מטרת המחאה, והבהירו שמסריה מקדמים בעיקר את האינטרסים של מי שנהנו עד כה מ"הדמוקרטיה הישראלית". ערוצי התקשורת המבקשים לקדם את המסרים הפוליטיים של הימין, ובהם ערוץ 14 ובעיקר ערוצי ניו-מדיה בטיקטוק ובאינסטגרם, מקדמים את העמדה שלפיה הרפורמה תיטיב עם המזרחים ועל כן הם תומכים בה ומתנגדים למחאה (קדם, 2023). אחת הדוגמאות הבוטות לניסיון לסמן את תומכי הרפורמה כמזרחים היא אירוע שהתרחש בראשית חודש מאי, כאשר הפגנת התומכים ברפורמה מול ביתו של נשיא בית המשפט העליון לשעבר אהרון ברק הוצגה כקריאה לחפלה מרוקאית. את הרעיון לקיים חפלה מרוקאית מתחת לביתו של אהרון ברק לא הגו מפגינים מזרחים אלא הגה והוביל ברל'ה קרומבי, חרדי-אשכנזי שניהל קמפיינים מפלגתיים עבור מפלגות הבית היהודי ועוצמה יהודית. אך גם ערוצי התקשורת ו-13, המזוהים עם המרכז-שמאל,⁹ מקדמים באופן מגמתי, גם אם לא מכוון, את העמדה שלפיה המזרחים הם התומכים העיקריים בחקיקה. כך למשל בסיקור "הפגנת המיליון" (כ-27 באפריל), בעת שנראו על המסך מאות אלפי יהודים דתיים שאפשר לזהותם כמשתייכים לזרם הציונות דתית שהיא אשכנזית בעיקרה, בחרה מערכת ערוץ 12 לראיין דווקא שני מזרחים.

במאמרו מציין בן-דוד (1999) שתי תוצאות הרסניות שהיו לנרטיב הגורס כי הליכוד שחרר את המזרחים מדיכויים על ידי מפא"י. האחת היא התפיסה שאין עוד מקום לדבר על אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים, שכן זה סיפור של העבר, של "שלושים שנות דיכוי מפא"י". אלה המבקשים כיום לעמוד על תפקידו של המוצא במכניזם של הריבוד ואי-השוויון בישראל נתפסים כאנכרוניסטים שתקועים בשנות החמישים. התוצאה השנייה היא התקבעותה של התפיסה כי הפוליטיקאים המזרחים בליכוד הם הנציגים האותנטיים של "הציבור המזרחי" בישראל. תוצאות אלו נכונות גם כיום.¹⁰ לנרטיב הנוכחי הקושר בין הרפורמה המשפטית ובין "המזרחים" יש שלוש תוצאות הרסניות נוספות: הוא מכוונן מחדש

9 פוליטיקאים ומובילי דעת קהל ימניים מכנים את ערוץ 12 "ערוץ אלג'זירה", כדי לסמנו כערוץ התומך ב"שמאל".

10 אם כי יש לסייג ולציין שהמשבר הנוכחי העלה מחדש את סוגיית אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים. אולם לנוכח מנעד הדיון, הנע בין האשמת הפוליטיקאים בעשיית הון פוליטי מאי-השוויון ובין הטענה כי מזרחים מונעים על ידי סנטימנט בשל העוולות העבר, לא נראה כי שאלת אי-השוויון העכשווי תהפוך לנושא לגיטימי לדיון.

את הגבולות חברתיים בישראל בין קולקטיבים על בסיס מוצא, תוך הטענת המזרחיות במשמעות מעמדית ובתרבות מהותנית הנבדלת מזו האשכנזית; הוא מסמן את "המזרחים" כבעלי ערכים אנטי-דמוקרטיים; והוא משחרר את ה"שמאל הציוני" מלקיחת אחריות על תרומתו המתמשכת להדרה ולדחיקתם לשוליים של יוצאי אסיה-אפריקה ויוצאי אתיופיה לדורותיהם בישראל.

"דפוס הצבעה עדתיים": בין דימוי ל(הבניית) מציאות

מאז מערכת הבחירות ב'81, שבה התקיים שיח מפורש על אודות קיומם של הבדלים איכותיים בין "העדות" לשם גיוס פוליטי,¹¹ שאלת קיומם של דפוס "הצבעה עדתית" הפכה למוקד לחקירה בסוציולוגיה הישראלית. אף שכבר ב'1984, במאמר חלוצי, עמדה חנה הרצוג על כך ש"הצבעה עדתית" יוחסה להתנהגות פוליטית של מזרחים אך לא לזו של אשכנזים, הראתה כי ההתנהגות הפוליטית של מזרחים איננה עדתית במשמעותה ואף הזהירה כי השימוש במונח "הצבעה עדתית" מייצר סטריאוטיפים ומתייג ציבור שלם (הרצוג, 1984), אנו ממשיכים להיות עדים לאופנים שבהם המחקר האקדמי תורם להבניית המציאות במושגים עדתיים.

בחלק זה של המסה אני מבקשת לתשאל את האקסיומה שהתקבעה בזרם המרכזי של המחקר החברתי, שלפיה "המזרחים" מצביעים לימין וספציפית לליכוד. באמצעות עיון מחדש במחקרים ישנים והצגה של מחקרים עדכניים אצביע על הפיקטיביות בייחוס דפוס הצבעה ייחודיים ל"מזרחים". אטען כי ההתעקשות להסביר דפוס הצבעה באמצעות מוצא תורמת לא רק לכינונם של שני קולקטיבים נבדלים אלא גם ליצירת היררכיה ביניהם, המבוססת על תפיסה אוריינטליסטית שמייחסת עליונות למערב הליברלי-כביכול על פני המזרח שלכאורה אינו מחזיק בערכים ליברליים.

פרויקט המחקר המתמשך של מיכל שמיר ואשר אריאן בחן את דפוס הצבעה בישראל. הפרויקט, שהחל ב'1981, הראה שממערכת בחירות זו ועד המערכת של 1996 מזרחים הצביעו למפלגות הימין ואשכנזים הצביעו למפלגות השמאל. אולם כבר בסוף שנות התשעים זיהו החוקרים את היחלשות המתאם בין מוצא לנטייה פוליטית ואת התחזקות הקשר בין רמת הדתיות לדפוס הצבעה הפוליטית (Shamir & Arian, 1999). מיכל שמיר וגדעון רהט (2022), שסקרו מחקרים עדכניים שבדקו דפוס הצבעה בקרב יהודים, מסיקים כי קיים קשר בין המשתנים מוצא, מעמד ורמת דתיות ובין דפוס הצבעה, אך יש חילוקי דעות ביחס לתרומה של כל משתנה.

מאחר שהבחירות לכנסת הן חשאיות ואי-אפשר לדעת כיצד האזרחים הצביעו, פיתחו חוקרים שני מערכים לבחינת דפוס הצבעה: סוג אחד של מחקרים מבוסס על ניתוח תוצאות הצבעה למפלגות ביישובים שונים כפי שפורסמו על ידי ועדת הבחירות

11 באירוע הבחירות המסכם של מפלגת המערך קישר המנחה, דודו טופז, בין 'הצ'ח'חים' למצודת זאב, משכנה מפלגת חירות. בעקבותיו נשא מנחם בגין נאום מלא פאתוס ובו אמר את המשפט שמרבים לצטט, ובכך מחזקים את הקישור בין הליכוד למזרחים: "בני עדות המזרח שלנו היו לוחמים גיבורים [...] יהודים! אחים! לוחמים!".

המרכזית, וסוג אחר מתבסס על ניתוח סקרי בחירות שבהם אזרחים נשאלים על הצבעתם ותשובותיהם מוצגות עם הנתונים הדמוגרפיים שמסרו.

ממחקרים המבוססים על ניתוח תוצאות הצבעה למפלגות ביישובים שונים אפשר ללמוד על הקשר בין דפוסי הצבעה למצב הסוציו-אקונומי של המתגוררים ביישוב. המסקנות העולות מהם ביחס לקשר בין הצבעה למוצא מבוססות על החפיפה הרחבה שהתקיימה בין מוצא למרחב בישראל, פרי מדיניות פיזור האוכלוסין בשנות החמישים. אולם מאז ראשית שנות התשעים חלו שינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת בהרכב התושבים ביישובים בישראל. כך למשל, אל ערי הפיתוח – שמאז הקמתן היו מאוכלסות בעיקר ביוצאי צפון אפריקה – הצטרפו בראשית שנות התשעים יוצאי ברית המועצות לשעבר (Tzfadia, 2006), משפחות מהצינונות הדתית במסגרת גרעינים תורניים, בעיקר מאז ההתנתקות ב-2005 (בנדריהם, 2016; שמריהו-ישורון וכן פורת, 2017), קהילות חרדיות (כהנר, 2020), ובשנים האחרונות זוגות צעירים מהמעמד הבינוני-נמוך שחיפשו דיוור בר השגה (Tzfadia, 2023). אל שכונות חדשות בערים הגדולות ואל ההרחבות בקיבוצים נכנסה אוכלוסייה ממעמד בינוני, הטרוגנית במוצאה (כהן ולאון, 2008). לכן כיום יש קושי ללמוד על "דפוסי הצבעה העדתיים" בהתבסס על תוצאות הצבעה ביישובים.

בהיעדר נתונים מדינתיים רשמיים ביחס להרכב האוכלוסייה היהודית על בסיס יבשות (יוצאי אסיה-אפריקה ויוצאי אירופה-אמריקה) בדור שלישי והלאה (נגר-רון, 2021ב), ניסה מומי דהן לבחון את הקשר בין דפוסי הצבעה למוצא באמצעות סיווג יישובים למזרחיים ולאשכנזיים על בסיס שם המשפחה הנפוץ בהם (דהן, 2022). פרקטיקת מחקר של שימוש בשמות משפחה אמנם קיימת במדינות שאינן אוספות נתונים על מוצא, למשל בצרפת, אולם שימוש זה נעשה כדי לזהות אינדיווידואלים ולא יישובים. דהן מצא כי באותם יישובים שהוגדרו "מזרחיים" התושבים הצביעו בשיעורים גדולים יותר לגוש שאותו הגדיר "גוש נתניהו", ואילו ביישובים שהוגדרו במחקר "אשכנזיים" התושבים הצביעו בשיעור גבוה יותר למפלגות השמאל. נשאלת השאלה מדוע נדרש החוקר ללהטוטנות המתודולוגית כאשר במסקנותיו הוא מסייג את הממצא המרכזי בדבר קיומה של "הצבעה עדתית" ומציין שבכל תשע מערכות הבחירות שנבדקו בין 2003 ל-2021 "הפער בהצבעה לגוש מפלגות הימין בין יישובים מזרחיים ליישובים אשכנזים נעלם אם מנטרלים את ההבדלים במאפיינים כמו רמת ההשכלה ורמת הדתיות בין שתי קבוצות המוצא" (דהן, 2022, עמ' 3). כלומר, מדוע דהן מתעקש לייחס למזרחים הצבעה עדתית כאשר במחקר זה, כמו במחקרים אחרים, נמצא קשר מובהק יותר בין רמת דתיות ומעמד סוציו-אקונומי ובין דפוסי הצבעה מאשר בין דפוסי הצבעה למוצא?

כאמור, שיטה נוספת לבחון דפוסי הצבעה היא התבססות על סקרי בחירות. הני זובידה ובני נוריאלי (2023) התבססו על נתוני הסקר של אריאל איילון וקמיל פוקס בבחירות 2015. מכיוון שהלמ"ס אינה מפרסמת נתונים על דור שלישי ורביעי ליוצאי אסיה-אפריקה ואירופה-אמריקה, זובידה ונוריאלי חיטבו את שיעורם מתוך נתוני הלמ"ס המפורסמים ביחס לערבים, יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה. באמצעות הצלבת הנתונים הם מצאו כי רק 48.5% מיוצאי מדינות ערב הצביעו בבחירות. כלומר, רוב המזרחים כלל לא הצביעו. זאת ועוד, מהנתונים עולה כי 41% מכלל מצביעי הליכוד היו יוצאי אירופה-אמריקה, ורק 39% מכל מצביעי הליכוד היו יוצאי מדינות ערב. כלומר, רוב המצביעים

לליכוד אינם מזרחים. על פי זובידה ונוריאלי, מתוך כלל המזרחים שמימשו את זכות ההצבעה רק 17.1% הצביעו לליכוד. ממצאים דומים עולים גם מניתוחה של אלונה אילוז (2021).

גל לוי, מעוז רוזנטל ויצחק ספורטא (לוי ואחרים, 2022) ניצלו את התנאים בשלוש מערכות הבחירות בין 2019 ל-2021, עד לפירוק מפלגת כחול-לבן, שיצרו מעין ניסוי טבעי: מול הליכוד עמדה מפלגה שהורכבה משלוש רשימות פוליטיות (חוסן לישראל, תל"ם ויש עתיד) שחלק ממרכיביה מזוהים עם הימין, והיא נתנה למצביעים הזדמנות לפסוע אל מעבר להגדרות הזהות השבטיות המחוברות לתוויות פוליטיות כמו ימין, מרכז ושמאל. בניתוח סקרי הבחירות שנערכו לקראת אפריל 2019 לא מצאו החוקרים הבדל בהצבעה לליכוד או לכחול-לבן בין מזרחים ילידי הארץ ובין קבוצות אוכלוסייה אחרות. החוקרים פילחו את הקטגוריה המזרחית לשלוש קבוצות – מזרחים ילידי חו"ל, מזרחים ילידי הארץ ו"מעורבים" – ומצאו כי רק מזרחים ילידי חו"ל נוטים להצביע לליכוד יותר מאחרים. מזרחים ילידי ישראל (דור שני ושלישי) ו"מעורבים" ילידי ישראל אינם נוטים להצביע באופן שונה מאחרים. כלומר, כאשר מתמקדים ברוב המזרחים, שהם ילידי ישראל, לא מקבלים התנהגות אלקטורלית שונה במובהק מילידי ישראל מקבוצות אחרות (לוי ואחרים, 2022, עמ' 304). באמצעות מודלים רבי-משתנים של אינטראקציות מצאו החוקרים שהרקע הסוציו-אקונומי ורמת הדתיות הם הגורמים המשפיעים על הסתברות ההצבעה לליכוד, ולא המוצא (עמ' 307).

אם כן, המחקרים העדכניים מלמדים כי לא מדובר ב"הצבעה עדתית", שמעולם לא התקיימה, כפי שהראתה הרצוג כבר ב-1984, אלא בהצבעה על בסיס מעמדי ודת. אם בעבר התקיימה חפיפה רבה בין מוצא, מעמד ומרחב ומכך היה אפשר להסיק על מתאם בין מוצא להצבעה פוליטית, הרי כיום, כאשר רוב האוכלוסייה היהודית מורכבת מילידי ישראל (Cohen et al., 2019) וחלקן של המעמד הבינוני המזרחי הולך ומתרחב (כהן וליאון, 2008), קל וחומר שעלינו לזנוח את תזת ההצבעה העדתית. הדבקות בעמדת המחקר המבקשת לשוב ולבחון את "ההצבעה העדתית", אף שכבר שלושה עשורים עדויות המחקר מלמדות שמשנתים אחרים ולא מוצא הם שקשורים בהעדפה פוליטית, תורמת ליצירת סיפור אחיד ורציף של זהות והיסטוריה מזרחית.

משמעותה של המזרחיות נטענת ומשתנה בהתגושות בין סוכנים חברתיים שונים. מדעני החברה הם שחקנים מרכזיים בהקשר הזה, מכיוון שלשיח המיוצר באקדמיה יש לגיטימציה רבה בציבור. על כן, המשך הצגתה של תזת ההצבעה העדתית וציטוטה בתקשורת משרתים את מערך הגיוס הפוליטי על בסיס יצירת פיצול ואיבה. זאת ועוד, הבחירה לראות במזרחים ממעמד נמוך ייצוג אותנטי של הקולקטיב המזרחי מלמדת על עמידותו של השיח האוריינטליסטי שלפיו מזרחים משכילים משתייכים למעמד הבינוני הם אנומליה, או בכינויים העממי "משתכנזים"¹² השימוש במושג "משתכנזים" שולל אף

12 אורי שורץ כבר עמד על כך ש"השימוש המטפורי-מעמדי במילה 'אשכנזי' כשם תואר (שמשמעותו 'בן המעמד הבינוני') אינו משכיח את המשמעות המקורית הדנוטטיבית של המילה (אדם ממוצא אירופי), והפער בין שתי המשמעויות מסייע להבנות את מעמד הביניים המזרחי העולה כסטייה, שאיננה אותנטית על פי הגדרתה" (שורץ, 2014, עמ' 104).

הוא את הסוכנות המזרחית, שכן כינוי זה מבטא עמדה שלדידה כל מזרחי בעל השכלה גבוהה, שאינו נמנה עם המעמד הנמוך ושאינו מצביע לימין הוא חקיין. הבחירה של הזרם המרכזי במחקר החברתי לדבוק במשתנה הפשטני "מוצא" במחקרים על נטיות פוליטיות בכלל ולהדגיש את סוגיית המוצא בהקשר של תמיכה במחאה הנוכחית¹³ מעיד על הקושי לזנוח את התפיסות האוריינטליסטיות ואת האינטרסים של הקבוצה ההגמונית שאליה משתייכים רוב החוקרים.

יש המסבירים את דימוי האמת שלפיו המזרחים מצביעים לימין כביטוי ושיקוף של תפיסת עולם לא ליברלית (למשל אבוטובול-זלינגר, 2022; מזרחי, 2011). עמדה זו נשמעה לאחרונה בכמה ראיונות שהעניקו סוציולוגים בכלי התקשורת במטרה להסביר את תמיכת המזרחים ברפורמה, ונדמה כי היא עומדת להפוך ל-*obligatory passage points* (Callon, 1984), כלומר לאמת מדעית המצוטטת על ידי אחרים בלי שיהיה צורך להוכיח אותה. הסבר זה, המייחס למזרחים כקולקטיב תפיסת עולם לא ליברלית, מתעלם מהעובדה שכל ההתארגנויות הפוליטיות על בסיס מזרחי מאז מחאת ואדי סאליב, דרך הפנתרים השחורים, "המזרח אל השלום", החזית המזרחית, הקשת הדמוקרטית המזרחית, ארגון אחותי והקולקטיב המזרחי-אזרחי – כולן היו מבוססות על עקרונות ליברליים ויעדיהן היו אוניברסליים. ההתארגנויות הפוליטיות של מזרחים, בין שמנהיגיהן השתייכו למעמדות נמוכים והיו ללא השכלה פורמלית ובין שהונהגו על ידי אינטלקטואלים ממעמד בינוני-גבוה, התנגדו להיגיון האתנוקרטי וקראו להכרה בעוולות המדינה ולתיקון כלפי כל האוכלוסיות שנפגעו מהן, מזרחים ופלסטינים כאחד. יתר על כן, כפי שטענה לא מכבר המשפטנית ליהי יונה (2020), העמדה המייחסת תפיסת עולם לא ליברלית לציבור שלם על בסיס מוצאו אף שהוא חי ומתחנך בישראל כבר 75 שנה עלולה ליפול למהותנות ביחס לאופיים ולטיבם של "המזרחים". הצבת הקולקטיב המזרחי כקולקטיב הומוגני שמונע מתוך תפיסה קהילתנית המנוגדת לתפיסת העולם הליברלית שבה מחזיק כביכול הקולקטיב האשכנזי, מייצרת מחדש את הקטגוריות החברתיות המוכרות ואת ההיררכיה ביניהן. בעיה נוספת העולה מעמדה זו היא קבלה ללא ביקורת של עמדת השמאל את עצמו כבעל אוריינטציה ליברלית אוניברסלית. בחינה ביקורתית של ממשלות ה"שמאל" לדורותיהן מלמדת כי הן קידמו מדיניות מיליטריסטית, תרמו לפרויקט ההתנחלויות מעבר לגבולות הקו הירוק, שיתפו פעולה עם מפלגות חרדיות (לא ליברליות במוצהר, מפלגות שמדירות נשים), תמכו במדיניות כלכלית קפיטליסטית והעניקו יתרונות חומריים לקבוצות פריווילגיות. באמצעות כל אלה קידמו את ההיגיון האתנוקרטי המונח בתשתיתה של מדינת ישראל, אשר דוחק לשוליים את המזרחים והפלסטינים אזרחי ישראל. בחינה ביקורתית כזאת של אופני הפעולה של מפלגות השמאל חושפת את השימוש הרטורי שהן עושות בערכים ליברליים אוניברסליים בשעה שהן מקדמות אינטרסים פריטיקולריים. הבנה זו יכולה לענות על השאלה מדוע רוב המזרחים, שאינם מממשים את זכות ההצבעה, אינם מצביעים למפלגות ה"שמאל".

13 למשל בפרסום של המכון הישראלי לדמוקרטיה בינואר 2023, שכותרת המשנה שלו הדגישה כי אשכנזים משתתפים במחאה פי שניים ממזרחים (הרמן וענבי, 2023).

"הסוגיה המזרחית" מונחת בתשתית החברה בישראל, ובעיות משבר חברתי היא מתפרצת ועולה אל פני השטח. כמו במשברים קודמים, גם בזה הנוכחי יש למזרחיות תפקיד מרכזי. ביקשתי להבין את השימוש שנעשה בתיבה "מזרחיות" ואת מאפייניו הייחודיים של השיח הנוכחי, בלי לנתקו מהקשרו ההיסטורי. לכן הצגתי את הנרטיבים שאליהם גויסה בעבר "ההיסטוריה המזרחית" ועמדתי על התהוותו של הנרטיב הנוכחי, שלפיו המזרחים הם הם מחוללי המשבר. נרטיב זה מתגבש משני עברי המתרס: מצד אחד חברי הקואליציה משתמשים במזרחיות ככלי לגיוס פוליטי, ומהצד השני מתנגדי ההפיכה המשטרית מסמנים את המזרחים כאחראים למשבר בשל הצבעתם לליכוד הנובעת משנאתם לאליטות הישנות, ובשל תמיכתם בחקיקה האנטי-דמוקרטית מכיוון שהם בעלי תפיסות עולם לא-ליברליות. לעמדה המייחסת תפיסת עולם לא ליברלית למזרחים יש שורשים עמוקים במשטר האמת הישראלי. הפחד של ההנהגה הוותיקה מכך שהמוני "המזרחים" ישנו את האופי המערבי, הליברלי והדמוקרטי של מדינת ישראל הצעירה התגלם בתיאור "הבעיה העדתית" בסוציולוגיה הישראלית מאז ימי הראשונים. בעשורים האחרונים השיח הבוטה על אודות "הבעיה העדתית" כבר (כמעט) אינו קיים באקדמיה,¹⁴ אבל דבקותם של חלק מחוקרי החברה בתזת "ההצבעה העדתית", והניסיון לפרשה באמצעות ייחוס תפיסת עולם לא ליברלית לקולקטיב "המזרחי", היא לטענתי גלגולו העכשווי של שיח "הבעיה העדתית".

מקורות

אבוטובול-זלינגר, גיא. (2022). *ההד המזרחי במרכז הישראלי*. כרמל.
 אטינגר, יאיר, ונסים ליאון. (2018). *כאין רועה: ש"ס והנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 אילוז, אלונה מרים. (2021, 31 במרץ). *לא גוש אחד: אין דבר כזה "הצבעה מזרחית", והמזרחים לא הצביעו לנתניהו*. דהימרקר.

14 דוגמה לקיומו של שיח גזעני בוטה אפשר לראות במאמר של ד"ר דנה בלאנדר "השתלטות השד העדתי על השיח ביחס לתכנית לויין-רוטמן מחייבת חשבון נפש", שפורסם ב-13 באפריל 2023 באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. בלאנדר כותבת כי "אי אפשר שלא לחייך לנוכח הפרדוקס הטמון בתמיכה של ישראל השנייה בקידום הרפורמה ממדרשו של פורום קהלת", ומסבירה כי "החיבור של שנאת האליטות ובהן בג"ץ על שופטיו הדומים זה לזה, שנאת הטייסים וההייטקיסטים שזוכים להילה מופרזת באתוס הישראלי, תחושת הקורבנות המתמשכת המגבירה את ההזדהות עם נתניהו [...] ציבור שאינו בטוח בעצמו – תעסוקתית, כלכלית, זהותית, ובעיקר מי שאין לו תקווה, מתמגנט לתחושה של איום. תחושת איום היא כר פורה לצמיחה של חשיבה מסוג אחר – חשיבה קורבנית, קונספירטיבית וקסנופובית (שנאת האחר). מי שאינו בטוח בעצמו אינו יכול להכיל מורכבות ואחרות. כשקבוצה או אדם חשים מאוימים, נרדפים, בסכנת קורבנות מתמדת, הם רואים צל הרים כאשמים". לאחר מאבק שהובילה האקטיביסטית סיון תהל הוסר מאמרה של בלאנדר מאתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. המכתב ששלחה תהל למכון הישראלי לדמוקרטיה פורסם באתר העוקץ. ראו העוקץ, 2023.

- בן-דור, צבי. (1999). ההיסטוריה המופלאה של המזרחים. בתוך ענבל פרלסון (עורכת), *המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחים (עמ' 87-106)*. המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- בנדריהם, רעות. (2016). *מבט מדרום: מעיירת פיתוח לקהילה אקו־יהודית* – מחקר אתנוגרפי ממצפה רמון [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].
- בן-חיים, אבישי. (2022). ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר. ידיעות ספרים. דהן, מומי. (2022). *הפער בהצבעה לכנסת בין מזרחים לאשכנזים*. המחדש. (14 בפברואר). צפו: נאום שעוני הרולקסים של דודי אמסלם. העוקץ. (7 במאי). השד הפסיכולוגיסטי והעוול ההיסטורי. הרמן, תמר, ואור ענבי. (3 בפברואר). סקר ינואר 2023: כשליש מהציבור חושש שתפרוץ מלחמת אחים. המכון הישראלי לדמוקרטיה. הרצוג, חנה. (1984). האמנם עדתיות פוליטית? מגמות, כח(2-3), 332-352. זובידה, הני, ובני נוריאלי. (2023). עליית הניאו־מפא"ניקים [כתב יד בהכנה]. יונה, ליהי. (2020). מעבר ל"מעבר לג'ונגל": על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית. *מעשי משפט*, 11, 77-117.
- כאן 11. (2023, 11 במרץ). "לא מחאה שלי": עולים חדשים, מזרחים וערכים לא מרגישים חלק מההפגנות [וידאו]. YouTube.
- כהן, אורי, ונסים לאון. (2008). לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל. אלפיים, 32, 83-101.
- כהנר, לי. (2020). בין מרחב דתי לבין מרחב מעמדי: גאוגרפיה של ריבוד בחברה החרדית. *מגמות*, נה(1), 225-244.
- לוי, גל, מעוז רוזנטל ויצחק ספורטא. (2022). על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מבט עדכני על הצבעה אתנית ומעמדית בבחירות בישראל. בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), *הבחירות בישראל 2019-2021 (עמ' 289-322)*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מזרחי, ניסים. (2011). מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות האדם בישראל. *מעשי משפט*, ד, 51-74.
- נגר-רון, סיגל. (2021א). מה בין "פריפריה" למדד הפריפריאליות? על מושגים ומדדים ותרומתם להבנה ולהבניה של המציאות. תיאוריה וביקורת, 54, 135-147.
- נגר-רון, סיגל. (2021ב). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי־שוויון בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, כב(1), 6-30.
- פוקו, מישל. (2005). *סדר השיח (בתרגום נעם ברוך)*. בבל. (במקור פורסם ב־1971) צור, ירון. (2003). ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית. *פעמים*, 94-95, 7-56.
- קדם, אלונה. (2023, 10 במאי). תפסיקו להתנשא ותלמדו מהמזרחים: המהפכה קורית באינסטגרם ובטיקטוק. שיחה מקומית.
- שוורץ, אורי. (2014). "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת, 43, 103-130.

- שמיר, מיכל, וגדעון רהט. (2022). ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות? בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), *הבחירות בישראל 2019-2021* (עמ' 19-50). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמריהו-ישורון, יעל, וגיא בן פורת. (2017). "באנו לשנות": גרעיני התיישבות בערי הפריפריה. *מגמות*, נב(2), 195-222.
- שנהב, יהודה. (2003). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. עם עובד.
- Callon, Michel. (1984). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fisherman of St. Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 32(S1), 196-233.
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein, & Amit Lazarus. (2019). Mizrahi-Ashkenazi educational gaps in the third generation. *Research in Social Stratification and Mobility*, 59(3), 25-33.
- Tzfadia, Erez. (2006). Public housing as control: Spatial policy of settling immigrants in Israeli development towns. *Housing Studies*, 21(4), 523-537.
- Tzfadia, Erez. (2023). *Mizrahi right to development towns* [Manuscript submitted for publication].
- Shamir, Michal, & Asher Arian. (1999). Collective identity and electoral competition in Israel. *American Political Science Review*, 93(2), 265-277.

תג מחיר כביטוי של משבר משטרי

איתן אלימי*

תקציר. במוקד הכתוב עומדת תופעת "תג מחיר" ותהליך הפיכתה מטקטיקה לאסטרטגיית מאבק אלים, הננקטת בתדירות גוברת והולכת על ידי ציבורים הולכים וגדלים, ומבטאת במהותה ובהשלכותיה את המשבר המשטרי החמור שחווה הדמוקרטיה הישראלית. ניתוח התפתחותה של התופעה, התבססותה והתרחבותה נשען על גישת התהליך הפוליטי בחקר תנועות חברתיות ועימות פוליטי בכלל, ובתהליכי הקצנה ופנייה לאלימות בפרט. הניתוח מתמקד בשינויים באינטראקציות וביחסים בין ארגוני תנועת ההתנחלויות, המוסדות והשחקנים הפוליטיים וכוחות הסדר והביטחון לאורך השנים, בעיקר מאז יישום תוכנית ההתנתקות של 2005, כדי להסביר את תהליך ההקצנה הרעיוני וההתנהגותי ואת התרחבותו. בסיכום הדברים נדונות כמה מהשלכותיה העיקריות של תופעת תג מחיר, בין היתר על יציבות המשטר הדמוקרטי-ליברלי הישראלי וקידום המהפכה המשפטית, ומוצעות דרכי התמודדות אפשריות איתה.

משטר פוליטי כמושג סוציולוגי

עד שלהי המאה העשרים מיעטו מדעני חברה לעסוק במושג המשטר הפוליטי ובתופעה שהוא מייצג, והסתפקו בהתייחסות אליו כאל מושג מקביל למושג המדינה או למערכת הפוליטית. כאשר תופעת המשטר הפוליטי הופיעה בספרות המחקר, הנטייה הייתה להצביע על עיקרון ייחודי של משטר נתון ולהשתמש בו כאמצעי למיפוי משטרים, או להציע מדדים שונים של רמות דמוקרטיה. בודדים הם המקרים שבהם הצביעו חוקרים וחוקרות על ההיבטים החברתיים של המשטר הפוליטי (Fishman, 1990), ובוודאי המקרים שבהם הראו כיצד האינטראקציה והיחסים בין הכוחות החברתיים לכוחות השלטוניים מעצבים, מפעילים ומשנים משטרים פוליטיים (Tarrow, 1995; Tilly, 2006). הגדרתה של תופעת המשטר הפוליטי, בהישען על עבודות אלו ואחרות, מתמקדת בהסדרים, כללים ונהגים שמעצבים וממסדים יחסים בין הממשלה ובין שחקנים פוליטיים וחברתיים

* פרופ' איתן אלימי, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
 הכתוב נשען חלקית על מאמר שנכתב עם האריס דמטריו וראה אור בכתב העת *Social Movement Studies* (Alimi & Demetriou, 2018), וכן על ספרי בין פוליטיקה של התחברות לפוליטיקה של התנתקות שראה אור בהוצאת רסלינג (אלימי, 2013). אני מודה לפרל ניקול-חסיד על עזרתה באיסוף הנתונים ועל ההערות החשובות בגרסה מוקדמת של המאמר.

מרכזיים שבשטח שליטתה הריבוני; בין השחקנים הללו ובין עצמם; ובין שני אלה לאוכלוסייה הנשלטת. על בסיס הגדרה זו, אפשר לראות משבר משטרי כמצב שמבטא מתח ואי-התאמה בין שתי מערכות ערכים או אינטרסים של שני שחקנים לפחות, פוליטיים או חברתיים, כאשר אחד הצדדים פועל באופן שמאיים על אותם הסדרים, כללים ונהגים העומדים בבסיס המשטר ופוגע בהם.

אירועי האלימות המוכרים בישראל כ"תג מחיר" וההתגברות העקבית והרציפה בתדירותם ובהיקפם מבטאים משבר משטרי שכזה. מגמה זו, כך אטען, ממחישה את הפיכתם של אירועי תג מחיר מטקטיקת מאבק לאסטרטגיית מאבק, כזאת שהופכת יותר ויותר דומיננטית ביחס לאסטרטגיות עבר של שכנוע, מיקוח, פרובוקציה ואף לקיחת החוק לידיים. אסטרטגיית מאבק זו, הננקטת על ידי קבוצות שמנותקות מהמסגרות התנועתיות, המוניציפליות והמדיניות, מונעת ומוכתבת על ידי אידיאולוגיה קיצונית ששוללת את הלגיטימיות והסמכות של המדינה – אידיאולוגיה שרואה במדינה גוף מנכר שמייצר גלותיות במקום גאולה; שרואה בכל גוף או גורם שנתפס כמאיים על הקבוצות האלה ועל האג'נדה שלהן, ובכלל זה המדינה וסוכניה, אויב ויעד לפגיעה (אלימי, 2013; יאסן, 2022; Nicolle-Hasid, 2019). ביטוי למהות התופעה כמשבר משטרי הופיע כבר ב-2008 בדבריו של איציק שדמי, סגן אלוף במילואים שכיהן כיו"ר ועד המתנחלים באזור בנימין, שנאמר על רקע הניסיון לפנות את מאחז מגרון: "הניסיון מוכיח שאם אתה אלים ולא מתחשב ולא מנסה לשכנע, אלא פשוט מאלץ את השלטון לרדת עד לברכיים, אתה מצליח. [...] לכל דבר יש תג מחיר, ומדינת ישראל צריכה לשקול אם היא מוכנה לשאת בתוצאות" (שלוזינגר, 2015, עמ' 9).

מטרת הכתוב היא להבין את מקורותיה של תופעת תג מחיר ואת מאפייניה, מהותה והתפתחותה לאורך השנים מטקטיקה לאסטרטגיית מאבק, כביטוי של משבר משטרי. את ביטוייה והשלכותיה של משבר זה אנו חווים בימים אלו בצורת הקשר שבין תופעת תג מחיר ובין המשבר הפוליטי-חברתי המגולם ביוזמת המהפכה המשפטית. לאסטרטגיית תג מחיר, כך אטען, יש השלכות ישירות על יציבות המשטר הדמוקרטי-ליברלי בישראל. היא נוגעת למערך היחסים המשברי שבין פעילי תג מחיר והאוכלוסייה שמספקת להם תמיכה אקטיבית ופסיבית ובין אוכלוסיות אחרות בחברה הישראלית ושחקנים פוליטיים ומדינתיים, והנכונות הגוברת של פעילי תג מחיר להפעיל אלימות קשה נגד האחרונים. התרחבות התופעה והתבססותה, אוסיף ואטען, לא רק שהיו בין הגורמים שתרמו לגיבוש יוזמת המהפכה המשפטית ולקידומה, אלא גם ילכו ויקצינו אם ימומשו יעדי המהפכה. דרך טובה לבסס טענה זו היא להישען על גישת התהליך הפוליטי (political process) בחקר תנועות חברתיות ועימות פוליטי (contentious politics). גישת התהליך הפוליטי מתמקדת בשינויים במגמות האינטראקציה והיחסים בין שחקנים בעולם הפוליטי ובינם לבין ארגוני תנועה חברתית, והיא מקפידה אנליטית על תהליכיות, זמניות ואירועים והתפתחויות בעלי משמעות. המצדדים בגישה מכירים בהשפעתם של גורמים סביבתיים וקוגניטיביים על יחסים חברתיים, אך גורסים כי השפעה זו מתגברת ונחלשת חליפות בהקשר של שינויים במגמות של אינטראקציות ויחסים חברתיים. ההיגיון הזה, כפי שנראה, מאפשר להציע דרכי התמודדות עם המשבר הנוכחי (Alimi et al., 2015; McAdam et al., 2001).

תג מחיר: מאפיינים, ייחודיות ומהות כמשבר משטרי

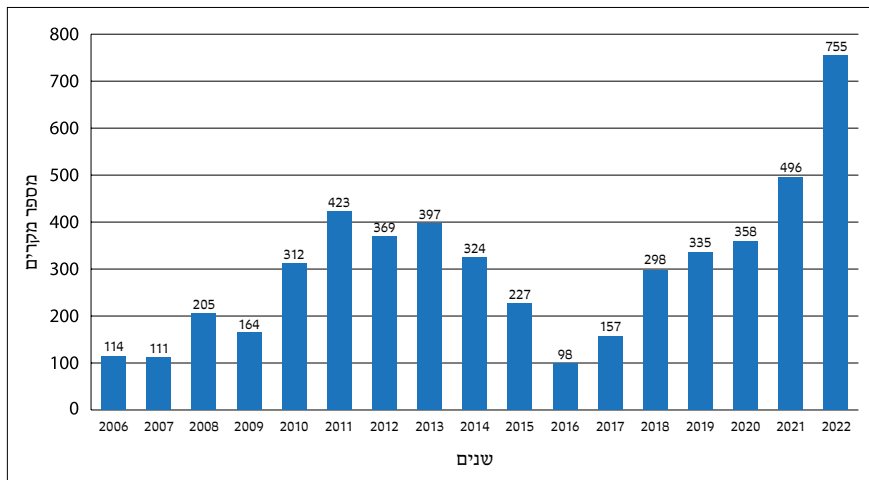
הניסיון לאפיין את תנועת ההתנחלויות כתנועה חברתית אלימה יחטא למציאות העשירה לאין ערוך (Hirsch-Hoefler & Mudde, 2020), וימעד באימוץ גישה מהותנית שפוגעת בהבנה ובהסבר של המציאות החברתית. עם זאת, אין ספק שחמישים שנות אקטיביזם של התנועה יצרו מגוון לא מבוטל של ביטויי אלימות. חלק מהביטויים האלה התפתחו על רקע מוטיבציות והגיונות שונים: תגובה או יוזמה לנוכח גירויים, דחפים והזדמנויות בסביבה (environmental stimuli), משנה סדורה רעיונית (לרוב תיאולוגית) שסובלת שימוש באלימות ואף מספקת לו לגיטימציה (violence-prone ideology), התגרות המשמשת אמצעי לביטוי התנגדות, התרסה והפעלת לחץ (provocation), נטילת החוק לידיים כאמצעי להתמודדות עם ואקום שלטוני אכיפתי, נתפס או ממשי (vigilantism), הרתעה והטלת מורא (terrorism), או תגמול ענישתי ונקמה (price tag) (Gazit, 1995; della Porta, 1988; Weisburd, 1989; Wolfssfeld, 1988; Sprinzak, 1991; Pedahzur & Perliger, 2009; 2015).

למותר לציין שנדירים הם המקרים שבהם תנועה חברתית נוקטת אלימות מתחילת דרכה, ואין כל הכרח שתנועה חברתית תגיע לשימוש באלימות. עם זאת, בהחלט אפשר לטעון שמגוון טקטיקות המאבק שנוקטים פעילי ופעילות מחאה עשיר מאין כמותו, וכל תנועה מפגינה שינויים בכולטות ובשכיחות של טקטיקות שונות במהלך תקופת פועלה, בהקשרים שונים, בדרך כלל עקב מגמות ותמורות באינטראקציות שלה עם הרשויות, עם יריבים ועם בעלי ברית. אלימות מסוגה של תופעת תג מחיר הייתה חלק מרפרטואר המאבק של פעילים ופעילות בתנועת ההתנחלויות לאורך השנים. קצרה היריעה מלפרט את מופעי האלימות הללו שאירעו מאז שנות השבעים. מספיק לציין את פועלה של הקבוצה שכונתה בשעתה "המחתרת היהודית", את המיליציות שפרחו ערב "האינתיפאדה הראשונה" וביתר שאת במהלכה, את האלימות כלפי כוחות צה"ל כתגמול על כך שהפריעו לפעולות נקם נגד פלסטינים או מנעו אותן, את זו שהופנתה כלפי אנשי ציבור ואינטלקטואלים ישראלים שנתפסו כמשתייכים לצד השמאלי של המפה הפוליטית, ואף את גילויי האלימות כלפי מוסדות של הכנסייה הנוצרית במהלך מאי 1995 (Alimi & Demetriou, 2018).

כפי שהיה נכון בעבר, כך גם כיום: אי־אפשר לייחס את כל אירועי תג מחיר לקבוצות ספציפיות, כגון רשת הפעילים והפעילות המכונה "נוער הגבעות" לא כולם מתרחשים או התרחשו בתוך שטחי יהודה ושומרון, מזרח ירושלים או רצועת עזה (עד 2005); וגם אם מבצעים הם פעילים ופעילות שרואים עצמם כחלק מתנועת ההתנחלויות, לא כולם דתיים בהכרח או תושבי ההתנחלויות (Nir, 2011; Friedman, 2015). על כך יש קונסנזוס בקרב חוקרים וחוקרות. נראה ששוררת גם הסכמה לגבי המגוון הנרחב והלא בררני של יעדי הפעולה והפגיעה (Eiran & Krause, 2018). האם ההבדל היחיד בין האירועים המפורטים לעיל ובין אלה המוכרים לנו כאירועי תג מחיר טמון בעצם הכיתוב והסיווג העצמי, כלומר בריסוס הגרפיטי "תג מחיר" בזירת הפעולה, או שיש משהו נוסף באירועי תג מחיר שמצדיק את הטענה בבסיס מאמר זה, שלפיה מדובר בביטוי של משבר משטרי? התשובה לשאלה זו חיובית, והיא נוגעת להפיכתה של טקטיקת המאבק לאסטרטגיית מאבק שהפכה שכיחה יותר ומקובלת יותר בקרב ציבורים הולכים וגדלים.

קיים קושי לא מבוטל באיסוף נתונים אמינים לגבי אירועי תג מחיר, ויש אף שיטענו כי התמקדות רק באותם אירועים שבהם נכתב "תג מחיר" או "מוות לבוגדים" תוביל להחמצתם של אירועים דומים רבים אחרים שבהם לא נמצאה כתובת זיהוי כזאת, למשל בגלל הצורך להימלט מזירת הפעולה או מתוך רצון למנוע זיהוי של הפעולה ככזאת. אולם ההישענות על נתונים שגופים שונים אספו בשיטתיות לפי קריטריונים שמשקפים את ההיגיון והמוטיבציה של פעולות תג מחיר, תחת הקטגוריה "פשיעה לאומנית יהודית" (ראו תרשים 1; אציין שהשימוש במילה פשיעה בעייתי מעצם הנמכתו את מהות התופעה וחשיבותה). מעלה כמה דברים חשובים לציון. ראשית, גם אם נקודת ההתייחסות הבסיסית היא שנת 2008, שבמהלכה הופיעה הכתובת "תג מחיר" בפעם הראשונה, אין ספק שאפשר לדבר על מגמה מתפתחת של אירועי אלימות מסוג זה על רקע יישום תוכנית ההתנתקות באוגוסט 2005. אף שבעבר פעולות כאלה היו ספורדיות ושוליות ביחס לטקטיקות המאבק הדומיננטיות, נראה שמאז 2008 אפשר להבחין בהתפתחותה של מגמה.

תרשים 1. מספר מקרי אלימות יהודית לאומנית שתועדו ביהודה ושומרון (מקור: נתונים באתר OCHA)¹

שנית, מבט בוחן מלמד על תנודתיות לא מבוטלת לאורך השנים. תנודתיות כזאת אינה מתיישבת לגמרי עם ההיגיון האינהרנטי בחקר מחאה ועימות (inherence), שמדגיש גורמים פנימיים מוטבעים בארגוני התנועה כגון אידיאולוגיה או משאבים ולפיו אפשר לצפות למגמה ליניארית. היא גם אינה מתיישבת לגמרי עם ההיגיון ההיכונותי (contingency), שלפיו אירועים ושינויים סביבתיים לא צפויים (למשל איום ביטחוני) מסבירים התפרצויות נקודתיות של מחאה. את התנודתיות הזאת אפשר להסביר טוב יותר אם משלבים את שני ההיגיונות, שילוב שתואם את ההיגיון התהליכי-אינטראקטיבי בין השחקנים המעורבים

1 הנתונים של OCHA (United Nations Office for Coordination of Humanitarian Affairs) לגבי השטחים הפלסטיניים הכבושים (OPT) הם הנגישים, השיטתיים והמפורטים ביותר.

בעימות העומד בבסיס גישת התהליך הפוליטי. ולבסוף, קשה שלא להבחין בירידה התלולה במספר האירועים בשנת 2016 ובעלייה התלולה בשנת 2022. את הירידה אפשר לייחס למדיניות התקיפה והנחרצת של כוחות הביטחון הישראליים לאחר האירוע הרצחני בכפר הפלסטיני דומא ב־2015, שבו פעילי תג מחיר שרפו למוות את הזוג דוואבשה ואת בנם הפעוט ופצעו קשה בן נוסף כשזרקו על ביתם בקבוק תבערה. נראה כי מדיניות זו השפיעה בטווח הקצר בלבד. את העלייה התלולה אפשר לייחס לתקופת שלטונה של "ממשלת השינוי" (מחודש יוני 2021 ועד דצמבר 2022) ולמדיניותה הנחרצת והמפורשת כלפי אלימות מתנחלים.

התפתחותה והתרחבותה של תופעת תג מחיר

הפעולה הראשונה עם הכתובת "תג מחיר", שסימנה למעשה את תחילת תהליך ההתגבשות של אסטרטגיית הכפייה דרך תגמול ענישתי ונקמה, אירעה ביולי 2008. הפעולה התרחשה בהקשר של ועידת אנאפוליס והצהרתו של ראש הממשלה אהוד אולמרט על כוונתו לקדם תוכנית התכנסות שתמשיך את תוכנית ההתנתקות. מה שאפיין את תקופת ממשלת אולמרט לא היה עצם התוכנית לנסיגה טריטוריאלית משטחים נוספים; תנועת ההתנחלויות ידעה אתגרים והפסדים לא פשוטים, ואף חריפים יותר, בעבר הקרוב והרחוק. לא היה זה גם עצם קיומן של התארגנויות קיצוניות ברחבי השטחים – רבות כאלה פעלו לאורך השנים, השפיעו על היחסים בין ארגוניה, ולעיתים התנתקו תפיסית והתנהגותית מתנועת האם ופנו לאלימות ולטרור. התקופה בוודאי גם לא התאפיינה באיום יוצא דופן על קהילת ההתנחלויות מצד פעילים פלסטינים; החיכוך הטעון והאלים בין האוכלוסייה הפלסטינית והיהודית ברחבי השטחים אינו חדש, וידע תקופות מתוחות ואלימות שהובילו לא פעם לנטילת החוק לידיים על ידי קבוצות מתנחלים ולייזום פעולות ויג'לנטיות (אלדר וזרטל, 2004; לוי, 2009). הדבר המשמעותי ביותר לענייננו שהתרחש בתקופת ממשלת אולמרט, שהייתה לו השפעה על שהתרחש בקרב התנועה וגם על היחסים בינה ובין כוחות הביטחון, הוא ההיחלשות הניכרת במיצוב האסטרטגי הפוליטי של התנועה, ומכאן ההיחלשות ביכולת המיקוח והמינוף הפוליטי שלה.

התהליך הזה החל לקרום עור וגידים בתחילת חורף 2005 והגיע לשיא ראשון וטראגי באלימות הקשה בעת פינוי המבנים בעמונה ב־2006. הוא הוסיף להתגבש לאחר הקמת ממשלת אולמרט במאי 2006, ואופיין בקריסה כמעט מוחלטת ביכולתה של תנועת ההתנחלות ליצור מהלכים פוליטיים ולהשפיע על עיצוב המדיניות. הגישה הפורמליסטית, הנוקשה והבלתי מתפשרת שנקטו ראש הממשלה אולמרט (עוד כממלא מקום ראש הממשלה אריאל שרון, שהיה שרוי בתרדמת מאז אוקטובר 2005) ושורי הקבינט כלפי כל פעילות לא חוקית של פעילי ופעילות התנועה (אלימי, 2013; שלג, 2007) השפיעה על התהליך, והוא התפתח לנתק, חוסר תיאום וחוסר אמון עמוק בין הצדדים. מאפיינים אלו עמדו בסתירה לתקופת המאבק נגד תוכנית ההתנתקות של ממשלת שרון, בין פברואר 2004 לאוגוסט 2005, שבמהלכה גובשה מדיניות מפורשת ומודעת מצד הממשלה והעומד בראשה לאפשר ולכבד את כל היוזמות והמהלכים הפוליטיים של מנהיגות התנועה. מדיניותו של שרון נשענה על הכרתם של שני הצדדים בערכה של האפשרות להשתתף

ולהשפיע על התהליך הפוליטי. ההקפדה על מדיניות דלת פתוחה, דיאלוג ותקשורת אפשרה לפתח תיאום בין הצדדים ולקבוע קווים אדומים והבנות בין הצדדים, ואלה שימשו אמצעי למיתון, הכלה וריסון הפוטנציאל לאלימות ולשפיכות דמים.

לאחר יישום תוכנית ההתנתקות עלה אל פני השטח בקרב אוכלוסיית הציונות הדתית והמתנחלים משבר תפיסתי-אמוני חמור בדבר הרלוונטיות והתקפות של עקרונות התפיסה הממלכתית כלפי המדינה והחברה. המשבר הזה התעצם עם השינוי במבנה היחסים בין התנועה למסד הפוליטי. תפיסות אנטי-ממלכתיות אמנם היו קיימות בציבור הציונות הדתית ובאוכלוסיית המתנחלים עוד מראשית דרכה של התנועה, אולם הן היו שוליות בהשוואה לגישה הממלכתית, וזו תרמה לא פעם לבלימת פוטנציאל האלימות במרוצת השנים – גם במאבק נגד תוכנית ההתנתקות (Weisburd & Lernau, 2006). המשבר העמיק עוד יותר כאשר ארגונים קיצוניים ותיקים וחדשים מרדו בסמכות ובלגיטימציה של הנהגת מועצת יש"ע, בד בבד עם קריסה בנכונותם של ארגוני התנועה מחד גיסא ושל כוחות הצבא מאידך גיסא לשמר תיאום בסיסי וכללי משחק ברורים בדבר הדפוסים והאופנים של המאבק והפעילות הפוליטית ברחבי השטחים. בהקשר של השינויים המשמעותיים האלה בדפוסי האינטראקציה והיחסים בין הצדדים יש לראות את התפיסה שהביעו הפעילים והפעילות בהתנגדות לפינוי עמונה בפברואר 2006, שגרסה כי מחובתם "למחוק את חרפת גוש קטיף" ולגבות מחיר מהשלטונות.

למרות מלחמת לבנון השנייה, שעוררה תחושה של "איום על הבית", ולמרות ניסיונותיה של מועצת יש"ע לשפר את מעמדה ואת סמכותה בקרב ציבור המתנחלים והציונות הדתית בכלל באמצעות דמוקרטיזציה פנימית (למשל בעזרת ביטול שיטת המינויים ומעבר לבחירה של נציגי המועצה על ידי ציבור ההתנחלויות), השפעותיהן היו מצומצמות וקצרות מועד. מאז שנת 2007 גדל והתרחב הזרם הרדיקלי בציבור המתנחלים והציונות הדתית, ובו כמובן נוער הגבעות אולם גם ארגוני שטח חדשים כמו קוממיות, לב יהודי וחומש תחילה והרבנים המזוהים עימם. עם התרחבות גדלה גם השפעתו. אחד הביטויים לכך היה השכיחות הגוברת של אלימות תג מחיר (ראו תרשים 1), לא רק כלפי הפלסטינים בשטחים, כצפוי, אלא גם כלפי כל מי שניסה למנוע אלימות כזאת או נתפס כתומך בפגיעה בהתנחלויות. חלק מן הפלגים הקיצוניים הגיעו למסקנה כי יש לחדול מלהיות היהודי הפסיבי ש"מקבל בשתיקה" את כל המכות הניחתות עליו, ולאמץ מדיניות אקטיבית יותר של התנגדות אלימה, גומלת-מענישה ונקמנית (אלימי, 2013; רוט, 2014). אימוצה הנרחב של תפיסת עולם כהניסטית זו הובילה לכך שכל פעולה פלסטינית, פינוי בתי יהודים ואפילו תמיכה בפינוי כזה לווה בתגובת נגד, שנועדה ללמד כי לפגיעה ביהודים יש מחיר.

המקרים הממחישים את התרחבות התופעה היו רבים והופיעו כבר ב-2008, למשל במאבק סביב פינוי של "בית המריבה" בחברון בדצמבר באותה שנה. את המאבק הוא הובילו ארגונים קיצוניים ובראשם דניאלה וייס, ממנהיגות נוער הגבעות. וייס הקימה מטה שהיה אמון על תיאום בין הארגונים באשר לפעילות נגד הפינוי. בצעד הפגנתי היא הצהירה כי מועצת יש"ע לא תהיה חלק מן המטה משום שהמועצה משתפת פעולה עם הממשלה, מה שלטענתה של וייס אפשר את "פשע הגירוש מגוש קטיף"; היא הבטיחה התנגדות נמרצת הרבה יותר מההתנגדות לפינוי עמונה (הארץ, 2008). מייד לאחר הפינוי הקשה והאלים של בית המריבה נכנסה קבוצה של יהודים רעולי פנים לכפרים הפלסטיניים הסמוכים כדי לבצע

בהם פעולת תג מחיר. אירוע נוסף התרחש בראשית ספטמבר 2011, בתקופת ממשלת נתניהו השנייה, סביב פינוי מאחז מגרון. הפינוי הקשה, שנוהל על ידי כוחות הצבא והמשטרה ונפצעו בו ארבעה פעילים, יצר זעם רב בקרב ועד מתנחלי בנימין, והוא האשים את שר הביטחון אהוד ברק, את ראשי הצבא באזור ואת כוחות המשטרה ששיקרו ולא יידעו את התושבים לגבי מועד הפינוי כפי שסוכם. בתגובה חדרו פעילים לתוך בסיס של חטיבת בנימין, פגעו ברכוש צה"ל וריססו כתובות בגנות ההרס במגרון. חודשים אחדים לאחר מכן, בדצמבר 2011, לאור פינוי הצפוי של מאחז רמת גלעד, נערכו התקפות קשות על כוחות הצבא וכן יידוי אבנים מסיבי על מכוניות פלסטיניות באזור. ההתקפות גרמו לא רק לנזק לרכוש אלא גם לגופם של שני קצינים בכירים, מפקד חטיבת אפרים וסגנו. הפגיעה הפיזית נתפסה כחציית קו אדום, אך בסוף יולי 2015 נחצה קו אדום נוסף באירוע האלים בכפר דומא. האירוע הרצחני נועד לנקום על אירוע רצחני אחר שהתרחש סמוך לכפר חודש קודם לכן, כאשר חוליה פלסטינית ירתה למוות במלאכי רוזנפלד ופצעה את שלושת חבריו (Eiran & Krause, 2018).

מגמות עכשוויות ודרכי התמודדות אפשריות

לאסטרטגיית תג מחיר יש השלכות שליליות רבות, ובהן התפקיד שיש לה בליכוי הסכסוך הישראלי-פלסטיני והקשיים שהיא מערימה על יכולתה של כל ממשלה לקדם מדיניות של הסדר פוליטי מכל סוג שהוא. היא משפיעה גם על המתרחש בישראל פנימה, כפי שראינו פעמים רבות בעבר וגם לאחרונה, באירועי מאי 2021 בערים המעורבות בישראל, בזמן הלחימה בעזה במבצע שומר החומות. השלכה חשובה נוספת נוגעת ישירות לסוגיית המשבר המשטרי, והיא שעומדת במרכז המאמר הזה: אסטרטגיית תג מחיר משפיעה ישירות על יציבות המשטר הפוליטי הדמוקרטי בישראל, הנשען על עקרונות ליברליים ועל מערכת עצמאית של חוק ומשפט (גם אם הישענות זו חלקית ויש בה חולשות ופגמים מובנים, שבימי כתיבתו של המאמר רק הולכים ומעמיקים). הדברים אמורים בכל הנוגע למערך היחסים המשברי המתקיים בין פעילי ופעילות תג מחיר והאוכלוסייה הרחבה יותר המספקת להם תמיכה פסיבית ואקטיבית – בתוך שטחי יהודה ושומרון ומחוץ להם, מחוץ למסדרונות הממשל ובתוכם – ובין אוכלוסיות אחרות בחברה הישראלית, שחקנים ומוסדות פוליטיים ומדינתיים כאחד, והנכונות הגוברת ומתרחבת של הראשונים לפעול באלימות קשה נגד האחרונים. אין צורך להרחיק אל מעבר לנתונים הגולמיים המופיעים בתרשים 1 כדי להסיק כי המספר הגבוה של אירועים אלימים בשנים האחרונות מלמד על יכולות ועל משאבים רבים וכן על תשתית תמיכה חברתית, רעיונית ומוסרית שממנה נהנים הפעילים. ביחס לעלייתה של ממשלת נתניהו השישית ולחלק מהכוחות החברתיים והפוליטיים התומכים בה ודוחפים אותה, בהחלט אפשר לטעון כי התרחבותה והתבססותה החברתית והרעיונית של תופעת תג מחיר הייתה בין הגורמים שתרמו לגיבוש המהפכה המשפטית ולקידומה, וכי התופעה תוסיף ותרחב אם יושגו יעדי המהפכה.

כאשר בוחנים את המגמות העולות מהנתונים בתרשים 1, ראוי שנתייחס לירידה הניכרת במספר האירועים בשנים 2016-2017 ולעלייה הניכרת במספרם בשנים 2021-2022. את הירידה אפשר לייחס לדיכוי השיטתי שנקטו כוחות הביטחון כלפי פעילים ופעילות בולטים, מתוקף מדיניות שגיבשה הממשלה עקב האירוע בדומא ב-2015. על מדיניות זו

כתב הפרשן הצבאי עמוס הראל (2019) כי התמקדה במה שהשב"כ הגדיר "חבורת המרד", התבטאה במעצרים מנהליים, בצווי הרחקה מיהודה ושומרון ובמקרים אחדים גם בהיתרים לחקירה תוך הפעלת אמצעי לחץ קשים, והובילה לפענוח של כמה פרשיות. עם זאת, אחרי שהפעילים שוחררו ממעצר ועם עלייתן של "קבוצות חדשות", כדבריו של הראל, חל שוב גידול חד במספר הפעולות הלאומניות האלימות. טענה זו נתמכת בנתונים, כפי שאפשר לראות בשנים 2021-2022 בתרשים.

כזכור, באותה תקופה התרחשו שני אירועים חשובים: אירועי מאי 2021 והקמתה של ממשלת השינוי ביוני 2021, על בסיס קואליציה של מפלגות שמאל וימין-מרכז ולאחר חודשים ארוכים של חוסר יציבות פוליטית. אירועי מאי 2021 מבטאים היטב את תפקידן של מה שהראל מכנה "קבוצות חדשות" באינטנסיביות הגוברת ובהתרחבות של אסטרטגיית תג מחיר. נראה ש"חבורת המרד" גדלה מאוד וחלקים ממנה התמקמו ברחבי הארץ, בערים "מעורבות" שבתוך גבולות הקו הירוק ובמסגרות שונות (למשל בגרעינים תורניים), ואליה חברו התארגנויות ישנות וחדשות כמו ארגון לה פמיליה ולהב"ה וגורמים כהניסטיים שונים. גם אם האירועים פרצו בהקשר של הלחימה בעזה וההתנגשויות בהר הבית, המהומות וההתפרעויות האלימות מצד צעירים ערבים ברחבי ישראל נתפסו בארגונים קיצוניים אלו כהזדמנות להפעיל אלימות תג מחיר נגד מה שהם ראו כפרעות ביהודים (לביא ואחרים, 2021) ולהעצים, תפיסתית וממשית, את הכאוס והקריסה השלטונית ברחבי הארץ.

הסמיכות בין אירועי מאי 2021 להקמת ממשלת השינוי עם מפלגות מרצ ורע"ם ביוני 2021 אינו מקרי. מנקודת המבט האידיאולוגית-דתית של הארגונים היהודיים הקיצוניים, הייתה זיקה לאומית-דתית ישירה ומאיימת בין פריקת העול האלימה של הצעירים הערבים ברחבי הארץ ובין האפשרות הממשית של כניסתם של נציגים פוליטיים ערבים לקואליציה. האיזמים הרבים והמפורשים שהושמעו כלפי חברי ממשלת השינוי בשל מדיניותה הנחרצת והמפורשת נגד אלימות מתנחלים לא הגיעו לכדי מימוש, וטוב שכך. עם זאת, עצם קיומם, תדירותם והיקפם, והעובדה כי במהלך 2021-2022 הגיעו אירועי תג מחיר נגד האוכלוסייה הערבית בישראל וברחבי השטחים להיקפים חסרי תקדים, ממחישים את הפוטנציאל החריג של אלימות תג מחיר נגד מטרות פוליטיות ומצביעים על מידת חריגותו של המשבר המשטרי המתחולל כעת.

ניתוח זה של המגמות הנוכחיות דורש כמובן ביסוס מחקרי שיטתי, אולם אפשר לחלץ ממנו כיוון להתמודדות משטרית עם תופעת תג מחיר בהתבסס על גישת התהליך הפוליטי. כמו תמיד, מדיניות אכיפה ודיכוי באמצעות מעצרים וצווי הרחקה יכולה בהחלט לסייע בטווח הקצר, אך הישענות בלעדית על דפוס פעולה שכזה לא תסייע בטווח הארוך ואף עלולות להיות לה השלכות לא מתוכננות ולא רצויות, כפי שמלמד גם המקרה הנבחן. כאמור, גישת התהליך הפוליטי מכירה בהשפעות של אידיאולוגיות, משאבים וגורמים סביבתיים אחרים על תהליכי הקצנה, וגורסת כי מידת השפעתם של גורמים אלו היא פועל יוצא של תהליכים ושל דפוסי אינטראקציה בין השחקנים המרכזיים במציאות הנחקרת. חוקרים בגישה זו מוסיפים ומציינים שבמקום שבו יש נתק ביחסים ודפוסי אינטראקציה שליליים של אלימות בין הצדדים, גוברת השפעתם של גורמים סביבתיים ורעיוניים. אבל גם אם במצבים כאלה נחלשת השימושיות של הגישה, היא בהחלט מכוונת את תשומת הלב האנליטית לכך שההתמודדות עם אסטרטגיות מאבק אלימות והריסון שלהן נעוצים בשיקום יחסים ובבניית אמון.

למותר לציין שאין פתרונות קסם, ונחוץ תהליך ממושך שדורש שילוב כוחות, סבלנות ותוכנית אסטרטגית לטווח ארוך שתכיר באתגרים הקשים ובניסיונות השיבוש הצפויים מצד שחקנים שיש להם אינטרס לשמר את המצב הקיים. אבל אפשר לקבוע שחשוב לשקם ולחזק את הסטטוס, ההשפעה והלגיטימציה של האלמנטים הפרגמטיים יותר בקרב תנועת ההתנחלות מול אוכלוסיית ההתנחלויות בכללותה. את זאת אפשר לעשות באמצעות חיזוק המיצוב האסטרטגי-פוליטי של כוחות אלו בזירה הפוליטית מול השחקנים והמוסדות השונים, הנבחרים והלא נבחרים, וגיבוש מחדש של קווים אדומים והבנות עם כוחות הביטחון בזירה הביטחונית. השפעתה של פעולה משולבת כזאת אמנם תהיה הדרגתית, אך היא תיצר את ההשפעות הרצויות – שהן, לכל הפחות, נטישה של דרך האלימות ושל תפיסות העולם המצדיקות אותה וקבלה של כללי המשחק הדמוקרטי-ליברלי. ניסיון העבר בישראל ובעולם הוכיח שפעולה משולבת והקמת תשתית כזאת תצליח להכיל ולבלום מגמות קיצוניות קשות באמצעות שיקום האמון בין הצדדים ויצירת נכונות לגבש ולשמר הבנות והידברות, גם לאחר שאלמנטים קיצוניים השתלטו על התנועה מבפנים והפכו פופולריים מבחינה ציבורית עד כדי חדירה לעולם הפוליטי.

מקורות

- אלימי, איתן. (2013). בין פוליטיקה של התחברות ופוליטיקה של התנתקות: מאבק המתנחלים בתוכנית ההתנתקות ותוצאותיו. רסלינג.
- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל. (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. כנרת זמורה דביר.
- הארץ. (2008, 24 בנובמבר). דניאלה וייס: נתנגד לפינוי בית המריבה בעוצמה – אנחנו לא גוש קטיף.
- הראל, עמוס. (2019, 6 בינואר). זינוק בפשיעה הלאומנית של יהודים ב-2018: מספר התקריות בגדה גדל פי שלושה. הארץ.
- יאסן, יאיר. (2022). לא מרימים ידיים: מחאות ואלימות כלפי המדינה בישראל. רסלינג.
- לביא, אפרים, מאיר אלרון, אילהם שחברי, ח'דר סואעד וג'וני עיסא. (2021). יחסי יהודים-ערבים בישראל בעקבות אירועי אפריל-מאי 2021. מבט על, 1474.
- לוי, יגיל. (2009). הצבא המשוקע: הצלחת צה"ל בביצוע ההתנתקות. בתוך יעקב בר-סימן טוב (עורך), *תכנית ההתנתקות: הרעיון ושברו (עמ' 169-196)*. מכון ירושלים לחקר ישראל וקרן קונרד אדנאואר.
- רוט, ענת. (2014). לא בכל מחיר: מגוש קטיף עד עמונה – הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל. משכל.
- שלג, יאיר. (2007). המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע: הינתקות 2005 כמקרה מבחן (מחקר מדיניות 72). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שלינגר, ליאת. (2015). בכל מחיר: כך מימנו כספי ציבור פעולות "תג מחיר". מרכז מולד.
- Alimi, Eitan Y., & Chares Demetriou. (2018). Making sense of "Price Tag" violence: Changing contexts, shifting strategies, and expanding targets. *Social Movement Studies*, 17(4), 478-484.

- Alimi, Eitan Y., Chares Demetriou, & Lorenzo Bosi. (2015). *The dynamics of radicalization: A relational and comparative perspective*. Oxford University Press.
- Eiran, Ehud, & Peter Krause. (2018). Old (Molotov) cocktails in new bottles? “Price-Tag” and settler violence in Israel and the West Bank. *Terrorism and Political Violence*, 30(4), 637–657.
- della Porta, Donatella. (1995). *Social movements, political violence, and the state*. Cambridge University Press.
- Fishman, Robert M. (1990). Rethinking state and regime: Southern Europe’s transition to democracy. *World Politics*, 42(3), 422–440.
- Friedman, Shimi. (2015). Hilltop youth: Political-Anthropological research in the hills of Judea and Samaria. *Israel Affairs*, 21(3), 391–407.
- Hirsch-Hoefler, Sivan, & Cas Mudde. (2020). *The Israeli settler movement: Assessing and explaining social movement success*. Cambridge University Press.
- Gazit, Nir. (2015). State-sponsored vigilantism: Jewish settlers’ violence in the occupied Palestinian territories. *Sociology*, 49(3), 438–454.
- McAdam, Doug, Sidney Tarrow, & Charles Tilly. (2001). *Dynamics of contention*. Cambridge University Press.
- Nicolle-Hasid, Perle. (2019). Beyond and despite the state: Young religious settlers’ vision of messianic redemption. *Quest: Issues in Contemporary Jewish History*, 16, 116–143.
- Nir, Ori. (2011). “Price Tag”: West Bank settlers’ terrorizing of Palestinians to deter Israeli government law enforcement. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 44(1), 277–289.
- Pedahzur, Ami, & Arie Perliger. (2009). *Jewish Terrorism in Israel*. Columbia University Press.
- Sprinzak, Ehud. (1991). *The ascendance of Israel’s radical right*. Oxford University Press.
- Tarrow, Sidney. (1995). Mass mobilization and elite exchange: Democratization episodes in Italy and Spain. *Democratization*, 2(3), 221–245.
- Tilly, Charles. (2006). *Regimes and repertoires*. University of Chicago Press.
- Weisburd, David. (1989). *Jewish settler violence: Deviance as social reaction*. Penn State University Press.
- Weisburd, David, & Hagit Lernau. (2006). What prevented violence in Jewish settlements in the withdrawal from the Gaza strip: Toward a perspective of normative balance. *Ohio State Journal on Dispute Resolution*, 22(1), 37–81.
- Wolfsfeld, Gadi. (1988). *The politics of provocation: Participation and protest in Israel*. SUNY Press.

היהודיות כהגמוניה וכמשאב: המשבר המשטרי בראי השינויים במבנה האזרחות של ישראל

אופיר עבו*

תקציר. הדיון במשבר המשטרי המתחולל בישראל מתמקד בעיקר בשינויים המוצעים במערכת המשפט ובהשלכותיהם על תחומים שונים במדינה. לעומת זאת, המסה שלפנינו בוחנת את המשבר דרך התמורות במבנה האזרחות בישראל, בראש ובראשונה הפיכת היהודיות להגמונית – תהליך שקיבל ביטוי מוסדי בחוק הלאום מ-2018, שהגדיר באופן פורמלי את ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. במסגרת תהליך זה הפכה היהודיות גם למשאב סימבולי המאפשר לקבוצות יהודיות שונות בעם היהודי, מהארץ ומהעולם, לדרוש זכויות וזכויות יתר בישראל. כך נוצר בישראל מרחב של מאבק פוליטי-תרבותי בין היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית הדומיננטית במדינה ובין היהודיות הליברלית-הלא-אורתודוקסית, המזוהה עם יהדות התפוצות. ניתוח של דיוני הכנסת סביב סוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי בשנים 2013-2016 חושף את ההיררכיה הפנים-יהודית החדשה במבנה האזרחות בישראל, שבמסגרתה אלה הנחשבים "יהודים יותר" – קרי חרדים ודתיים-לאומיים – נהנים מזכויות יתר על חשבון אלה הנתפסים בעיניהם כ"יהודים פחות", כמו יהודיות ויהודים לא-אורתודוקסים, פלורליסטים או חילונים. הניסיון למסד היררכיה זו באופן פורמלי וחוקי הוא אחד ממקורות המשבר המשטרי של ישראל.

מבוא

השיח הציבורי סביב המשבר המשטרי מתרכז עד כה בניסיון להחליש את מערכת המשפט על מרכיביה השונים – בג"ץ, הפרקליטות, והייעוץ המשפטי לממשלה ולמשרדי הממשלה. ההתמקדות בניסיון זה, שעבור רבות ורבים מאיים לפגוע בצבינה הדמוקרטית של ישראל, היא חשובה והכרחית, אבל הדיון במשבר עלול להיות חלקי אם אין בו התייחסות מעמיקה לשינויים שעוברים על מבנה האזרחות של ישראל ולתמורות הסוציולוגיות שמחוללות אותם. כפי שיובהר בהמשך, תהליכים אלו עשויים להסביר מדוע בכלל יש ניסיון להחליש את מערכת המשפט.

* ד"ר אופיר עבו, המחלקה ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית כנרת; החוג ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית תל-חי

תודה למשתתפי הסמינר של החוג ללימודים רב-תחומיים במכללה האקדמית תל-חי על הערותיהם החשובות לטיוטת מאמר זה. ברצוני להודות גם לד"ר דנה זרחין, שקראה והעירה על גרסה מוקדמת של המאמר.

מטרתה של מסה זו היא לאבחן את השינויים במבנה האזרחות בישראל ולנתח את התהליכים הסוציולוגיים המעצבים את השינויים האלה, כדי להבין את המשבר המשטרי שחוזה ישראל. בהתבסס על דיוני הכנסת בסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי, אראה כיצד פוליטיקאים חרדים וחרדים-לאומיים תובעים זכויות יתר על בסיס היהודיות (Jewishness) העדיפה שלהם לכאורה ועל חשבון קבוצות יהודיות אחרות, למשל יהודים לא-אורתודוקסים מישראל ומהתפוצות, שנחשבים יהודים פחות בעיני אותם פוליטיקאים.

חוק הלאום וההגמוניה של היהודיות באזרחות הישראלית

החקיקה של חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (הידוע בכינויו המקוצר "חוק הלאום"), שעבר בכנסת ביולי 2018, הייתה שינוי מוסדי שהמחיש את התבססות ההגמוניה של היהודיות במסגרת האזרחות הישראלית. במוקד הדיון הציבורי סביב חוק יסוד זה, שאחד ממוביליו בכנסת היה שר התיירות דאז ושר המשפטים דהיום יריב לוין, עמד השינוי במעמדם של הערבים אזרחי ישראל. מאחר שחוק יסוד זה עיגן את עליונות האזרחים היהודים במדינה מבחינת צביון המדינה וסמליה ובכל הנוגע להתיישבות, להגירה ולשפה רשמית, המשמעות הייתה ביסוס פורמלי וחוקי של השוליות שממנה סובלים האזרחים הערבים בישראל. העובדה שהדיון הציבורי בחוק הלאום התרחש לאורך קווי ההפרדה שבין יהודים לערבים שירתה את מקדמי החוק בכנסת, שבאו מהימין הפוליטי, אבל גם קלעה את מתנגדי החוק מהמרכז והשמאל היהודי לדילמה זהותית: איך אפשר להתנגד לחוק יסוד שמעגן את העיקרון המקובל עליהם, שלפיו ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי? את התגובה של המרכז-שמאל לחקיקה זו אפשר להגדיר כמעין פשרה מפא"ניקית: כן לחוק היסוד, אבל יש לתקנו "ברוח מגילת העצמאות" (פלג, 2019). כך קיבל החוק לגיטימציה משני צידי המתרחס הפוליטי, אף שבכנסת הוא עבר ברוב קטן יחסית של 62 חברי כנסת מול 55 בלבד (באותה נשימה יש להזכיר גם את 15 העתירות נגד חוק היסוד שנדחו על ידי בג"ץ).

למרות היותו הצהרתי בלבד בשלב זה, חוק הלאום מבטא את "הפוליטי" בעידן של הגמוניה יהודית. על פי המשפטן הגרמני קרל שמיט, הפוליטי יוצר הבחנה ברורה וחדה בין "ידיד" ל"אויב" (וזה האחרון יכול להיות גם פנימי), בין מי שראוי להיות חלק מאיתנו ובין מי שלא. ההבחנה הזאת חותרת תחת שלטון החוק במדינה הליברלית, שהמהות שלה היא האזרחות השווה של כולם והכפיפות השווה של כולם לחוק, ומאפשרת לתת עדיפות לחלק אחד של האוכלוסייה ולהפלות או להדיר לשוליים חלק אחר המוגדר כ"אויב". את ההיגיון של חוק הלאום ביטאה איילת שקד כאשר הגיבה בתפקידה כשרת המשפטים לפסיקת בג"ץ בעניין מבקשי המקלט: "הציונות לא תמשיך לכופף את ראשה בפני זכויות הפרט כפי שהן מפורשות בבג"ץ" (חובל, 2017). כך, חוק הלאום נתפס כמה שייאלץ את בג"ץ לתת לזכויות הקיבוציות של יהודים במדינה קדימות על פני עקרונות של שוויון אזרחי והגנה על זכויות הפרט והמיעוטים (הלא-יהודים).

חוק הלאום הוא ביטוי מובהק של שיח האזרחות האתנו-לאומי, המשמש כמנגנון חלוקתי של זכויות וזכויות יתר על בסיס השתייכות ל"קבוצה היהודית" בישראל. לפי יואב פלד וגרשון שפיר (2005), מאז שנות התשעים הלך והתחזק השיח האתנו-לאומי בד בבד

עם היחלשותו של השיח הרפובליקני, הגורס כי המעלה האזרחית בישראל נקבעת לא לפי השתייכות קבוצתית או מגזרית אלא לפי תרומה אקטיבית לטוב הכללי המשותף, בעיקר שירות בצבא (Levy, 2008). אולם המעלה האזרחית מעולם לא נקבעה באופן אובייקטיבי, אלא באמצעות שרטוט של גבולות חברתיים וסימבוליים בתוך החברה היהודית. מי שזכו לסטטוס גבוה יותר, ובעקבות זאת גם למשאבים רבים יותר, היו אלה שנחשבו בעיני האליטה כ"ישראלים" (קרי מודרניים, חילוניים וליברליים או סוציאליסטים – האחוסלים, בלשונו של ברוך קימרלינג). כך ניתנו הצדקה ולגיטימציה למשטר האזרחות המרובדת שנוצר בישראל בעשורים הראשונים לקיומה, שבמסגרתו אנשי תנועת העבודה נהנו מזכויות יתר על חשבון כל שאר הקבוצות החברתיות.

בשנים האחרונות גם החרדים והדתניים-לאומיים אימצו את השיח הרפובליקני מתוך דרישה להכרה במעלה האזרחית שלהם. החרדים והחרדים-לאומיים מבקשים שלימוד התורה יוכר כתרומה לחוסן הרוחני והפיזי של החברה היהודית בישראל, ואילו דתיים-לאומיים אחרים דורשים לקבל הכרה ב"חלוציות" שלהם, שבאה לידי ביטוי בנכונות לשרת ביחידות קרביות בצה"ל ובהתיישבות במקומות שבהם צריך לדעתם לחזק את שליטתם של יהודים – אם בגדה המערבית, אם בתוך גבולותיה הריבוניים של ישראל (למשל בגרעינים תורניים בערים המעורבות). בניגוד להצדקת המעלה האזרחית של בני ההתיישבות העובדת, שהייתה מבוססת על הדימוי שלהם כ"ישראלים", המעלה האזרחית של החרדים והדתניים-לאומיים מבוססת על הדימוי שלהם כ"יהודים" (כלומר מסורתיים, דתיים ושמרנים). כך, מתוקף המעלה האזרחית "היהודית" שלהם, ההנהגה הפוליטית והרוחנית של החרדים והדתניים-לאומיים מבקשת לעצב מחדש את המוסדות ואת המרחב הציבורי במדינה כך שיתאימו לערכים ולאורחות החיים שלהם (לוי, 2015).

הלכה למעשה, חוק הלאום מספק לגיטימציה ליהודיות לא רק כמסמן של שייכות לבלוק ההגמוני, אלא גם כמשאב סימבולי המאפשר ליחידים וקבוצות לדרוש זכויות וזכויות יתר. הדגש על יהודיות אמנם הפר את השוויון הפורמלי בין יהודים לערבים, אך גם העלה אל פני השטח את ההיררכיה הפנים-יהודית החדשה שהתבססה במבנה האזרחות הישראלית בשנים האחרונות. לפי היררכיה זו, הקבוצות שנתפסות כ"יהודיות יותר" – קרי חרדים ודתיים-לאומיים, מתנחלים ולא-מתנחלים – נהנות מזכויות יתר קבוצתיות בחסות ובמימון המדינה (בתחומי החינוך, תכנון היישובים, התחבורה, הגיוס לצבא ועוד), ואילו אזרחיות ואזרחים מקבוצות שנחשבות "יהודיות פחות" – כמו יהודים חילונים, מסורתיים או לא-אורתודוקסים – נהנים מזכויות קולקטיביות אך ורק על בסיס השתייכותם לעם היהודי. חשוב להדגיש כי בניגוד להנהגה הפוליטית של החרדים, הדורשת זכויות קבוצתיות על מנת לשמר את גבולות האוטונומיה החרדית, ההנהגה הפוליטית של הדתיים-לאומיים שואפת להפוך את ערכיה והשקפת עולמה להגמוניים. זהו תהליך שכבר קורם עור וגידים. לדוגמה, החינוך הממלכתי-ידי זוכה לתקצוב גבוה יותר מהחינוך הממלכתי ומהחינוך הערבי במדינה (אילן, 2022), והתקציב הממשלתי פר תושב גבוה יותר ביישובים שמעבר לקו הירוק מאשר בתוך הקו הירוק (קונור-אטיאס, 2018), בשעה שהנהגה הפוליטית של המתנחלים מגיעה כידוע מרקע דתי-לאומי (אריאלי, 2022). החלשת מערכת המשפט, העומדת במוקד ההפיכה המשטרית המתוכננת, היא צעד הכרחי בדרך לעיגון פורמלי וחוקי של ההיררכיה הפנים-יהודית הזאת.

חוק הלאום וזירת העמיות היהודית

חקיקת חוק הלאום פתחה צוהר לא רק להיררכיות בתוך החברה בישראל, אלא גם להיררכיה בין יהודים בישראל ליהודים בתפוצות – היררכיה שאמנם נכחה תמיד בשיח הישראלי, אבל באופן מרומוז ובלתי פורמלי (גנו, 2013, עמ' 160-209). סעיף 6 של חוק הלאום מתייחס לקשר של מדינת ישראל עם העולם היהודי. במסגרת סעיף זה מתחייבת מדינת ישראל לפעול למען שמירת ביטחונם של בני העם היהודי בתפוצות (ואזרחי המדינה), למען שמירת הזיקה בינה ובין יהדות התפוצות, וגם למען "שימור המורשת ההיסטורית, התרבותית והדתית של העם היהודי בקרב יהדות התפוצות". ההתחייבות האחרונה נשענת על שתי הנחות: האחת היא שהמורשת ההיסטורית, התרבותית והדתית של העם היהודי נמצאת בתהליך שחיקה בקרב יהדות התפוצות ולכן זקוקה לשימור, והשנייה היא שמדינת ישראל היא הגוף המוסמך לייצג ולקדם בתפוצות את אותה מורשת. כך הפך חוק הלאום את היהודיות הדומיננטית בישראל לבעלת מונופול תרבותי ודתי בעמיות היהודית.

מקובל לחשוב על עמיות יהודית (Jewish peoplehood) כתפיסה שלפיה כל יהודי ויהודייה באשר הם, ללא קשר למקום שבו הם חיים, הם חלק מהעם היהודי שמדינת הלאום שלו היא ישראל (הכהן-וולף והורנצ'יק, 2014). לעומת תפיסה זו, הרואה את ההשתייכות לעם היהודי באופן מכליל ולא היררכי, תפיסת העמיות היהודית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחוק הלאום, נותנת ליהודיות הדומיננטית בישראל עליונות על פני תפיסות אחרות של יהודיות. יהודיות, על-פי ברוך קימרלינג (2004, עמ' 20), היא קטגוריה של זהות קולקטיבית המשלבת היבטים של דתיות, לאומיות ואתניות (או עמיות). עבור קימרלינג, העמיות היהודית כוללת את אוכלוסיית המדינה שאינה ערבית, אך אליה יש להוסיף את האוכלוסייה היהודית בעולם. לכל קבוצה בישראל ובעולם היהודי יכול להיות פירוש שונה ליהודיות: חילונית, מסורתית, דתי-לאומי (תורני או פלורליסטי), דתי-אורתודוקסי (או חרדי), דתי-ליברלי (או דתי-לא-אורתודוקסי), או שילוב של כמה פירושים גם יחד. לפיכך, אני מציע להתייחס לעמיות היהודית כאל זירה של מאבק בין פירושים שונים של יהודיות, שבה משתתפות לא רק התאגדויות של יהודים ויהודיות בישראל (מפלגות וארגוני חברה אזרחית) אלא גם התאגדויות שמייצגות יהודים ויהודיות בתפוצות (Abu, 2022).

העמיות היהודית כמרחב של זהות קולקטיבית קיבלה חיזוק משמעותי עם חקיקת חוק הלאום ב-2018, אולם להתעצמותה תרמו גם תהליכים מקומיים וגלובליים שהתרחשו בעשורים האחרונים – היחלשות הישראליות החילונית-ממלכתית בישראל מבחינה פוליטית ותרבותית (קימרלינג, 2004), ובה בעת התחזקות האתניות (או העמיות) כזהות תפוצתית טרנס-לאומית (Anthias, 1998) המקיימת יחסי גומלין דיאלקטיים עם הזהות הקולקטיבית במולדת. תרמה לכך גם העובדה שבשנים האחרונות הפכה ישראל למרכז הדמוגרפי הגדול ביותר של יהודים בעולם, עובדה שגרמה לשלטון בישראל לראות עצמו כמי שמייצג רוב בעם היהודי ואת מורשתו. הלך רוח זה קיבל ביטוי לא רק בסעיף 6 של חוק הלאום, אלא גם במדיניות רשמית של מדינת ישראל כלפי יהדות התפוצות (Abramson, 2019) וגם בשיח האקדמי (שיין, 2019).

כל עוד הדיון הפוליטי הפנימי בישראל עסק בשאלת הישראליות (ובשאלה מיהו הישראלי האולטימטיבי), היהודים החיים בתפוצות נותרו מחוץ לשיח ועסקו בעיקר

בתמיכה פוליטית וכלכלית במדינה (Sherzer, 2019). משעה שישראל תבעה מיונפול על הגדרתה של היהודיות הראויה (ועל הגדרתו של היהודי האותנטי), הקיף הדיון הפוליטי סביב הסוגיה הזאת את כלל העולם היהודי, גם אם ישראל עדיין עומדת במרכזו. במסגרת מפנה זה באים לידי ביטוי שני תהליכים סוציולוגיים משיקים המתרחשים במקביל בישראל: מצד אחד גידול בכוחם הפוליטי של החרדים והחרדים-לאומיים, המייצגים יהודיות דתית-לאומית-אורתודוקסית, ומצד שני התעצמות של אקטיביזם פוליטי וחברתי של התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית (המכונה בישראל התנועה המסורתית) – שתי תנועות המזוהות עם זרמים לא-אורתודוקסיים ביהדות הליברלית בארצות הברית.¹ המאבק של היהודיות הליברלית הלא-אורתודוקסית באמריקה (ונציגיה בישראל) בדומיננטיות של היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית בישראל הולך ומתגבר בשנים האחרונות, ונוגע לסוגיות שונות של דת ומדינה: סידורי התפילה בכותל, מקוואות לנשים, השתתפות במועצות הדתיות, גיור דתי יהודי ועוד.² כחלק ממאבק זה עלתה לאחרונה הדרישה של המפלגות הדתיות והחרדיות לבטל את סעיף הנכד בחוק השבות במסגרת ההסכמים הקואליציוניים של הממשלה הנוכחית (אזולאי, 2022).³ דרישה זו, אם אכן תתממש, לא זו בלבד שתחזק את ההגדרה הדתית-אורתודוקסית של היהודיות בישראל, אלא היא גם יכולה להחליש את השפעתם הפוליטית של יהודי אמריקה בתוך ישראל, שכן בשל השיעור הגבוה של נישואים בין-דתיים בקרבם היא תצמצם משמעותית את מספר האזרחים האמריקנים שמדינת ישראל תהיה מוכנה להכיר ביהדותם. כך, השיח של סוכני היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית בישראל כלפי היהודיות הליברלית הלא-אורתודוקסית באמריקה (ובישראל) מאפשר לזהות את קווי המתאר של המאבק סביב היהודיות בישראל,⁴ שהוא כאמור אחד ממקורות המשבר המשטרי שהמדינה חווה.

הוויכוח סביב מתווה הכותל כביטוי של המאבק בתוך ההגמוניה היהודית בישראל

הדומיננטיות של החרדים והחרדים-לאומיים בהגדרתה של יהודיות ראויה ובפוליטיקת החלוקה הנגזרת מכך באה לידי ביטוי במסגרת הדיונים שהתקיימו בכנסת בשנים 2016-2013, טרם חקיקתו של חוק הלאום, בעניין הסדרי התפילה בכותל המערבי. המאבק סביב סוגיה זו מתנהל עוד מסוף שנות השמונים, מאז התחיל לפעול ארגון נשות

1 יותר ממחצית היהודים באמריקה (המהווים בסך הכול כ-2% מכלל אזרחי אמריקה) משתייכים לתנועה הרפורמית ולתנועה הקונסרבטיבית. רק 9% מהציבור היהודי-אמריקני מזהים עצמם עם הזרם האורתודוקסי (Pew Research Center, 2021).

2 המחלוקות האלה הן חלק משיח רחב יותר על הפערים שבין היהודיות הליברלית באמריקה ובין היהודיות בישראל. שיח זה נוגע גם לשאלות אחרות, כמו מדיניות הכיבוש שישראל משיטה על הפלסטינים, העימות עם ממשלים דמוקרטיים, החיבור למפלגה הרפובליקנית ולימין האמריקני ועוד.

3 סעיף הנכד מקנה את זכות ההתאזרחות בישראל גם לילדיהם ולנכדיהם של יהודים שאינם בחיים, וגם אם המבקשים אינם נחשבים יהודים על פי ההלכה.

4 להרחבה על מה שהשיח הישראלי על יהדות התפוצות עשוי ללמד על החברה בישראל ראו עבו וציון וולדקס, 2020.

הכותל – ארגון של נשים דתיות פמיניסטיות, שמקצתן משתייכות לזרם האורתודוקסי, הפועל כדי לאפשר לנשים לממש את חופש הפולחן שלהן בכותל לפי מנהגיהן; חלקן מעוניינות להתעטף בטלית, חלקן רוצות לקרוא בתורה. מאבקן הגיע גם לבג"ץ, וב־2013 הוא אישר לנשים דתיות לממש את זכותן לחופש פולחן בעזרת הנשים בכותל ללא הפרעה עד אשר תמצא הממשלה פתרון קבע לסוגיה. ב־30 בינואר 2016, לאחר כמעט שלוש שנים של דיונים בין פקידי ממשלה, מנהיגים מיהדות העולם ונציגים של החברה האזרחית, אישרה ממשלת ישראל מתווה פתרון שקיבל בשיח התקשורת את השם "מתווה הכותל" (Times of Israel, 2017). ביוני 2017, בעקבות לחץ של השותפים החרדים בקואליציה, ביטלה הממשלה את המתווה שאישרה רק שנה וחצי קודם לכן. הוויכוח סביב מתווה הכותל פותח לנו צוהר שדרכו אפשר לזהות את השימוש שעושים פוליטיקאים חרדים וחרדים־לאומיים בדימויים ובייצוגים של יהודיות ליברלית לא־אורתודוקסית (המזוהה עם יהדות התפוצות) על מנת להוכיח את עליונותם הדתית והלאומית, שמבחינתם מצדיקה את דרישתם לזכויות יתר בכותל בפרט ובאזרחות הישראלית בכלל.

מתווה הכותל אמנם היה מיועד לאפשר ליהודיות ויהודים לא־אורתודוקסים או פלורליסטים בהשקפתם הדתית לממש את חופש הפולחן שלהם בלי להיות כפופים לתכתיבים של רב הכותל החרדי, אולם בפועל הוא ביטא את ההעדפה שנתנה הממשלה ליהודיות הדתית־אורתודוקסית. המתווה קבע כי הרחבה המרכזית תמשיך להתנהל כ"בית כנסת חרדי" (גינסברג, 2021), ואילו פלורליסטים ולא־אורתודוקסים ייאלצו להתפלל ברחבה נפרדת (ואפילו מוסתרת) בדרום הכותל שנקראת "עזרת ישראל". העדפה זו הוצדקה באמצעות סימון של היהדות החרדית כיהדות האוטנטית, האמיתית והכנה, לעומת הלא־אורתודוקסים או הפלורליסטים שכביכול מעוותים את היהדות. כך טען למשל הרב אריה דרעי, מנהיג מפלגת ש"ס החרדית־ספרדית, שכיהן כשר הפנים בממשלה שאימצה (וביטלה) את מתווה הכותל:

הרפורמים [...] גורמים נזק גדול ליהדות. מה יש לרפורמים מהכותל? הרי אני מתפלל שייבנה שם בית המקדש ויקריבו קורבנות ותהיה לשכת הגזית. הם הרי לא מאמינים בזה, אז מדוע הם באים לכותל? מה יש להם ממנו? הם רק רוצים לעורר פרובוקציות ופירוד בעם. הם במתכוון מנסים להרוס ולהחריב את הדרך המקורית בכל תחומי היהדות. (אדמקר, 2016)

דרעי משרטט כאן גבול סימבולי ברור בין "יהודים יותר" ל"יהודים פחות" על בסיס קריטריונים דתיים־אורתודוקסיים.

ההיררכיה הזאת בין "יהודים יותר" ל"יהודים פחות" נועדה לא רק לבצר את הדומיננטיות התרבותית של היהודיות הדתית־אורתודוקסית, אלא גם לשמר עמדות כוח ושלטיה במשאבים. יש לזכור שמתווה הכותל בא לעולם בתגובה לפסיקת בג"ץ מ־2013, שאפשרה לנשות הכותל לממש את חופש הפולחן שלהן בכותל לפי מנהגיהן, אך הוא סוכל לבסוף גם בגלל החשש של פוליטיקאים חרדים משיתוף של זרמים יהודיים לא־אורתודוקסיים ופלורליסטיים בניהול הכותל – דבר שהיה עשוי להעניק לאחרונים לגיטימציה בתוך ישראל ולהחליש את כוחו של המונופול הדתי־אורתודוקסי על היהדות במדינה. כך טען למשל חבר הכנסת הרב ישראל אייכלר מיהדות התורה, המפלגה החרדית־אשכנזית:

מה שקרה במתווה הזו, שהם הכניסו בדלת האחורית, שהם כופרים בסמכות הרבנית הראשית בכותל והם יהיו סמכות על המקום הזה וזה מסירת חלק מהכותל המערבי לגורם שאיננו גורם דתי. הכותל המערבי הוא מקום קדוש ובגלל זה אנחנו מתנגדים. [...] זאת הנקודה ועל זה אסור לוותר. (הכנסת, 2016ב, עמ' 57)

אייכלר סבור שליהודים דתיים-אורתודוקסיים (כלומר כאלה המקבלים את סמכות הרבנות הראשית) צריכות להיות זכויות יתר על פני יהודים שאינם מכירים בסמכות הרבנות, קרי יהודים ליברלים לא-אורתודוקסים. ההפיכה המשטרית המתוכננת, הכוללת בתוכה את החלשת מערכת המשפט, אמורה לשלול מבג"ץ את היכולת לבטל חוקים או החלטות מנהליות שעלולות לפגוע בחירויות היסוד של אזרחים, ובכלל זה חופש הדת והפולחן, ובה בעת גם לאפשר את העליונות של "היהודים יותר". לא בכדי הצהיר לאחרונה חבר הכנסת הרב משה גפני, מראשי מפלגתו של אייכלר, כי הוא מחכה כבר 34 שנה "להוריד את בג"ץ" (נחשוני, 2023).

זכויות היתר של מי שדוגלים ביהודיות דתית-לאומית-אורתודוקסית מוצדקות על בסיס היותם "יהודים יותר", קרי מסורתיים, דתיים ושמרנים. ברוח זו טען חבר הכנסת בצלאל סמוטריץ', אז מסיעת הבית היהודי וכיום יושב ראש מפלגת הציונות הדתית, שתי רשימות שמרבית בוחריהן נמנים עם הציבור הדתי-לאומי:

אנחנו מאמינים באמיתות מוחלטות, אבסולוטיות, אנחנו יודעים שמה שנהוג לכנות הזרם האורתודוקסי זו אמת, וזרמים אחרים שנושאים שמות אחרים הם לא אמת. יש אמת ויש שקר. ולכן אנחנו לא יכולים בשום פנים ואופן להכיר בשום זרם אחר ביהדות. [...] אנחנו אוהבים את [הרפורמים והקונסרבטיבים], ואנחנו רוצים וצריכים לקרב אותם ולחבק אותם ולחוש אחריות כלפיהם בכל העולם, ומדינת ישראל היא ביתו של העם היהודי כולו, ללא קשר להשקפתו הדתית, אבל [...] מדינת ישראל לא יכולה לתת מעמד והכרה פורמלית לרפורמים ולקונסרבטיבים לא בכותל ולא בשום מקום אחר. (הכנסת, 2016א, עמ' 235-236)

סמוטריץ', נציג פוליטי של החרדים-לאומיים וכיום שר בכיר בממשלה, מבחין בין היהדות האורתודוקסית ובין כל יהדות אחרת, ומהבחנה זו נגזרת מבחינתו גם ההבחנה בין זכויות קולקטיביות שמגיעות בישראל לכל יהודי באשר הוא ("ללא קשר להשקפתו הדתית") ובין זכויות קבוצתיות ששמורות ליהודים בעלי השקפה דתית-אורתודוקסית, שהיא "האמת" לטענתו.

השיח של סמוטריץ' כלפי יהודי ויהודיות התפוצות שאינם אורתודוקסים חושף בפנינו את הריבוד האזרחי שהוא ושאר מנהיגי הציבור החרדי והדתי-לאומי מבקשים לעגן במסגרת ההפיכה המשטרית: בניגוד למי שנחשב יהודי "בשקר" או "יהודי פחות" (קרי יהודים לא-אורתודוקסים או חילונים), מי שנחשב "יהודי באמת" או "יהודי יותר" (חרדים ודתיים-לאומיים, מתנחלים ולא מתנחלים) ראוי לא רק ליהנות מזכויות קבוצתיות בחסות ובמימון המדינה, אלא גם לעצב את מוסדות המדינה ואת המדיניות שלהם. מבנה אזרחות זה אינו משנה כלל את בסיס הזכויות של לא-יהודים, שחלקם ימשיך ליהנות מזכויות אינדיווידואליות ולחלקם לא יהיו זכויות כלל (תלוי במעמדם האזרחי במסגרת תחום השליטה הישראלי). אם כן, עבור סמוטריץ' המדרג של הזכויות האזרחיות מבוסס לא

רק על השתייכות לעם היהודי ("מיהו יהודי?"), אלא גם על התוכן של היהודיות ("מהו יהודי?").⁵ במילים אחרות, מי ש"יהודי יותר", מגיע לו יותר.

סיכום

המשבר המשטרי שישראל נמצאת בעיצומו רלוונטי לא רק לסוגיית הפרדת הרשויות או לשינויים במערכת המשפט, אלא יש להבינו במסגרת התמורות המתחוללות במבנה האזרחות בישראל. חקיקת חוק הלאום היוותה שיא בתהליך הפיכתה של היהודיות להגמונית במסגרת האזרחות הישראלית, שהרי החוק מיסד באופן פורמלי את העליונות של אזרחים המזוהים עם זהותה היהודית של המדינה, בלי לעגן את עקרון השוויון לאזרחים שאינם יהודים או אינם מזוהים עם היהודיות הדומיננטית במדינה (למשל יהודים לא-אורתודוקסים). במובן זה, חוק הלאום הפר את השוויון האזרחי הפורמלי משום שסיפק לגיטימציה מוסדית ליהודיות כמשאב סימבולי שעל בסיסו אפשר לתבוע זכויות וזכויות יתר.

התהליכים האלה פתחו פתח עבור מי שנחשבים, בעיני עצמם ובעיני אחרים, "יהודים יותר", קרי חרדים ודתיים לאומיים, מתנחלים ושאנים מתנחלים, לנסות ולעגן באופן פורמלי וחוקי את זכויות היתר שלהם על חשבון קבוצות שנחשבות "יהודיות פחות", כמו יהודים לא-אורתודוקסים, מסורתיים או חילונים. את ההיררכיה הפנים-יהודית הזאת היה אפשר לזהות כבר בדיוני הכנסת סביב מתווה הכותל שקדמו לחקיקת חוק הלאום. הוויכוח סביב הסדרי התפילה בכותל המערבי תרם ככל הנראה למחשבה של פוליטיקאים חרדים, חרדים-לאומיים, וגם חילונים כמו יריב לוין, שיש להחליש את מערכת המשפט על מנת שבג"ץ לא יוכל לפסול חקיקה והחלטות ממשלה המפרות את עקרון השוויון וממסדות את הדומיננטיות של היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית במסגרת ההגמוניה היהודית בישראל.

כפי שמסה זו מראה, בחינה של שיח ישראלי כלפי יהדות התפוצות מאפשרת לזהות ולנתח שינויים שמתחוללים במבנה האזרחות הישראלית, ולכן יש להמשיך לבחון דימויים וייצוגים של יהדות התפוצות בישראל במגוון נושאים והקשרים כדי להבין תהליכים פוליטיים וסוציולוגיים המתרחשים בתוך ישראל. חשוב להדגיש כי ללא מהפך דרמטי בהסדרים החברתיים והפוליטיים הנוכחיים של ישראל – קרי המשך השליטה הצבאית על הפלסטינים, שימור המונופול של היהדות האורתודוקסית, כלכלת הצנע הניאו-ליברלית, והאפליה הממוסדת כלפי ערבים, מזרחים, יוצאי אתיופיה ויוצאי ברית המועצות לשעבר – זהו רק עניין של זמן עד שההיררכיה הפנים-יהודית, שבמסגרתה החרדים והדתיים-לאומיים נהנים מזכויות יתר על חשבון שאר הקבוצות החברתיות, תקבל עיגון חוקי ופורמלי. המשבר המשטרי יוצר אמנם אתגרים לא קטנים לחברה בישראל, אבל הוא גם טומן בחובו הזדמנות לעצב מחדש את מבנה האזרחות במדינה. לפיכך, לסוציולוגיה הישראלית יש תפקיד חשוב בעת הזאת לא רק בהבהרת התמורות המתחוללות בחברה, אלא גם במתן כלים מושגיים ותבניות מחשבה שיקדמו שוויון ושותפות לכולם ולכולן: ערבים ויהודים (מישראל ומהתפוצות), מזרחים ואשכנזים, יוצאי אתיופיה ודוברי רוסית, וגם חרדים, מסורתיים, חילונים ודתיים (אורתודוקסים ולא-אורתודוקסים).

מקורות

- אדמקר, יקי. (2016, 8 בנובמבר). דרעי על הרפורמים והקונסרבטיבים: "אם זו היהדות – אני מוותר עליה". וואלה! חדשות.
- אזולאי, מורן. (2022, 23 בדצמבר). שינוי חוק השבות, שב"כ בחברה הערבית: הסעיפים השנויים במחלוקת בהסכמים. *Ynet*.
- אילן, שחר. (2022, 11 בספטמבר). משרד החינוך: התקציב לתלמיד תיכון ממלכתי-דתי – 26% יותר מאשר לחילוני. כלכליסט.
- אריאלי, שאול. (2022, 20 באפריל). אל תתנו למתנחלים לשקר לכם. הארץ.
- גינסברג, רקפת. (2021, 14 בנובמבר). כותל אחד, מגוון יהודים. מקור ראשון.
- גנז, חיים. (2013). תיאוריה פוליטית לעם היהודי: שלושה נרטיבים ציוניים. אוניברסיטת חיפה וידעוץ ספרים.
- הכהן-וולף, חגית, וגבריאל הורנצ'יק. (2014). תפישות של עמיות יהודית במרחב הזהותי. בתוך אשר מעוז ואביעד הכהן (עורכים), זהות יהודית: משפט, חברה ותרבות (עמ' 153-172). אוניברסיטת תל אביב.
- חובל, רויטל. (2017, 29 באוגוסט). שקד: הציונות לא תמשיך לכופף את ראשה בפני זכויות הפרט כפי שהן מפורשות בבג"ץ. הארץ.
- הכנסת. (2016, 3 בפברואר). הצעה לסדר היום: החלטת הממשלה לאשר לנשות הכותל רחבה מיוחדת. דברי הכנסת יז, ישיבה צח.
- הכנסת. (2016, 8 בנובמבר). פרוטוקול מס' 281 מישיבת ועדת הפנים והגנת הסביבה. לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- נחשוני, קובי. (2023, 22 בפברואר). גפני: "34 שנים אני מחכה להוריד את בג"ץ. אין תחום שהוא לא פגע בנו". *Ynet*.
- עבו, אופיר ותניא ציון-וולדקס. (2020). מבוא – להתבונן במבטים דרך המבטים: על השחקן התפוצתי בישראל ומשמעותיותו. בתוך אופיר עבו ותניא ציון-וולדקס (עורכים), העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות (עמ' 13-42). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- פלג, בר. (2019, 16 בינואר). לפיד למפגינים הדרוזים: נתקן את חוק הלאום ונעביר אותו. הארץ.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.
- קונור-אטיאס, אתי. (2018, 15 באוגוסט). מדינת רווחה? רק אם זכיתם לגור בהתנחלויות. דה-מרקר.
- קימרינג, ברוך. (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. עם עובד.
- שיין, יוסי. (2019). המאה הישראלית והישראליות של היהדות. ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- Abramson, Yehonatan. (2019). Securing the diasporic "self" by travelling abroad: Taglit-Birthright and ontological security. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(4), pp. 656–673.

- Abu, Ofir. (2022). Diaspora in the homeland: Homeland perceptions regarding diaspora Jews in Israel's internal debate around its collective identity. *Ethnic and Racial Studies*, 45(14), pp. 2770–2791.
- Anthias, Floya. (1998). Evaluating “diaspora”: Beyond ethnicity? *Sociology*, 32(3), pp. 557–580.
- Levy, Yagil. (2008). Israel's violated republican equation. *Citizenship Studies*, 12(3), pp. 249–264.
- Pew Research Center. (2021, May 11). *Jewish Americans in 2020*.
- Sherzer, Adi. (2019). Mamlakhtiyut from across the ocean: Ben-Gurion and the American-Jewish community. *Contemporary Review of the Middle East*, 6(3–4), pp. 309–323.
- Shiff, Ofer. (2021). The Jewish centrality of Israel: The 1958 “Who is a Jew?” affair as a case study. *Israel Studies Review*, 36(2), pp. 48–65.
- Times of Israel. (2017, July 4). Full text: The complete version of the Western Wall compromise from January 2016.

אי-ליברליזם יהודי: מבט מגדרי

מיכל פרנקל*

תקציר. ההפיכה השלטונית בישראל היא גם הפיכת נגד מגדרית, הנתמכת על ידי גברים למען גברים. למרות הדמיון בין מהלכי המשבר המשטרי בישראל ובין מופעים אי-ליברליים גלובליים אחרים, גם המשבר כולו וגם מהפכת הנגד המגדרית האנטי-פמיניסטית והאנטי-פרוגרסיבית הנכללת בו מוסברים בדרך כלל במונחים מקומיים ישראליים. במאמר זה אני מבקשת להבין את המשבר המשטרי כולו כחלק מתגובת הנגד הגלובלית כלפי הליברליזם כאידיאולוגיה וכאוסף פרקטיקות חברתיות, ואת המתקפה שלו על השוויון והחופש המגדריים – כדבק סימבולי המגייס כוחות אי-ליברליים ואנטי-פרוגרסיביים לתמיכה בריכוז הכוח הפוליטי בידי ההנהגה. אני טוענת שאף שלכוחות היהודיים הדתיים בישראל יש מסורת של התנגדות לפמיניזם ולשוויון מגדרי, היותה של הפיכת הנגד המגדרית גורם מהותי במהלך השלטוני הנוכחי היא ביטוי מקומי יהודי למתווה שנוסח בתנועות האי-ליברליות הגלובליות, הנשענות על תיאולוגיה נוצרית.

דמוקרטיה היא פרוצדורה. מי שרוצה להכניס לתוך המונח דמוקרטיה כל מיני מושגים כדי שהוא יוכל להתכסות... [בציניות] בעיני דמוקרטיה זה לעשות מה שהקדוש ברוך הוא אומר... דמוקרטיה היא הכרעת העם והדרך לגלות מה שהעם רוצה זה באמצעות הרוב. [...]. יכולה להיות דמוקרטיה לא ליברלית.

ח"כ שמחה רוטמן, פורום משפט וחירות של אוניברסיטת רייכמן, 8.12.2021. (אייל, 2023)

ערכי המדינה היהודית יהיו על פי המוסר היהודי, והמשטר יהיה: דמוקרטיה יהודית, השומרת על האינטרסים של מדינת הלאום היהודי, כערך הדוחה כל ערך אוניברסאלי. מתוך הכלל: איננו רוצים לאבד את המדינה היהודית לא במלחמה, לא בשלום וגם לא באמצעות הדמוקרטיה המערבית.

מצע מפלגת עוצמה יהודית

המדינה החדשה שאנחנו בונים היא דמוקרטיה אי-ליברלית... הבוחרים ההונגרים מצפים מן המנהיגים שלהם להבין, לגבש ולבנות צורה חדשה של ארגון מדינה שתהפוך את קהילת ההונגרית לתחרותית שוב, לאחר עידן המדינה הליברלית והדמוקרטיה הליברלית. מדינה, שכמובן, תמשיך לכבד את ערכי הנצרות, החירות וחזיונות האדם.

ויקטור אורבן, נשיא הונגריה, 26.7.2014, אוניברסיטת הקיץ החופשית בטושנדפורדו.

* פרופ' מיכל פרנקל, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפיכת הנגד המגדרית המכוונת להחלשת הקול הפמיניסטי, להרחקתן של נשים ממוקדי הכוח, לחיזוק תפקידן במשפחה ההטרונורמטיבית כרעיות וכאימהות, לצמצום המאמץ להגן על נשים מפני אלימות במשפחה ולביטול ההכרה בריבוי זהויות מגדריות ומבנים משפחתיים היא חלק בלתי נפרד ממאפייניו של המשבר המשטרי בישראל של 2023 (פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה, 2023). מרבית היוזמות הקשורות בהפיכת הנגד – ובהן התנגדות לרפורמות הקשורות לאלימות מגדרית, קריאה לצמצום הזכות להפלות, ודרישות להפרדה מגדרית במרחב הציבורי ובעולמות העבודה והפנאי – מקודמות על ידי מפלגות דתיות ונתמכות על ידי רבנים המעניקים להן אצטלה תיאולוגית יהודית. הדבר מחזק את התחושה שפן זה של המשבר הוא מקומי במהותו, וקשור בקשר הדוק לשינויים הדמוגרפיים ולהתחזקות הכוחות הדתיים המקומיים והמסורות היהודיות שהם מבקשים לקדם. אולם עיון בספרות המתרחבת על צמיחתן של תנועות אי-ליברליות ברחבי העולם מגלה כי חלקים ניכרים מהפיכת הנגד המגדרית אינם ייחודיים לישראל, וכי רבות מן הרטוריקות והפרקטיקות המקודמות בישראל בהקשר זה לקוחות, כמעט ככתבן וכלשונו, ממהלכים המאפיינים את התנועות האי-ליברליות בארצות הברית, בהונגריה, בפולין, ברוסיה, ואפילו במערב אירופה ובצפונה. במאמר זה אבקש להציג את מהפכת הנגד המגדרית בישראל כחלק מעלייתה הגלובלית של האידיאולוגיה האי-ליברלית. בהישען על הספרות הצומחת כיום, הרואה את האי-ליברליזם כתופעה חברתית-פוליטית גלובלית ובוחנת את מקורותיו ואת משמעויותיו המגדריות (ראו למשל; Holzleithner, 2022; Sajó et al., 2021; Vormann & Weinman, 2020; Pető, 2021), המאמר בוחן את הקשר בין אי-ליברליזם, דת ומגדר ואת השלכותיו על ההיבטים המגדריים של השינוי המשטרי בישראל.

המאמר מציג ארבע טענות: ראשית, את המשבר המשטרי כולו יש להבין כחלק מתגובת הנגד הגלובלית כלפי הליברליזם כאידיאולוגיה וכאוסף פרקטיקות חברתיות. שנית, בשל מרכזיותן של התביעות לשוויון ולחופש מגדריים בפרקטיקה הליברלית, הן מהוות מטרה לחיזיו של הפרויקט האי-ליברלי בכללו. שלישית, יחסם של זרמים שמרניים בכל הדתות הגדולות כלפי סוגיות מגדריות מגייס קהילות דתיות לתמיכה בפרויקט האי-ליברלי כולו. ולבסוף, אף שלכוחות היהודיים הדתיים בישראל יש מסורת של התנגדות לפמיניזם ולשוויון מגדרי, מרכזיותה של הפיכת הנגד המגדרית במהלך השלטוני הנוכחי היא ביטוי מקומי ויהודי למתווה שנוסח בתנועות האי-ליברליות הגלובליות, הנשענות על תיאולוגיה נוצרית.

אי-ליברליזם: מסגנון משטרי למושג סוציולוגי

דמוקרטיה אי-ליברלית מוגדרת בדרך כלל כמשטר שיש בו פרוצדורות דמוקרטיות דוגמת מערכת רב-מפלגתית ובחירות כלליות, אך אין לו עניין במגבלות חוקתיות על הכוח והוא נעדר הגנה על זכויות האזרח והאדם (Zakaria, 1997). עד שהמושג "דמוקרטיה אי-ליברלית" אומץ בידי נשיא הונגריה ויקטור אורבן לתיאור המשטר שהוא מכונן בארצו, הוא שימש ככינוי גנאי וכמושג חלופי למושגים כמו פופוליזם, סמכותנות ושלטון רובני (majoritarianism). נאומו של אורבן ב-2014 נחשב נקודת מפנה בהתייחסות למושג, שכן

הוא הציג את הדמוקרטיה האי־ליברלית כביטוי אותנטי להעדפת רצון העם על פני רצון האליטות. לטענתו של אורבן, השלטון הסמכותני שיצר בהונגריה הוא הוא הדמוקרטיה האמיתית, שאותה יש להפיץ בכל האיחוד האירופי.

מאז נאומו של אורבן אומץ המושג אי־ליברליזם גם בשיח האקדמי, אבל עד השנים האחרונות הוא שימש באופן נוזל לתיאור שיטת משטר. רדוקציה זו של המושג, טוענת מרלן לרואל (Laruelle, 2022), מתעלמת מדמותו המתגבשת של האי־ליברליזם כקריאת תיגר גלובלית על החזון הרואה בליברליזם סדר חברתי רצוי (ראו גם Snyder, 2021). אי־ליברליזם, טוענת לרואל, הוא אידיאולוגיה (רזה) המתארגנת מול הליברליזם לא כרעיון מופשט ואוניברסלי, אלא כפסיפס מקומי של רעיונות ופרקטיקות המתויגים כליברליים ברגע היסטורי ומרחבי נתון. בכל הקשר חברתי, היא טוענת, האידיאולוגיה האי־ליברלית מתבטאת בצירוף שונה של רעיונות שזוכים לתמיכה מקומית. צירופים מקומיים אלו הם ההופכים את האי־ליברליזם למושך עבור קבוצה גדולה ככל האפשר מאזרחי המדינה, והם נרתמים לתמיכה בשינוי חברתי כולל שאינו מוגבל רק לשינוי שיטת המשטר עצמה.

אל מול התפיסה שרווחה בסוף המאה ה־20, שלפיה עליית הדמוקרטיה הליברלית מהווה את "קץ ההיסטוריה" (Fukuyama, 1989), הסדקים המתרחבים בפרויקט הליברלי ועלייתו הגלובלית של האי־ליברליזם גם בעולם העשיר מחייבים אותנו לבחון מה השתבש בליברליזם. לטענתה של לרואל, התשובה מצויה בסתירות הפנימיות בין חמישה תסריטים המזוהים עם הליברליזם בחלקים נרחבים של העולם ובנכזבות התקווה שהייתה גלומה בהם, ואשר לבשו צורות שונות באתרים שונים. האחד הוא תסריט הליברליזם הפוליטי, שבמרכזו זכויות האזרח להגנה מפני המדינה כאינדיווידואל, הפרדת רשויות, ואיזונים ובלמים המונעים צמיחת דיקטטורה של הרוב ומבטיחים את זכויות המיעוטים. השני הוא תסריט הליברליזם הכלכלי, שהתפתח מאידיאולוגיה המגינה על זכות הקניין הפרטי ומקדמת את כלכלת השוק לאידיאולוגיה ניאו־ליברלית המתמקדת בהפרטה ובצמצום רשת הביטחון שהמדינה סיפקה לקבוצות מוחלשות. תסריט שלישי הוא הליברליזם התרבותי, הנגזר לכאורה מזה הפוליטי, אבל עבר מעיסוק בזכויותיו של הפרט לשוויון ולחירות לעיסוק בזכות לזהות קולקטיבית ולהכרה במסגרת פוליטיקת הזוויות. תסריט זה, היא טוענת, מזוהה יותר ויותר עם סוגיות של חופש מיני ונזילות מגדרית, מנכיח את גיוון החיים המיניים והמגדריים בספרה הציבורית ומאתגר את הקונסנוס־לכאורה על הנחות יסוד וערכים בסיסיים שמשותפים לכלל החברה. התסריט הרביעי הוא זה הגיאופוליטי, המזוהה את הליברליזם עם השליטה האמריקנית בסדר העולמי. ולבסוף, תסריט הקולוניאליזם הליברלי כופה את הליברליזם בצורתו הצפון־אמריקנית או המערב־אירופית על חברות שהצטרפו במאוחר למעגל הדמוקרטי.

על פי חוקרי עלייתו של האי־ליברליזם, הסתירות הפנימיות בין התסריטים הליברליים האלה והחלשת הקהילתיות, שמשמשת בסיס לסולידריות ההכרחית לפעולתה של מדינת הלאום גם במתכונתה הליברלית, חיזקו כוחות חברתיים שעוינים את הליברליזם ותמכו בצמיחתו של פרויקט פוליטי אלטרנטיבי בדמותו האי־ליברלית. הפרויקט האי־ליברלי קושר אפוא, באופן רופף אך עקבי, בין שני סנטימנטים המאפיינים בעיקר את המעמדות הנמוכים של הקבוצה האתנו־לאומית הדומיננטית: אכזבתם מכך שלמרות העלייה בהשכלתם, תקוותם להשתתפות שווה במעגלי קבלת ההחלטות התבדתה; והעוינות

הכללית שלהם כלפי קבוצות הזהות שהיו מודרות בעבר, ושפוליטיקת הזהויות שלהן זוכה לעדיפות בשיח הפרוגרסיבי, על פני סדר היום של הקבוצה הוותיקה (Hochschild, 2016). כפי שעולה מהצהרתו של רוטמן בראש המאמר, קל לראות כי השינוי המשטרי שמציעה הקואליציה הנוכחית הוא אי-ליברלי במהותו. כמו התסריטים האי-ליברליים המקודמים ברחבי העולם, גם הפרויקט המקומי מתאפיין בקריאה להשבת הכוח אל "העם", מונח שמזוהה עם הקבוצה הלאומית, הגזעית והדתית הדומיננטית שלכאורה אינה זוכה להגנה בפוליטיקת הזהויות. כמו במופעי האחרים של האי-ליברליזם, גם בישראל מובטח ל"בני העם" שגשוג כלכלי באמצעות כלכלה פרוטקציוניסטית, המגינה על האינטרס של ההון המקומי מפני זה של ההון הזר, והבטחת רווחתם של "בני העם" באמצעות צמצום התמיכה ב"אחרים" (ויהיו אלה מיעוטים לאומיים או פליטים ומהגרים), המוצגים כטפילים שגוזלים את עבודתם ורווחתם. וכמו במקרים האחרים, גם בישראל נשמעת הקריאה ל"השבתו" של סדר חברתי מסורתי הכולל ערכים ונורמות שמוסכמים, לכאורה, על "בני העם". מול הזהויות המובנות והנזילות, המזוהות עם התסריט התרבותי של הליברליזם, האי-ליברליזם מציג כמיהה לזהויות יציבות ו"טבעיות", שגבולותיהן הבלתי מעוררים מעוגנים בדם ובכרומוזומים. הלגיטימציה שהדתות הגדולות מציעות לתפיסה "טבעית" זו של זהויות ולחיבור בין "בני העם" הופכת לכאורה את הקבוצות הדתיות האדוקות ואת מנהיגיהן לתומכים טבעיים בפרויקט האי-ליברלי, ותפיסותיהם השמרניות בענייני מגדר מספקות הצדקה להפיכה האנטי-מגדרית המזוהה עם אי-ליברליזם. הספרות העוסקת באי-ליברליזם מאתגרת את הכיוונויות הסיבתיות הזאת: במקום לראות בתיאולוגיה דתית את הבסיס לפיתוחה של אידיאולוגיה אי-ליברלית, היא רואה בהתנגדות לשוויון ולחופש מגדריים מנגנון שבאמצעותו מנהיגים רעבים לכוח מגייסים את תמיכתן של קבוצות שמרניות ודתיות.

אי-ליברליזם ודת

זיהויו של הליברליזם התרבותי עם תפיסות פרוגרסיביות, בעיקר בתחומי מגדר וזהות, הופך את הזיהוי בין שמרנות, דת ואי-ליברליזם למובן מאליו, לפחות בעיני תומכיו של האי-ליברליזם הגלובלי. מנקודת מבט זו, דת היא מוסד שמרני מטבעו המעדיף מסורת על פני קדמה ונורמות נוקשות על פני ערעורן התמידי, כפי שהוא מתבטא בגרסה הפרוגרסיבית של הליברליזם. בנאומו מ־2014 מציג אורבן את הדמוקרטיה האי-ליברלית כדמוקרטיה נוצרית; לשיטתו, הקשר בין מסורת נוצרית לאי-ליברליזם הוא מובן מאליו, ולכן כל מדינות האיחוד האירופי המבקשות להגן על תרבותן הנוצרית יאמצו את האי-ליברליזם.

אבל אף שהניגוד בין דת לליברליזם נראה לנו כיום מובן מאליו והכרחי, חשוב לזכור ששורשיו של הליברליזם, כמו שורשי הרעיון של סובלנות דתית – כפי שעולה במיוחד מעבודתו הקלאסית של ג'ון לוק (1990) – מצויים דווקא בדת עצמה ובאמונה באל. יתרה מזו, לכל אחת מן הדתות שהתנועות האי-ליברליות נשענות עליהן יש גם מופעים ליברליים שמגייסים את התיאולוגיה הדתית לתמיכה בדמוקרטיה הליברלית ובזכויות המיעוט. המפלגות והתנועות הנוצריות הדמוקרטיות של ימינו, שלפני מלחמת העולם השנייה היו גורם אנטי-ליברלי ואנטי-דמוקרטי, הפכו בעקבותיה לתומכות חשובות בדמוקרטיה

הליברלית ובהפצתה, והן שהובילו את רעיון איחודה של אירופה כדי להחליש את מדינת הלאום, שאותה ראו כסכנה פוטנציאלית לחופש הדת (Hetherington & Sluga, 2020; Müller, 2017).

החיבור בין דת לרעיונות אי-ליברליים צמח אפוא כשורה של תשובות מקומיות לחלק מהסתירות הפנימיות של הליברליזם. בארצות הברית למשל הציעה הכנסייה מקלט מפני האינדיווידואליזציה הקיצונית שאפיינה את הרוח הניאו-ליברלית ואת השפעתה הגוברת מאז שנות השמונים. לטענתה של ארלי הוכשילד (Hochschild, 2016), אנשי המעמד הבינוני-נמוך של לואיזיאנה גיבשו לעצמם זהות דתית, אימצו בסופו של דבר פוליטיקה דתית ותמכו בתנועה אי-ליברלית כמו מסיבת התה בגלל הזיקה הקהילתית שהתגבשה סביב הכנסיות המקומיות, ולא להפך (לטיעון דומה ראו Brown, 2006). במדינות מזרח אירופה, הזיקה הדתית שנאסרה בתקופה הקומוניסטית מוצגת כעת כחזרה אל עבר לאומי מפואר, שהוא טרום-קומוניסטי אבל גם אינו נכנע לקולוניאליזם הליברלי המערבי. חיזוק הזיהוי בין דת ולאום במזרח אירופה מעניק למדינות כהונגריה ופולין לגיטימציה לדחות את הדרישה שהוצבה בפניהן עם כניסתן לאיחוד האירופי לקלוט פליטים ומהגרים. במדינות מערב אירופה, כפי שמתאר אטיין בליבר (2004), הזיהוי בין ליברליזם לנצרות עומד בבסיסה של הגזענות החדשה, מפני שהוא מאפשר לדחות את המוסלמים על רקע תרבותי-דתי ולא על רקע גזעי לכאורה (ראו גם אסד, 2010).

אם כן, החיבור בין דת, זהות דתית (הנקשרת לאמונה, ולא רק להשתייכות מלידה) והתנגדות לליברליזם מכונן בתהליך היסטורי, שבו מנהיגים שמבקשים לצמצם את המגבלות על כוחם מגייסים סנטימנטים דתיים אנטי-ליברליים כדי להחליש את הדמוקרטיה הליברלית. כפי שאראה להלן, ההבטחה לחזור לחזוה מגדרי שמרני, כזה שבלבו המשפחה ההטרונורמטיבית על חלוקת העבודה המסורתית המאפיינת אותה, משמשת מנגנון פוליטי לגיוסם של מאמינים דתיים ומהווה בסיס לקואליציה לא קדושה בין מנהיגים פוליטיים שאינם מקבלים עליהם מגבלות דתיות ובין מנהיגים דתיים ששיתוף הפעולה הזה מספק להם מנוף של כוח.

באופן פרדוקסלי, הליברליזם התרבותי ופוליטיקת הזהויות מעניקים תמיכה נוספת לגיוסן של דתות ושל זהויות דתיות למערכה האי-ליברלית. מול הקריאה להפריד את הדת מהמדינה, שאפיינה את מרבית הדמוקרטיות הליברליות וכאונה בדרך כלל לצמצום נוכחותה של הדת בספֶרה הציבורית, פוליטיקת הזהויות פתחה פתח לתביעת זכויות בשם הדת במרחב הציבורי גם אם אלה באות על חשבון זכויות הרוב או תחושת הנוחות של אנשיו (Alidadi, 2012). מן הצד הליברלי הפרוגרסיבי, המאבק על זכותם של מוסלמים ומוסלמיות לשמור על מנהגייהם גם במרחב הציבורי ובמקומות העבודה זכה לתמיכה גדלה והולכת בעיקר אחרי ספטמבר 2001. בשם הזכות להתנהלות דתית במרחב הציבורי, נשים מוסלמיות (ובמידה פחותה יותר גם יהודיות) דרשו לעטות כיסוי ראש ולחרוג מקוד הלבוש במקום העבודה; הן דרשו – ובמקרים רבים אף זכו לקבל – שעות רחצה נפרדות מגדרית בבריכות שחייה, הימנעות מאלכוהול וממזון לא כשר באירועי עבודה ועוד. ברוח זו החלו גם עובדים נוצרים לתבוע זכויות דתיות במרחב הציבורי. מכיוון שפוליטיקת הזהויות הליברלית נוטה להגן על זכויותיהם של מיעוטים דתיים יותר משהיא מגינה על בני הרוב הדתי, תחושת הקיפוח סביב חוסר הסובלנות לתביעותיו הדתיות של הרוב מתורגמת

אצלו לעיונות כלפי הפרויקט הליברלי-פרוגרסיבי ולדרישה מחמירה יותר לעיגון זכויות הרוב הדתי בחקיקה. מכיוון שהזרמים השמרניים ברוב הדתות הגדולות רואים בהבדלים מגדריים ובחלוקת העבודה הנלווית אליהם עניין טבעי וביטוי לרצון האל (Sitzmann & Campbell, 2021), רבים מהמאבקים להכרה בזהות דתית ולשוויון זכויות על בסיס דת לובשים צורה של מאבקים אנטי-פמיניסטיים.

אי-ליברליזם ומגדר

ההתנגדות ל"אידיאולוגיית מגדר" – השיח הרואה במגדר זהות מובנית ונזילה ודורש שוויון מגדרי מלא – היא הדבק הסימבולי המחבר של האי-ליברליזם, טוענות ורוניקה גז'בלסקה ואנדראה פטו (Grzebalska & Peto, 2018). מן ההשוואה שהן עורכות בין האי-ליברליזם הפולני לזה ההונגרי עולה דמיון רב ביחסן של שתי המדינות לסוגיות מגדריות. בשתי המדינות מוצגת פוליטיקת הזהויות בכלל, ופוליטיקת המגדר בפרט, כרעיון זר שנכפה על המדינה במסגרת מה שלרואל מכנה "הקולוניאליזם הליברלי", ואשר מנוגד לתפיסת העולם המקומית הקשורה לתרבות הקתולית המסורתית. בשתיהן מבקש המשטר האי-ליברלי לחזק את "העם" באמצעות הגברת הילודה, מניעת הפלות וחזרה אל מבנה המשפחה ההטרונורמטיבית המסורתי. כמו בשיח האמריקני על הפלות, גם בפולין ובהונגריה (וגם ברוסיה של פוטיין) מתבסס הדיון בהפלות לא רק על התביעה להגדיל את כוחו של "העם" מול "פולשים זרים" באמצעות הגברת הילודה, אלא גם על זכותם של העוברים להיוולד, שהיא זכות שווה במהותה לזכות האדם של האם. בשתי המדינות, ההתנגדות לליברליזם האירופי תורגמה להתנגדות להצטרפות לאמנת איסטנבול למניעה ומאבק באלימות כלפי נשים ואלימות במשפחה. בשתי המדינות, המאבק נגד ההצטרפות לאמנת איסטנבול לווה בקמפיין המזהיר מפני ריבוי תלונות שווא של נשים על אלימות. בשתי המדינות, העיונות כלפי "אידיאולוגיית המגדר" ופוליטיקת הזהויות תורגמה לצמצום זכויות והכרה בקהילת הלהט"ב, לדחיית האפשרות לנישואים של בני אותו מין ולאימוץ ילדים על ידי הומוסקסואלים ולסביות, ולקרימינליזציה של ניתוחי התאמה מגדרית (לדיון נרחב בקשר בין אי-ליברליזם להכרה בזהויות להט"ב קיות ראו גם Holzleithner, 2022).

את ההתנגדות לחוזה הליברלי-פרוגרסיבי, הקורא להשתתפות שוויונית של נשים בעולם העבודה, קושרות גז'בלסקה ופטו לאימוצן של אידיאולוגיה ופרקטיקות ניאוליברליות שצמצמו את תמיכתה של מדינת הרווחה במשפחות עובדות והותירו את המשפחות בכלל, ואת הנשים העובדות בפרט, קירחות מכאן ומכאן: מחד גיסא הצטרפותן של נשים לכוח העבודה לא הביאה לשוויון ולא אפשרה רווחה כלכלית למשפחה, ומאידך גיסא התמיכה המדינתית המסורתית צומצמה עד כדי כך שהעסקה ה(ניאו-)ליברלית הפכה לא כדאית, והחזרה לחוזה מגדרי מסורתי שנתמך גם במנגנוני רווחה הייתה לאפשרות מפתה.

אבל ההיבטים הממוגדרים של התמיכה באי-ליברליזם אינם מאפיינים רק את המדינות הפוסט-קומוניסטיות. כבר ב־2013 זיהה מייקל קימל (Kimmel, 2013) את מאמצי הימין לגייס לשורותיו גברים מן המעמד הבינוני והנמוך הלבן, שהיה הנפגע העיקרי מהמעבר לכלכלה ניאוליברלית בארצות הברית. תוכניות רדיו המזוהות עם הימין האי-ליברלי,

כמו זו של ראש לימבו, עודדו את הגברים הלבנים להביע את "זעמם המוצדק" על כך שהפוליטיקה הליברלית והפרוגרסיבית, שהעניקה העדפה מתקנת לנשים ומיעוטים, דחקה אותם עצמם אל שולי הכלכלה. נעם גדרון ופיטר הול (Gidron & Hall, 2017), שערכו מחקר השוואתי ב-20 דמוקרטיות מפותחות, הראו כי מפלגות שהם הגדירו כפופוליסטיות, אך עונות גם להגדרה של מפלגות אי-ליברליות, נתמכות בדרך כלל על ידי גברים לבנים ממעמד הפועלים שחוו "חרדת סטטוס" עקב הידרדרות מעמדם החברתי עם עלייתה של הכלכלה הניאו-ליברלית וכניסתן של נשים לעולם העבודה.

השיח האנטי-פמיניסטי הופך לדבק סימבולי של האידיאולוגיה האי-ליברלית, גם במנותק מהזיהוי בין אי-ליברליזם לשמרנות דתית. עם זאת, כאשר השיח הוא ליברלי-פרוגרסיבי, הקריאה להחזרתן של נשים הביתה או אתגור זכויותיהן לשוויון בעולם העבודה ולייצוג בספרה הציבורית אינם נתפסים כלגיטימיים, ותומכיהם מואשמים בשוביניזם ואף חשופים לתביעות משפטיות בגין אפליה והטרדה, ואלה נידונות במערכת משפט ליברלית. אולם כאשר הקריאה להחזיר את הנשים הביתה והתביעה לחוזה מגדרי מסורתי מעוגנות בשילוב שבין תיאולוגיה דתית לאידיאולוגיה לאומית, הן נתפסות כלגיטימיות גם בחוגים שמגדירים עצמם ליברליים, בשם הסובלנות הדתית ובשל השימוש ברטוריקה של פוליטיקת זהויות. כך, אף שהרכיב האנטי-פמיניסטי (והאנטי-הטב"קי) בפרויקט האי-ליברלי אינו נובע בהכרח ממניעים דתיים, בכל התנועות האי-ליברליות נוצר הלחם בין הפרויקט האי-ליברלי לדת. בכוח ההלחם הזה מגויסת תמיכה דתית באי-ליברליזם, המתנגד להפלות ולנישואים בין בני אותו מין. באופן משלים, השיח האי-ליברלי נשען על השיח הדתי כדי להעניק לגיטימציה לקוראים להחלשת התביעה לשוויון מגדרי ולהגנה על נשים מפני אלימות במשפחה ומחוצה לה. לטענתי, הזיקה בין הפרויקט האי-ליברלי לדת אומצה על ידי הקואליציה (הגברית) הנוכחית בישראל, והיא מקדמת מהלכים של צמצום הזכות לשוויון ולחירות מגדריים בשם חופש הדת ומרכזיותה בהגדרת "העם", שעל זכויותיו והעדפותיו מתיימרת הדמוקרטיה האי-ליברלית להגן.

מגדר ואי-ליברליזם יהודי בישראל

כמו ברוב המדינות, התמיכה באי-ליברליזם הישראלי ממוגדרת במובהק. סקרים מגלים כי 35% מן הגברים תומכים בהפיכה, ורק 21% מהנשים תומכות בה.¹ סביב המשבר המשטרי מתנהל שיח פוליטי אינטנסיבי בענייני מגדר. צמצום כוחה של מערכת המשפט האזרחית, הנתפסת כאחד הגורמים העיקריים המגינים על שוויון וחירות מגדריים, והגברת כוחה של מערכת בתי הדין הרבניים שבהם נשים מודרות ממוקדי קבלת ההחלטות, הם רק חלק מן המהלכים המכוונים לפגיעה בשוויון ובחירות המגדריים. ניתוח של מצעי מפלגות הקואליציה (מלבד ש"ס ויהדות התורה, שאין להן מצע רשמי), של ההסכמים הקואליציוניים ושל השיח שמקדמים חברי וחברות הקואליציה ותומכי השינוי המשטרי בספרה הציבורית (אלקלעי ושורש, 2023; קזין, 2023) מגלה כי סדר היום המגדרי שהם מובילים מושפע יותר

1 הנתונים באדיבות אלון יקטר ויוזמת "הזירה" של אוניברסיטת תל אביב, המשמשת במה לדיון במהפכה החוקתית.

מסדר היום האי־ליברלי הגלובלי ומההלחם בין שמרנות, דת ואי־ליברליזם מאשר מסדר היום הפוליטי המסורתי של החברה הדתית בישראל על גווניה השונים. מצעי המפלגות הדתיות אמנם מקדמים מטרות שנגזרות מסדר היום המקומי ונוגעות לאינטרסים של נשים וגברים דתיים, דוגמת האפשרות להפרדה מגדרית בספרה הציבורית (הציונות הדתית), אולם לצד זאת הם מתמקדים בסוגיות מרכזיות בשיח האי־ליברלי הגלובלי: חיזוק מוסד המשפחה המסורתית ההטרונורמטיבית, צמצום הזכות להפלות, צמצום ההתערבות באלימות כלפי נשים, והתקפה ישירה על סדר היום הפמיניסטי ועל לימודי מגדר. בנושאים אלו, סדר היום המגדרי נוגע לכלל החברה ולא לחברה הדתית בלבד.

נוסף על כך, אף שהמפלגות הדתיות הן שמעניקות לגיטימציה לתביעות גרסיביות בסוגיות מגדריות, הן אינן נתקלות בהתנגדות מצד הליכוד, שותפן לקואליציה. מצע הליכוד שומר על תפיסה ליברלית בענייני שוויון מגדרי, אבל בפועל כל חברות הכנסת של הליכוד בקואליציה הנוכחית מרחיקות עצמן מסדר היום הפמיניסטי, וחלקן מתבטאות באופן קבוע נגדו (שניידר, 2023). התבטאויותיהן מסמנות לבוחרי הליכוד ולשותפיו הפוטנציאליים כי למרות חילוניותם של ראשיו, הליכוד שותף לרוח האי־ליברלית שהם מקדמים ולכן הוא שותף מתאים לדרכם הפוליטית. תיאור הפמיניזם כגזענות, בחסותה של זה"כ טלי גוטליב מן הליכוד (ערוץ כנסת, 2022), מציג חזית אחידה שדוחה רעיונות ליברליים ומגייסת גורמים שמרניים ומיוזגניים, דתיים וחילוניים כאחד.

שלא במפתיע, חיזוק המשפחה היהודית הוא המרכיב האידיאולוגי המרכזי שבו נאחזים תומכי הפיכת הנגד המגדרית והאי־ליברליזם היהודי. האידיאולוגיה הפרונטליסטית והדאגה מה"בעיה הדמוגרפית" מאפיינות את ישראל מיום הקמתה ועומדות בבסיס מדיניות הרווחה שלה, שהציבה לה למטרה לשלב נשים בעולם העבודה באופן שיפגע במידה מינימלית ברמת הפריון (ברקוביץ, 2001; Frenkel, 2008). עם זאת, עד השנים האחרונות קשה היה למצוא בשיח הישראלי הלגיטימי קריאה לחזור לחלוקת עבודה מגדרית מסורתית, ובחברה החרדית מתקיים אף חוזה מגדרי נורמטיבי הפוך שבו נשים הן המפרנסות העיקריות (Frenkel & Wasserman, 2020). מול המסורות האלה, ובהתאם לסדר היום האי־ליברלי הגלובלי, הולך וגובר קולן של הקבוצות הקוראות לחיזוק המשפחה היהודית באמצעות חזרה לחוזה מגדרי מסורתי.

כך, במצע של מפלגת הציונות הדתית לקראת בחירות 2022, בפרק העוסק בזהות יהודית, מוגדר "חיזוק ערכי המשפחה" כמטרה מרכזית ומוצג בניגוד לשחיקת מעמד המשפחה "בחסות רוחות פוסטמודרניות". המפלגה מתחייבת לפעול לעידוד ילודה, להקים מסגרות הדרכה להורים, לספק יעוץ זוגי מקצועי ולקדם תוכנית טיפול בתופעת הרווקות המאוחרת (הציונות הדתית, ל"ח, 1). השמירה על מוסד הנישואין והמשפחה מופיעה באותו פרק גם תחת "שמירת הסטטוס קוו" הדתי. חשוב לציין כי מצעי המפלגות אינם מציעים תמיכה בעבודת אימהות, כך שחיזוקה של המשפחה היהודית והגברת הילודה מקבלות כמובן מאליו את צמצום השתתפותן של נשים בעולם העבודה. הרעיון הזה נתמך גם בטענה שנשים וגברים שונים בכישוריהם ולכן יש לשמר את חלוקת העבודה ביניהם (ערוץ הנשים, 2022). גם מפלגת עוצמה יהודית חרתה על דגלה את "ביצור ועידוד מעמדה של

המשפחה היהודית, עידוד ילודה ומאבק בתופעת ההפלות.² נציגה הבכיר של מפלגת נעם, אבי מעוז, טען במפורש ש"התרומה הגדולה ביותר של נשים למדינה היא שהן יינשאו ויגדלו משפחה" ודבריו לא נתקלו בהתנגדות של שותפיו לרשימה. חשוב לציין כי אף שמוסד המשפחה הוא אכן מוסד מרכזי בחשיבה היהודית, עד השנים האחרונות הוא לא עמד במרכז הפוליטיקה של המפלגות הדתיות.

כמו במתווה המאפיין את הונגריה, פולין ורוסיה, גם מפלגת נעם מעידה על עצמה שהיא חותרת "להפסיק את פעילותם של ארגוני הפרוגרס הרדיקלי שחדרו לכלל מערכות המדינה". זיהויה של המשפחה היהודית עם המשפחה ההטרונורמטיבית בולט בפעילותה של נעם, ונקשר להתנגדות לליברליזם תרבותי. בהסכם הקואליציוני של המפלגה עם הליכוד נקבע שהכינוי "הורה 1" ו"הורה 2", המזוהים עם הכרה בריבוי האפשרי של מערכי המשפחה, יבוטל בכל הטפסים הממשלתיים.

בדומה למופעים אי-ליברליים גלובליים אחרים, גם במצע המפלגות ואצל דובריהן נקשרים חיזוק המשפחה והגברת הילודה לסוגיות דמוגרפיות ומקבלים שני ביטויים בולטים: צמצום הזכות להפלות, וצמצום ההגנה מפני אלימות במשפחה.

צמצום הזכות להפלות

צמצום הזכות להפלות בולט במצע כל המפלגות הדתיות. חשוב לציין כי מפלגות דתיות תבעו צמצום מסוים של זכות ההפלה כמעט מיזמו הראשון של החוק המתיר הפסקת היריון בישראל. הסעיף הסוציאלי, המתיר הפלות במקרה של תנאים חברתיים-כלכליים לא הולמים, בוטל ב-1977 בלחץ מפלגת אגודת ישראל, והמפלגות הדתיות היו המתנגדות העיקריות לביטול הוועדות להפסקת היריון לאורך שנות האלפיים. אלא שעד השנים האחרונות נדונה סוגיית ההפלות במונחים דתיים בלבד, ושאיפת המפלגות הייתה לצמצם אותן ולא למנוע אותן כליל. שינוי המגמה ניכר בדבריו של השר בצלאל סמוטריץ', שאמר שהוא "מאוד, אבל מאוד, נגד הפלות. מבחינתי שאף אישה במדינה לא תעשה הפלה, גם לא אם היא בת 17 ולא נשואה" (ערוץ הנשים, 2022). הציונות הדתית ונעם קושרות בין מניעת הפלות ובין ביסוס הרוב היהודי בישראל.

עמדה זו מעניינת במיוחד, מפני שבאופן מסורתי הדת היהודית אינה אוסרת על הפלות ואינה מתייחסת אל העובר כאל יצור חי עד שלבים מאוחרים של ההיריון. למעשה, במסורת היהודית נחשב העובר כאיבר בגופה של האם, ולכן אם הוא מסכן אותה – הצלת חייה חשובה משמירתו. במצע המפלגות, התביעה לצמצום הפלות אינה נשענת על טיעונים דתיים אלא דווקא על טיעונים דמוגרפיים-לאומיים וליברליים לכאורה, המגינים על זכויות העובר בהתאם למתווה שהתפתח בתנועת ההתנגדות להפלות בארצות הברית. בכך היא מסמנת את תהליכי ההידמות של הטעונונים הפוליטיים היהודיים לאלה המבוססים על מסורות קתוליות ואונגליסטיות.

2 כך לפי מצע המפלגה המופיע באתר התמיכה הלא-רשמי שכותרתו "עוצמה יהודית למען עם ישראל וארצו היחידה".

צמצום ההגנה על נשים מפני אלימות במשפחה

סוגיית האלימות המגדרית והאלימות במשפחה זוכה לאזכור במצעי המפלגות הדתיות, אלא שזהו אזכור על דרך השלילה. המפלגות מתחייבות למנוע את אשורר אמנת איסטנבול למניעת אלימות מגדרית ואלימות במשפחה (ההתחייבות הזאת באה לידי ביטוי בהסכם הקואליציוני בין הציונות הדתית לליכוד). ברוח הרטוריקה האי־ליברלית ובהדהוד של חרדת הסטטוס והזעם הגברי, מצע הציונות הדתית מתמקד במניעת תלונות שווא על אלימות במשפחה במטרה לשמור על מוסד המשפחה היהודי. מצעה של הציונות הדתית מתמקד בשני עניינים רלוונטיים לסוגיות מגדריות: "קביעת רף מזונות לפי יחס הכנסות ולפי חלוקת זמני השהות בין ההורים [...] בהתאם לעקרונות שנקבעו בפסיקת בית המשפט העליון" ו"טיפול בתלונות שווא בין בני זוג", וטוען שמרבית תלונות השווא מופנות נגד גברים (הציונות הדתית, ל"ת). סדר יום זה מהדהד במפורש את סדר היום האי־ליברלי הגלובלי ואינו ניוון מסדר יום יהודי דתי מסורתי, שכן לפי הדין היהודי מזונות הילדים הם באחריות האב, ואילו המפלגה מקדמת כאן פעולה על פי החלטת בג"ץ ובניגוד למקובל בבתי הדין הרבניים. גם להגנה על חסרי ישע מפני אלימות אפשר למצוא מקורות יהודיים, אך מצע המפלגה אינו עושה זאת. במקום זאת, ובהתאם לשיח האי־ליברלי, מפלגת הציונות הדתית מנגידה בין הגנה על נשים ובין קדושת המשפחה, ומצדיקה את התנגדותה למניעת אלימות מגדרית בהתנגדות כללית למה שהיא מכנה "הטרלול הפרוגרסיבי" (ערוץ הנשים, 2022).

סיכום

הדיון במשבר החברתי והפוליטי המאפיין את ישראל ב־2023 מתמקד בעיקר בפגיעה במערכת המשפט. אולם אף שמערכת המשפט ממלאת תפקיד חשוב בהגנה על שוויון ועל חופש מגדרי, הפגיעה בנשים חורגת מגבולות הפגיעה במערכת המשפט, והיא ממחישה כי מה שהממשלה מבקשת לקדם הוא שינוי חברתי ותרבותי עמוק. בניגוד להנחה שזהו שינוי מקומי במהותו, המאמר מציג את המשבר כביטוי בעל מאפיינים מקומיים של אי־ליברליזם, שמתפשט גלובלית כאידיאולוגיה וכארגז כלים תרבותי. לטענתי, "הפיכת הנגד המגדרית", שהיא חלק בלתי נפרד מהמהלך האי־ליברלי השלם המתרחש בישראל, אינה תוצר "טבעי" של התחזקות המפלגות הדתיות בקואליציה הנוכחית. במקום זאת אני מציעה לראות בהתנגדות לפמיניזם ולרעיונות של שוויון וחירות מגדריים מרכיב מרכזי בביסוס הלגיטימציה לפרויקט האי־ליברלי הגלובלי, ויצירה קונטינגנטית מקומית ששוזרת יחדיו הצדקות תיאולוגיות יהודיות ודפוסי מדיניות המשוקעים בשיח נוצרי שהתפתח בקואליציות אי־ליברליות מקומיות בארצות הברית, בהונגריה, בפולין וברוסיה. זוהי תוכנה חשובה, מפני שהזיהוי המוחלט בין הפרויקט האי־ליברלי ובין תיאולוגיה יהודית ותפיסתו כמובן מאליו הופכים את המאבק בהיבטיו המגדריים של השינוי המשטרי למאבק של חילונים מול דתיים. אתגור "טבעיותו" של הזיהוי בין זהות דתית לעמדה אי־ליברלית יחזק את כוחם של גורמים דתיים־ליברליים להתנגד להפיכה המשטרית ולערער על ביטוייה המגדריים מתוך עמדה דתית.

מקורות

- אייל, נדב. (2023, 27 בפברואר). זה קטע חשוב. רוטמן מדבר על דמוקרטיה לא ליברלית, שזו בדיוק השפה של ויקטור אורבן – ומגבה את השינוי ההונגרי [ציוץ]. Twitter. אלקלעי, אלה, וג׳ייל שורש. (2023, 24 בינואר). מזיק לפריון: אבי שמחון אינו ראוי לעמוד בראש המועצה הלאומית לכלכלה. דהימרקר.
- אסד, טלאל. (2010). כינון החילוניות: נצרות, איסלם, מודרניות (בתרגום זהר כוכבי). רסלינג. בליבר, אטיין. (2004). האם קיימת גזענות חדשה? תיאוריה וביקורת, 24, 73–83.
- ברקוביץ, ניצה. (2001). אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל. בתוך יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), ישראל מחברה מגויסת לחברה אזרחית? (עמ' 206–243). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הציונות הדתית. (ל"ת1). מצע המפלגה – זהות יהודית.
- הציונות הדתית. (ל"ת2). מצע המפלגה – ערכי משפחה: רפורמה בדיני המשפחה. לוק, ג'ון. (1990). איגרות על הסובלנות (בתרגום יורם ברונובסקי). מאגנס.
- ערוץ הנשים. (2022, 3 בנובמבר). יבורך הפרי: אספנו לכן את המשפטים שסמוטריץ' אמר על נשים. מאקו.
- ערוץ כנסת. (2022, 28 בדצמבר). פמיניזם זה הדבר הכי קרוב לגזענות בחברה תרבותית בימנו – כך אמר ד"ר גדי טאוב בכנס שערכה ח"כ טלי גוטליב [וידאו]. YouTube.
- פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה. (2023, 19 בפברואר). הפגיעה בזכויות נשים בעקבות השינויים המשטריים (נייר עמדה 11).
- קזין, ארנה. (2023, 6 בפברואר). מה ששמעתן: טאוב מסביר על פמיניזם. העוקץ.
- שניידר, טל. (2023, 12 בפברואר). שתיקת השרות. זמן ישראל.
- Alidadi, Katayoun. (2012). *Religious diversity and secular models in Europe: Innovative approaches to law and policy* [European policy brief]. European Commission.
- Brown, Wendy. (2006). American nightmare: Neoliberalism, neoconservatism, and de-democratization. *Political Theory*, 34(6), 690–714.
- Frenkel, Michal. (2008). Reprogramming femininity? The construction of gender identities in the Israeli hi-tech industry between global and local gender orders. *Gender, Work & Organization*, 15(4), 352–374.
- Frenkel, Michal, & Varda Wasserman. (2020). With God on their side: Gender–Religiosity intersectionality and women's workforce integration. *Gender & Society*, 34(5), 818–843.
- Fukuyama, Francis. (1989). The end of history? *The National Interest*, 16, 3–18.
- Snyder, Jake. (2021). Is there a coherent ideology of illiberal modernity, and is it a source of soft power? In Burcu Baykurt & Victoria de Grazia (Eds.), *Soft-Power internationalism* (pp. 274–300). Columbia University Press.
- Gidron, Noam, & Peter Hall. (2017). The politics of social status: Economic and cultural roots of the populist right. *The British Journal of Sociology*, 68(S1), 57–84.

- Grzebalska, Weronika, & Andrea Petó. (2018). The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. *Women's Studies International Forum*, 68, 164–172.
- Hetherington, Philippa, & Glenda Sluga. (2020). Liberal and illiberal internationalisms. *Journal of World History*, 31(1), 1–9.
- Hochschild, Arlie R. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*. The New Press.
- Holzleithner, Elizabeth. (2022). Reactionary gender constructions in illiberal political thinking. *Politics and Governance*, 10(4), 6–15.
- Kimmel, Michael. (2013). *Angry white men: American masculinity at the end of an era*. Bold Type Books.
- Laruelle, Marlene. (2022). Illiberalism: A conceptual introduction. *East European Politics*, 38(2), 303–327.
- Müller, Jan-Werner. (2017). *What is populism?* Penguin.
- Pető, Andrea. (2021). Gender and illiberalism. In András Sajó, Renáta Uitz, & Stephen Holmes (Eds.), *Routledge handbook of illiberalism* (pp. 313–325). Routledge.
- Sajó, András, Renáta Uitz, & Stephen Holmes (Eds.). (2021). *Routledge handbook of illiberalism*. Routledge.
- Sitzmann, Traci, & Elizabeth Campbell. (2021). The hidden cost of prayer: Religiosity and the gender wage gap. *Academy of Management Journal*, 64(4), 1016–1048.
- Vormann, Boris, & Michael D. Weinman (Eds.). (2020). *The emergence of illiberalism: Understanding a global phenomenon*. Routledge.
- Zakaria, Fareed. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22–43.

החלק שאין לו חלק: מבט פוסט-ליברלי על המשבר הנוכחי

אריקה וייס*

תקציר. הבעיה שמציבות הרפורמות המשפטיות המוצעות כעת בישראל איננה ליברליזם בלתי מספק, אלא ליברליזם שאינו עומד במשימת תיקונה של החברה הישראלית משום שהוא מדיר ואתנוצנטרי. רבים מפקפקים כיום במשמעותיותו ובעמידותו של המושג "ישראל", בהתחשב בהבדלים העמוקים בין סוגי החזון החברתי של אזרחיה. במשבר זה אכן יש לטפל; אבל יש המבקשים פשוט לבטל את הרפורמות המוצעות, בלי להתייחס לתנאים שיצרו אותן. צעד כזה, במקרה הטוב, "יקנה" את המתנגדים להן למשך כמה שנים ורק ישהה מעט את ההתנגשות הגדולה. אני מציעה לחפש תהליך אינקלוסיבי נועז יותר, שיבטיח לכולם מקום ליד השולחן.

אנו ניצבים כיום בפני משבר שלא היה כמותו בישראל. דומה שזהו משבר חוקי או חוקתי, אך זהו גם משבר חברתי, שמתנגדי הרפורמות המשפטיות מסגרו אותו כהגנה על הדמוקרטיה הליברלית. אלא שהליברליזם מצוי במשבר בכל העולם (Manent, 2014), כידוע, והרגע שבו אנו מצויים אינו ייחודי בהיסטוריה. במחצית השנייה של המאה ה-20, חלקים נכבדים של העולם היוו יעד לפדגוגיה מערבית שעניינה אזרחות דמוקרטית ליברלית. תושבי ברית המועצות לשעבר (Dzenovska, 2018; Matza, 2009), הודו (Cody, 2009; Hull, 2010), עיראק ואפגניסטן שאחרי המלחמות (Ahmad et al., 2012; Osman, 2009; Soudriette, 2003), ותושביהן של מדינות ערביות רבות (Boutieri, 2018) "הוכשרו" לאזרחות ולחברה אזרחית אוטונומית, אחראית וסובלנית. לקראת סוף המאה, חוגי מדיניות מרכזיים אף הצהירו על "קץ ההיסטוריה" בטענה שהעולם כולו עומד להפוך לדמוקרטיה מערבית ליברלית, בהיותה צורת השלטון הטובה ביותר האפשרית (Fukuyama, 1989). תפיסת "קץ ההיסטוריה" הניאו-וילסונית של ממשל קלינטון, של מנהיגים אירופיים ושל בעלי עניין כלכלי שהחזיקו בדעות דומות ייצגה פרויקט גדול של הקניית תרבות (Graebner, 2000). היא הציגה חזון מיליוריטי התפתחותי של "שחרור באמצעות קדמה חילונית", שוב קין (Keane, 2013, p. 160) מכנה אותו "הנרטיב המוסרי של המודרניות", בהתייחסו לכך שמודרניות אינה תיאור ניטרלי של שינוי אלא תיאור במסגרת של ראייה נורמטיבית, טעונת ערכים ורוויית תשוקה של ההיסטוריה. המוסריות הליברלית של ההיסטוריה מניחה שמודרניות היא הסיפור של שחרור האנושות מדת, כללים ומסורות שחותרים תחת החופש אגב ציפייה שבשתיקה לאזרחות נאותה: "הסובייקט האוטולוגי"

* ד"ר אריקה וייס, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

(autological) (Povinelli, 2011). כך, הליברליזם מתייג אנשים מסוימים כ"מודרניים", ואילו האחרים מאיימים "לגרור אותנו אחורה" (Keane, 2013, p. 160), משפט שאני שומעת כיום תדיר מפי ליברלים ישראלים, ולא בפעם הראשונה (Dalsheim, 2013). אך את החזון הליברלי הזה של "קץ ההיסטוריה" דחו בתוקף אוכלוסיות רבות ששימשו מטרה לפדגוגיה הליברלית המערבית, וגם רבים אחרים מקרב החברות הליברליות (Mahmood, 2011; Milbank & Pabst, 2016). בית המשפט העליון היה עד כה המוסד הנאמן ביותר ליישום של חלום הדמוקרטיה הליברלית נוסח אירופה בחברה הישראלית, אך הגידול במספרן של קבוצות לא ליברליות והעלייה בכוחן הפוליטי מאיימים יותר ויותר על החזון הזה (Mautner, 2011). מכאן המשבר הנוכחי.

הרפורמות המשפטיות שואפות לשנות מן היסוד את החוזה החברתי המובלע של החברה הישראלית. להלן אטען שהבעיה אינה נעוצה בהיעדר ליברליזם מספיק, אלא בכך שאין ביכולתו של הליברליזם לתקן את החברה הישראלית משום שהוא מדיר ואתנוצנטרי. אין בו סובלנות למה שחורג מהתרבות הליברלית המרכזית, והוא נותן עדיפות לנורמות תרבותיות ולערכים מערביים חילוניים ומפקח על האחרים (Asad, 2011; Povinelli, 2002). לטענתי, זו הסיבה לכך שהליברליזם אינו יכול ליישם רבים מהערכים שהשמאל טוען לקידומם, כגון קבלת השונה ואינקלוסיביות, ועל השמאל לנטוש את מעוזו הליברלי כדי להגשים את הערכים האלה. אף שהפוסט-ליברליזם בהחלט אינו עמדה "שמאלנית" בלעדית, אימוצו יאפשר לשמאל לסגל לעצמו עמדה אותנטית הרבה יותר, כזאת שלא תידרוש ממנו לסכן את מחויבותו לשונות בשל היגיון ליברלי של סגירות והתגוננות תרבותית. באותה מידה, כאנשי אקדמיה עלינו להיענות לקריאה "להניח לאנתרופולוגיה [או לסוציולוגיה] לעלות באש", לזנוח את הנחותיה הליברליות ולהכיר בכך שכדי לשחרר את הדיסציפלינה, הליברליזם חייב להישאר מאחור (Jobson, 2020).

במאמר זה אשאף לחקור את הגילויים השונים של חוויית האזרחות הישראלית ואת התפקיד שמילאו בתי המשפט בעיצובה. אבדוק איך נראים בתי המשפט, מוסדות מדינה אחרים והרפורמות המשפטיות בעיני הקהילות שבהן אעסוק, ובכלל זה הקהילות התומכות ברפורמות המשפטיות, ואבחן את הביקורת של אותן נקודות מבט נגד ההיגיון הליברלי. אסכם בקביעה שההתנגדות לרפורמות החוק המוצעות אינה צריכה לכלול הגנה על בג"ץ או על מורשתו. תחת זאת, עליה להכיר בטענות שמעלים אלה החווים את עצמם כ"אזרחים סוג ב" ולהכיר בצורך ברפורמות, אם כי לאו דווקא באלה המוצעות.

מדוע הדבר קורה? מה רוצים תומכי הרפורמות?

תומכי הרפורמות טוענים שהמערכת המשפטית מייצגת כיום מיעוט אליטיסטי ליברלי ושהיא מפלה לרעה אנשים שאינם משתייכים אליו. מתנגדיה טוענים שבית המשפט העליון והמערכת המשפטית הקיימת מגינים על כולם. בתשובה לטענות המנוגדות האלה, ברצוני להעלות כמה שאלות: האם המצב היה שפיר לפני המשבר הנוכחי? האם מערכת המשפט שירתה את כולם? איזה סוג של דמוקרטיה משרתת כיום המערכת המשפטית של ישראל? על איזה בסיס מקודמות הרפורמות, ומה יהיה האפקט הפוליטי שלהן? אם בית המשפט העליון מגן על כולנו, מדוע אנשים תומכים ברפורמות המשפטיות?

הדת ובתי המשפט הישראליים

במאמר שפרסמתי רק לפני שנה בדקתי כיצד מתמודדת מערכת המשפט הישראלית עם האמונה הדתית של אזרחיה (Weiss, 2022). המאמר מראה שחלק מהאזרחים מצפים שהמדינה תמצא מענה לעוללות שנעשו בתחום הרוחני, הכולל בעיניהם גם סוגיות של נשיאה באחריות ובאשמה. אלא שמערכות החוק הפלילי והאזרחי של ישראל הן חילוניות בעיקרן (Mautner, 2011, 2016) ואינן מורגלות בטיפול בתביעות מסוג זה. המאמר בחן שלושה מקרים. הראשון היה עבודה אתנוגרפית עם עובדים סוציאליים חרדים המנסים לקבל הכרה חוקית באלימות רוחנית, התעללות בתוך המשפחה. המקרה השני היה ניתוח המענה החוקי שניתן לקללת פולסא דנורא שהושתה על רבין. בשני המקרים נמנעה המדינה מלהציע הגנה בפני עוול רוחני או לעסוק בדבר ישירות בבית המשפט. במערכת משפט חילונית אמנם אין בכך תמה, אבל האוכלוסיות הדתיות חשו נטושות במקרים האלה משום שלא הייתה הכרה בהיגיון ובחוקיות שלהן. המקרים הללו העלו שאלות כבדות משקל באשר לשוויון בפני החוק כאשר מדובר באזרחים שהדרך שבה הם מבינים צדק נוגעת לעולם הרוח, אף שהחוק אינו מספק זאת. טענתי שם שהטיפול החוקי באמונה רוחנית מתקיים – פוליטית וחברתית – מעבר לתחום המשפטי, ומשפיע לרעה על איכות החוויה הדמוקרטית בקרב אוכלוסיות דתיות. במילים אחרות, החוויה הדמוקרטית של אוכלוסיות דתיות נפגעת כאשר מערכת המשפט מתעלמת מאמונותיהן הדתיות.

אפשר לטעון אפוא שהטיפול בתביעות כאלה נתקל במכשולים רציניים, ובהם הערכתן של טענות ראייתיות ששופטים חילונים אינם ערוכים לקראתן. עם זאת, המקרה השלישי נגע למפלגה החרדית המזרחית ש"ס, שנקטה כמה פעולות תעמולה שהיה להן כוח משיכה בעולם הרוחני – הפיצה קמעות, הבטיחה אות בספר תורה חדש ועוד. בניגוד לשני המקרים הראשונים, שבהם המדינה נמנעה מלעסוק בתכנים דתיים, במקרה של ש"ס ועדת הבחירות המרכזית עסקה ישירות בעולם הרוחני והטילה על ש"ס מגבלות. החלטתה סיפקה הזדמנות לניתוח מעמיק של דעות יהודיות דתיות בעניין המשמעות הרוחנית של קבלת אות בספר תורה, בחנה ציטוטים של רבנים מובילים, ומצאה שיש להתייחס למתנה מהסוג הזה כאל קמע רוחני. ראוי לציין שהמקרה שבו המדינה החליטה להתערב, להטיל סנקציות ולהתייחס ברצינות לעולם הרוח היה זה שבו המגזר הדתי נתפס כאילו קיבל הטבות שלא הגיעו לו ונחשב איום בעיני המפלגות הפוליטיות החילוניות. בניגוד למקרים הקודמים, בתי המשפט הוכיחו שהם בהחלט מסוגלים לעסוק בהיגיון דתי כאשר יש להם מניעים טובים לעשות זאת (כדי להטיל סנקציות).

הפלסטינים ומערכת המשפט הישראלית

רבים מציינים שהאוכלוסייה הפלסטינית בישראל תהיה "הראשונה שתסבול", ולמרות זאת הפלסטינים לא הצטרפו בהמוניהם לאופוזיציה. בשיחות שקיימתי בשבועות האחרונים עם פלסטינים, חלקם ידידים וחלקם שותפים לעבודת שדה, רבים היו בדעה שהמשבר החדש אינו שונה איכותית ממשבר האזרחות שהם חווים כל חייהם (Jamal, 2007). רובם מתנגדים לרפורמות המוצעות, אבל רבים מהם חשים שמערכת המשפט הישראלית מעולם לא הגנה עליהם. ואכן, אחת הבעיות הכואבות ביותר עבור אזרחי ישראל הפלסטינים היא

השיעור המרקייע שחקים של מקרי רצח ואלימות קיצונית בקהילותיהם, והימנעותה של המדינה מלעסוק בכך (ג'אבר, 2020). לדידם של רבים מהקהילות והיישובים הפלסטיניים, אין חוק בישראל. מה משמעות הדבר לנוכח הטענה ששינוי מערכת המשפט יסכן את המיעוטים ואת זכויותיהם? מה נוכל לומר על בית המשפט העליון בהקשר הספציפי הזה? אזרחים פלסטינים ראו שוב ושוב את בית המשפט העליון משתמש בכוח החוק כדי להעניק לגיטימציה לשליטה על מחצית מהאוכלוסייה הפלסטינית באמצעות ממשל צבאי (Berda, 2017). הסרט שלטון החוק הראה כיצד בית המשפט העליון של ישראל פיקח על החוק הצבאי בטריטוריות הפלסטיניות והחיל עליו ביקורת שיפוטית, ובכך אפשר שליטה על עם אחר – גם באמצעות שיטות שנחשבות בלתי דמוקרטיות, ובהן מדיניות המעצרים המנהליים של ישראל. יתר על כן, גם אזרחי ישראל הפלסטינים אינם זוכים לטיפול שוויוני בפני החוק. יעל ברדה (Berda, 2022) הראתה כיצד ישראל ומדינות פוסט-קולוניאליות אחרות משתמשות בהיגיון ובפוליטיקה שעברו אליהן בירושה כדי לסווג אזרחים כ"נאמנים" או כ"חשודים", ומעצבות כך באופן דרמטי חוויות אזרחות שונות בקבוצות שונות. ההתעלמות של מערכת המשפט לא סייעה להעניק לפלסטינים בישראל חוויית אזרחות משמעותית, ולא הגנה על אחיהם הפלסטינים מעבר לקו הירוק.

תחושת הדיכוי התרבותי בידי מערכת המשפט הישראלית עלתה במפגשי מחקר שערכתי עם פלסטינים אזרחי ישראל. במקרה אחד נכחתי בפגישה של עשרה עורכי דין פלסטינים מובילים שעבדו בבית הדין השרעי בטייבה. הפגישה נערכה במשרדי לשכת עורכי הדין הישראלית בעיר, ואחד הנושאים העיקריים בין הסוגיות שונות שנדונו בה היה תפקיד בית המשפט העליון. הנוכחים העלו תלונות קשות על האופן שבו בית המשפט העליון תוקף בעקביות את מערכת המשפט השרעית ומחליש אותה ואת סמכותה בקהילה, כשהוא מתעלם מפסקי הדין שלה ומתחיל את ההליך המשפטי מראשיתו. ברבים מאותם מקרים, לדידם, פסיקות בית המשפט העליון הקובעות כי מערכת המשפט השרעית אינה הולמת הן שרירותיות ומכוונות להעניש. במקרים של משמורת, למשל, חוקי השריעה מעדיפים להשאיר את הילדים בחזקת האם עד גיל שבע או תשע, ואחר כך מקבל האב עדיפות. בחוק האזרחי הישראלי יש לאם עדיפות עד גיל שש, ולאחר מכן יש לאם ולאב חזקה זהה על הילדים. בית המשפט העליון ביטל במקרים רבים את פסקי הדין של בית הדין השרעי על בסיס הבחנות שוליות כאלה, ועורכי הדין המוסלמים תפסו זאת כאימפריאליזם תרבותי מכוון מצד בית המשפט העליון, הפועל לטובת נורמות התרבות החילונית היהודיות, וכניסיון מפורש לערער את מקורות הסמכות המסורתיים של הקהילה הפלסטינית. הדבר מדגים כיצד ההיגיון הליברלי מתייג קהילות כפתולוגיות וכזקוקות לפיקוח מוסרי כאשר הן אינן מציינות לנורמות התרבות של החברה החילונית הליברלית.

תומכי הרפורמות

מה נוכל להבין לגבי רגשותיהם של אלה התומכים ברפורמות? כדי לעמוד על המתרחש עלינו להבין מדוע המאמץ לבצע רפורמות משפטיות מצא קרקע פורייה בקרב מגזרים נרחבים בחברה (מבחינתי, ההנחה שהדבר נובע ממודעות כוזבת לעולם אינה עומדת על הפרק).

דנה אלכסנדר מצביעה על כך שחוקתנות זכויות (rights constitutionalism) ושיח זכויות נחווים לא אחת כהמעטה בערך הזהות הקולקטיבית וכהחלשת גבולותיה, והדבר בא לידי ביטוי לא פעם בשיח לאומני. אלכסנדר מציינת שרוב ההסברים למשבר החוקתנות הליברלית מצביעים על גורמים מבניים, ובכלל זה גורמים חברתיים, פוליטיים וכלכליים, בניסיון להסביר מדוע קבוצות אוכלוסייה רחבות אינן תומכות בשיח מבוסס זכויות. גם בגיליון זה מוסברת התמיכה ברפורמות המשפטיות באופן מבני. אך מחקרה של אלכסנדר מראה שלהתנגדות לחוקתנות זכויות יש היבט אתי בעליל, שיש לתת עליו את הדעת כדי לזכות בתמיכתן הפוליטית של אוכלוסיות המבקשות מענה לדרישתן להשתייך (Alexander, 2022). מחקר זה מהדהד מחקר שלי ושל עמיתי ניסים מזרחי, המראה ששיח ליברלי מבוסס זכויות מאיים לא אחת על הראייה העצמית של קבוצות הנוטות לקולקטיביזם (Mizrachi, 2020; Mizrachi & Weiss, 2016). מכאן שהביקורת נגד בג"ץ מבוססת על הבדלי ערכים ועל הבנה אתית שונה של אזרחות, ושיפור סוציו-אקונומי לא יגרום לה להיעלם.

ואכן, אין מחסור בטקסטים תרבותיים נפוצים שעוסקים בטענות הקשות העומדות מאחורי התמיכה ברפורמות המשפטיות. ברשתות מופץ סרטון וידיאו פופולרי, מערכון שכותרתו "אהרון ברק, מצאנו שופט מזרחי לבית המשפט העליון". הסרטון לועג לגישה הפטרונית והמדירה של השופטים האשכנזים המתייחסים אל שופט מזרחי כאל ילד קטן. מלבד הטענה שייצוג מזרחים בבית המשפט הוא ייצוג חסר, הסרטון טוען גם שיישום החוק וניהולו מוטים ואירוצנטריים, בדומה לטענותיו של טלאאל אסד נגד החילוניות (Asad, 2003). אלפי תגובות ולייקים תומכים בטענות לאפליה תרבותית במערכת המשפט. הדבר מהדהד את תגובת הקהילה המזרחית הדתית לקביעתו של בית המשפט העליון כי אריה דרעי פסול מלכהן כשר. הסוציולוג המוביל של הקהילה החרדית המזרחית, ניסים ליאון, סיפר לי שהקהילה, שחשה זה זמן רב כי אינה מיוצגת כהלכה ואינה מובנת בחברה החילונית (Leon, 2011), נעלבה ונפגעה עמוקות מהפסיקה. דרעי נפסל בעילת "סבירות", מושג שיש לו מטען תרבותי כבד, והקהילה תפסה זאת כמחווה נוספת של התנשאות כלפיה, אף שבחרה בדרעי כנציגה הדמוקרטי מתוך מודעות מלאה להרשעותיו בעבר.

המחלוקת האידיאולוגית בין תמיכה ברפורמות ובין התנגדות להן מתקשרת במידה רבה להבדלים אתניים ודתיים, ועובדה זו היא הפיל שבחדר מבחינת הזרם המרכזי של המתנגדים לרפורמות. האם היא יכולה להסביר מדוע קבוצות שדחוקות לשוליים תומכות ברפורמות או מסרבות להצטרף לתנועת ההתנגדות, בלי להיתלות בטענות של תודעה כוזבת או בהסברים מבניים המכחישים את סוכנותן המוסרית? איזה מענה מוסרי יש לתנועת ההתנגדות לטענות בדבר "ישראל השנייה"? גם אם יש מי שמכירים באופי ההומוגני של תנועת המחאה ואף מצטערים עליו, מעטים נדרשים ישירות לסיבותיו, והוא בהחלט אינו חלק מהמצע הציבורי של התנועה ומסריה. היא אינה מציעה כל תוכנית להתקדמות, להוציא רמזים על חינוך מחדש בתחום האזרחות לאותן קבוצות.

רמי קפלן ואילון טוהר טוענים, במאמרם בגיליון זה, שהאליטה הליברלית אינה קיימת משום שהיא קבוצת מיעוט, נמצאת באפוזיציה, ואינה שולטת במרכז הכוח העיקריים. אך אנו, כסוציולוגים ואנתרופולוגים, יודעים שמוסדות מדינה וציבור ממשכים להחזיק בחשיבה הגמונית שלטונית זמן רב אחרי שאלה שהקימו אותם איבדו את כוחם (Berda, 2022). יתר על כן, להון כלכלי ותרבותי יש תפקיד חשוב בחיים הפוליטיים

והחברתיים. ואנו יודעים גם ששליטה פוליטית אינה מיתרגמת ישירות לשוויון חברתי או לתחושת השתייכות ואינקלוסיביות משמעותית בפוליטיקה הלאומית, בדיוק כפי שבחירתו של ברק אובמה לא שמה קץ לגזענות באמריקה (López, 2010; Ledwidge et al., 2013). דרישתם של הליברלים להפשטה של העצמי ולניטרליות של זהות כתנאי לאזרחות נאותה היא, למעשה, אחד מאמצעי ההדרה שלהם (Cody, 2015).

מתנגדי הרפורמות

המתנגדים לרפורמות מאששים לא פעם את ההאשמות האלה בלי שיתכוונו לכך. לאחוסלים, החשים שהמדינה שייכת להם, יש נרטיב שכיח אחד שגורס כי המדינה "נגנבת" על ידי מי שאינם בעליה החוקיים. עולות גם טענות מיליטריסטיות מובהקות (למשל של "אחים לנשק") מצד אנשים שמשמשים בשירות הצבאי שלהם כבהצדקה לכוח פוליטי ולמסגור רפובליקני (ראו מאמריהם של יפעת גוטמן ואורי שורץ בגיליון זה). ידוע שהתנגדות המתנהלת מתוך שיח מיליטריסטי ורפובליקני עלולה להשיב ערכים אלו על כנם (Helman, 2001; Weiss, 2014).

מאפייניהם האתניים והדתיים של תומכי הרפורמות המשפטיות ומתנגדיהן מוסיפים לנרטיב הזה עוד משמעות. לדוגמה, בפייסבוק מופץ פוסט טיפוסי שאין צורך לפרש את הרמיזות הדמוגרפיות שלו כדי להבין אותן:

סבא שלי בן ה-99 עדיין חי וצלול ממקימי קיבוץ כפר בלום, אמר היום לאמא שלי... "בשביל מה? בשביל מה נלחמתי בקדחת ואיבדתי חברים, בשביל מה שכלתי חתן במלחמת יום כיפור! בשביל מה? בשביל שתבוא קבוצה של פרחחים, כלומניקים ותרסק את המדינה שאני וחברי הרגנו את עצמנו בשביל להקים?"

מובע כאן הרעיון שהמדינה שייכת לחלק מהאזרחים, במיוחד למייסדיה היהודים או הוותיקים ולחיילים הקרביים, יותר מאשר ליהודים שהגיעו מאוחר יותר או לאוכלוסייה הפלסטינית הילידית שנכחה כאן קודם לכן. שיח כזה אינו ייחודי לישראל, ואפשר לשמוע אותו במקומות רבים ובהם גם ארצות הברית, למשל במוטו *Make America Great Again*. כאן ושם מופיעים רמזים אתניים ומגדריים משמעותיים לטענה שאת המדינה "גונבות" קבוצות אתניות נבדלות שזה מקרוב באו, לא הקריבו די, והתעלמו מההיסטוריה של ההתיישבות הלבנה.

אם כן, מדוע העמדה ה"פרוגרסיבית" נראית כה ריאקציונית ושמרנית? אפשר למצוא את התשובה במחקר המקיף שערכה אליזבת פובינלי על הממשל הליברלי המושת על קבוצות מיעוט לא ליברליות, במקרה שלה האוסטרלים האבוריגינים (Povinelli, 2011). פובינלי מפתחת תפיסה שהיא מכנה "החלק שאין לו חלק" כדי לתאר את מצבן של קבוצות לא ליברליות שנתונות תחת ממשל ליברלי. היא מזהה בממשל הליברלי המאוחר מאפיינים של היעדר קוהרנטיות וסקיזופרניה, הלכודה בין הכרה תרבותית (רבותיות) ובין התגוננות ליברלית (הגנה על העקרונות הליברליים של המערב) (Povinelli, 2011). תחילה המשטור והפוליטיקה של הממשלות האלה תומכים באותן קהילות (באמצעות פוליטיקה פרוגרסיבית המקדמת שוויון אתני ואינקלוסיביות), ובהמשך הם תוקפים את זכויותיהן ואת ערכי המסורת שלהן (כשכל פרט בתרבות שלהן – מזון, מוזיקה, אמנות עממית –

נתפס כמסוכן ולא מודרני דיו, אלא אם טוהר וצומצם עד כדי הפיכתו למסורת בלתי מזיקה). מחקרה של פובינלי מצטרף לשורה ארוכה של עבודות המזהות את הסתירות שבין הטענות לפוליטיקה ליברלית (שוויון, אינקלוסיביות) ובין יישומן בפועל (אינקלוסיביות מוגבלת והתננייה בהליכה בתלם התרבותי) (Dalsheim, 2013; Kowal, 2008).

האם נוכל להיחלץ מהמשבר?

אני סבורה שהרפורמות המשפטיות שמציגים כיום יריב לזין והקואליציה השלטת מאיימות על הדמוקרטיה ועלולות לסכן חירויות רבות שאנו נהנים מהן כיום, ובכללן החירות האקדמית. אבל הצעד הראשון הנדרש כדי להיחלץ מהמשבר הוא להכיר בכאב ובתחושת העוול, ובלגיטימיות של אלה. תהליכי הקיטוב הפוליטי שאנו חווים גולשים אל מעבר לגבולות ישראל (Carothers & O'Donohue, 2019). ההתבדחות כביכול על התפצלות לשלוש מדינות, חילונית, דתית ופלסטינית, משקפת את המצב העגום ואת הספקות העולים לגבי הסיכוי שהמושג "ישראל" יחזיק מעמד מכל בחינה שהיא בהינתן ההבדלים התהומיים בחזון החברתי של אזרחיה.

רבים ממתנגדי הרפורמות רוצים פשוט להחזיר את הזמן לאחור. פתרון כזה יהיה זמני, ובמקרה הטוב יעניק לאופוזיציה כשנתיים שבהן תנסה לטאטא את ההתנגשות החמורה הזאת אל מתחת לשטיח. עלינו לשאוף לתהליך אינקלוסיבי רדיקלי יותר שיפנה מקום לכולם ליד השולחן, ולא לחזור לבתי משפט בעלי עבר של ייצוגיות בלתי קבילה ושיפוט שתוצאותיו בעייתיות מאוד. ההבדלים הניכרים באונטולוגיה ובראיית העולם בישראל אינם עתידיים להיעלם בקרוב. אנו זקוקים לאופק פוליטי חדש ומרחיק לכת שיעסוק בהבדלים העמוקים שבקרבנו, אופק שיקרא תיגר על החלוקה לימין ולשמאל במקום להישען על אידיאולוגיה שמטרתה לצמצם את ההבדלים לכדי שיח רדוד. אין ביכולתי להציע תחליף מלא לליברליזם הפוליטי, פילוסופיה שפותחה על ידי המוחות המבריקים ביותר לאורך כמה מאות שנים. אך אני יכולה להצביע על מפעלים חברתיים שעשויים לפרוץ את הנורמות הליברליות בישראל, וראוי לנסות וליישם אותם בזירה הציבורית באופן אינקלוסיבי יותר. הארגונים "שיח שלום" (שהנשיא הרצוג גייס את תמיכתו ברגע נואש זה), "שחרית" ו"הפורום להסכמה אזרחית" מנסים כל אחד בתורו לפנות מקום לקבוצות שונות ליד השולחן כדי שיביאו אל השיח דעות מנוגדות מאוד, בתנאיהן שלהן וללא אג'נדות פדגוגיות מתרבות או דרישות קדם פוליטיות. לכל אחד מאותם ארגונים יש פילוסופיה שונה, אך כולם מעודדים אנשים לבוא אל התהליך הדמוקרטי "כפי שהם". בניגוד לחשיבה הציבורית הליברלית, שהתברר כי היא מבוססת על הנחות אירוצנטריות בכל הנוגע לתקשורת ולמוסר (Chatterjee, 2004; Cody, 2015; Keane, 2002; Mazzarella, 2010), הם שואפים להגדיר מחדש את מושג הזירה הציבורית והחשיבה הציבורית – דהיינו איך לא להסכים "כראוי" – ולעשות אותו אינקלוסיבי יותר. המאמצים לתקן את ההטיה הליברלית ניכרים בשטחים רבים. עם הבולטים שבהם נמנים ההפשטה של העצמי לעומת החוויות הנסתרות של היררכיה מעמדית, קולוניאלית ומגדרית (המכונה לפעמים "קהלי נגד", counter publics), מודלים של אישיות ליברלית לעומת טענות אונטולוגיות ואפיסטמולוגיות שונות, והטיות תקשורתיות של הליברליזם לעומת אידיאולוגיות לשוניות אלטרנטיביות.

ומה עלינו לעשות כאקדמאים?

העולם אינו עובר חילון, והדמוקרטיה הליברלית איננה קץ ההיסטוריה. תפקידן העכשווי של הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה הוא להיות קשובות ללקחים שהדיסציפלינה שלנו קנתה בעמל, ובמיוחד לכך שהבעיה הניצבת בפנינו אינה היעדר ליברליזם אלא אי-התאמתו (Jobson, 2020; Povinelli, 2002). תפקידנו להקים מרחב תיאורטי ונורמטיבי לפיתוח פתרונות שיאפשרו לנו לזחול החוצה מהמשבר, ולא להתחפר בו. ליברליזם, אידיאולוגיה שעוצבה בכבשני הקולוניאליזם ההתיישבותי (Povinelli, 2002) ואף הייתה שותפה לו, קולוניאליזם אירופי ומזימים אימפריאליסטיים (Bell, 2016; Mehta, 2018), ועבודת קניין (Losurdo, 2014) – כל אלה אינם מציעים פתרון דילמות הנובעות מהשונות העמוקה בחברה הישראלית או בכל מקום אחר. במילותיה של אורדי לורד (Lorde), "כליו של האדון לעולם לא יפרקו את ביתו של האדון".

כפי שריאן ססיל ג'ובסון כותב בסקירה המרתקת שלו על אנתרופולוגיה תרבותית ב-2019:

אם יש לאנתרופולוגיה תפקיד, הריהו לחשוף את המבנה הרעוע של אותו פיגום [של המדינאות הליברלית] ברגע עתיר השפעות רודניות, ולא לדגול בחזרה חסרת תכלית לסטטוס קוו. קיבעון פירוק המדינה אינו יכול להכתיב, ואסור לו להכתיב, הקמה של מדינה ליברלית במקומו. עדיף היה להעלות באש גם את הנוסטלגיה הזאת. (Jobson, 2020, p. 265)

ג'ובסון סוקר עבודת מחקר אנתרופולוגית נרחבת המדגימה את הגידור וההפקעה המצויים בבסיס הממשל הליברלי המודרני, וכן את התפוררות הקונסנזוס הליברלי כנקודת ההתייחסות הקבועה של מבקר התרבות. התערבותו, כמו זו של רבים אחרים המבקרים את הליברליזם, מוצגת כחלק מניסיון להעניק עצמאות לדיסציפלינה שלנו. אך פוסט-ליברליזם אינו מייצג פרדיגמה אחת; "פוסט" פירושו "מעבר" יותר מאשר "אחרי". קיימות הצעות רבות לדרכים שבהן נוכל להחליף את העדשה הליברלית בדיסציפלינה שלנו: הומניזם רדיקלי (Anderson, 2019; Jobson, 2020), אנתרופולוגיה של ביטול (Shange, 2019), שחרור רעיוני של הדיסציפלינות שלנו מקולוניאליזם (Harrison, 2011; Thomas, 2019), ואינספור ניסויים חברתיים עממיים בתוך מסגרות פוליטיות אלטרנטיביות (Weiss, 2023).

הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה צריכות: (1) להיות קשובות לאופן שבו מי שאינם נכללים בממשל הליברלי חווים אותו, ו-2) להישען על הפוטנציאל היצרני התיאורטי שיש במחקר האתנוגרפי או האמפירי, בבואו לבחון אופקים אתיים ופוליטיים חדשים לטיפול במסגרות של שכאורה אין ביניהן התאמה. על הסוציולוגיה לחקור צורות אלטרנטיביות נוספות של חשיבה ציבורית, שבאמצעותן אפשר ליישב טענות אונטולוגיות ואפיסטמולוגיות שאין להן מכנה משותף.

מקורות

- ג'אבר, רדא. (2020, 29 בנובמבר). המחיר של וואקום שלטוני ונסיגת המנהיגות הערבית המקומית. גלובס.
- Ahmad, Niroj, Lena Lybaek, & Audrey Osler. (2012). Democracy and diversity: Teaching for human rights and citizenship in post-conflict Iraqi Kurdistan. *Race Equality Teaching*, 30(3), 28–33.
- Alexander, Dana. (2022). Rights constitutionalism and the challenge of belonging: An empirical inquiry into the Israeli case. *Law & Social Inquiry*, 1–34.
- Anderson, Mark. (2019). *From Boas to Black Power: Racism, liberalism, and American anthropology*. Stanford University Press.
- Asad, Talal. (2003). *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. Stanford University Press.
- Asad, Talal. (2011). Thinking about the secular body, pain, and liberal politics. *Cultural Anthropology*, 26(4), 657–675.
- Bell, Duncan. (2016). *Reordering the world: Essays on liberalism and empire*. Princeton University Press.
- Berda, Yael. (2017). *Living emergency: Israel's permit regime in the occupied West Bank*. Stanford University Press.
- Berda, Yael. (2022). *Colonial bureaucracy and contemporary citizenship*. Cambridge University Press.
- Boutieri, Charis. (2018). On democratic glossaries: "Soft power" and hard markets in post-revolutionary Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 23(3), 378–398.
- Carothers, Thomas, & and Andrew O'Donohue. (2019, October 1). *How to understand the global spread of political polarization*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Chatterjee, Partha. (2004). *The politics of the governed: Reflections on popular politics in most of the world*. Columbia University Press.
- Cody, Francis. (2009). Inscribing subjects to citizenship: Petitions, literacy activism, and the performativity of signature in rural Tamil India. *Cultural Anthropology*, 24(3), 347–380.
- Cody, Francis. (2015). Populist publics: Print capitalism and crowd violence beyond liberal frameworks. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 35(1), 50–65.
- Dalsheim, Joyce. (2013). Anachronism and morality: Israeli settlement, Palestinian nationalism, and human liberation. *Theory Culture and Society*, 30(3), 29–60.
- Dzenovska, Dace. (2018). *School of Europeanness: Tolerance and other lessons in political liberalism in Latvia*. Cornell University Press.

- Fukuyama, Francis. (1989). The end of history? *The National Interest*, 16, 3–18.
- Graebner, Norman A. (2000). The limits of meliorism in foreign affairs. *The Virginia Quarterly Review*, 76(1), 20–37.
- Harrison, Faye V. (2011). *Decolonizing anthropology: Moving further toward an anthropology for liberation*. American Anthropological Association.
- Helman, Sara. (2001). Citizenship regime, identity and peace protest in Israel. In Daniel Maman, Eyal Ben-Ari, & Zeev Rosenhek (Eds.), *Military, State and Society in Israel* (pp. 295–318). Taylor & Francis.
- Hull, Matthew. (2010). Democratic technologies of speech: From WWII America to postcolonial Delhi. *Journal of Linguistic Anthropology*, 20(2), 257–282.
- Jamal, Amal. (2007). Nationalizing states and the constitution of “hollow citizenship”: Israel and its Palestinian citizens. *Ethnopolitics*, 6(4), 471–493.
- Jobson, Ryan Cecil. (2020). The case for letting anthropology burn: Sociocultural anthropology in 2019. *American Anthropologist*, 122(2), 259–271.
- Keane, Webb. (2002). Sincerity, “modernity”, and the protestants. *Cultural Anthropology*, 17(1), 65–92.
- Keane, Webb. (2013). Secularism as a moral narrative of modernity. *Transit*, 43, 159–170.
- Kowal, Emma. (2008). The politics of the gap: Indigenous Australians, liberal multiculturalism, and the end of the self-determination era. *American Anthropologist*, 110(3), 338–348.
- Ledwidge, Mark, Kevern Verney, & Inderjeet Parmar. (2013). *Barack Obama and the myth of a post-racial America*. Routledge.
- Leon, Nissim. (2011). The political use of the Teshuva cassette culture in Israel. *Contemporary Jewry*, 31(2), 91–106.
- López, Ian F. Haney. (2010). Post-Racial racism: Racial stratification and mass incarceration in the age of Obama. *California Law Review*, 98(3), 1023–1074.
- Losurdo, Domenico. (2014). *Liberalism: A counter-history* (trans. Gregory Elliott). Verso Books.
- Mahmood, Saba. (2011). *Politics of piety: The Islamic revival and the feminist subject*. Princeton University Press.
- Manent, Pierre. (2014). The crisis of liberalism. *Journal of Democracy*, 25(1), 131–141.
- Matza, Tomas. (2009). Moscow’s echo: Technologies of the self, publics, and politics on the Russian talk show. *Cultural Anthropology*, 24(3), 489–522.
- Mazzarella, William. (2010). The myth of the multitude, or, who’s afraid of the crowd? *Critical Inquiry*, 36(4), 697–727.
- Mautner, Menachem. (2011). *Law and the culture of Israel*. Oxford University Press.
- Mautner, Menachem. (2016). Liberalism in Israel: Between the “good person” and the “bad citizen”. *Israel Studies Review*, 31(1), 6–35.

- Mehta, Uday Singh. (2018). *Liberalism and empire: A study in nineteenth-century British liberal thought*. University of Chicago Press.
- Milbank, John, & Adrian Pabst. (2016). *The politics of virtue: Post-Liberalism and the human future*. Rowman & Littlefield.
- Mizrachi, Nissim. (2016). Sociology in the garden: Beyond the liberal grammar of contemporary sociology. *Israel Studies Review*, 31(1), 36–65.
- Mizrachi, Nissim, & Erica Weiss. (2020). “We do not want to assimilate!”: Rethinking the role of group boundaries in peace initiatives between Muslims and Jews in Israel and in the West Bank. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 7(2), 172–197.
- Osman, Wazhmah. (2003). Between a rock and a cave: The uneven development of the Afghan public sphere. *Signs*, 29(1), 1–25.
- Povinelli, Elizabeth A. (2002). *The cunning of recognition: Indigenous alterities and the making of Australian multiculturalism*. Duke University Press.
- Povinelli, Elizabeth. (2011). *Economies of abandonment: Social belonging and endurance in late liberalism*. Duke University Press.
- Shange, Savannah. (2019). *Progressive dystopia: Abolition, antiblackness, and schooling in San Francisco*. Duke University Press.
- Soudriette, Richard W. (2005). What Iraq’s elections teach us about democracy building. *Human Rights*, 32(2), 22–23.
- Thomas, Deborah A. (2019). *Political life in the wake of the plantation: Sovereignty, witnessing, repair*. Duke University Press.
- Weiss, Erica. (2014). *Conscientious objectors in Israel: Citizenship, sacrifice, trials of fealty*. Penn Press.
- Weiss, Erica. (2022). Adjudicating the spiritual world in Israeli courts: Dilemmas of equality of justice. *Religion, State & Society*, 50(1), 5–21.
- Weiss, Erica. (2023). *Reasoning without consensus: Grassroots experiments in radical inclusion in Israel/Palestine*. [Manuscript in preparation]. Department of Sociology and Anthropology, Tel Aviv University.

המשבר המשטרי בראי המאבק ההגמוני

מאבקי הגמוניה בישראל: סוציולוגיה גרמשיאנית קצרה

אורי רם*

תקציר. כרקע להבנת המשבר החוקתי-משטרי של 2023 מציע חיבור זה בחינה קצרה של תולדות התרבות הפוליטית הישראלית משנות העשרים ועד כה, באמצעות ניתוח גרמשיאני של ארבעה אתוסים שהתמודדו על ההגמוניה בפוליטיקה הישראלית-יהודית: האתוס החלוצי של מתיישבי תנועת העבודה מהתקופה שלפני הקמת המדינה, האתוס הממלכתי (מדינתי-אטאטיסטי) של תקופת המדינה המוקדמת, האתוס האזרחי-ליברלי (או האתוס הפוסט-ציוני) שהתהווה בשנות השמונים והתשעים, והאתוס האתנוצנטרי הדתי-לאומני (או האתוס הניאו-ציוני) העולה לאחרונה. כל אחד מהם נאלץ להתעמת עם אתוסים מתמודדים שיוריים, חתרניים או נגדיים, ואלה שהצליחו לבסס את מעמדם ההגמוני הכילו מרכיבים של אתוסים אחרים באופן מוכפף. אך הניגוד הפנימי שנוצר בשל כך לא שכך, ועם שינוי הנסיבות החברתיות וההיסטוריות והצטרפותם של גורמים חדשים מתפרץ כעת מאבק הגמוני מחודש.

בשנת 2023 פרץ בישראל משבר זהות לאומי, או במונחים אחרים – מאבק בין אתוסים מתחרים על ההגמוניה הלאומית. במישור המוסדי התנהל מאבק בין שתי רשויות, המושלת והשופטת, אך במישור המהותי התנהל מאבק על הזהות הישראלית בין שתי המגמות המנוגדות שנדחסו לקרֶפה: זו היהודית וזו הדמוקרטית. מה שאיים להתפרק הוא ו החיבור שבהגדרת המדינה כ"יהודית ודמוקרטית".

ימים אחדים לאחר תחילת כהונתה של הממשלה ה-37, ממשלת ה"מין מלא מלא" בראשות בנימין נתניהו, היא בישרה על כוונתה לבצע "רפורמה משפטית". האופוזיציה ראתה בכך את תחילתה של מהפכה משטרית שתנתב את המשטר בישראל מדמוקרטי לדיקטטורי או אוטוריטרי. את הרחובות והצמתים גדשה מייד מחאה המונית שביטאה, מלבד את איבת השמאל לשלטונו של נתניהו, גם את ההתעוררות הפוליטית של המרכז הישראלי הציוני הרחב.

לפי אנטונו גרמשי, מאבקי הגמוניה הם מאבקים על השליטה התרבותית בחברה דמוקרטית. תכליתם לייצר "בלוק הגמוני" (או מערך הגמוני) בהנהגתן של הקבוצות החזקות בחברה, הזוכות להסכמה מרצון (consent) של הקבוצות החלשות. בתמורה

* פרופ' אורי רם, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; מרכז אדוה אני מודה לחברותיי ולחבריי שהערותיהם תרמו להשבחת המאמר: ניצה ברקוביץ, רפי גרוסגליק, יגיל לוי, שלמה סבירסקי, ערן פישר ונאווה שרייבר. על חסרונות המאמר רק אני אחראי.

זוכות האחרונות לייצוג מוכפף, חלקי ומסולף, בבחוק ההגמוני (פילק, 2006). חיבור זה מציע בחינה גרמשייאנית קצרה של ניגודים בין ארבעה אתוסים שהתמודדו על ההגמוניה בתרבות הפוליטית הישראלית-יהודית משנות העשרים ועד ימינו אלה: האתוס החלוצי של מתיישבי תנועת העבודה לפני הקמת המדינה; האתוס הממלכתי (מדינתי-אטאטיסטי) של תקופת המדינה המוקדמת; האתוס האזרחי-ליברלי (שגילויי הקצה שלו כונו גם פוסט-ציוניים) שעלה בשנות השמונים והתשעים; והאתוס האתנוצנטרי הדתי-לאומני (שגילויי הקצה שלו כונו גם נאו-ציוניים), המבקש לקבע את מעמדו העולה באמצעות המהפכה המשטרית. שני האתוסים הראשונים – של השמאל – הגיעו לבכורה במערכת הפוליטית לאחר שהתגברו על יריבים, ושני האחרונים מתמודדים בעשורים האחרונים על מעמדם היחסי. אתוסים אלו וההתמודדויות בין הקבוצות שנשאו אותם עיצבו במצטבר את תולדות התרבות הפוליטית בישראל ואת המבנים החברתיים והמשטריים בה. משנות השבעים, אגב שחיקתם של האתוס החלוצי והממלכתי, התפתח אתוס יהודי אתני ובמקביל אתוס ישראלי ליברלי, והחיתוך הנמשך ביניהם הוביל להתפרצות המאבק ההגמוני ב-2023. עם זאת, האתוסים המתכתשים כעת שותפים שניהם גם יחד להתעלמות מההליך היווצרותו של משטר אפרטהייד, הגולש בהכרח מן השטחים הכבושים לישראל גופא. מאמר זה תורם למגמת הסוציולוגיה ההיסטורית הביקורתית של ישראל, הקיימת מאז שנות השמונים, ומבקש לעדכן אותה בהתאם להתפתחויות של העשורים המאוחרים ולהדגיש את הדינמיקה הדיאלקטית הגרמשייאנית, המתארת את התפתחות ההגמוניה מתוך התנגשויות בין אתוסים מתחרים.

ההגמוניה של השמאל: מחלוציות לממלכתיות (1948-1977)

בשלושת העשורים של תקופת ה"יישוב" (1917-1948) – הקהילה העברית בארץ ישראל – ובשלושת העשורים הראשונים לאחר ייסוד המדינה (1948-1977) שררה בישראל הגמוניה של השמאל. בתקופה הראשונה הייתה זו הגמוניה "חלוצית", ובתקופה השנייה הגמוניה "ממלכתית".

האתוס ההגמוני בתקופת היישוב היה החלוציות, שמסגרה את הפרויקט ההתיישבותי-קולוניאלי כשילוב קונסטרוקטיביסטי של ציונות וסוציאליזם. החלוץ גילם את הדימוי האידיאלי של היהודי החדש או "העברי" (בעיקר זה הגברי, בניגוד לדימוי המושפל של יהודי הגולה) – האדם הצעיר, הבריא, החסון והאמיץ, עובד האדמה והלוחם ללא חת (אלמוג, 1997; פלד, 2002; שפירא, 1997). לצורך העניין אין זה משנה שרק מיעוט ביישוב היו "חלוצים" ואילו הרוב היו כבר משנות השלושים יושבי ערים, פועלים ופקידים, בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. האתוס החלוצי (ואחר כך גם זה הממלכתי) סיפק להגמוניה את ההילה הנחוצה, שכללה את "גאולת הקרקע" – כלומר העברתה מבעלות ערבית לעברית, "עבודה עברית" – היינו הגירה יהודית ויצירת משק יהודי, ובהמשך גם "כור היתוך" – שפירושו גיבוש אומה מודרנית דוברת עברית.

לפרויקט ההגמוני הזה היו כמה מתחרים עיקריים אך חלשים יחסית, בעיקר האתוס העירוני הזעיר-בורגני של "המחנה האזרחי" והאתוס הציוני-צבאי של התנועה הרוויזיוניסטית (בהנהגת זאב ז'בוטינסקי). אף אחד מהם לא הציב חלופה כוללת וישימה

לקונסטרוקטיביזם. השמאל הצליח לגבש את כל המרכיבים הנחוצים לבניית לאום בתנאים קולוניאליים: גיוס הון מיהודי הגולה, שימוש בו לרכישת קרקע לאומית, ויישובה של הקרקע בעובדים מתנועות הנוער הסוציאליסטיות. מכשירים רבי עוצמה כמו הסתדרות העובדים, קופות חולים, קואופרטיבים יצרניים ושיווקיים, ההגנה, ואף פעילות נרחבת בתחום התרבותי ביססו בשנות השלושים של המאה העשרים את ההגמוניה של תנועת העבודה בראש פרויקט בניין הלאום הציוני. היחסים בין התנועה למתחריה היו מתוחים ולעיתים אף גלשו לאלמות, אך מפא"י הייתה למנהיגה הבלתי מעורערת של הפרויקט הלאומי.

עם הקמת המדינה, ב-1948, עיצב ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון את האתוס הממלכתי. הממלכתיות הציבה את המדינה עצמה בפסגת הפרויקט הציוני של בניין האומה, והיהדות הוגדרה מחדש כלאום וכמורשת תרבותית (ולא כדת). המסרים והסמלים של המורשת הדתית היהודית סוננו, נוכסו ופורשו כך ששירתו את יצירת "הדת האזרחית" המתהווה של העם הישראלי החדש, הלאומי והחילוני, שלפי הנרטיב הציוני הוא חוזר לארץ כינונו (דון יחיא וליבמן, 1984). במסגרת "שלילת הגולה" נדחתה היהדות הגלותית על כתיבי ההגות ומנהגי הפולחן שלה (המשנה, התלמוד וחוקי ההלכה), ולעומת זאת התנ"ך בוינת וחולן כרכיב היסטורי מרכזי בדת האזרחית החדשה. כך גם נוצרה אסכולה ארכיאולוגית תנ"כית, אשר עם מחולליה נמנו מפקדי צבא מהוללים כיגאל ידין ומשה דיין. ברוח הזמן נטבע הביטוי "מהתנ"ך עד הפלמ"ח", שביטא את ההמשכיות הלאומית ודילג על תקופת הביניים שבגלות (שילוני ושילוני, 2008; שפירא, 1997).

עם קום המדינה התעצם כוחה של תנועת העבודה, ובן-גוריון ביקש להתאים את רוח ההגמוניה לתנאים החדשים והוביל מהלך נמרץ של הכפפת האתוס החלוצי לזה הממלכתי. הוא קבע כי "אנחנו זקוקים עכשיו לתנועה חלוצית מחודשת ומרובת תנופה אשר תעמוד לרשות יעודי המדינה" (בן-גוריון, 1951, עמ' 35). החלוציות הממלכתית הודגמה למשל בהקמתה של יחידה צבאית מן המניין בשם נח"ל, ראשי התיבות של "נוער חלוצי לוחם". צוות ההווי של יחידה זו, להקת הנח"ל, טבע את תו התקן של התרבות הממלכתית העברית במשך שלושה עשורים לפחות. האליטה הפוליטית התפצלה בין המחדשים, שדגלו בככורת "המדינה", ובין השמרנים, שדגלו בככורת ה"תנועה" (או "ממלכתיות" לעומת "וולונטריות"). הסוציולוגים דן הורוביץ ומשה ליסק מציינים:

[המושג ממלכתיות] התפרש כמבטא את קיומה של המדינה בבחינת מערכת מופשטת של תפקידים וכללי פעולה שיש להם קיום עצמאי והמשכי, ללא זיקה ישירה למסגרות תנועתיות או מפלגתיות, שנציגיהן מאיישים את עמדות המפתח בשלטון. לעומת זאת, הגישה התנועתית שמה את הדגש על קיום זיקה בין עמדות המנהיגות של תנועת העבודה בשלטון ותוקף הלגיטימציה של השלטון מצידה. (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 278-279)

מחלוקות התנהלו בין "מדינה" ל"תנועה" על השליטה בצבא (בן-גוריון פירק את ארגוני המחותרת הימניים וכן את חטיבת הפלמ"ח השמאלית), על השליטה בכוח העבודה (הממשלה נגד הסתדרות), על איחוד זרמי החינוך (הושגה ממלכתיות חלקית שביטלה את זרם העובדים, אך הותירה על כנו זרם ממלכתית-דתי וחרדי), על השליטה בשירותי הבריאות

(שרק בשנות התשעים הוכפפו בסופו של דבר לסמכות המדינה), ועל מוסדות ציוניים כמו הקרן הקיימת לישראל והסוכנות היהודית (שנתרו עצמאיות למחצה באופן רשמי). בפועל, דווקא המיזוג החלקי שהמשיך להתקיים בין המדינה (העיקרון הממלכתי) לחברה (העיקרון התנועתי) הוא שסייע למפלגת השלטון, מפא"י, להוסיף ולשלוט תוך שימוש במנגנון המדינה גם כאשר התרחשו שינויים דמוגרפיים וארגוניים דרמטיים: העלייה הגדולה של שנות החמישים והתפתחותו של מינהל מדינה גדול. דוגמאות מובהקות לאתוס הממלכתי הן מדיניות כור ההיתוך ומדיניות האומה במדים, שביקשו ליצור מגלי המהגרים המגוונים "עם" הומוגני ואינטגרלי (בן-אליעזר, 2019). גם מדיניות הפיזור של עיירות הפיתוח ושל מושבי העולים ביקשה ליצור מהם חלוצים בעל כורחם.

בתהליכים אלו התגבש מבנה אתני-מעמדי חדש. הביורוקרטיה הממלכתית גדלה והסתעפה במהירות, וסביב מעמד הביניים החדש של פקידים ומנהלים התפתחו גם מעגלים של שירותים מקצועיים. בתחתית ההיררכיה נוצר גם מעמד עובדים מיומן למחצה או לא מיומן. "הקטגוריות הראשונות [...] כללו בעיקר יהודים אשכנזים – ותיקים כעולים חדשים. בקטגוריה האחרונה היו המזרחים בשיעור הגבוה ביותר", קבע הסוציולוג שלמה סברסקי (1981). מחאה של מזרחים ששוכנו במעברות, במושבי סָפָר, בעיירות פיתוח ובשכונות החלה כבר בשנות החמישים (למשל בוואדי סאליב ב-1959), אך היא לא צלחה במישור הפוליטי, ותועלה במשך הזמן אל הליכוד (שטרית, 2004). הערבים הפלסטינים שנתרו בגבולות ישראל לאחר הגירוש והבריחה של 1948 קיבלו אזרחות אך סבלו מהדרה ומנישול והושמו תחת ממשל צבאי, וגם בידיהם לא עלה לעצב התנגדות אפקטיבית (גאנס, 1999). אסכם זאת כך: בשנות השלושים יזם בן-גוריון תפנית אסטרטגית שאותה הכתיר "ממעמד לעם" – כלומר, כיבוש ההגמוניה הלאומית בידי תנועת העבודה, תוך כדי רתימתה למשימה הלאומית. הגמוניה זו ידעה להכיל גם את האינטרסים הזעיר-בורגנים העירוניים וגם את המיליטנטיות הרוויזיוניסטית (מאז המרד הערבי אימצה תנועת העבודה גם את המיליטנטיות). בשנות החמישים הוא שדרג את המהלך לכדי "מעם למדינה" (אף שלא המשיג זאת כך). המדינה, שהייתה משאת נפש לאומית ונוסדה רק שנים מספר לאחר השואה ובעקבות מלחמה מקיזת דם, אכן הפכה למרכז ההוויה המדינית, הצבאית, החברתית והתרבותית בישראל, והישגיה נחגגו ברוב עם בימי העצמאות, ולא כל שכן בחגיגות העשור ב-1958. אך ההתגבשות הגורפת סביב המדינה, שהתרחשה בעוצמה רבה בשנות החמישים והשישים, החלה להישחק: שרשרת אירועים דרמטיים, שראשיתם בשלהי שנות השישים, שינתה מן היסוד את תנאי הקיום של החברה בישראל.

התמורה הגדולה: מהעבודה לליכוד (1967-1995)

שרשרת של אירועים דרמטיים, שרק את חלקם אמנה וגם אותם אזכיר ביעף, גרמה בסופו של דבר לשחיקה של ההגמוניה של תנועת העבודה ולעלייתה של חלופה בדמות ההגמוניה של הליכוד. בין 1967 ל-1995 התחולל בין העבודה לליכוד מאבק על הגמוניה שבו הופגן כוחו העודף של הליכוד, אך תחילה בלא הכרעה חד-משמעית. שרשרת האירועים החלה במלחמת ששת הימים ובכיבוש השטחים הפלסטיניים ב-1967. הגיאוגרפיה של ישראל והדמוגרפיה תחת שלטונה השתנו באחת. מ"מדינה קטנה מוקפת

אויבים" היא הפכה למיני-אימפריה אזורית. תנועת החרות ובראשה מנחם בגין השתלבה בממשלה (בראשות לוי אשכול) ערב המלחמה ממש וכך זכתה ללגיטימציה, אחרי עשרות שנים של הדרה והשפלה תחת שלטון בן-גוריון (שכינה את בגין "האיש היושב ליד חבר הכנסת באדר"). האירועים נמשכו ב-1969 במלחמת ההתשה שהתחוללה בתעלת סואץ, שתבעה קורבנות רבים. ב-1971 נרעשה המדינה מתנועת המחאה החברתית של צעירים מזרחים משכונת מוסררה בירושלים, הפנתרים השחורים - מחאה שדומה לה נראתה רק ב-1959 בוואדי סאליב שבחיפה, שהוצגה כמאיימת על האחדות הלאומית. ב-1973 עמדה המדינה בפני סיכון קיומי במלחמת אוקטובר. בתחילת המלחמה ספגה ישראל מפלות טריטוריאליות ואבדות רבות, והממשלה הואשמה במחדל ובשחיתות. ב-1976 הפגינו אזרחים ערבים במחאה על הפקעת אדמות במסגרת "ייהוד הגליל" (יום האדמה הראשון) וכוחות הביטחון הרגו חמישה מפגינים.

אירועים אלו קדמו ל"מהפך" הפוליטי ב-1977, כאשר לראשונה בהיסטוריה של ישראל עבר השלטון מידי העבודה אל הליכוד, בראשות מנחם בגין. אירוע זה סימן את קץ עידן ההגמוניה של תנועת העבודה ואת עליית האתוס המתחרה של הליכוד, ממשוכו של הרוויזיוניזם היישובי.

בנובמבר 1977, במהלך מפתיע, הופיע נשיא מצרים אנואר סאדאת בפני הכנסת בירושלים, וב-1979 נחתם הסכם שלום בין מצרים לישראל ופונה חצי האי סיני. ב-1982 יזמה ישראל את מלחמת לבנון כדי לחסל את הנוכחות הפלסטינית שם (מאוחר יותר נקראה זו מלחמת לבנון הראשונה), והמלחמה עוררה מחאה ציבורית נרחבת - בעיקר הטבח (שביצעו הכוחות הנוצריים) במחנות הפליטים הפלסטיניים סברה ושתילה. בעת צעדה של תנועת שלום עכשיו במחאה על הטבח, יודה לעברה רימון והרג מפגין. ב-1983 התחולל משבר כלכלי חריף כתוצאה מליברליזציה בלתי מושכלת שהונהגה בידי נציג "המחנה האזרחי" היישובי שמחה ארליך. ב-1985 החלה היציאה מהמשבר ולצידה חלה תפנית ניאורליברלית בכלכלה - "תוכנית הייצוב" - שהייתה משותפת לעבודה ולליכוד. בשטחים הכבושים גברה התסיסה. ב-1984 נתפסו והועמדו לדין מתנחלים חברי מחתרת שהפעילו טרור נגד אישים פלסטיניים (גל-אור, 1990). ב-1987 פרצה האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה, וב-2000 פרצה השנייה; בסמוך לכך, באוקטובר 2000, במחאה של פלסטינים אזרחי ישראל, הרגה המשטרה 13 מפגינים. ב-1991, בעת מלחמת המפרץ, נורו טילים מעיראק לעבר מרכז הארץ וחשפו את "הבטן הרכה" האזרחית.

ב-1993 נחתם הסכם אוסלו, ובו הכירו ישראל וארגון השחרור הפלסטיני זה בזה. ב-1994 איבד המערך את שליטתו בהסתדרות העובדים. ב-25 בפברואר 1994 ביצע ברוך גולדשטיין, רופא ממתנחלי חברון ואיש תנועת כך, טבח ביריות של 29 מתפללים מוסלמים ופצע עוד 125 מהם. כתוצאה מהסכם אוסלו התדרדרו היחסים בין השמאל ה"יוני" והימין ה"ניצני", ולאחר מסע הסתה חסר מעצורים נגד ראש הממשלה יצחק רבין, שבין משתתפיו היה בנימין נתניהו, נרצח רבין בידי מתנקש דתי-לאומי. בבחירות שנערכו ב-1996 בצל הרצח עמד נתניהו בראש הליכוד ונבחר, בפעם הראשונה, לראשות הממשלה. בשנת 2005, תחת ממשלה בראשות אריאל שרון, נסוגה ישראל מרצועת עזה בפעולה שכללה פינוי כפוי של 8,500 מתנחלים יהודים והריסת יישוביהם. בהמשך שנות האלפיים התבסס שלטון

הליכוד, להוציא אפיזודות קצרות של שלטון מפלגת המרכז קדימה בראשות יוצאי הליכוד אריאל שרון ואהוד אולמרט, וממשלה בראשות יוצא העבודה אהוד ברק. ההיסטוריה לא עצרה כמוזן ב־2005, אך נסתפק בתיאור שלעיל להמחשת טיבם והיקפם של השינויים שהתרחשו בישראל. היסטוריה זו תרמה לשינוי מהותי של הדינמיקה החברתית, האקלים התרבותי ומאזן הכוחות הפוליטי.

בין 1977 ל־1983 התגבשה ההגמוניה של הימין בהנהגת מנחם בגין, ראש הממשלה הראשון מטעם מפלגת הליכוד. בגין המיר את האתוס האטאטיסטי והמודרניסטי של עידן בן־גוריון באתוס חלופי של מסורתיות אתנית יהודית (לביא, 2016). עולים מזרחים ומסורתיים ובני המגזר הדתי־לאומי נהו אחריו. אלה וגם אלה זעמו על האפליה והדחיקה שלהם בידי הממסד של תנועת העבודה, ועל ההיררכיה החברתית והתרבותית שיצר. גם המעמד העסקי והניהולי החדש, תוצר הפיתוח המדינתי התעשייתי־צבאי, תרם את חלקו בהפלת מפלגת העבודה באמצעות מפלגות המרכז החדשות (מרפ"י ב־1965 ועד ד"ש ב־1977; קנולר, 2017).

החלוציות הארצית והממלכתיות הביצועית שאפיינו את הישראליות הומרו באתוס הליכודי העממי, הכולל פולחן, היסטוריה וסולידריות יהודית. אתוס זה תאם להתפתחויות תרבותיות ודמוגרפיות שחלו בחברה בישראל: באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים, רק מיעוט (אם כי גדול) של 45% מהאוכלוסייה היהודית הגדירו עצמם חילונים, ואילו השאר השתייכו לזרמים דתיים שונים: 25% מסורתיים, 16% דתיים ודתיים־מאוד, ו־14% חרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018). סדר העדיפויות התהפך. האתוס של אומה ישראלית חדשה הובלע ועוכל בגוש ההגמוני החדש לאור הערכים והדימויים של יהדות הגולה, הממשיים והמומצאים, שהציונות מרדה בהם בעבר. הדת האתנוצנטרית המחודשת תפסה מקום מרכזי בתהליך של כיבוש תרבותי זוחל, שעתיד להיקרא "הדתה", אשר סוכנוי התמקמו בעמדות מפתח במערכות המוסדיות והשתלטו עליהן מבפנים, אגב היוזן מחדש של ההון הריאלי והסימבולי של המערכות האלה (ראו למשל את תזת "קצה הקרחון", שפרינצק, 1981; ואת תזת התיאוקרטיזציה, לוי, 2015). בבסיסו של אתוס אתנוצנטרי זה מונחת, מצד אחד, דמותו של היהודי כקורבן נצחי של הגויים שהאנטישמיות טבועה בהם והערבים הם ממשיכי דרכם; ומצד שני מונח קידוש ארץ ישראל המובטחת בתורת ישראל לעם ישראל. לשתי ההנחות האלה נוספת הנחה שלישית – זיכרון השואה כציר קרדינלי בזוהת היהודית בת זמננו (תהליך שאופשר באמצעות החשיפה הציבורית הרחבה למשפט אייכמן בשנת 1961). האויב הערבי תואר כצורך הנאצי, ועשרות אלפי ילדים ישראלים, מזרחים ואשכנזים כאחד, נשלחו למסעות למחנות המוות בפולין וחזרו חזורים בחרדת השמדה יהודית עמוקה מעורבת בגאווה בגבורה הישראלית (אתוס שהודגם בטיסה של חיל האוויר מעל אושוויץ; פלדמן, 2011).

האתוס היהודי החדש (או ההתייחדות החדשה) קיבל עטיפה תיאולוגית משיחית בדמות ההיסטוריוסופיה הקבלית המיסטית של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. זו, בניגוד למקובל בחוגים הדתיים, אימצה אפילו את הציונות החילונית כמימוש של תוכנית אלוהית של גאולה לאומית ואוניברסלית. בנו, הרב צבי יהודה קוק, הפך למורה הרוחני של תנועת גוש אמונים של המתנחלים היהודים בשטחים הכבושים (במה שפונה קוקים; ארן, 2013). בערך באותה תקופה שגשגה גם גרסה פופולרית של היהדות המזרחית בפריפריה החברתית, בהנהגתו

של הרב עובדיה יוסף ותנועת ש"ס העממית שייסד ב-1984 (כילו, 2005; בראון, 2017, עמ' 108-157; פלד, 1991). בקרב המעמד הבינוני העירוני, שברובו אינו דתי אך גם אינו אתאיסטי, התפשטו שילובים שונים של יהודיות ותרבויות ניו אייג' (ידגר ואחרים, 2014). אפילו הקיבוצים, שהיו בעבר חיל החלוץ של הלאומיות החילונית הישראלית, אימצו מסורתיות יהודית "רכה" תחת האתוסים החלוציים והממלכתיים האבודים (אופז, 2016). הדתיות היהודית-ישראלית לגוניה משמשת תשתית עומק סימבולית לפרויקט הישראלי הניאוקולוניאלי של סיפוח דה פקטו של השטחים הכבושים וכינון משטר אפרטהייד.

משנות השבעים עד אמצע שנות התשעים התקיים שיח ציבורי ערני בין מצדדי "ארץ ישראל השלמה" לתומכי "שטחים תמורת שלום" על גורל השטחים שנכבשו ב-1967. אך האכזבה שעוררה קריסת הסכמי אוסלו, התדהמה שעורר רצח יצחק רבין והרפיון של השמאל לנוכח האירוע, ולבסוף כישלון פיסגת ישראל-אש"ף בקמפ דייוויד בשנת 2000, הביאו להדחת הנושא מסדר היום. הציבור הישראלי-יהודי קיבל את ההשקפה כי השליטה הצבאית בפלסטינים היא בחזקת מצב נתון עקב "היעדר פרטנר" למשא ומתן, והסוגיה הפלסטינית מוסגרה במונחים של טרור. אף שלא נתקבלה החלטה רשמית על סיפוח השטחים הכבושים (למעט רמת הגולן וירושלים המזרחית), הכיבוש בן עשרות השנים הפך את הדמוקרטיה הישראלית למשטר דו-ראשי: משטר פרלמנטרי דמוקרטי (אף אם מוגבל) בתוככי הקו הירוק, בגבולות ישראל מ-1948 עד 1967 – תחום שהוגדר בחוק יסוד בשנת 1992 כמדינה יהודית ודמוקרטית – ומשטר צבאי בין הקו הירוק לירדן, בשטח שבו שלושה מיליון פלסטינים חיים ללא זכויות אזרחיות ופוליטיות, ולצידם כחצי מיליון מתנחלים יהודים המתעמרים בהם בחסות הצבא בפעולות של "נוער הגבעות", "תג מחיר" וכיוצא באלה (בן-אליעזר, 2019; בר-טל ושנל, 2014; גרינברג, 2007). הסוגיה הזאת מושקת עד כדי כך שגם ב-2023, כאשר העימות בין הגושים הפוליטיים הניצים על צורת המשטר בישראל הגיע לנקודת רתיחה, היא לא נכללה במאבק.

במקביל ל"מהפכה היהודית" התרחשה בישראל במהלך שנות השמונים והתשעים גם "מהפכה בורגנית", ובליבה אתוס ליברלי. ברמה המקרו-כלכלית התבטאה מהפכה זו במעבר ממדיניות כלכלית שבמרכזה סקטור מדינתי וציבורי למדיניות כלכלית של הפרטה מוכוונת שוק (כפי שנעשה בתוכנית הייצוב ב-1985), וכן בעידוד הצמיחה של מגזר הייטק חדשני,¹ המוביל את התפתחות הכלכלה עתירת הטכנולוגיה. המעבר לכלכלת שוק גופה בחשיבה על "מזרח תיכון חדש" קפיטליסטי וכדה-מיליטריזציה של יחסי ישראל-פלסטין, שהתבטאה בהסכמי אוסלו. תרבות השוק והשלום הייתה כרוכה גם באמריקניזציה ובגלובליזציה תרבותית נמרצת (ערוץ טלוויזיה מסחרית החל לפעול ב-1992, ומעט אחר כך חדרה לישראל המדיה הדיגיטלית), באימוץ אורח חיים צרכני מערבי בקרב המעמד הבינוני האורבני והפרוורי, ובהתפתחות זהות קוסמופוליטית המתגלמת בעיקר בעיר תל אביב, שמיתגה את עצמה כ"עיר בלי הפסקה" שבה מקובלים סגנונות חיים בלתי קונבנציונליים, כגון הקהילה הלהט"בית ועוד (אלפסי ופנסטר, 2005; עזריהו, 2005; רם, 2005). כל זה שימש גם כרקע להשקפה של "מהפכה חוקתית" ליברלית המכוונת לזכויות אזרח, שעוצבה

1 מגזר ההייטק מעסיק 11% מן השכירים במשק ואחראי ל-32% מכלל ייצוא הסחורות והשירותים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2023, עמ' 21).

באמצעות חוקי יסוד והחלטות תקדימיות של בית המשפט הגבוה לצדק, בהובלת נשיאו השופט אהרון ברק (מאונטר, 2008). הסוציולוגים יואב פלד וגרשון שפיר כינו התפתחויות אלה "עידן השלום והרווחים" (פלד ושפיר, 2005).

מעמד הביניים החדש תפח וכוחו המקצועי והעסקי גדל. לנוכח גסיסתו הפוליטית הוא נוטה להתגדר בתת-מערכות אוטונומיות יחסית, כמו המשפט (ובמיוחד בית הדין הגבוה לצדק), האקדמיה, התקשורת, עמותות אזרחיות וחברתיות, שירותי ביחידות צבאיות נבחרות (למשל בחיל האוויר והמודיעין) (לוי, 2003, 2007), מימון פרטי של שירותים משודרגים (בתחומי החינוך, הרפואה ועוד) ותמיכה במפלגות מרכז חדשות (קנולר, 2017). אוטונומיות יחסיות אלו סומנו אפוא כיעדים להתקפה מצד קואליציית הימין הפופוליסטי העולה מאז שנות התשעים.

לקראת התנגשות: "העם" נגד "האליטות" (1995–2023)

כל השינויים הללו, על מורכבותם, באו לידי ביטוי בהתפתחותה של תפיסה סוציולוגית חדשה של החברה בישראל. בניגוד לדמויי עבר של חברה מלוכדת, נראית עתה החברה הישראלית ככזו שסובלת משסעים בלתי ניתנים לאיחוי, שמצויה במעבר מאתוס ממלכתי צנטריפטלי לפלורליזם סקטוריאלי צנטריפוגלי, או חברה שמצויה בתמורה מממלכתיות ל"שבטיות" (גרינברג, 2007). הניגודים הפנימיים שהוכלו בהגמוניה של הליכוד – ובעיקר הניגוד בין ההתפתחות העוצמתית של אתוס לאומני-דתי באליטות הימין החדשות ולצידו אתוס דמוקרטי-ליברלי באליטות המרכז (והמרכז-שמאל) החדשות – הלכו ותססו עד כדי התערערות היציבות המשטרית. רצח רבין ב-1995 נתן את האות לשינויים אלו, והשסעים שהתגלעו בהקשרו חוזרים ושבים אחרי ארבעה עשורים.

הורוביץ וליסק עדכנו את גישתם הממלכתית במסה ארוכה על "חברה רבת שסעים" הכורעת מעומס היתר שמעמיסים עליה מרכזי משנה או סקטורים שונים. בשיח החברתי בכללו גברה גם ההכרה בכך שחברות בנות זמננו כבר אינן "מודרניות" במובן הפשטני של המושג – אחידות, לכידות וכיוצא באלה – אלא יש בהן ממד חשוב של "פוסטמודרניות", המתבטא בריבוי תרבויות משנה ובמבנה חברתי טרונגי, בהיעדר מקור סמכות משותף ובהיעדר הסכמה ערכית בסיסית או זהות אחידה ומקיפה (הורוביץ וליסק, 1990; אייזנשטדט, 2010).

אם כן, בתקופה הפוסט-אטאטיסטית בישראל התרחשו שקיעת האליטה של תנועת העבודה, התפוגגות הפרויקט ההיסטורי של בניין האומה שהנהיגה, התמודדות על ההגמוניה מצד "קואליציית מיעוטים" חדשה (לא כולל המיעוט הערבי) בראשות הליכוד, והתפשטות אתוס יהודאי דתי-לאומי. הסוציולוג ברוך קימירלינג קרא לכך "קץ שלטון האחוסלים" – מונח המורכב מראשי התיבות של אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים. הציר המרכזי בניתוחו הוא הניסיון הכושל ליצור הגמוניה פוליטית ומערכת מונו-תרבותית בישראל, והיווצרותה של מדינה המאופיינת בריבוי תרבויות או "שבטים" המתנגשים זה בזה: האחוסלים, הדתיים-לאומיים, החרדים, המסורתיים המזרחיים, העולים מברית המועצות לשעבר וגם יוצאי אתיופיה, וכמובן הקהילה הערבית הפלסטינית בישראל, ובמובן מסוים אפילו מהגרי העבודה ומבקשי המקלט (קימירלינג, 2001).

פלד ושפיר (2005) טוענים כי בישראל פועלים בה בעת שלושה עקרונות שונים של הכלה פוליטית: עיקרון ליברלי, הדוגל בהענקת שוויון אזרחי ליחידים; עיקרון רפובליקני, הדוגל בהקניית זכויות יתר לאליטות המשרתות (על פי תרומתן המוערכת לחברה, לפיריון, לביטחון וכדומה); ועיקרון אתני, הדוגל בדירוג המעמד של קהילות ההשתייכות. משטר ההתאגדות הנהוג בישראל בתקופות שונות נובע ממשקלם היחסי של שלושת העקרונות הללו בתמהיל, והוא משתנה לפי הנסיבות. מאז שנות השמונים שורר בישראל משטר סוציו-אקונומי חדש, קפיטליסטי וניאו-ליברלי, וכתוצאה מכך חל שינוי במינון המשולב של עקרונות ההכלה: העיקרון הרפובליקני (המדינה) נמצא בדעיכה יחסית, וכתוצאה מכך עולה משקלם של שני העקרונות האחרים, הנמצאים במתח זה עם זה – העיקרון הליברלי, המכוון להישגיות ומקדם מריטוקרטיה, והעיקרון השייכי האתני המקדם אתנוקרטיה. בשנות העשרים של המאה הנוכחית, ובפרט בתקופת הכנסת ה-25, מתבלט מעל לכול דווקא השפעתו של האתוס האתנוצנטרי, המתבטא בתפיסת עליונות יהודית שמייצגות מפלגות הקצה הימניות ובשליה עקרונית של האתוס הדמוקרטי (פדהצור, 2000).

משבר האתוסים הציוניים ההיסטוריים הותיר את האליטות הישנות ללא חזון חברתי ולאומי. ב-1967, כאשר הגבול הגיאופוליטי נפתח מחדש עם כיבושם של שטחים נרחבים ובהם נוף המצטייר לכאורה כתנ"כי, התייצב בזירה והתחרה על מקומו ההגמוני האוונגרד הדתי-לאומי ובראשו גוש אמונים, אשר טען כי ההתנחלויות החדשות הן המשכן הלגיטימי של אלה שהקימו בעבר חלוצי תנועת העבודה החילונים והסוציאליסטים. בד בבד התרחבו והתחזקו גם שורות החרדים האשכנזים, עקב קצבאות והקצאות מדינה נדיבות וגם בשל שיעורי ילודה גבוהים במיוחד.² את הגישה האנטי-ציונית או הלא-ציונית של החרדים האשכנזים הם המירו בפוליטיקה אינסטרומנטלית שאפשר לכנותה "ישראליות ללא ציונות" (בראון, 2017, עמ' 184-264). כך היה גם עם מזרחים ומסורתם, שזכו לייצוג פוליטי באמצעות הליכוד וש"ס. בשנות התשעים נוצק הגוש ההגמוני החדש. משתתפי גוש זה לא הסתפקו ב"פוליטיקה של חלוקה", מאבק על נתחים מעוגת החלוקה, אלא גם הנהיגו "פוליטיקה של הכרה" תוך עיצוב מחדש של התבנית עצמה. כפי שהגדירו זאת פרשנים, הם הפכו ממשגיחי הכשרות בקרון המסעדה של הרכבת לנהגי הקטר. תחילה חלה הגדרה זו על הדתיים-לאומיים, אך עם הזמן היא נהייתה תקפה גם לגבי החרדים. בשני העשורים האחרונים ניכרת התמזגות בין הדתיות הלאומית ובין החרדיות לכדי מה שמכונה חרד"ליות: חרדיות-לאומית, המצטיינת במיליטנטיות אתנו-דתית (שלג, 2020).

המתחים והניגודים בין ההיבט הקהילתני להיבט האזרחני של הזהות הלאומית, או לחלופין בין ההיבט היהודי להיבט הדמוקרטי, או בין הממד האתני לממד הליברלי, או, אם נשתמש בקטגוריות מופשטות יותר, בין המגמה הניאו-ציונית לזו הפוסט-ציונית – והחפיפה החלקית בין אלה ובין המתחים והניגודים המעמדיים-עדתיים – התסיסו את המערכת הפוליטית, עד שב-2023 היא הגיעה לכדי רתיחה. את ההזדמנות הפוליטית לקדיחת הקלחת סיפקה התפנית הפופוליסטית של נתניהו, שהיה (לסירוגין) ראש הממשלה מטעם הליכוד מאז 1996. נתניהו לא המציא את הפוליטיקה הפופוליסטית בישראל; את זאת עשה

2 שיעורי הילודה העומדים על כשבע לידות לאישה חרדית לעומת כשתי לידות לאישה חילונית (לוי, 2016, עמ' 10).

לפניו מנחם בגין. אך כפי שהראה דני פילק (2006), בגין השתמש במחוות פופוליסטיות בעיקר כדי לכלול את המזרחים בשדה הפוליטי, ואלו נתניהו משתמש בהן בעיקר כדי להדיר ממנו את הערבים ואת השמאל.

סגנונו המנהיגותי הפופוליסטי של נתניהו תרם באופן פעיל להמרת הפוליטיקה של ארגונים מפלגתיים, שהייתה המסד של התרבות הפוליטית בישראל, בפוליטיקה של ההמון: ה"מנהיג הכריזמטי" (תכונה שלפי מקס ובר מיוחסת לו על ידי מעריציו) מגייס את ההמון ישירות באמצעי תקשורת פרטיים וברשתות חברתיות, ומלכה שיח שגאה כלפי "האליטות" (בג"צ), "הזרים" (ערבים), "השמאל" ("התשקורת") ועוד, ומוקיע אותם בטענה כי הם פוגעים ב"עם" ובהחלטות "הרוב" (טלשיר, 2020; שילון, 2022; שמיר ורהט, 2022).³ לנוכח זאת, השמאל מרכז שפורק מנכסיו הפוליטיים מנסה להיאחז נואשות באתוס הממלכתי-הליברלי, שעל אף הממד האוניברסלי-דמוקרטי הגלום בו הוא נתפס ככזה שמשרת בעיקר את האינטרסים החומריים והתרבותיים של המעמד הבינוני והבינוני-גבוה. אף שהמעמד הבינוני ואפילו הבינוני-גבוה אינם חסומים למוביליות מלמטה, וכבר התפתח מעמד ביניים מזרחי שהיקפו לא קטן והשפעתו ניכרת (ליאון וכהן, 2008), קבוצות רחבות של עולי שנות החמישים ומשפחותיהם – ובעיקר של תושבי פריפריה (ובהן גם פריפריות שבלב ערים כגון ירושלים ותל אביב) – נותרו לכודות במעגלים מוחלשים ומבוזים. הקבוצות הללו תופסות את הגלובליזציה והאמריקניזציה של קבוצות הסטטוס הגבוהות כאיום על זהותן. יתר על כן, האיום הזה כרוך גם באיום על מעמדן הסוציו-אקונומי, משום שלתהליכי הצמיחה הכלכלית הנמרצת התלוו דילול השירותים החברתיים וגידול בפערי ההכנסה, ואלה הסיגו את ישראל למעמד של אחת המדינות האי-שוויוניות ביותר בין המדינות המפותחות (OECD, 2016). קבוצות מאוימות אלו של "מפסידי הגלובליזציה" נוטות לבקש פיצוי לתסכולן בעזרת התגייסות לימין הלאומני-דתי, הפונה אל הנדבכים הקהילתניים שלהן ואשר כלכלת הרווחה שלו נשענת על חלוקה מגזרית-תלותית (סקטוריאלי-קליינטליסטית, גוטוויין, 2018). תהליכים כאלה אופייניים גם לפוליטיקה הפופוליסטית באירופה ובארצות הברית (Hochschild, 2016; Norris & Inglehart, 2019). עם זאת, יצוין כי מנהיגי גוש הימין הלאומני-דתי הם בדרך כלל ממוצא אשכנזי, וחשוב מכך – למעשה, הממסד הימני-דתי השולט מאז 1977 לא עשה רבות למען קידומן החברתי או ההשכלתי של השכבות המוחלשות. לפי טענות מסוימות, הימין אף מקבע את השכבות המוחלשות בהוויה של עוני ובערות המבטיחה כי התלות הפוליטית שלהן תימשך. נוצר כאן, כאמור, "קפיטליזם מגזרי" וקליינטליסטי – שיטת חלוקה שבה הממשלה מעבירה למגזרים שונים הקצבות, קצבאות ותמיכות אחרות על פי מידת הנאמנות הפוליטית שלהם כלפיה (גוטוויין, 2018). שיטה זו, שבה בולטת הנתינה של המדינה לסקטורים מסומנים (למשל מתנחלים או חרדים), מעוררת התנגדות בקרב מעמד הביניים בעל הדימוי העצמי האוניברסליסטי. היא מערערת את "ההסכם הרפובליקני" בינו ובין המדינה, שעל פיו הוא משלם למדינה מיסים ומשרת אותה בשירות צבאי סדיר ובמילואים, והמדינה מצידה אחראית להבטיח "שוויון בנטל" ולספק שירותים זמינים ואיכותיים (על הפרת החוזה

3 הסוציולוג יונתן שפירא (1989) ייחס כבר למנחם בגין פוליטיקה פופוליסטית, וכינה אותה "פוליטיקה של כיכרות".

הזה נסובה המחאה החברתית ב־2011; רם ופילק, 2013). אם כי נשמעות גם טענות אחרות, בדבר העברות סטרוקטורליות סמויות כגון חלוקת נכסי קרקע, השכלה נגישה, פנסיות תקציביות ועוד, שמשתלמות באופן היסטורי למעמדות הגבוהים (על פי העיקרון הרפובליקני של פלד ושפיר).

יש המתארים את המצב החברתי שנוצר לאחרונה בישראל במונחי סוציולוגיה של שבטים. מסגור זה קיבל הד ציבורי ב־2015 עם נאום ארבעת השבטים של נשיא המדינה דאז ראובן ריבלין. ריבלין טען שם כי החברה הישראלית מחולקת לארבעה "שבטים" נפרדים – חילונים, דתיים־לאומיים, חרדים וערבים – והעלה דאגה הנובעת מכך:

התהליכים הדמוגרפיים המעצבים מחדש את פניה של החברה הישראלית יצרו למעשה סדר ישראלי חדש, סדר שבו אין עוד רוב ברור, ואין מיעוטים ברורים. סדר שבו החברה הישראלית מורכבת מארבעה מגזרים, ואם נרצה – ארבעה שבטים מרכזיים, שונים מהותית אלה מאלה, שילכו ויתקרבו זה אל זה בגודלם. שבו, אם נרצה ואם לאו, מבנה הבעלות על החברה הישראלית ומדינת ישראל משתנה לנגד עינינו. (IPS, 2015)

עם כל התעוזה באבחון המאתגר של ריבלין לגבי שינוי "מבנה הבעלות" על החברה בישראל, הוא כושל בהיעדר אבחון של יחסי הכוח הבלתי שוויוניים בין ה"מיעוטים" השונים, בעיורון מוחלט לשאלה הקריטית של הערבים־הפלסטינים החיים תחת כיבוש צבאי, ובהשלכות של מצב זה על החברה והמשטר בישראל. מכל מקום, על אתגר קריטי פוסט־ממלכתי דומה הצביע בדאגה בשנות האלפיים שמואל נח אייזנשטדט, בכיר הסוציולוגים הממלכתיים בישראל (רם, 2020), ששאל בדאגה:

האם יכול תוך כדי התפתחות [ה]הטרונגיות [...] להתקיים או להתפתח בחברה משהו משותף ומלכד, ואם כן – מהו; האם קיימות עדיין מסגרות סמליות ומוסדיות משותפות כלשהן, מלבד מסגרות פורמליות או ארגוניות? האם תוך כדי ההתפתחות של הטרונגיות, אינטרסנטיות וגישות אינדיבידואליסטיות, יכולה גם להתקיים מחויבות כלשהי למסגרת רחבה יותר? ומה טיבה של אותה מסגרת, שכבר אינה כל כך הומוגנית? (אייזנשטדט, 2004, עמ' 90)

מסה זו נחתמה מייד לאחר מאה הימים הראשונים של קואליציית נתניהו מ־2023, כאשר המהפכה המשטרית הושהתה לכאורה. בשעה זו, נראה שהאידיאולוגיה הרשמית של המדינה "היהודית והדמוקרטית", ששימשה מאז שנות התשעים ככסות הגמונית, מתבקעת בקו פרשת המים, הריהו החיבור שבין היהודית לדמוקרטית. שתי מגמות אלו עוברות פוליטיזציה וקיטוב קיצוניים, ומתוך כך התגבשו שני גושים פוליטיים אנטגוניסטיים שנאבקים על ההגמוניה במדינה ועל זהותה – גוש מרכז־שמאל אזרחי, ישראלי בזהותו, המנסה להיאחז באתוס הממלכתי מימי בן־גוריון, המעודכן בליברליזם אזרחי (גם אם מוגבל) ובניאו־ליברליזם כלכלי; וכנגדו גוש אתנוצנטרי דתי־חרדי־לאומני, יהודי בזהותו, המבקש להשליט את ההגמוניה שלו. במאמרו על ה־18 בברימר של לואי בונפרטה טבע קרל מרקס את המימרה "ההיסטוריה חוזרת על עצמה פעמיים, פעם כטרגדיה ופעם

כפאֶרסה". הפופוליוּם בישראל אכן חוזר על עצמו פעמיים, פעם כטרַגדיה בגירסת בגין, המעלה באוב את הסולידריות היהודית העממית, ופעם בגירסת נתניהו כפאֶרסה פוליטית שנועדה לשרת את שרידותו.

לסיום דיון זה, יש לחזור ולהדגיש כי חרף הפילוג העמוק בין הגושים, שניהם גם יחד מתעלמים מהצומת ההיסטורי שבו מצויה ישראל – כל גוש ממניעיו הפוליטיים והאידיאולוגיים ומן האינטרסים החומריים הקשורים למיקומו החברתי: אם יימשך הכיבוש שהחל ב־1967, מדינת ישראל לא תוכל להיות דמוקרטית, למגינת ליבו של הגוש האזרחי, ואף לא תוכל להיות יהודית, למגינת ליבו של הגוש הדתי-לאומי. לא ייפלא אפוא כי הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל יושבים על הגדר – הם בוודאי אינם תומכים במהפכה המשטרית האתנוצנטרית היהודית, אך גם אינם מרבים להשתתף במרי הליברלי הישראלי נגדה, שגם הוא מאכזב אותם. בכל מקרה, אם המשטר בישראל לא יתנער מהשליטה הניאוקולוניאלית בפלסטינים, הוא לא יוכל אלא להתבצר כמשטר אפרטהייד. למעשה, זוהי הסיבה העמוקה והמבנית למהפכה המשטרית: הניסיון לסלק מחסומים משפטיים מפני התבססותו של משטר אפרטהייד גלוי. לכך נוספת הסיבה המגזרית – שאיפת המגזר החרדי להבטיח לעצמו מעמד אוטונומי ייחודי בישראל, בהתבסס על כוחו האלקטורלי. שתי סיבות עומק אלו, הסטרוקטורלית והסקטוראלית, עלו לפני השטח במפגש עם הזרז הקוניונקטורלי, הנסיבתי – עיקשותו של אזרח אחד, בנימין נתניהו, לרסק את מערכת המשפט על שהעזה להעמיד אותו לדין על שוחד, מרמה והפרת אמונים.

מקורות

- אופז, גד. (2016). "מִשִּׁיחַ לוחמים" אל ארון הספרים היהודי: דור שני ושלישי בקיבוץ כחיפוש הזהות היהודית. האוניברסיטה העברית בירושלים ומכון מופ"ת.
- אייזנשטדט, שמואל נח. (2004). תמורות בחברה הישראלית. משרד הבטחון.
- אייזנשטדט, שמואל נח. (2010). ריבוי המודרניות. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- אלמוג, עוז. (1997). הצבר – דיוקן. עם עובד.
- אלפסי, נורית, וטובי פנסטר. (2005). העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל-אביב בעידן של גלובליזציה. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 265-292.
- ארן, גדעון. (2013). קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו. כרמל.
- בילו, יורם. (2005). שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. אוניברסיטת חיפה.
- בן-אליעזר, אורי. (2019). מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריוּם בישראל. מודן.
- בן-גוריון, דוד. (1951). חזון ודרך. מפא"י.
- בראון, בנימין. (2017). מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים. עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברטל, דניאל, ויצחק שניל (עורכים). (2014). השפעת הכיבוש על החברה הישראלית. האגודה הישראלית למדע המדינה.

- גאנם, אסעד. (1999). המיעוט הפלסטיני בישראל: האתגר של המדינה היהודית והשלכותיו. עיונים בתקומת ישראל, 9, 420-443.
- גוטוויין, דני. (2018). מיתוס ההצבעה השבטית: משטר ההפרטה והבסיס המעמדי של התמיכה בימין ובשמאל בישראל. דברים, 10, 283-294.
- גל-אור, נעמי. (1990). המחותרת היהודית: טרורזים שלנו. הקיבוץ המאוחד.
- גרנברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. רסלינג.
- דון-יחיא, אליעזר, וצ'ארלס ליבמן. (1984). הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב"דת האזרחית" של ישראל. מגמות, כח(4), 462-484.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1977). מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית. עם עובד.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומסייתר. עם עובד.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2018). דת והגדרה עצמית של מידת דתיות 2015-2016.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2023). ישראל במספרים: נתונים נבחרים מתוך שנתון סטטיסטי לישראל 2022.
- טלשיר, גייל. (2020). האינטרס הציבורי והדמוקרטיה: בין משילות לממשלתיות. בתוך גייל טלשיר (עורכת), משילות או דמוקרטיה? (עמ' 9-32). רסלינג.
- ידגר, יעקב, גדעון כ"ץ ושולם רצבי (עורכים). (2014). מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- לביא, דוד. (2016). צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים". כתר ומרכז שלם.
- לוי, יגיל. (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. ידיעות אחרונות.
- לוי, יגיל. (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. כרמל.
- לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- לוי, ענת. (2016). שעורי הפריון הכולל בישראל לפי דת ולפי רמת דתיות והשפעתם על ההוצאה הציבורית. מרכז המידע של הכנסת.
- ליאון, ניסים, ואורי כהן. (2008). לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל. אלפיים, 32, 83-101.
- מאוטנר, מנחם. (2008). משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת. עם עובד.
- סבירסקי, שלמה. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל. מחברות למחקר ולביקורת.
- עזריהו, מעוז. (2005). תל-אביב, העיר ה[א]מיתית: מיתוגרפיה היסטורית. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- פדהצור, עמי. (2000). מפלגות הימין הקיצוני בישראל – מצמיחה לדעיכה? רמות. פילק, דני. (2006). פופוליזם והגמוניה בישראל. רסלינג.
- פלד, יואב (עורך). (1991). ש"ס: אתגר הישראליות. ידיעות אחרונות.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.

- פלד, רינה. (2002). "האדם החדש" של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשי האירופיים. עם עובד.
- פלדמן, ג'קי. (2011). עכשיו יש גשר ביניהם: השביל המחבר בין יד ושם להר הרצל. בתוך חיים יעקובי וטובי פנסטר (עורכים), זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב (עמ' 56-80). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קימרלינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר.
- קנולר, אפרת. (2017). מפלגות המרכז בישראל: בין הימין לבין השמאל. רסלינג.
- רם, אורי. (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'זורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. רסלינג.
- רם, אורי. (2020). הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית 1882-2018. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- רם, אורי, ודני פילק. (2013). ה-14 ביולי של דפני ליה: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת, 41, 17-43.
- שטרית, סמי שלום. (2004). המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003. עם עובד.
- שילון, אבי. (2022). מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נתניהו בסבב הבחירות 2019-2021. בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019-2021 (עמ' 155-182). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שילוני, פייגה, וצבי שילוני (עורכים). (2008). קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- שלג, יאיר. (2020). החרד"לים: היסטוריה, אידיאולוגיה, נוכחות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמיר, מיכל, וגדעון רהט (עורכים). (2022). הבחירות בישראל 2019-2021. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפירא, אניטה. (1997). המיתוס של היהודי החדש. בתוך אניטה שפירא, יהודים חדשים – יהודים ישנים (עמ' 155-174). עם עובד.
- שפירא, יונתן. (1989). לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות – הסבר סוציולוגי פוליטי. עם עובד.
- שפרינצק, אהוד. (1981). גוש אמונים מודל הקרחון של הקיצוניות הפוליטית. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 18, 22-49.
- OECD. (2016). סקירה כלכלית ישראל.
- Hochschild, Arlie. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*. The New Press.
- IPS. (2015, June 7). H.E. Reuven Rivlin, President of the State of Israel at the 15th Annual Herzliya Conference [Video]. YouTube.
- Norris, Pippa, & Ronald Inglehart. (2019). *Cultural backlash: Trump, brexit and authoritarian populism*. Cambridge University Press.

המשבר החקיקתי כמשבר הגמוני: המאבק הלא פתור בין הבלוק הפופוליסטי המדיר ובין הבלוק הבורגני

דני פילק ואמית אביגור-אשל*

תקציר. הטענה המרכזית של המאמר היא שהמשבר הנוכחי סביב הרפורמה המשפטית הוא רב־רבדים. הרובד הראשון מנגיד בין תפיסה פופוליסטית מדירה של דמוקרטיה ובין תפיסה של ליברליזם חוקתי. הרובד השני הוא המאבק על ההגמוניה בין שני בלוקים היסטוריים אשר מקדמים מודלים שונים של חברה ונותנים ביטוי לחלוקה האתנו־מעמדית של החברה הישראלית. המאבק המתמשך על ההגמוניה בשל חוסר היכולת של כל אחד מהבלוקים ליצור קונסנזוס רחב ולהפוך להגמוני עומד ביסוד המשבר הנוכחי. הרובד האחרון הוא השלכות הרפורמה המשפטית על מודל הצמיחה מבוסס הייצוא של ישראל בעשורים האחרונים ועל בסיסי הלגיטימציה שלו. כאן יסודות המשבר קשורים לעובדה שעל אף ההבדלים בין שני הבלוקים ההיסטוריים, שניהם תומכים במודל הצמיחה הנוכחי; ולנוכח מצב שבו הוא אינו יכול עוד ליצור צמיחה, ולנוכח התערעות התנאים הנחוצים לביסוס הלגיטימציה שלו, הם אינם יכולים להציע מודל חלופי.

המשבר המתחולל כעת בישראל הוא משבר רב־רבדים. הרובד הראשון הוא כמובן משבר חקיקתי וחוקתי המציב זו מול זו תפיסות שונות של דמוקרטיה. אולם קשה להבין את מקורות המשבר בלי לנתח את הרובד השני – המאבק ההגמוני בין שני בלוקים היסטוריים המבטאים את החלוקה האתנו־מעמדית של החברה הישראלית ומקדמים, בין היתר, תפיסות שונות של דמוקרטיה. מקורותיו של המשבר נעוצים בחוסר היכולת של מי מהבלוקים לבסס את עצמו כהגמוני באמת, תוך יצירת קונסנזוס רחב. הרובד האחרון הוא ההשלכות של המשבר החקיקתי־חוקתי על מודל הצמיחה המבוסס ייצוא של ישראל בעשורים האחרונים ועל בסיסי הלגיטימציה שלו. במאמר קצר זה ננסה להציג את מרכיביו העיקריים של המשבר בשלושת הרבדים האלה.

הרובד הראשון והבולט של המשבר, זה החקיקתי והחוקתי, מנגיד בין הממשלה, המבקשת לקדם תפיסה פופוליסטית מדירה של דמוקרטיה, ובין מתנגדי הרפורמה,

* פרופ' דני פילק, המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
ד"ר אמית אביגור-אשל, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, מכללת ספיר

אשר דוגלים בליברליזם חוקתי (constitutional liberalism).¹ הממשלה מקדמת שינויים משטריים המבוססים על תפיסה שלפיה דמוקרטיה היא ביטוי ישיר של רצון העם, ונבחר העם – הממשלה והקואליציה, שיש להן רוב בכנסת – מגלמים באופן מלא את "רצון העם", ה"רצון הכללי" של רוסו. ואולם אין מדובר בתפיסה פופוליסטית גרידא של דמוקרטיה כי אם בתפיסה פופוליסטית מדירה, שלפיה העם הוא הומוגני במונחים אתנו-תרבותיים – זהו העם היהודי כמובן. לכן אין צורך בקונסנזוס, כי גם רוב זעום של 61 חברי כנסת מגלם את העם בכללותו, ולכן הגבלת הזכויות הפוליטיות של האזרחים הפלסטינים אינה נתפסת כלל כפגיעה בדמוקרטיה אלא כביטוי של רצון העם.

עיקר המרכיבים של הרפורמה מבטאים תפיסה זו: מתן רוב לקואליציה בוועדה לבחירת שופטים, כדי שגם הרשות השופטת תגלם את "העם"; קביעה ברורה של עליונות הרשות המחוקקת על פני הרשות השופטת באמצעים שונים – הגבלת יכולתה של הרשות השופטת לפסול חוקים, איסור פסילת חוקי יסוד, הסמכת הרשות המחוקקת להתגבר על פסילת חוקים בעזרת רוב של 61 חברי כנסת, והגבלת הביקורת המנהלתית של הרשות השופטת על הרשות המבצעת דרך ביטול עילת הסבירות (או הגבלה ניכרת שלה). כיהא לתפיסה פופוליסטית, הרפורמה מוצגת גם כחלק ממאבק בין העם, המגולם על ידי הממשלה והרוב בכנסת, ובין השופטים, המייצגים אליטה שכופה בכוחנות את רצונה על העם. כאמור, הקואליציה מקדמת לא רק את התפיסה שבה דמוקרטיה היא ביטוי לרצון העם, אלא גם את התפיסה המדירה שלפיה העם הומוגני ומוגדר לפי קריטריונים אתנו-תרבותיים: זהו העם היהודי כפי שקובעת הגדרתו ההלכתית.

הזרם המרכזי של מתנגדי הרפורמה מבקש להגן על מבנה משטרי ליברלי חוקתי המבוסס על הפרדת רשויות, איזונים ובלמים ("שומרי סף", ביקורת שיפוטית על הרשות המבצעת ועל הרשות המחוקקת) ומכלול של חירויות וזכויות אזרחיות ופוליטיות (Warren, 1989), ואף להרחיב את המבנה הזה. כך למשל, עמדת פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה – הגוף שמנסח באופן הברור ביותר את עמדת מתנגדי הרפורמה – מבקשת לשמר את סמכות הביקורת השיפוטית של בית המשפט העליון (יש ביניהם אשר מרחיבים אפשרות זו גם לביקורת שיפוטית על חוקי יסוד), להגביל את חוקי היסוד לכאלה שיש להם "תכנים של חוקה", ולמנוע שליטה של הקואליציה על הוועדה לבחירת שופטים ופוליטיזציה של החלטות הוועדה. מתוך כך, ניכר שמתנגדי הרפורמה אינם נוטים לתת את הדעת על המתח שבין ליברליזם חוקתי ובין דמוקרטיה במובנה האימולוגי, דהיינו שלטון עצמי משותף; מעטים מתמודדים למשל עם הטענות (העולות גם מצידם של מלומדים ליברליים) בנוגע לגירעון הדמוקרטי המובנה בביקורת השיפוטית על הרשות המחוקקת (ראו למשל Bellamy, 2007; Kramer, 2004; Waldron, 2006).

המשבר החקיקתי והחוקתי מבטא בעצם משבר הגמוני. אופיו של המשבר ההגמוני הזה שונה מהמשגתו של אנטוניו גרמשי. לפי גרמשי, משבר הגמוני מתחולל כשבחוק היסטורי שהיה הגמוני עד לאותו רגע אינו מצליח עוד לתחזק את המנהיגות הפוליטית,

1 הליברליזם החוקתי הזה, אצל רבים מהמתנגדים, אינו כולל את האזרחים הפלסטינים כחברים שווים בקהילה הפוליטית ואינו מביא בחשבון שהוא מוגבל לגבולות הקו הירוק אף שישאל שולטת כיום על המרחב שבין הירדן לים.

האידיאולוגיה והמוסרית; הוא אינו מצליח לשמר קונסנזוס רחב סביב פרויקט של בינו ועיצוב חברה. לדידו של גרמשי, משבר הגמוני מתקיים באחד משני מצבים: כישלון של הפרויקט שהבלוק ההגמוני מקדם, או שינוי במידת הפעילות הפוליטית של ההמונים הגמוני קלאסי, שנוצר משילוב שתי הנסיבות שעליהן הצביע גרמשי – התפוררות פרויקט בינוי המדינה והאומה של מפא"י, ושינויים בדפוסי ההשתתפות הפוליטית של קבוצות רחבות בציבור. אבל המשבר הנוכחי שונה, והוא קשור לחוסר היכולת של שני הבלוקים ההיסטוריים הנאבקים כיום על ההגמוניה בחברה הישראלית להגיע אל ההגמוניה, ליצור קונסנזוס רחב. במשבר החקיקתי, הבלוק הפופוליסטי המדיר מקדם את הרפורמה ואילו הבלוק הבורגני מקדם את הליברליזם החוקתי. אם כן, המשבר החקיקתי נוצר בשל הרצון של הבלוק הפופוליסטי המדיר לנצל את תוצאות הבחירות האחרונות על מנת לקדם שינויים משטרניים שיבססו את שלטונו, וכך להביא לפתרון המשבר ההגמוני. באופן פרדוקסלי, ניסיון זה יצר משבר חקיקתי שהעמיק את המשבר ההגמוני.

הבלוק ההיסטורי הפופוליסטי המדיר התחיל להתגבש בעשור השני של המאה ה-21. המשבר הכלכלי העולמי פגע מאוד בחלק מבעלי ההון שנהנו מתקופת הליברליזציה-גלובליזציה וכרסם במעמדם הדומיננטי של רעיונות ניאוליברליים. הליכוד, בראשותו של בנימין נתניהו, התחיל לזנוח את הניסיון להקים אלטרנטיבה פוליטית ניאושמרנית ישראלית שתדמה לניאושמרנות האמריקנית מבית מדרשם של רונלד רייגן וג'ורג' ו' בוש. בהשפעת הברית האלקטורלית קצרת הימים עם מפלגת ישראל ביתנו, שאימצה אז חזות פופוליסטית, הוביל נתניהו את הפיכתה של תנועת הליכוד למפלגה פופוליסטית מדירה, בסגנון הפופולזים הרדיקלי הימני האירופי.²

פופולזים מדיר זה מנגיד בין העם כיחידה אתנו-תרבותית "טהורה" והומוגנית ובין האליטות, המשרתות את האויב החיצוני, הלא יהודי. הרעיון כי העם הוא יחידה אתנו-תרבותית סגורה מושרש בתפיסה דתית של הלאומיות היהודית, המזהה בין האתנוס היהודי ובין הדמוס, ובמילותיו של נתניהו: "כל העת עלינו לזכור אמת אחת פשוטה: אחים אנחנו, עם אחד אנחנו. אין אחר" (Ynet, 2019).

הפופולזים המדיר מבית נתניהו והליכוד הוא פופולזים ניאוליברלי המשלב בין אימוץ חלק מהתובנות המרכזיות של הניאוליברליזם – מסחור חיי היומיום, הפרטה, דה-רגולציה (Guardino, 2008; Havertz, 2019) – ובין נקיטת צעדים הטרודוקסיים של מדיניות חברתית-כלכלית, כאלה שמבוססים על המחויבות "להיטיב עם העם" אך גם על חוסר אמון בטכנוקרטים, ב"אנשי המקצוע". צעדים כאלה יכולים לכלול הרחבת זכויות לאוכלוסיות מוחלשות, כמו רפורמת ביטוח הבריאות של ארדואן בטורקיה; מיסוי של עסקים הקשורים להון בינלאומי, כמו במקרה של הונגריה; ומדיניות רווחה המופנית לקבוצות אוכלוסייה ספציפיות, כמו בפרו בתקופת פוג'ימורי (Bohle & Greskovits, 2019; Fabry, 2019; Toplišek, 2020). המדיניות הטרודוקסית של ממשלת נתניהו (בעיקר

2 לניתוח החלוקה לגושים הנאבקים על ההגמוניה בראשית שנות האלפיים ראו, Avigur-Eshel & Filc, 2018. התחזקותו של פופולזים מדיר בישראל קשור הדוק להעמקת הפרויקט הקולוניאלי בשטחים הכבושים. לקשר בין קולוניאליזם לפופולזים מדיר ראו Filc, 2015.

בשנים 2015-2019) כללה בין השאר צעדים לעידוד הצריכה הפרטית. כך, תוכניתו של משה כחלון "נטו משפחה" שילבה סובסידיות למשפחות עם ילדים, הרחבה של "מס הכנסה שלילי" והורדת מיסי ייבוא. מפני שהבלוק ההיסטורי הפופוליסטי מאמץ את עיקרי התפיסה הניאו-ליברלית, האנטי-אליטיזם שלו לא הופנה עד כה נגד אליטת ההון ולרוב גם לא נגד כלכלנים מומחים בשירות המדינה, אלא נגד אליטות תרבותיות, משפטיות ואקדמיות ואנשי תקשורת.³

הרפורמה החקיקתית, המבטאת תפיסה פופוליסטית מדירה של דמוקרטיה ומוצגת כהפחתת כוחה של האליטה המשפטית, היא חלק אינטגרלי מהניסיון לקדם פרויקט הגמוני פופוליסטי מדיר. עם זאת, יש להבהיר שהקואליציה הנוכחית, שמבטאת פוליטית את הבלוק ההיסטורי הפופוליסטי המדיר, איננה מקשה אחת ויש בה עוד שני זרמים של ימין. האחד הוא זרם שמרני נאו-ליברלי רדיקלי בהשראת פורום קהלת, שיש לו נציגים הן בליכוד הן בציונות הדתית. הוא קושר בין "שוק חופשי", קניין פרטי, "מוסריות" ולאומנות; בין מדיניות תקציבית מרסנת מאוד (עד כדי צנע) לצמצום כערך מוסרי; בין הפרטת מדינת הרווחה לעזרה עצמית, אחריות אישית ומרכזיות הקהילה והמשפחה; בין פגיעה בעבודה המאורגנת לתפיסה של פרט הסומך על עצמו ומגן על קניינו (Hazlitt, 1964; Kiely, 2020; Nakano, 2015).

הזרם השני הוא זה הפשיסטי-קלריקלי, שאותו מייצגת מפלגת עוצמה יהודית. המושג פשיזם קלריקלי שימש תחילה לתיאור החיבור בין אישים שהשתייכו לכנסייה הקתולית ובין הפשיזם האירופי. השימוש במושג התרחב, וכיום הוא מתייחס למגוון תנועות המחברות דת (זרמים נוצרים ולא נוצרים) ומרכיבים של התפיסה הפשיסטית. הסיסמה "אל אחד, עם אחד, מפלגה אחת" של מפלגת העם הסלובקי מתמצתת את הפשיזם הקלריקלי, והיא בהחלט יכולה לייצג את עוצמה יהודית. הפשיזם הקלריקלי מאמץ את הלאומנות הקיצונית של הפשיזם, את הגזענות ואת פולחן הכוח (הגברי), מדגיש את הקשר בין מרות האל למרותנות פוליטית (אוטוריטריזם), ורואה אויב בתנועות שמדגישות ערכים אוניברסליים כמו השמאל והליברליזם (Eatwell, 2003; Kubátová & Kubát, 2021). כפי שמייצגת זאת מפלגת עוצמה יהודית, "ערכי המדינה היהודית יהיו על פי המוסר היהודי, והמשטר יהיה דמוקרטיה יהודית, השומרת על האינטרסים של מדינת הלאום היהודי, כערך הדוחה כל ערך אוניברסלי".

הבלוק ההיסטורי הנגדי, הבלוק הבורגני, התחיל גם הוא להתהוות במתכונתו הנוכחית בעשור השני של המאה ה-21. החוקרים ברונו אמבלה וסטפנו פלומברניני גיבשו את הביטוי "בלוק בורגני" כדי לתאר בלוק היסטורי שהתגבש במדינות כמו צרפת ואיטליה וכולל קבוצות שבאו מהשמאל ומהימין המסורתיים. בלוק זה אמנם מאמץ בדרך כלל גישה פרוגרסיבית נאו-ליברלית, אך יש בו גם קבוצות בעלות ערכים שמרניים (Amable & Palombarini, 2022). בצרפת ובאיטליה הבלוק הבורגני כולל את בעלי ההון הגדולים ואת השכבות המשכילות והמבוססות יותר של מעמדות הביניים.

כאמור, הבלוק הבורגני בגרסתו הישראלית התחיל להתכונן בעשור השני של המאה ה-21 וקיבל ביטוי פוליטי מובהק עם כינונה של "ממשלת השינוי" ב-2021. רוב אנשיו מאמצים

3 התייצבותם של בעלי ההון בסקטורים הדינמיים של הכלכלה נגד הרפורמה עשויה לשנות מצב זה, כפי שביטא חבר הכנסת דודי אמסלם בטענתו שהמתנגדים מפגינים עם רולקסים ומרצדסים.

באופן כללי תפיסה ניאוליברלית פרוגרסיבית (Fraser, 2019), אם כי יש בתוכו מרכיבים שמרניים יותר שבאים מהציונות הדתית. התפיסה הניאוליברלית הפרוגרסיבית מדגישה את מרכיבי התפיסה הליברלית התואמים את המודל הניאוליברלי (אינדוידואליזם, בחירה חופשית, מקצוענות יעילה, השקעה בהון אנושי, מריטוקרטיה, קוסמופוליטיות), ומשלבת אותם עם גרסה ניאוליברלית של מרכיבים אידיאולוגיים פרוגרסיביים כגון פמיניזם ואקולוגיזם, תוך חיבור לסקטורים הדינמיים ביותר של הכלכלה (הייטק, בידור, פיננסים) (Fraser, 2019). בישראל משולבת גישה זו, על אף הסתירות, עם מרכיבים של אתנו־רפובליקניזם הנותן קדימות ל"אזרחים היצרנים שמשלמים מיסים" ומשרתים בצבא (כפי שציין למשל המצע של מפלגת יש עתיד לבחירות 2015) על פני אחרים כמו חרדים ואזרחים פלסטינים. האמונה במריטוקרטיה והדגש על "הון אנושי" הם מרכיבים מרכזיים בתפיסתו של הבלוק הבורגני, והם באים לידי ביטוי במדיניות שמייחסת חשיבות עליונה לחינוך למצוינות (ראו למשל את קווי היסוד של "ממשלת השינוי") ובהעדפת בירוקרטיה מקצועית – שראשיה משתייכים, סוציולוגית ותפיסתית, לבלוק הבורגני – על פני נבחרי ציבור, שאותם היא תופסת כמושחתים בפוטנציה.

הבלוקים ההיסטוריים הללו אינם תופעה פוליטית־אידיאולוגית, אלא יש להם בסיס מעמדי. בהתבסס על הצעה חדשה לניתוח המבנה המעמדי בישראל (אדות ואחרים, בדפוס), המבנה המעמדי בישראל נחלק לשלושה מעמדות עיקריים: 1. בעלי ההון, הנחלקים לפי סוגי הון ומיקומם – הקָשֶׁר עם הון על־לאומי ושדה הַצָּבֵר ההון: פיננסים, הייטק, תעשייה מסורתית, אוצרות טבע, מסחר; 2. מעמד משרת, שיש לו חוזה עם ההון – בין שזהו חוזה ישיר (מנהלים ובעלי מקצוע בסקטור הפרטי) או עקיף (מנהלים בסקטור הציבורי שלאורך המסלול האישי שלהם יעבדו גם בסקטור הפרטי, דמויות מרכזיות בתעשיית התרבות). זהו מעמד שמאופיין במילוי תפקידי היגוי, שליטה במקום העבודה, יכולת להמיר בקלות הון כלכלי, תרבותי או חברתי לצורה אחרת שלו, ויכולת העברה בין־דורית של שלוש צורות ההון; 3. המעמדות העממיים, המתחלקים לשלוש קבוצות שביניהן מפרידים קווי גבול אופקיים וחדירים במידות שונות: א. מעמד בינוני עממי ובו שכירים בעלי מידה של אוטונומיה במקום העבודה, עצמאים ובעלי עסקים קטנים, ב. מעמד פועלים מקצועי, טכני ומשרדי, ובו בעיקר שכירים, ג. מעמד הפועלים השולי. בכל אחת מן הקבוצות האלה אפשר להבחין בקווי גבול אנכיים על בסיס סקטור (ציבורי או פרטי), על בסיס אופן העיסוק (עצמאי או שכיר) או על בסיס אתנו־לאומי.

הבלוק הפופוליסטי כולל סקטור קטן מתוך בעלי ההון (הון מסחרי, הון הקשור לאוצרות טבע), רוב היהודים מתוך תת־קבוצות ב־ג של המעמדות העממיים, וחלקים מהיהודים בתת־קבוצה א. הבלוק הבורגני כולל את הפרקציות הדינמיות ביותר מתוך בעלי ההון, את רוב המעמד המשרת, וחלקים מתוך היהודים בתת־קבוצה א של המעמדות העממיים, בעיקר בעלי ההשכלה האקדמית. הפיצול המעמדי מקשה על שני הבלוקים לייצר קונסנזוס רחב, ולכן הוא עומד בבסיס המשבר ההגמוני.

האזרחים הפלסטינים מודרים משני הבלוקים הניצים. רובם הגדול שייך למעמדות העממיים, אך הם אינם יכולים להשתייך לבלוק הפופוליסטי בשל מאפייניו המדירים. הם אינם שייכים לבלוק הבורגני גם בשל השתייכותם המעמדית וגם בשל המרכיב האתנו־רפובליקני, שהוא חלק אינטגרלי בתפיסת העולם של חלקים נרחבים בבלוק זה. חברותה

של מפלגת רע"ם בממשלת השינוי לא ביטאה צירוף של חלק מהאזרחים הפלסטינים לבלוק הבורגני, אלא קיום יחס קליינטליסטי בין הבלוק ובין קבוצה שאינה שייכת אליו. הדבר ניכר בבירור במסיבות העיתונאים שערכו ראשי מפלגות האופוזיציה בתקופת המחאה נגד מהלכי החקיקה, שלפחות עד מועד כתיבתו של מאמר זה התקיימו ללא נציגים של המפלגות הערביות.

הרובד האחרון של המשבר החקיקתי הוא השלכותיו על יציבות מודל הצמיחה ועל יכולתם של שני הבלוקים הניצים לבסס את הלגיטימציה של כל אחד מהם כאלטרנטיבה הגמונית בהיבט החומרי, בהינתן השלכותיו השליליות האפשריות של המשבר על הכלכלה הישראלית. את אופני צמיחתה של הכלכלה הישראלית בעשורים האחרונים אפשר להמשיג כמודל צמיחה, שפירושו דפוסים מוסדיים יציבים יחסית שעליהם הצמיחה מתבססת. מודל צמיחה מתבטא בהרכב ספציפי של גורמי הביקוש הקיינסיאניים: צריכה פרטית, השקעה פרטית, השקעה מדינתית ומסחר חיצוני (Stockhammer & Onaran, 2022). בעקבות המהפכה הניאו-ליברלית שהדגישה מדיניות תומכת הון מתקיימים כיום כמה מודלים של צמיחה, שהעיקריים שבהם הם צמיחה מובלת צריכה המבוססת על חוב, צמיחה מובלת ייצוא, וצמיחה מובלת צריכה המבוססת על שכר.

בישראל חל מאז שנות השמונים מעבר הדרגתי ממודל צמיחה המבוסס על שכר ועל השקעה מדינתית למודל צמיחה המבוסס על השקעה פרטית ועל ייצוא. בשנות התשעים המודל הזה התחזק מאוד עם העלייה המתמדת בחלקו של סקטור ההייטק בייצוא והירידה המתמדת בהשקעה הציבורית ששימשה כמנוע צמיחה (Maggor, 2021). בעשור הראשון של שנות האלפיים ניכרו בישראל המאפיינים הבולטים של צמיחה מובלת ייצוא: מאזן מסחרי חיובי, צמיחה שבה תרומת המסחר החיצוני עלתה על תרומתה של ההשקעה הציבורית (זו האחרונה ירדה מ-26.8% מהתמ"ג ב-2002 ל-22.8% מהתמ"ג ב-2011), מאזן תשלומים חיובי ועמדת השקעות בינלאומית חיובית.⁴

המחקר על מדינות שבהן הייצוא הוא מנוע הצמיחה המרכזי מראה שאחד האתגרים של המודל הזה הוא הצורך בהשגת לגיטימציה. לכך יש שתי סיבות. ראשית, מודל צמיחה מבוסס ייצוא מצריך דיכוי מסוים של השכר בסקטורים המייצאים כדי לשמור על יתרון תחרותי מול יוצאניות אחרות. שנית, צמיחה מובלת ייצוא מחייבת מטבע חלש יחסית (או, כמו במקרה של גרמניה, הבניה של מרחב האירו, שמספק למדינה יתרון יחסי). מטבע חלש פירושו יוקר יחסי של מוצרים מיובאים, וגם התייקרות בשוק הפנימי של המוצרים המיועדים לייצוא. התוצאה היא פגיעה ביכולת הצריכה של הציבור ובעיקר של המעמדות העממיים, וזהו אתגר לגיטימציה של המודל. אתגר כזה גדול יותר במדינות כמו ישראל, שבהן חלק גדול מהטובין לצריכה מיובאים. אחת הסיבות לכישלוננו של הפרויקט הניאו-שמרני שהליכוד ניסה לקדם בסוף שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים הייתה הקושי לספק לגיטימציה למודל הצמיחה הזה. כיום, לעומת זאת, הפרויקט הפופוליסטי המדיר מתמודד טוב יותר עם האתגר הלגיטימציוני בזכות ההרכב הייחודי של ייצוא ישראלי והגברת צריכה מבוססת ייבוא ונתמכת חוב.

4 עמדת השקעה בינלאומית (net international investment position) היא הפער בין הנכסים הפיננסיים של המדינה במדינות אחרות ובין החבות של המדינה כלפי אזרחי מדינות אחרות.

כשבוחנים את המאזן המסחרי של ישראל בשנות האלפיים אפשר להיווכח שמאזן הסחורות הוא אמנם שלילי, אבל המאזן הכללי חיובי בשל ייצוא שירותים, בעיקר בסקטור ההייטק. לסקטור זה יש שני מאפיינים רלוונטיים מאוד לשאלת הלגיטימציה של המודל. מצד אחד, הייצוא של מוצריו אינו גורע מהצריכה שלהם בתוך המדינה – כלומר הייצוא אינו פוגע בצריכה בשוק הפנימי. מצד שני, משום שלאיכות המוצרים יש חשיבות רבה, הביקוש בתחום אינו רגיש מאוד לשינויים במחיר – כלומר, שקל חזק לא בהכרח יפגע בתחרותיות של המוצרים. ואכן, בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21, עד הפנדמיה, הציג מודל הייצוא הישראלי מאזן מסחרי חיובי אף שהשקל הלך והתחזק. משמעותה של התחזקות השקל הייתה שאף כי מודל הצמיחה היה מובל ייצוא, לא חלה התייקרות של סחורות מייבואות. ההפך הוא הנכון: התחזקותו של השקל אפשרה להוזיל את אותן סחורות ההוזלה התעצמה בשל צעדי מדיניות של ממשלות הליכוד, שכללו הורדת מיסי ייבוא על מוצרי צריכה והעלאת תקרת הרכישה מחו"ל הפטורה ממס. נוסף על כך, לאחר מחאת קיץ 2011 קודמה מדיניות שעודדה צריכה פרטית מבוססת חוב. הגדלת היצע האשראי הקמעונאי תרמה לעליית שיעור החוב של משקי הבית (הן חוב משכנתאות הן חוב למטרות צריכה) כאחוז מהתמ"ג מ-37% בתחילת שנות האלפיים ל-44.6% ב-2022 (ראו תרשים 1).

תרשים 1. חוב של משקי בית בישראל כשיעור מהתמ"ג, 2000-2020 (מתוך האתר [Trading Economics](#))

תוצאת השילוב של גידול בייבוא, ירידת מחירים וגידול בחוב הצרכני הייתה גידול בצריכה הפרטית, אשר מאז 2009 היא גבוהה מממוצע הצריכה הפרטית במדינות ה-OECD (ראו תרשים 2). גידול זה תרם לחיזוק הלגיטימציה של מודל הצמיחה מבוסס הייבוא, אך גם הלגיטימציה של הפרויקט הפופוליסטי ככזה שדואג ל"עם", שכן לאורך רוב התקופה הליכוד עמד בראש הקואליציות.

תרשים 2. צריכה פרטית לנפש בישראל בהשוואה למוצע ה־OECD (בהשוואה להוצאה בשנת 1995) (מקור: Brand et al., 2017)

אפשר להבין שהלגיטימציה של הפרויקט הפופוליסטי, לפחות בהיבט החומרי שלה, נשענת במידה לא מבוטלת על השילוב בין ייבוא זול המבוסס על ייצוא שירותים ועל שקל חזק ובין צריכה תלויה חוב שמתאפשרת בשל היצע אשראי וריביות נמוכות. המשבר החקיקתי מאיים ישירות על היסודות האלה. עוד בטרם החל המשבר עלו הריביות, צעד שהגביל את נגישות האשראי והשפיע על הצריכה מבוססת החוב. העלייה העולמית בשיעורי האינפלציה כתוצאה משיבוש שרשרות האספקה בתקופת הפנדמיה והעלייה במחירי המזון והדלקים המאובנים כתוצאה מהמלחמה באוקראינה הביאו את הבנקים המרכזיים להעלות ריביות, ובהם היה גם בנק ישראל, הרואה בריבית כלי בלעדי כמעט להתמודדות עם אינפלציה (גם כשהסיבות לאינפלציה אינן קשורות לכמות הכסף). אך פחות השקל כתוצאה מהמשבר החקיקתי מאיים עוד יותר על בסיסי הלגיטימציה של מודל הצמיחה בכלל ושל הפרויקט הפופוליסטי הניאו־ליברלי בפרט. פחות בשקל מייקר ישירות את מוצרי הייבוא, שהם חלק חשוב בסל הצריכה של משקי הבית בישראל. עלייה קבועה במחירים משמעותה עלייה בקצב האינפלציה. מכיוון שהדרך העיקרית של בנק ישראל להתמודד עם אינפלציה היא, כאמור, העלאות נוספות של הריבית, הדבר יפגע בזרוע הלגיטימציה השנייה: צריכה פרטית מבוססת חוב.

מעבר לאיום המידי על בסיס הלגיטימציה של הפרויקט הפופוליסטי הניאו־ליברלי, בטווח הביניים המשבר מאיים על מודל הצמיחה עצמו. כפי שאפשר להתרשם מאיומים שמשמיעים ראשי חברות הייטק ומהערכות של בנק ישראל ומשרד האוצר, המשבר החקיקתי עלול לגרום לעזיבתן של חברות הייטק ולצמצום ניכר בהשקעות הזרות הישירות, שיהיו לו השלכות בעייתיות על מאזן התשלומים ועל המאזן המסחרי. מעבר לכך, המשבר החקיקתי מערער את היסודות המוסדיים של המודל. אחד העקרונות של "קונסנזוס וושינגטון", שבמשך שנים היה "עשרת הדיברות" של המודל הניאו־ליברלי, היא חשיבותו של ביטחון משפטי, בעיקר בנוגע להגנה על הקניין. אמנם ראשי הקואליציה הצהירו השכם והערב שהרפורמה לא תפגע בזכות הקניין, אך הם לא הצליחו לפגוע את דאגתם של בעלי הון מפני פוליטיזציה של מערכת המשפט, שעלולה לפגוע פוטנציאלית

בביטחון המשפטי בכלל. השפעה דומה יכולה להיות לרצון של הממשלה להכפיף את הדרג המקצועי לדרג המדיני. הכפפת היועצים המשפטיים לדרג המדיני נתפסת כאיום על הביטחון המשפטי ואף מרמזת על האפשרות להכפיף לדרג המדיני דרגים מקצועיים נוספים, למשל באמצעות ביטול עצמאותו של הבנק המרכזי⁵ – מרכיב מהותי במודל המשילות הניאו-ליברלי. היה אפשר לחשוב שהמשבר יפתר אם הבלוק הפופוליסטי המדיר יוחלף על ידי הבלוק הבורגני, אך גם לזה האחרון אין פתרון למשבר הלגיטימציה המאפיין מודל צמיחה מוביל ייצוא "טהור". לכן המשבר החקיקתי והחוקתי יכול להפוך למשבר של המודל עצמו.

למרות היריבות בין שני הבלוקים ההיסטוריים שנאבקים כיום על ההגמוניה, מודל הצמיחה מובלת הייצוא מקובל על שניהם. אם מודל הצמיחה אכן ייכנס למשבר, הדבר יחריף עוד יותר את המשבר ההגמוני; למשבר הנוכחי תיוסף משמעות גרמשיאנית יותר של משבר הגמוני – כישלון של מודל צמיחה משותף לשני הבלוקים הניצים, שאף אחד מהם אינו מציע מודל אלטרנטיבי.

לאור הניתוח שהוצג כאן, מהן התוצאות האפשריות של המשבר הרב-ממדי? בטווח הקרוב, אפשרות אחת היא התמשכות המשבר ההגמוני אגב העמקת המשבר החוקתי והשלכותיו על הכלכלה ועל מוסדות המדינה, ללא שינוי מהותי ביחסי הכוחות בין שני הבלוקים. אפשרות שנייה היא פתרון של המשבר החוקתי באמצעות מה שגרמשי כינה "מהפכה סבילה" (passive revolution), מצב שבו משבר הגמוני נפתר על ידי רסטורציה של המשטר הקיים. בהקשר הישראלי יש שני תסריטים אפשריים של מהפכה סבילה. האחד הוא הצלחה של הקואליציה להעביר את מכלול החוקים תוך חיזוק הולך וגובר של המאפיינים המרותניים של השלטון. התסריט השני הוא השבת היחס בין הרשות השופטת לרשויות האחרות למצבו טרם הרפורמה אך עם שינויים קלים, פירוקה של הקואליציה והקמת קואליציה אלטרנטיבית (ליכוד, מפלגות חרדיות וחלק ממפלגות האופוזיציה) או אפילו עם עלייתו של הבלוק הבורגני לשלטון בבחירות, וניסיון לייצב את המערכת המדינתית ולשמר את מודל הצמיחה.

בטווח הביניים, אם בסיס הלגיטימציה של מודל הצמיחה שעליו מבוססים שני הבלוקים הולך ומתערער יחד עם זה של מוסדות המדינה, ייתכן ארגון מחדש של הקבוצות החברתיות במסגרת בלוקים היסטוריים אחרים מאלה שנקלעו למשבר ההגמוני הנוכחי.

מקורות

אדות, רמי, דני פילק ושרה הלמן. (בדפוס). מעמד בחברה הישראלית בת ימינו: קווי יסוד למחקר עתידי. קריאות ישראליות.

Ynet. (2019, 18 ביוני). נתניהו: "אחים אנחנו, עם אחד אנחנו. אין אחר" [מבוק]. Amable, Bruno, & Stefano Palombarini. (2022). *Multidimensional social conflict and institutional change* (Working Paper). Archive Ouverte UNIGE.

5 ואכן, שר החוץ אלי כהן קרא לשר האוצר לכפות את מרותו על בנק ישראל ולבלום את העלאת הריבית.

- Avigur-Eshel, Amit, & Dani Filc. (2018). Military conflict and neo-liberalization in Israel (2001–2006): A neo-Gramscian approach. *Political Studies*, 66(2), 503–520.
- Bellamy, Richard. (2007). *Political constitutionalism: A republican defense of the constitutionality of democracy*. Cambridge University Press.
- Bohle, Dorothee, & Béla Greskovits. (2019). Politicising embedded neoliberalism: Continuity and change in Hungary's development model. *West European Politics*, 42(5), 1069–1093.
- Brand, Gilad, Avi Weiss, & Assaf Zimring. (2017). The macro picture of Israel's economy in 2017. In Avi Weiss (Ed.), *State of the nation report 2017* (pp. 15–40). Taub Center.
- Eatwell, Roger. (2003). Reflections on fascism and religion. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 4(3), 145–166.
- Fabry, Adam. (2019). Neoliberalism, crisis and authoritarian-ethnicist reaction: The ascendancy of the Orbán regime. *Competition & Change*, 23(2), 165–191.
- Filc, Dani. (2015). Latin American inclusive and European exclusionary populism: colonialism as an explanation. *Journal of Political Ideologies*, 20(3), 263–283.
- Fraser, Nancy. (2019). *The old is dying and the new cannot be born: From progressive neoliberalism to Trump and beyond*. Verso.
- Gramsci, Antonio. (1981). *Cuadernos de la Cárcel*. Ediciones Era.
- Guardino, Matt. (2018). Neoliberal populism as hegemony: A historical ideological analysis of US economic policy discourse. *Critical Discourse Studies*, 15(5), 444–462.
- Havertz, Ralf. (2019). Right-Wing populism and neoliberalism in Germany: The AfD's embrace of Ordoliberalism. *New Political Economy*, 24(3), 385–403.
- Hazlitt, Henry. (1964). *The foundations of morality*. The Foundation for Economic Education.
- Kiely, Ray. (2020). Assessing conservative populism: A new double movement or neoliberal populism? *Development and Change*, 51(2), 398–417.
- Kramer, Larry D. (2004). *The people themselves: Popular constitutionalism and judicial review*. Oxford University Press.
- Kubátová, Hana, & Michal Kubát. (2021). The priest and the state: Clerical fascism in Slovakia and theory. *Nations and Nationalism*, 27(3), 734–749.
- Maggor, Erez. (2021). The politics of innovation policy: Building Israel's "neo-developmental" state. *Politics & Society*, 49(4), 451–487.
- Nakano, Takeshi. (2015). Neoliberalism and conservatism. In Satoshi Fujii (Ed.), *Beyond global capitalism* (pp. 67–75). Springer.
- Stockhammer, Engelbert & Özlem Onaran. (2022). Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics. In Lucio Baccaro, Mark Blyth, & Jonas Pontusson (Eds.)

Diminishing returns: The new politics of growth and stagnation (pp. 53–73).
Oxford University Press.

Toplišek, Alen. (2020). The political economy of populist rule in post-crisis Europe: Hungary and Poland. *New Political Economy*, 25(3), 388–403.

Waldron, Jeremy. (2006). The core of the case against judicial review. *Yale Law Journal*, 115(6), pp. 1346–1406.

Warren, Mark. (1989). Liberal constitutionalism as ideology: Marx and Habermas. *Political Theory*, 17(4), 511–534.

פריבילגית, לא הגמונית: האם "האליטה הליברלית" שולטת בחברה?

רמי קפלן, אילון טוהר*

תקציר. לפי האידיאולוגיה של תומכיו, השינוי המשטרי בישראל נועד לתקן מצב שבו הקבוצה החילונית-ליברלית שולטת בחברה באופן בלתי פורמלי ("הגמוני"), שהוא בגדר "עריצות המיעוט". המאמר מעמיד את הטענה הזאת לבחינה. תחילה נבדק מיקומה של הקבוצה החילונית-ליברלית בסדר האתנו-מעמדי בישראל, ונמצא שהיא נהנית מעליונות כלכלית ותרבותית הודות להיותה משכילה יותר, שלטת בפרופסיות ואשכנזית ברובה. עם זאת, לטענתנו, יש להפריד בין הפריבילגיות של הקבוצה להגמוניות שלה, שלא הצליחה להתממש דרך פרויקט הגמוני. ממבט היסטורי עולה שהפרויקט ההגמוני הליברלי צבר תנופה בשנות התשעים, אך נבלם ושקע מאז 2001. גורם מרכזי בכישלוננו של הפרויקט היה אי-ההתגייסות של האליטה הכלכלית לקדמו, משום שממשלות הימין הציעו תנאים נוחים לא פחות להצבר ההון. בהינתן ניטרליות העשירים, הדומיננטיות של הקבוצה בפרופסיות – ובכללן בית המשפט – לא הספיקה כדי לבסס הגמוניה. מכאן שאידיאולוגיית "עריצות המיעוט" מסלפת את המציאות (ומשרתת בעצמה פרויקט הגמוני נגדי של עליונות יהודית). אך הפערים בחלוקת המשאבים בחברה מאפשרים את התפשטותה, ומזכירים שהמאבקים להגנת הדמוקרטיה ולצמצום אי-השוויון קשורים זה בזה.

מבוא

בימים אלו מקדמת הממשלה חקיקה מהפכנית לצמצום סמכות הרשות השופטת ועצמאותה, אך מצדיקה את המהלך במונחים של חיזוק הדמוקרטיה. לדברי ראש הממשלה בנימין נתניהו בסוף מרץ 2023, "תומכי הרפורמה חושבים שאין פה דמוקרטיה אמיתית, ומה שמסכן אותה זה בית משפט כול יכול"; לפי שרת התחבורה מירי רגב, "הויכוח הוא על אותה אליטה – ששולטת במל"ג, בבית המשפט, בתרבות"; שר האוצר סמוטריץ' מוסיף כי "השמאל השתלט על מוקדי הכוח של עם ישראל, הגיע הזמן שנחזיר את המדינה לעם";

* ד"ר רמי קפלן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

אילון טוהר, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב
אנחנו מבקשים להודות על המשוב רב הערך של עמיתינו ינון כהן, מנחם מאונטר ואדריאנה קמפ

ודב, תושב אשדוד שהשתתף בעצרת תמיכה בחקיקה, אומר: "הגעתי לכאן כדי לעצור את הדיקטטורה במדינה. [...] השתלטו עלינו כוחות לא טובים, בלשון המעטה. רואים את העוצמה שלהם ואת הברוטאליות שלהם בכל דבר" (קוטב ורובינשטיין, 2023). חוט מקשר עובר בין הניסוחים השונים. הם מבטאים אידיאולוגיה "פופוליסטית" שהתפשטה בחוגי הימין בשני העשורים האחרונים עד שכעת הפכה לכוח מרכזי בפוליטיקה הישראלית. האידיאולוגיה הזאת גורסת ש"האליטה" החילונית-ליברלית - המכונה גם "ההגמוניה האשכנזית" או "השמאל" - שולטת במדינה בניגוד לרצון הבוחר, דרך שליטתה במנגנוני המשפט, התקשורת, התרבות, האקדמיה, הכלכלה והמנהל הציבורי. השינוי המשטרי מוצדק משום שמטרתו לסיים את "עריצות המיעוט" של האליטה ולהחזיר את השליטה לעם. מעבר לכך שזוהי ההצדקה הראשית למהלך שמבצעת כיום הממשלה נגד הביקורת השיפוטית, אם יינקטו צעדי המשך ברוח המודל ההונגרי והפולני - כגון צמצום המרחב הביקורתי של התקשורת, הגבלת חופש הביטוי באקדמיה ובתרבות, פוליטיזציה של תהליכי התקצוב והמינוי, איוש מחדש של המערכות, הצרת צעדיהם של ארגוני חברה אזרחית וזריעת דיסאינפורמציה ותעתוע בשיח הציבורי (Bogaards, 2018; Di Meco & Hesterman, 2023) - אידיאולוגיה זו צפויה להצדיק אותם, בטענה כי מדובר בשחרור העם מעריצות המיעוט.

במאמר זה אנו מבקשים לבחון את אמיתותה של הטענה בדבר שליטת האליטה הליברלית בחברה. לדעתנו, מתפקידה של הסוציולוגיה להעמיד למבחן את הקשר בין המציאות לייצוגים האידיאולוגיים שלה. כפי שאמר קליפורד גירץ, "תפקידו החברתי של המדע לגבי אידיאולוגיות הוא, ראשית, להבינן [...] ושנית, לבקון, להכריחן להתפשר עם המציאות (אם כי לא בהכרח להיכנע לה)" (גירץ, 1990, עמ' 216). חשיבותה של ביקורת האידיאולוגיה בסוציולוגיה מתחדדת ברגעים היסטוריים שבהם עולה אידיאולוגיה המבקשת לשנות את שיטת המשטר.

במקרה דגן ביקורת האידיאולוגיה היא משימה מורכבת הדורשת רפלקטיביות, מפני שאידיאולוגיית עריצות המיעוט מתלכדת עם טיעונים של מדעני חברה ואקטיביסטים רבים, אשכנזים ומזרחים, שהפערים בחברה הישראלית מעסיקים אותם זה עשורים. כותבות וכותבים אלו מציעים הבנה מפורטת של מה שהם עצמם כינו האליטות הליברליות וההגמוניה האשכנזית. אנו, כסוציולוגים שהתחנכו בארץ (האחד אשכנזי, השני מעורב), מודעים היטב לריבוד החברתי ולא מערערים על קיומו. אך אנחנו סבורים כי כעת לא ניתן להתעלם מן ההקשר הרחב שבו נעשה שימוש בטענות סוציולוגיות לשם התקפה על אותה קבוצת אליטה, שהיא לדעתנו מסולפת ומסוכנת לחברה כולה. אנו מבקשים להתמודד עם המורכבות הזאת בעזרת פיתוח הבחנה בין הביקורת המבוססת על העליונות של הקבוצה החילונית-ליברלית בחלוקת המשאבים - הפריבילגיות שלה - ובין הטענה שהיא שולטת במדינה באופן שהוא "עריצות המיעוט", כלומר טענת ההגמוניות שלה. איננו חולקים על הצורך בצמצום הפערים, אולם אנו מבקשים לבדוק את נכונותה של טענת השליטה, בהתחשב בשינויים שחלו ביחסי הכוח הלאומיים בשני העשורים שחלפו מאז ספרו של ברוך קימרינג (2001) על קץ שלטון קבוצת האחוסלים - האשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים.

נעמיד לבחינה כפולה את הקבוצה החילונית-ליברלית שהמשיכה את האחוסלים. ראשית נבדוק את מאפייניה הדמוגרפיים ואת מיקומה בסדר חלוקת הטובין בחברה. לפי הנתונים

שנציג, זוהי קבוצה מבוססת, משכילה, דומיננטית בפרופסיות, ובעלת נכסי הון תרבותי וסימבולי. שנית, נבדוק את ההגמוניות של הקבוצה. מבחינה תיאורטית, הבדיקה מבוססת על ההנחה שקבוצות הופכות לשליטות באמצעות מימושן של פרויקט הגמוני, ושהמימוש תלוי בהשתלטות על עמדות הכוח החשובות. טענתנו היא שהפרויקט ההגמוני הליברלי עלה בשנות התשעים אך נבלם בשנת 2001, ומאז 2009 הוא ניגף בפני הפרויקט ההגמוני הנגדי, זה של עליונות יהודית. הפרויקט הליברלי דעך לא רק משום שהקבוצה הליברלית נכשלה בניסיונה לכבוש את עמדות הכוח הפוליטיות, אלא גם משום שלא הצליחה לגייס את האליטה הכלכלית לתמיכה פעילה בפרויקט שלה. בהיעדר עמדות הפיקוד הפוליטיות והכלכליות, אין די בדומיננטיות של הקבוצה הליברלית בפרופסיות – גם לא בבית המשפט העליון – כדי לבסס הגמוניה. על כן, אף שהקבוצה החילונית-ליברלית ממשיכה ליהנות מעדיפות בתחומים מסוימים, אין לה השפעה גדולה, ודאי שלא הגמונית, על קבלת ההחלטות ועל עיצוב הסדר החברתי.

מיהי הקבוצה החילונית-ליברלית והיכן היא ממוקמת בסדר האתנו-מעמדי?

לפי סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית של שנת 2022, הקבוצה החילונית מהווה 42% מכלל הציבור היהודי במדינה (הרמן ואחרים, 2022). מתוך הקבוצה החילונית, כשליש מזדהים עם השמאל, שליש עם המרכז ושליש עם הימין. שיעורם של החילונים ביחס לקבוצות אחרות קטן ככל שזוים ימינה: בשמאל הם מהווים רוב גדול של 85%, במרכז הם רוב של 61.5%, ובימין הם מיעוט של 27% (הרמן ואחרים, 2021, עמ' 215). באופן לא מפתיע, הסקר מאשר שקיימת חפיפה בין הגדרה עצמית לרפוס הצבעה: בבחירות של אפריל 2019, רוב של 88% ממצביעי מרצ ו-68% ממצביעי העבודה שייכו עצמם לשמאל או לשמאל המתון (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 213). מבין מצביעי כחול לבן בבחירות אלו, 58% מיקמו את עצמם במרכז (לעומת 26% בשמאל ו-15% בימין). אפשר אפוא לזהות את הקבוצה החילונית-ליברלית עם החילונים המגדירים עצמם כשמאל וכמרכז ומצביעים למפלגות השמאל והמרכז (כ-28% מן היהודים בישראל).

קבוצה זו נוטה להיות מבוססת מבחינת מעמדה הכלכלי, כפי שאפשר להסיק מדפוס ההצבעה בבחירות לפי דירוג סוציו-אקונומי של יישובים ושכונות. מנתוני בחירות 2022 עולה כי 60%-70% מתושבי שלושת האשכולות החברתיים-כלכליים העליונים נתנו את קולותיהם למפלגות יש עתיד, המחנה הממלכתי, העבודה ומרצ (רקובר וכספין, 2022). בששת האשכולות התחתונים, הנתח האלקטורלי של מפלגות השמאל והמרכז צונח דרמטית. אם נגדיר את שלושת האשכולות העליונים כמעמד בינוני-גבוה וגבוה, נמצא כי רוב הקבוצה החילונית-ליברלית משתייכת למעמדות אלו והיא מהווה רוב מתוכם (כרבע מאוכלוסיית האשכולות העליונים הצביעו לליכוד ולציונות הדתית).

למצביעי המרכז-שמאל יש גם מאפיינים עדתיים ברורים. לפי מחקר חדש של מומי דהן (בדפוס), שהתבסס על שיטת סיווג מבוססת שמות משפחה, בבחירות מרץ 2021 קיבל גוש מפלגות הימין כ-65% מהקולות ביישובים שסוגו כמזרחיים לעומת 41% מהקולות

ביישובים שסווגו כאשכנזיים.¹ עם זאת, דהן מצא כי ההצבעה לכל אחד מהגושים מושפעת ממשתנים אחרים כמו רמת ההכנסה, רמת ההשכלה ומידת הדתיות של המצביעים. ההבדלים בין מצביעים אשכנזים למזרחים נעלמים בנטרול משתנים אלו (למשל, מזרחים בעלי השכלה גבוהה נוטים להצביע למרכז ולשמאל, שלא כמזרחים בעלי השכלה נמוכה). מחקר חדש של ינון כהן ועמיתיו (Cohen et al., 2023) מראה שב־2018 פערי ההכנסות בין אשכנזים למזרחים ילידי הארץ היו כ־20% בקרב גברים בני 43. החוקרים מצאו כי הפערים מוסברים כמעט במלואם בהבדלים ברמת ההשכלה של האוכלוסיות: בקרב ילידי הארץ היהודים בגיל 25-43, שכולם בני הדור השני והשלישי להגירה, למעלה ממוחצת האשכנזים היו בעלי תואר ראשון לפחות, לעומת מעט יותר משליש בקרב המזרחים. ממצאים אלו מצביעים על הקשר שבין רמת השכלה ובין מעמד כלכלי, שמקיימים שניהם הלימה עם דפוסי ההצבעה. הקבוצה הליברלית היא חילונית, משכילה ומבוססת, אבל פערי ההכנסה וההשכלה משקפים ריבוד אתני. אם כן, מדובר בקבוצה פריבילגית שהיא אשכנזית ברובה.² הפריבילגיות האתנו־מעמדית של הקבוצה החילונית־ליברלית אינה רק כלכלית אלא גם תרבותית (סמוחה, 1993). בזכות זיקתה לאלו־הוותיקות, הקבוצה הזאת היא הקרובה ביותר לדגם הבסיס של הישראליות ה"נורמטיבית", המבוסס על המודל האשכנזי, שמקושר לזהות חילונית ומערבית (קימרינג, 1999). הקבוצה החילונית־ליברלית מבחינה את עצמה דרך מסמנים של תרבות "גבוהה" והביטוס "נכון", וכך היא זוכה להתנשא (כלומר להפעיל אלימות סימבולית) על אחרים ונהנית מיתרון תעסוקתי במקומות עבודה המייחסים חשיבות רבה להון תרבותי זה, כמו הפרופסיות והאקדמיה (תורן, 2008). מנגנוני ההפליה הסמויים האלה משתקפים למשל ברוב האשכנזי הגדול בקרב חברי הסגל באוניברסיטאות (בלכמן, 2008), בפרט בלימודי המשפטים (ביטון, 2011; זמיר, 2007), ובמכללות (גיגי ואחרים, 2019).

האם הקבוצה החילונית־ליברלית הגמונית?

מבחינה תיאורטית, הגמוניה היא צורת שליטה שבה מרשם של הסדר החברתי המעוצב בצלמה של קבוצה דומיננטית, ואשר ממקם אותה בעמדת מנהיגות ושליטה, זוכה ללגיטימציה רחבה ואף הופך למובן מאליו. כדי לזכות בהגמוניה, קבוצה חברתית השואפת לשליטה, מלוכדת ובעלת מקורות כוח צריכה להניע פרויקט הגמוני שמטרתו להשליט, להנחיל ולמסד את המרשם ההגמוני שלה. כדי שייוצר קונסנזוס רחב סביב המרשם, הוא צריך לענות על צרכים ואינטרסים של קבוצות אחרות. האינטרסים הללו אינם או־בייקטיביים לגמרי, אלא נתונים להשפעה אידיאולוגית שהקבוצה השלטת

1 דהן כלל בגוש מפלגות הימין את הליכוד, הצינונות הדתית, ימינה, ישראל ביתנו ותקווה חדשה.
2 מעבר לנתונים היבשים לגבי המוצא של חברי הקבוצה החילונית־ליברלית, אפשר להוסיף כי אשכנזיות מייצגת גם קטגוריה חברתית המקושרת למאפייניה של קבוצה זו. אורנה ששון־לוי (2008, עמ' 102) משתמשת במושג אשכנזיות הגמונית כדי לכוון יחד תכונות כמו חילוניות ומעמד בינוני או גבוה עם זהות אשכנזית, ואורי שוורץ (2014) מוסיף כי הקטגוריות האתניות משמשות מטפורה ליחסים מעמדיים. הבחנות אלו מחזקות את הזיהוי בין אשכנזים ובין הקבוצה הנוטה להצביע למרכז־שמאל, שהיא חילונית וממעמד בינוני־גבוה.

מפעילה דרך האינטלקטואלים האורגניים שלה, המנסחים, מכיילים ומפיצים את המרשם. רבים מפרשנו של אנטוניו גרמשי הדגישו את ההיבט האחרון, התרבותי, של השליטה ההגמונית, שקימרלינג מכנה "יכולת תרבותית מונופוליסטית להגדרת המציאות החברתית" (1999, עמ' 168). אבל אותה שליטה תרבותית גם מותנית בדומיננטיות פוליטית: במילותיו של קימרלינג, הקבוצה השלטת צריכה "לגייס את מירב האליטה הפוליטית, המוסרית והאינטלקטואלית על מנת לכפות את השקפת עולמה". הקבוצה חייבת להשתלט על עמדות הכוח במדינה וגם בחברה האזרחית, כדי לקדם משם את הפרויקט ההגמוני. גרמשי מניח כמובן מאליו את הקשר בין שליטה בעמדות הכוח לשליטה תרבותית, אבל אינו נותן המשגה מספקת של עמדות הכוח (ראו למשל גרמשי, 2004, עמ' 97-99). כדי לפצות על כך, נשאל מתיאוריית אליטת הכוח של סי. רייט מילס (Mills, 1956) את הדגש על עמדות הפיקוד של ההיררכיות הארגוניות החשובות, ובראשן המדינה והקבוצות העסקיות הגדולות. כדי שהקבוצה ההגמונית תצליח להנחיל את המרשם שלה, היא צריכה למקם את האליטות ואת האינטלקטואלים האורגניים שלה ושל בעלי בריתה בעמדות המפתח האלה. אם כך, שאלתנו הראשונה היא: מהו הפרויקט ההגמוני של הקבוצה החילונית ליברלית? והשאלה השנייה: עד כמה הקבוצה הזאת מלוכדת סביב הפרויקט, ועד כמה היא אוהזת בעמדות הכוח המאפשרות לה להגשים אותו?

מבחינה היסטורית, הקבוצה החילונית ליברלית היא צאצאית של הקבוצה האחוסלית ששלטה במדינה בעשוריה הראשונים (קימרלינג, 2001). כנצר לקבוצה הגמונית היא ירשה מקורות כוח רבים ושאיפה למנהיגות, אך כדי להחזיר לעצמה שליטה היה עליה לאמץ פרויקט הגמוני חדש. האבות האחוסלים מימשו מרשם הגמוני "רפובליקני" שהדגיש את תרומתם של הפרט והקבוצה למטרה הציונית המשותפת, ובו החלוף האשכנזי היה דמות המופת, האזרחים הפלסטינים ניצבו בתחתית הסולם והמזרחים היו בתווך, עם אפשרות לטפס במעלה הסולם בתנאי שיעברו "מודרניזציה" לפי הדגם האשכנזי (פלד ושפיר, 2005). מאז 1967 החלו האחוסלים עצמם למאוס במרשם הלאומי-סוציאליסטי, וב-1977 הם איבדו את המונופול על השלטון. לאחר מכן הם זנחו את האתוס הסוציאליסטי והשיקו פרויקט הגמוני חדש, ליברלי במהותו, שהגיע לשיאו הקצר בשנות התשעים, על רקע תקופת השיא של תהליכי הגלובליזציה הניאו-ליברלית (מאוטנר, 2019; רם, 2005). בשנות האלפיים נסוג הפרויקט הליברלי (אם כי לא במישור הכלכלי), ומאז חזרתו של הליכוד לשלטון ב-2009 הוא עבר דה-לגיטימציה יסודית. כיום קשה לזכור את צורתו המקורית של הפרויקט, אבל הוא נשאר רלוונטי משום שהקבוצה הנדונה לא מצאה לו תחליף והוא ממשיך להנחות את תוכניותיה הפוליטיות.

הפרויקט של "האליטות הליברליות", כפי שתואר בשלהי תקופת הזוהר שלו אצל יואב פלד (2001), גרס "ליברליזציה מעמיקה והולכת" בשלושה תחומים מרכזיים. ראשית, ליברליזציה כלכלית. שנית וחשוב יותר לענייננו, ליברליזציה אזרחית, ובכלל זה הפרדת הדת מהמדינה וקידום עיקרון ליברלי אל-אתני של אזרחות שווה. לפי פלד, כוונתו של מהלך הליברליזציה האזרחית היה לכוון "מדינת כל אזרחיה" שבה המרכיב הראשון בצמד "יהודית ודמוקרטית" יתבטל. למעשה, מובילי המהלך, ובהם שר המשפטים יוסי ביילין, שללו את ביטול חוק השבות אבל דגלו במדינת כל אזרחיה "בתוך החברה, בין האזרחים שלה" (הכנסת, 1999). האינטלקטואלים האורגניים של הקבוצה קידמו את המהפכה

הליברלית האזרחית דרך "המהפכה החוקתית", בכנסת ובבית המשפט. האקטיביזם השיפוטי עקף את הדיון הדמוקרטי, ועורר קריאות מצד מתנגדי הפרויקט הליברלי לחוקק חוקים "עוקפי בג"ץ". בשנת 2000 הכריז ראש הממשלה אהוד ברק על "מהפכה אזרחית" הכוללת הנהגת נישואין אזרחיים, תחבורה ציבורית בשבת, פירוק משרד הדתות, הליכים לכינון חוקה, ביטול סעיף הלאום בתעודת הזהות ועוד. המהלך לא קרם עור וגידים, אבל העיד על שאיפותיה השלטוניות של הקבוצה החילונית-ליברלית. התחום השלישי של הפרויקט הליברלי, הקשור לשני, היה לסתום את הגולל על חזון ארץ ישראל השלמה דרך הסכם שלום וכינונה של מדינה פלסטינית מעבר לקו הירוק.

ב-2001, בעקבות צירוף התפתחויות מקומיות וגלובליות – קריסת שיחות אוסלו, פרוץ האינתיפאדה השנייה וחזרת הליכוד לשלטון, פיגוע מגדלי התאומים ופרוץ המלחמה הגלובלית בטרור – הגיעה המהפכה הליברלית למבוי סתום. עם זאת, הרעיון של שתי מדינות לשני עמים הוסיף להשפיע לאורך העשור: ב-2005 ביצעה ממשלת הליכוד בראשות אריאל שרון את ההתנתקות מרצועת עזה, וב-2008 הציגה ממשלת קדימה של אהוד אולמרט תוכנית שלום על בסיס רעיון שתי המדינות. לא ברור עד כמה המהלכים האלה נבעו מן ההשפעה ההגמונית של הקבוצה החילונית-ליברלית, שכבר לא הייתה בשלטון, אבל התוצאה ההיסטורית הייתה שתנועת ההתנחלות והימין הרדיקלי אימצו את הפרשנות הזאת בדיוק: הליכוד בראשות שרון ביצע את ההתנתקות מפני ש"האליטה הליברלית" (או "השמאל") היא שעיצבה, בזכות ההגמוניה שלה, את קבלת ההחלטות הלאומית. כך נכתב בהקדמה לקובץ בשם בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר (דויטש, 2008, עמ' 8):

מרכזי העוצמה בחברה הישראלית נותרו בשליטתה הגמורה של הקבוצה השלטת בישראל (הקבוצה היהודית-החילונית-הליברלית). הדבר נכון בתחומי הכלכלה, המשפט, בתי המשפט, התקשורת, הקולנוע, התיאטרון והטלוויזיה. אכן מפעם לפעם [...] מתקיימות בחירות, אך השפעת חבר כנסת מהשורה קטנה משל כל איש תקשורת ידוע או בעל תפקיד שיפוטי בכיר. מי שקובע את המותר והאסור אינם נבחרים הציבור אלא גורמי המשפט והקבוצות השליטות.

התיאור הזה מייצג תודעה שהחלה להתפשט באותן שנים בחוגי הימין, שלפיה בישראל מתקיימת שליטה הגמונית של השמאל. לפי התפיסה הזאת, המיעוט החילונית-ליברלי המשיך לשלוט בסדר היום הלאומי למרות נחיתותו האלקטורלית, בזכות אחיזתו הבלתי פורמלית במערכות עיצוב התודעה והמדיניות. זו הייתה שליטה מוסתרת, מוכחשת, מקרבנת ובלתי דמוקרטית של המיעוט ברוב. אותה השקפה ציירה את הימין כנציגם האותנטי של החלשים, קורבנות השליטה, שהם רוב העם. הימין החל לתפוס את עצמו כצד החלש במאבק, כאנדרדוג וככוח קאונטר-הגמוני.

ראוי לציין שהימין לא המציא את המבנה האידיאולוגי הזה אלא שאל אותו, לעיתים בגלוי, מן התיאוריה הביקורתית של השמאל הרדיקלי – גרמשי, אסכולת פרנקפורט ואפילו אדוארד סעיד – שמושאי ביקורתם המקוריים היו הקפיטליזם, הארגונים הבירוקרטיים והקולוניאליזם. הימין הרדיקלי הפנה את המבט התיאורטי-ביקורתי הזה כלפי הקבוצה הליברלית. המסקנה האסטרטגית הייתה גרמשיאנית: יש לבצע מהלך נגדי למהלך

הליברלי, ל"הגנה וחיזוק של האופי היהודי של המדינה"³ – פרויקט הגמוני שמטרתו לחזק את הצד היהודי בנוסחה "יהודית ודמוקרטית", קרי לבסס עליונות יהודית. כמו בתיאוריית הקאונטר-הגמוניה הגרמשיאנית, המפנה האסטרטגי כלל רעיון של "מלחמת חפירות" (גרמשי, 2004, עמ' 102-104) לעקירת סוכניה וערכיה של הקבוצה הליברלית מעמדות ההשפעה שלהם לרוחב החברה. הפרויקט האתנו-לאומי המדובר יצא מן החברה האזרחית של הימין בסביבות אמצע העשור הראשון של המאה, עם הקמתם של ארגוני ימין קאונטר-הגמוניים ובראשם המכון לאסטרטגיה ציונית, תנועת אם תרצו והמכללה למדינאות יהודית ולחשיבה אסטרטגית (מאוחר יותר הוקמו עשרות ארגונים דומים, ובהם גם פורום קהלת). עם חזרת הליכוד לשלטון ב-2009 החל הפרויקט ההגמוני הימני לעצב את המדיניות, מן התביעה להכרה בזהות הלאומית היהודית של מדינת ישראל כתנאי להסדר עם הפלסטינים (טל-לנדמן, 2010) ועד חוק הלאום של 2018, שהקנה מעמד חוקתי לרעיון של עליונות יהודית. הפרויקט גייס את המדינה למלחמת החפירות. הדבר התבטא במעורבות של משרד החינוך נגד "הטיה אנטי-ציונית" באקדמיה בעקבות "דוח הסילבוסים" של אם תרצו (ב-2010), במהלך של שרת המשפטים איילת שקד למינוי שופטים שמרנים (2014-2018) ובאימוץ המודל המלא של מדינת המאבק האנטי-ליברלי נוסח הונגריה על ידי הממשלה הנוכחית. בימים אלו של ממשלת "ימין על מלא", תודעת האנדרדוג, הקורבנות ומאבק-הנגד העממי באליטות נמצאת בשיאה.

עד כמה התודעה הזאת נכונה עובדתית? האם היא עשויה להיות נכונה, בהתחשב בכך שהקבוצה החילונית-ליברלית לא חזרה לשלטון מאז 2001? האם צודק אבישי בן חיים, אינטלקטואל אורגני מוביל של תפיסת ה"הגמוניה האשכנזית", בטענתו ש"הליכוד מעולם לא הייתה באמת בשלטון" (בן חיים, 2022, עמ' 116)? זהו טיעון בעייתי מלכתחילה. מושג מלחמת החפירות מכיר בכך שבחברה מודרנית העוצמה והשליטה ממוקמות גם מחוץ למדינה, אך הגותו של גרמשי וממשיכיו אינה מציעה שהגמוניה לאומית יכולה להתקיים לאורך זמן בנפרד מן השליטה במדינה ובמנגנוניה הניהוליים והאידיאולוגיים. אם פיצול כזה בין שלטון פורמלי להגמוניה מתקיים בישראל, מדובר בחידוש תיאורטי. נתייחס כעת ברצינות לאפשרות הזאת: הגם שברור כי הקבוצה החילונית-ליברלית איבדה את עמדות הפיקוד הפוליטיות (קפלן, 2023), נבחן את עמדות הכוח האחרות שמהן הקבוצה עשויה להפעיל הגמוניה. לדעתנו יש שתי עמדות שראויות לבדיקה – זו הכלכלית וזו הפרופסיונלית. נהוג לחשוב שהקבוצה החילונית-ליברלית שולטת בעמדות הכוח הכלכליות. גם תחזיתו של פלד (2001), שלפיה הפרויקט הליברלי יעלה ויצליח, התבססה על ההנחה שהאינטרס של אליטת ההון היה לקדם ליברליזציה כלכלית, ושזו מחייבת ליברליזציה אזרחית. אבל פלד לא הביא בחשבון שהמרשם של הקבוצה הנגדית, האתנו-לאומית, לא הציב אלטרנטיבה לליברליזציה כלכלית. להפך, הליכוד דגל בה מלכתחילה, ומייד אחרי חזרתו לשלטון ב-2001 מילא שר האוצר נתניהו תפקיד מפתח בקידום המהפכה הניאו-ליברלית בישראל. למען האמת, המרכיב הכלכלי של הליברליזציה הנהנה מקונסנזוס חוצה מחנות בישראל, מה שמבטא את ההגמוניה של אליטת ההון בתחום זה, הנתמכת על ידי

3 כך נכתב ב-2007 בדף "A constitution for a Jewish state" באתר המכון לאסטרטגיה ציונית. הדף אינו זמין עוד באתר.

השיקוע של ישראל בסדר הכלכלי הניאו-ליברלי הגלובלי (פילק, 2006; פילק ורם, 2004). בהינתן קונסנזוס במישור הכלכלי, המאבק ההגמוני בין ימין אתנו-לאומי לשמאל ליברלי מתחולל בזירה אחרת, זו האזרחית והמדינית: יותר יהודית או יותר דמוקרטית, כיבוש או פתרון שתי המדינות. אנו מסכימים כי אליטת ההון היא אכן קבוצה רבת עוצמה והגמונית המתווה את עיקרי המדיניות הכלכלית, אבל כקבוצה היא תופסת עמדה נייטרלית בהקשרו של המאבק ההגמוני בין ימין לשמאל. היא תתמוך בכל סוג של שלטון, ליברלי-אזרחי או אתנו-לאומי, כל עוד הוא מאפשר את הצבר ההון.

הקשר הדמוגרפי בין הקבוצה החילונית-ליברלית לאליטות ההון אינו מערער את המסקנה הזאת. למעשה איננו יודעים עד כמה חזק הקשר הזה, כי אין לנו נתונים על מוצאו ועל עמדותיו של האלפיון העליון בישראל (האדם העשיר בישראל היא מרים אדלסון, הימנית). יזם ההייטק אורני פטרושקה טוען שהשכבה שהוא משתייך אליה תומכת ברובה ב"ערכים ליברליים ודמוקרטיים" (פטרושקה, 2023). גם אם זה נכון, יש פער בין ההשקפות האישיות של האליטות הכלכליות, כפי שהן באות לידי ביטוי בשיחות סלון ובהצבעה בבחירות, ובין מידת ההתגייסות שלהן כאליטות כוח לתמיכה בפרויקט ההגמוני (האזרחי-מדיני) של הקבוצה שהם משתייכים אליה. פטרושקה עצמו פעיל בארגוני שמאל ומבטא את השקפותיו הפוליטיות בציבור, וכמוהו גם כמה אנשי עסקים נוספים ובהם קובי ריכטר ואילן שילוח, אבל הם היוצאים מן הכלל. פטרושקה מעיד שרוב אנשי העסקים "אינם ששים להיכנס למרחב הפוליטי או להתבטא בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני" ואינם תורמים לגופים המקדמים ערכים ליברליים (ראו גם קראוזה-להב, 2020, פרק ד). סביר להניח שהימנעותם נובעת מחשש לפגיעה באינטרסים עסקיים, שהלך והתגבר מאז ראשית המאה עם ירידת קרנו של הפרויקט הליברלי. מנקודת מבט כלכלית-פוליטית, כל עוד שלטון הימין מוסיף לתמוך במדיניות ניאו-ליברלית אין לאליטת ההון סיבה להתגייס לפרויקט הליברלי האזרחי-מדיני.

על כך אפשר להוסיף שאם יש בישראל מתנגדים להגמוניה הניאו-ליברלית, הם באים מן האגף הסוציאלי-דמוקרטי של הקבוצה החילונית-ליברלית. פלג זה התחזק בעקבות המחאה החברתית של 2011, וב-2013 תפסה אחת ממנהיגותיו, שלי יחימוביץ', את השליטה במפלגת העבודה. התנועה הסוציאלי-דמוקרטית לא צברה עוצמה, אבל ככל שנטיות כאלה קיימות בקבוצה החילונית-ליברלית, הן חותרות נגד יכולתה לגייס לצידה את האליטה הכלכלית. לסיכום, אם האליטה הכלכלית אינה מגויסת לפרויקט ההגמוני של הקבוצה החילונית-ליברלית, האחרונה אינה יכולה להפעיל הגמוניה על בסיס עמדת הכוח הכלכלית.

בניגוד למתרחש בתחום הכלכלה, שליטתה של הקבוצה החילונית-ליברלית בפרופסיות אכן קיימת. המתאם הגבוה בין רמת השכלה לעמדה פוליטית ליברלית מספק אינדיקציה כללית לשליטה זו (דהן, ברופוס). עדות נוספת מספקת המציאות הנוכחית, שבה מומחים והאגודות המקצועיות שלהם ניצבים בחוד החנית של ההתנגדות להתקפה השלטונית על הדמוקרטיה הליברלית. האם דרך השליטה על מומחיות ומקצועיות מקיימת הקבוצה החילונית-ליברלית "עריצות מיעוט"? מילס היה צוחק. הוא חשב שהמומחים תלויים מבנית בבעלי הכוח, ולכן משרתים אותם: "מומחים אינם מקבלים החלטות אלא משפיעים עליהן. לאושרם של בעלי הכוח, המומחיות מאפשרת לחלץ מסקנות שונות מאותם הנתונים" (Gerth & Mills, 1942, p. 211). בשנות השבעים, תיאורטיקנים של "המעמד החדש" האמינו

שאינטלקטואלים חתרניים שבאו בברית עם פרופסיונלים ומומחי טכנולוגיה יוכלו להפוך למעמד שליט. אך עד מהרה התברר, בהתאם לתחזיתו של מילס, שלא היה למומחים רצון להפוך לקבוצה דומיננטית, שלא לדבר על מקורות הכוח הנדרשים לכך (Gouldner, 1979; Szelenyi & Martin, 1988). מומחים אמנם יכולים לשמש כאינטלקטואלים אורגניים של הקבוצה שלטת, אבל כאשר זו מאבדת את השליטה – יכולתם להתנגד לשינוי שמוכילים בעלי הכוח מוגבלת, ויתר על כן, התנגדות כזאת מכרסמת בבסיס הלגיטימציה המקצועית שלהם (שדר ואור, 2013). מומחים יכולים להשפיע על השיח הציבורי אם הם משתתפים בו, אבל השפעתם עליו משנית ביחס לפוליטיקאים ולידוענים. השתתפות בלימודים גבוהים ובמקומות עבודה פרופסיונליים עשויה לחזק נטיות ליברליות בקרב סטודנטים ועובדים, אבל החברות של סובייקטים אלו אינו מקנה שליטה בחברה.

המקרה של בג"ץ ראוי להתייחסות מיוחדת, מפני ששם הפרופסיונלים מקבלים סמכות שלטונית. זוהי סמכות אינהרנטית למודל הפרדת הרשויות, שבו הנורמות של הפרופסיה המשפטית, שאותן מיישמים שופטים מקצועיים, מגבילות את סמכות המחוקק והממשלה. תפקידן של הכנסת והממשלה במשולש הרשויות הוא לחוקק חוקים ולבצע מדיניות, ואילו תפקידו של בית המשפט הוא להגביל את פגיעת החקיקה והמדיניות בזכויות הפרט, בשוויון עקרוני בין יחידים ובשלטון החוק. זהו תפקיד ליברלי במהותו, כפי שעצם רעיון הפרדת הרשויות שואב מן המסורת הליברלית. בניגוד לפשיזם, הזרם המרכזי של הימין הפופוליסטי אינו כופר בעצם הצורך בהפרדת הרשויות, אך טוען שאיזון הכוחות בין הרשויות הופך לטובת בית המשפט, וכי זה התחזק כתוצאה מן המהפכה החוקתית. גם כאן שואב הטיעון הפופוליסטי מן התיאוריה הביקורתית הקיימת בתחום, ובפרט מכתבתו של מנחם מאוטנר על עליית האקטיביזם השיפוטי בשנות השמונים והתשעים. מאוטנר טוען שבאמצעות האקטיביזם, בית המשפט התרחב אל תוך קביעת "הערכים שישררו במדינה [ו]הדרך שבה יחולקו המשאבים במדינה", ושהמהלך נועד לאפשר לקבוצת "ההגמונים לשעבר הליברלים" לשמר בידיהם שליטה חרף עליית הימין לשלטון (מאוטנר, 1998, 2019, 2021; וראו גם שמיר, 1995).⁴ אולם פרשנות זו של המהפכה החוקתית אינה מציעה שהקבוצה החילונית-ליברלית שולטת בחברה. מאוטנר (1998) מתאר יפה את מגבלות בית המשפט ככלי של השפעה חברתית ליברלית בזמן שלטון אי-ליברלי: "אקטיביסטי ככל שיהיה, בית משפט הוא תמיד גוף הפועל באופן נקודתי ולא באופן מערכתי ורחב היקף; גוף הפועל על-ידי פסילת פעולותיהן של רשויות אחרות ולא בדרך של הכתבה של מה שצריך להיעשות; גוף מופעל ומגיב, שסדר היום שלו נקבע במידה רבה על-ידי אחרים, לא גוף יוזם ופעיל".

גם ממרום סמכותם ברשות השופטת, הפרופסיונלים אינם יכולים לקדם פרויקט הגמוני אלא רק להגביל את טווח ההחלטות של אליטות הכוח. הנרטיב של "דיקטטורת בג"ץ" מפנה למשל לפסיקות בית המשפט נגד כליאת מהגרים לא חוקיים במחנות מעצר, הפקעת קרקעות פרטיות של פלסטינים בגדה, הריסת בתי מחבלים והגליית משפחותיהם ופסילת מועמדים ערבים לכנסת. אלה פסיקות המבטאות הגבלה של המדיניות, לא התוויית מדיניות.

4 חוקרים אחרים מציעים פרשנות סלחנית יותר של בית המשפט, שגורסת כי מגמת האקטיביזם התחילה הרבה לפני 1977 וביטאה את הישאבות בית המשפט לשדה הפוליטי בעל כורחו, כתוצאה ממשבר המערכת הפוליטית (לסקירה ראו חרים, 2021; מאוטנר, 2019).

מאז 2001, כאשר התרחשו שינויים בכיוון הליברלי (הדוגמה הבולטת היא ההתנתקות מרצועת עזה) הם הובלו על ידי הממשלה והכנסת. בשלהי תקופת הפרויקט הליברלי בג"ץ אמנם ניסה לפרוץ דרך בעניין שוויון בין יהודים לערבים בהקצאת קרקעות (בפס"ד קעדאן בשנת 2000), אבל השינוי הזה לא שרד ובג"ץ נמנע מלפסול חקיקה מאוחרת יותר שסתרה אותו (ג'בארין, 2010; מרקוביץ' ביטון ושטרן, 2019). רוב השינויים היו בכיוון ההפוך, מגמה שבג"ץ הגביל אך לא היה יכול למנוע, כמו בדוגמאות של חוק האזרחות והכניסה לישראל, החוק למניעת הסתננות וחוק הלאום. בית המשפט בישראל הוא אכן סוכן ליברלי רב חשיבות, אבל הוא אינו מקנה שליטה הגמונית לקבוצה החילונית ליברלית.

סיכום

הקבוצה החילונית ליברלית היא קבוצה מבוססת כלכלית, תרבותית וסמלית הודות להיותה משכילה יותר, דומיננטית בפרופסיות ואשכנזית ברובה. איננו חושבים שנכון לכנותה אליטה, משום שהמושג הזה אינו מתאים לתיאור קבוצה רחבה המונה כ-28% מהאוכלוסייה היהודית במדינה. עובדתית מדובר במעמד בינוני-גבוה שהוא פריבילגי ביחס לרוב הקבוצות האחרות בחברה היהודית בישראל, וכמובן ביחס לחברה הלא-יהודית בה. כמו כל קבוצה פריבילגית, גם הקבוצה הזאת אינה ששה להכיר במקורות הפריבילגיה הכלכלית, הזהותית והתרבותית שלה, לא כל שכן לוותר על יתרונותיה, ועל כך היא ראויה לביקורת ציבורית ואקדמית. אין גם הצדקה להומוגניות אתנו-מעמדית בבית המשפט, באקדמיה, בפרופסיות וביחידות מובחרות בצבא. בתוך המערכות האלה, הקבוצה החילונית ליברלית אכן שלטת.

עם זאת, אנו טוענים שהקבוצה החילונית ליברלית אינה הגמונית ברמה הכלל-חברתית. אין זו טענה חדשה: חוקרים רבים הציעו, בעזרת המשגות כאלה ואחרות, שאת ההגמוניה האחוסלית החליף מצב עימות בלתי מוכרע ("פוסט-הגמוני") בין קבוצות ו"שבטים" (ראו למשל מאמריהם של נסים ליאון, של דני פילק ואמית אביגור-אשל, של אורי רם ושל יצחק ששון ויוסי הרפו בגיליון זה). כאן ניסחנו מחדש את הטענה הזאת בהקשר השיח הציבורי הנוכחי, שבו אידיאולוגיית "עריצות המיעוט" קנתה אחיזה רחבה, הפכה לדבק המלכד של קואליציה אתנו-לאומית שלטת והניעה מהלך של שינוי משטרי. נוסף על כך, התרומה שלנו היא בדרך הבדיקה ובחלק מן המסקנות. ראשית, בדקנו בנפרד את שאלת הפריבילגיות ואת שאלת ההגמוניות של הקבוצה, והצבענו על אי-הלימה בין מיקומיה במדרג המשאבים ובמדרג השליטה. ממצא זה מאפשר להכיר באי-השוויון בחברה בלי לקבל את טענת "עריצות המיעוט". שנית, לבדיקת ההגמוניות התבססנו על אמת המידה של מימוש הפרויקט ההגמוני. זה אפשר לנו להגדיר בדיוק רב יותר את התפקיד של עמדות הפיקוד הכלכליות והפרופסיונליות במאבק ההגמוני.

למרות תנאי הפתיחה של הקבוצה החילונית ליברלית כיורשת האליטות הישנות, וחרף הרוח הגבית שסיפקה לה המגמה הליברלית הגלובלית, קבוצה זו נכשלה בקידום הפרויקט ההגמוני שלה, שבליבו נסיגה לגבולות 1967 במסגרת הסכם שלום וחזיון המרכיב החילוני-דמוקרטי על חשבון המרכיב היהודי בנוסחה "יהודית ודמוקרטית". אמנם בתחומים מסוימים, כמו בתחום המגדר והלהט"ב, נרשמה מגמת ליברליזציה שעלתה בקנה

אחד עם הפרויקט, אבל באופן כללי יותר הצד היהודי של הנוסחה "יהודית ודמוקרטית" התחזק והחזון הליברלי הפך לשולי. מגמה זו ניכרת במיוחד מאז 2009, כאשר הפרויקט ההגמוני האתנו-לאומי שנולד בתגובת נגד לפרויקט הליברלי זינק קדימה, עד שהגיע לרגע הנוכחי שבו הוא חותר להגשים את עצמו דרך שינוי שיטת המשטר.

הפרויקט הליברלי נכשל משום שהקבוצה החילונית-ליברלית לא הצליחה לגייס תמיכה עממית רחבה ולשלב ידדים עם מגוון ציבורים באופן שיאפשר לה לכבוש את עמדות הפיקוד הפוליטיות. בהיותה קבוצה פריבילגית היא התעלמה מהפערים בינה ובין קבוצות אחרות בחברה, ואלה הפכו כר פורה ליצירת מתקפה עליה ועל הדמוקרטיה הליברלית. קבוצה זו גם לא הצליחה לגייס את תמיכת אליטת ההון, וזו בחרה לשמור על נטרליות כל עוד שני הצדדים למאבק ההגמוני – האתנו-לאומי וגם הליברלי – תומכים בליברליזציה כלכלית (בשעה שהאגף הסוציאלי-דמוקרטי בקבוצה החילונית-ליברלית הוא זה שמאיים על ההגמוניה הניאו-ליברלית). כל עוד הקבוצה החילונית-ליברלית אינה אווזת בעמדות הכוח הפוליטית והכלכלית, אין די בעליונותה במישור התרבותי והפרופסיונלי כדי להפעיל הגמוניה, גם לא דרך בג"ץ. בג"ץ הוא סוכן ליברלי בחברה ולכן אפשר למקם אותו כגורם במאבק ההגמוני בין קבוצות ליברליות ולא-ליברליות (כפי שעשינו כאן). אך יש לזכור שלפחות במידה מסוימת הליברליות של בית המשפט נובעת מעצם תפקידו כרשות שלטונית נפרדת בדמוקרטיה ליברלית, ושאינו דרך אחרת לקיים דמוקרטיה, אלא אם מחשיבים את המודל האי-ליברלי הקיים בהונגריה כדמוקרטי.

מלבד ההזדמנות לתת מבט עדכני בקבוצה הנדונה שני עשורים לאחר קץ שלטון האחוסלים, מטרת הניתוח הזה הייתה להעריך את התקפות האינטלקטואלית של ההצדקה הראשית למהלך השינוי המשטרי, והיא שכדי לסיים את "עריצות המיעוט" של "האליטה הליברלית" ו"ההגמוניה האשכנזית" יש לרכז את הכוח בידי הממשלה ולאפשר לה להשתלט על הרשות השופטת, ואז על תחומים נוספים בחברה. ביקשנו להראות שכטענה סוציולוגית, תיאוריית עריצות המיעוט מסולפת. אבל הפערים בחלוקת המשאבים החומריים והסמליים בחברה הישראלית מאפשרים את התקבלותה, ומזכירים שהמאבקים להגנת הדמוקרטיה ולצמצום אי-השוויון קשורים זה בזה.

מקורות

- ביטון, יפעת. (2011). מזרחים במשפט: ה"אין" כ"יש". משפטים, מא, 455-516.
- בלכמן, ישראל. (2008). דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל. תיאוריה וביקורת 33 (סתיו), 191-197.
- בן חיים, אבישי. (2022). ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר. ידיעות אחרונות.
- ג'בארין, יוסף. (2010). עשור לפסק-דין קעדאן: הרהורים ביקורתיים על השוויון. מעשי משפט ג, 173-189.
- גיגי, מוטי, עינת יהודה, סיגל נגרי-רון ותמי רזי. (2019). מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים במכללה האקדמית ספיר (דוח מחקר). תוכנית גוונים באקדמיה וקרוטשילד-קיסריה.
- גירץ, קליפורד. (1990). פרשנות של תרבויות (בתרגום יואש מייזלר). כתר.

- גרמשי, אנטוניו. (2004). על ההגמוניה: מבחר מתוך "מחברות הכלא" (בתרגום אלון אלטרס). רסלינג.
- דהן, מומי. (בדפוס). פער ההצבעה לכנסת בין מזרחים לאשכנזים.
- דויטש, סיני. (2008). על הקובץ "בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר". בתוך חיים משגב ואודי לבל (עורכים), בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר (עמ' 7-9). כרמל.
- הכנסת. (1999, 3 בנובמבר). הצעה לסדר היום: מדינת ישראל כמדינה יהודית או כמדינת כל אזרחיה (פרוטוקול הישיבה ה-43 של הכנסת ה-15).
- הרמן, תמר, אור ענבי, וויליאם קביסון ואלה הלר. (2019). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, אור ענבי, ירון קפלן ואינה אורלי ספוז'ניקוב. (2021). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2021. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, אור ענבי, ירון קפלן ואינה אורלי ספוז'ניקוב. (2022). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2022. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זמיר, יצחק. (2007). האליטה המשפטית. בתוך אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל (עמ' 137-156). מוסד ביאליק.
- חריס, רון. (2021). העבר המדומיין של בית המשפט העליון: השימוש בנרטיבים היסטוריים על ידי מבקרי בית המשפט. עיוני משפט, מד(1), 49-86.
- טל-לנדמן, שירי. (2010). "האלמנט החמישי": התביעה להכרה בישראל כמדינת העם היהודי. עדכן אסטרטגי, 13(3), 121-135.
- מאוטנר, מנחם. (1998). המשפט הסמוי מן העין. אלפיים, 16, 45-72.
- מאוטנר, מנחם. (2019). הליברליזם בישראל: תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו. ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב ע"ש חיים רובין.
- מאוטנר, מנחם. (2021). "משנגמרה היצירה ויצאה לרשות הרבים, כל אדם מוצא בה מה שהוא עצמו מניח בה". פורום עיוני משפט, מד, 1-23.
- מרקוביץ'-ביטון, מרים, ושי ושטרן. (2019). חומות של ייאוש ותקווה: על הליכי מיון של מועמדים ליישובים קהילתיים. SSRN.
- סמוחה, סמי. (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 172-202). ברירות.
- פטרשקה, אורני. (2023, 12 בינואר). צאו מהבועה: ההיי-טק הישראלי חייב ויכול להציל את הדמוקרטיה בישראל. דה-מרקר.
- פילק, דני. (2006). פופולזם והגמוניה בישראל. רסלינג.
- פילק, דני, ואורי רם (עורכים). (2004). שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- פלד, יואב. (2001). האם תהיה ישראל מדינת כל אזרחיה בשנת המאה שלה? מחקרי משפט, יז(1), 73-89.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). אוניברסיטת תל אביב.

- קוטב, אדם, ורועי רובינשטיין. (2023, 30 במרץ). הצהרת כוונות של הימין בת"א: "נתניהו לא היה צריך להקפיא את הרפורמה". *Ynet*.
- קימרלינג, ברוך. (1999). מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951). סוציולוגיה ישראלית, (כ1), 167-208.
- קימרלינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר.
- קפלן, רמי. (2023, 18 בפברואר). מיהי "האליטה הליברלית"? האם היא מפעילה "עריצות מיצוט"? הירדה.
- קראוזה-להב, נועה. (2020). אליטות, פילנתרופיה ושאלות של הבדל: אתנוגרפיה של אליטה כלכלית-פילנתרופית בישראל [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- רם, אורי. (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. רסלינג.
- רקובר, גל, וטל כספין. (2022, 10 בנובמבר). כשהפערים מגיעים לקלפי: תוצאות בחירות 2022 לפי מצב כלכלי. דבר.
- שדר, הדס, וצביקה אור. (2013). פרופסיונליזם בישראל: בין שימור כוחה של הפרופסיה להגנת ההגמוניה. סוציולוגיה ישראלית, טו(1), 122-149.
- שוורץ, אורי. (2014). "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת 43 (סתיו), 103-130.
- שמיר, רונן. (1995). חברה, יהדות ופונדמנטליזם דמוקרטי: על מקורותיה החברתיים של הפרשנות השיפוטיים. עיוני משפט, יט(3), 699-716.
- שון-לוי, אורנה. (2008). "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות. תיאוריה וביקורת 33 (סתיו), 101-129.
- תורן, נינה. (2008). אתניות, מגדר ומעמד באקדמיה. כרמל.
- Bogaards, Matthijs. (2018). De-democratization in Hungary: diffusely defective democracy. *Democratization*, 25(8), 1481-1499.
- Cohen, Yinon, Yizchak Haberfeld, Sigal Alon, Oren Heller, & Miri Endeweld. (2023). Ethnic gaps in higher education and earnings among second and third generation Jews in Israel. *Hagira – Israel Journal of Migration*, 13.
- Di Meco, Lucina, & Sarah Hesterman. (2023, March). *A perfect propaganda machine*. #ShePersisted.
- Gerth, H. H., & C. Wright Mills. (1942). A Marx for the managers. *Ethics*, 52(2), 200-215.
- Gouldner, Alvin. (1979). *The future of intellectuals and the rise of the new class*. Seabury Press.
- Mills, C. Wright. (1956). *The power elite*. Oxford University Press.
- Szelenyi, Ivan, & Bill Martin. (1988). The three waves of new class theories. *Theory And Society*, 17(5), 645-667.

יקיצתו של האתנו־רפובליקניזם בישראל ומאבקו באתנו־לאומנות

יובל פיינשטיין*

תקציר. מאמצי ממשלת נתניהו השישית להחליש את בית המשפט העליון, והופעתה של תנועת המחאה הגדולה ביותר בתולדות המדינה, הם ביטוי עז למחלוקת עמוקה בקרב היהודים בישראל בנוגע להיבטים שונים של זהותם הלאומית המשותפת ולאופייה הרצוי של מדינת הלאום. במאמר זה, משיבים על סקר דעת קהל שנערך בשיאה של המחאה מוינו לחמישה טיפוסים לאומיות ונבחנו הבדלים בעמדותיהם ביחס למדיניות הממשלה ולהשתתפות במחאה. שיעורי תמיכה גבוהים במדיניות הממשלה נמצאו בלאומיות אתנו־דתית ואלטרה־לאומנית, הנושאות שיח אזרחות אתנו־לאומי. התנגדות למדיניות הממשלה הייתה שכיחה בלאומיות ביקורתית ששיח האזרחות בה ליברלי, אך חלקה באוכלוסייה קטן. בקרב המתנגדים למדיניות בכלל ובקרב הפעילים במחאה בפרט, נמצא רוב מכריע ללאומיות אתנו־רפובליקנית וללאומיות אתנוצנטרית שבהן שיח האזרחות אתנו־רפובליקני המעניק זכויות קולקטיביות ליהודים בלבד, מחלק משאבים לפי היררכיה של אזרחות טובה, ואינו מביא בחשבון את חירויותיהם וזכויותיהם של פלסטינים מחוץ לקו הירוק. האפשרות שהצלחת המחאה תוביל לדמוקרטיזציה מותנית בנכונות להתיר את הקשר בין אתניות ולאומיות ובין אזרחות וזכויות.

כיצד אפשר להבין את הופעתה של תנועת המחאה הגדולה ביותר בתולדות מדינת ישראל לאחר הקמתה של ממשלת נתניהו השישית בשלהי שנת 2022? הפרשנות שאציע מבוססת על התבוננות סוציולוגית־תרבותית על אומות כזרות שמתנהל בהן מאבק על משמעות האומה ועל אופייה הרצוי של מדינת הלאום. אחד מביטויי המאבק הזה הוא מחלוקת בנוגע למשטר האזרחות במדינה, בנוגע לשאלה מי יכול להיות אזרח, ובאשר לאמות המידה לחלוקת זכויות ומשאבים בין האנשים החיים בגבולות המדינה (Brubaker, 2019; Harpaz, 1992). לעיתים נדירות יחסית, מחלוקת על משטר האזרחות הופכת למאבק אמוציונלי ששותפים לו באופן פעיל המוני אזרחים מהשורה. כך קרה בישראל לאחרונה. בפרק הראשון במאמר זה אציג את התמורות שחלו במאבק בין שלושה שיחי אזרחות מראשית המדינה ועד היום. בפרק השני אטען כי המאמץ של ממשלת ישראל לנטרל בחקיקה את הפיקוח של בית המשפט העליון על הרשויות האחרות הוא נקודת שיא

* פרופ' יובל פיינשטיין, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה

בתהליך התעצמותו של שיח אזרחות אתנו־לאומי בקרב היהודים בישראל. בפרק השלישי, אראה כיצד תנועת המחאה נגד יוזמות החקיקה מייצגת שיח אזרחות ליברלי בחלקה הקטן ושיח אזרחות אתנו־רפובליקני בחלקה הגדול. לבסוף, בפרק הרביעי, אקשור בין שיח אזרחות ובין טיפוסים שונים של לאומיות בקרב הציבור היהודי בישראל, ואבחן באמצעות נתוני סקר את היחסים בין התמיינות הציבור היהודי בישראל לטיפוסי לאומיות מובחנים ובין עמדות הציבור ביחס ליוזמות החקיקה וביחס למחאה נגדן.

תמורות במאבק בין שיח אזרחות בישראל

בספרם *מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת מצביעים יואב פלד וגרשון שפיר (2005)* על יריבות שהתקיימה בישראל, מאז ימיה הראשונים של המדינה, בין שלושה שיחי אזרחות. לפי שיח האזרחות הליברלי, המדינה מעניקה לפרט זכויות תמורת מחויבותו המינימלית לציית לחוק, לשלם מיסים, להצביע בבחירות ולשרת בצבא. לפי תפיסה זו, מדגישים פלד ושפיר, האזרחות היא "אמצעי ולא ערך בפני עצמו" (עמ' 12). בניגוד לכך, שיח האזרחות הרפובליקני מייחס לאזרחות ערך מוסרי ומעלה על נס "אזרחות טובה", המתבטאת במסירות ובתרומה מקסימלית לקהילה הפוליטית. בישראל, מראשיתה, אזרחות טובה באה לידי ביטוי מיוחד בשירות צבאי בכלל, ובתפקידי לחימה וקצונה בפרט (בן־אליעזר, 1995; 1993; Kimmerling). כתוצאה מכך, דירוג מידת הנשיאה ב"נטל הביטחון" שימש בעשורים הראשונים למדינה מנגנון שדרכו יוצרו ושועתקו פערים בין קטגוריות אתניות ומעמדיות – בסטטוס, בכוח הפוליטי ובזכאות למשאבים חומריים (לוי, 2003). עם זאת, כפי שפלד (Peled, 1992) העיר בצדק, המשטר בישראל הוא אתנו־דמוקרטי (סמוחה, 2000) או אתנוקרטי (יפתחאל וגאנב, 2004), ובמסגרתו הגדרת "הטוב המשותף" שהמדינה שואפת להשיגו מוגבלת ליהודים בלבד; לכן רק חברי קבוצה זו נהנים מזכויות קולקטיביות ומהיכולת להשיג זכויות ומשאבים באמצעות הפגנת מסירות והקרבה למען המדינה. בניגוד אליהם, המיעוט הערבי נהנה מזכויות אישיות בלבד מכוח עקרונות שיח האזרחות הליברלי (אף שמתוך האוכלוסייה דוברת הערבית בישראל, קבוצות המשרתות בצבא זוכות להערכה גבוהה יותר מצד קבוצת הרוב היהודית, וחבריהן אף נהנים ממשאבים השמורים למי שמילאו את חובת השירות בצבא). את הסדרת המעמד הזאת של מיעוטים אתניים ודתיים מכנה פלד אתנו־רפובליקניזם, שכן העיקרון הרפובליקני בישראל חל רק על האתנוס היהודי. במאמר זה אטען כי זהו עיקרון דומיננטי במחאה נגד ההפיכה המשטרית. בטיפולוגיה שמציעים שפיר ופלד, מול שיח הזכויות הליברלי וזה הרפובליקני ניצב שיח שלישי – שיח אזרחות אתנו־לאומי, התופס את קהילת הלאום כבעלת מוצא ותרבות משותפים ואקסלוסיביים, ואת המדינה כהתגלמות האומה וכביטוי לזהותה ותרבותה הייחודיות. לפי שיח האזרחות האתנו־לאומי, זכויות ניתנות אפוא מתוקף חברות באומה.

לטענת פלד ושפיר, היחסים בין שלושת שיחי האזרחות עברו תמורות שאפשר לחלק לשתי תקופות. תקופת היישוב והעשורים הראשונים למדינה התאפיינו במתחים בין שיח האזרחות הרפובליקני לשיח האזרחות האתנו־לאומי. לעומת זאת, בסוף שנות השישים גבר המתח בין שיח האזרחות האתנו־לאומי לשיח האזרחות הליברלי, עם התעצמותו של האחרון

לאור התמורות הנרחבות שחלו בחברה ובמדינה בעידן שסוציולוגים כינו "פוסט־הגמוני". עם התמורות הללו נמנים המעבר לכלכלה ניאוליברלית אגב החלשת מדינת הרווחה והעבודה המאורגנת (Maron & Shalev, 2017), היחלשותם של האתוס הקולקטיביסטי והמיליטריזם בקרב קבוצות שהיו נשאייהם בעבר בחברה היהודית בישראל (לוי, 2003), התחזקות הביקורת של תנועות וארגוני חברה אזרחית נגד הכיבוש, ובאופן עמוק יותר – נגד השפעות השיח הצבאי על מדיניות ישראל (בנסקי, 2005; הלמן ורפופורט, 1997; רזניק, 2003), פוליטיזציה של קבוצות לא דומיננטיות בחברה – ערבים, מזרחים, מהגרים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, חרדים ודתיים־לאומיים (קימלינג, 2004), ועלייה בפעילותם של ארגוני חברה אזרחית (גדרון ואחרים, 2002; ישי, 2003; Ben-Eliezer, 2003). היו אף שתיארו את שלהי שנות השמונים והמחצית הראשונה של שנות התשעים כמאבק איתנים בין שתי מגמות שהתעצמו בשל תהליכי הגלובליזציה וקריסת הגוש הקומוניסטי: אימוץ תרבות וערכים אינדיבידואליסטיים ולעיתים קוסמופוליטיים מזה, ותגובות־נגד בדמות חזרה למסורת והדגשת זהויות וערכים פרטיקולריסטיים מזה (פרי, 2005; רם, 2005).

אורי בן־אליעזר ואנוכי הצבענו במאמר משותף על שלב שלישי בתמורות הגדולות שעברה החברה היהודית בישראל (Feinstein & Ben-Eliezer, 2019). טענו כי תהליך השלום באמצע שנות התשעים ("תהליך אוסלו") העצים את הקונפליקט בין נשאי שיח האזרחות הליברלי, אשר נתנו רוח גבית לתהליך, ובין נשאי שיח האזרחות האתנו־לאומי, אשר הכריזו עליו מלחמה. אף על פי כן, יש לזכור כי במאמץ לסיים את הסכסוך הישראלי־פלסטיני נשא אז לא רק השמאל הליברלי שוחר השלום וזכויות האדם; במידה רבה נשאו בו גם האליטות הצבאיות והכלכליות באותה תקופה, מתוך שיקולים פרגמטיים – הכרה באי־היכולת להכריע את הסכסוך, שעלותו בדם ובדמים הייתה גבוהה, והערכה שבהיעדר פתרון מדיני תתקשה ישראל להשתלב בכלכלה העולמית (גרינברג, 2007, עמ' 56). חשוב לזכור זאת, שכן תנועת המחאה שקמה נגד ניסיון ההפיכה המשטרית של ממשלת נתניהו מובלת אף היא על ידי קבוצות הרואות עצמן כעמוד השדרה הכלכלי והביטחוני של המדינה, ולכן שיח הזכויות שהן מקדמות – גם כאשר הוא עושה שימוש בשפת הליברליזם – הוא במידה רבה שיח זכויות אתנו־רפובליקני. על כל פנים, כישלון תהליך אוסלו, הכרזתו של ראש הממשלה אהוד ברק עם חזרתו מוועידת קמפ דייוויד כי אין פרטנר בצד הפלסטיני ופרוץ אינתיפאדת אל־אקצא חודשים אחדים לאחר מכן חוללו תהליך הקצנה, שבמסגרתו תפיסת עולם אתנו־לאומית ניצית וקונפליקט אלים ומתמשך עם הפלסטינים בגדה המערבית ועזה היוו זה את זה (Feinstein & Ben-Eliezer, 2019). בתהליך זה התחזקה אחיזתה של האתנו־לאומיות באלקטורט היהודי בישראל, עד שהושגה הדומיננטיות הפוליטית שאנו עדים לה בשנים האחרונות. ואמנם, חקיקת "חוק הלאום" ב־9 ביולי 2021 הייתה סימן ברור לכך: הימין הלאומני הפנים כי כוחו האלקטורלי מאפשר לו להוציא לפועל, במוצהר ובאופן בלתי מתנצל, מדיניות שנותנת עדיפות מוחלטת ליעדים הקולקטיביים של קבוצת הלאום היהודית.

לשיא עוצמתה הגיעה האתנו־לאומיות עם הקמתה של ממשלת נתניהו השישית ב־29 בדצמבר 2022. הממשלה קמה כקואליציה בין מפלגות ימין דתי (עוצמה יהודית, הצינורות הדתית ונעם), מפלגת הליכוד (לאחר שזו התפרקה מהמרכיב הליברלי שהיה קיים בה מאז הקמתו של גח"ל, גוש חירות־ליברלים, ב־1965, ונשארה עם המרכיב הלאומני בלבד)

ומפלגות חרדיות (ש"ס ויהדות התורה). המפלגות החרדיות הפכו ממפלגות סקטוריאליות, שעמדתן כלפי הציונות אמביוולנטית ושהיו שותפות לממשלת רבין בעידן אוסלו, למפלגות שנוסף על אינטרסים סקטוריאליים הן מייצגות גם כן תפיסות אתנו־לאומניות וקו ניצי כלפי הפלסטינים מעבר לקו הירוק. באפריל 2023 הניחה סיעת עוצמה יהודית על שולחן הממשלה את הצעת חוק "הציונות – ערך מנחה", המבקשת לקבע פרשנות לחוק הלאום שתיתן קדימות בתכנון ובהקצאת משאבים למה שיוגדר מעת לעת כאינטרס הציוני, לרבות האפשרות ליישם מדיניות המפלה את אזרחי ישראל הערבים בהענקת משאבים ובמיוחד בהקצאת קרקעות (צימוקי, 2023). הצעת חוק זו היא ביטוי מזוקק לשיח אזרחות אתנו־לאומי המושתת על העיקרון של עליונות היהודים על פני המיעוט הערבי־פלסטיני.

המתקפה על בית המשפט העליון

המתקפה של ממשלת ישראל על בית המשפט העליון, בהובלתם של שר המשפטים יריב לוין ויושב ראש ועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת חבר הכנסת שמחה רוטמן, מהווה אף היא ביטוי להתעצמותה של האתנו־לאומנות בישראל, הקוראת תיגר הן על שיח האזרחות הליברלי הן על שיח האזרחות האתנו־רפובליקני. עוד טרם "המהפכה החוקתית" – המיוחסת על ידי מתנגדיה לנשיא בית המשפט העליון לשעבר, אהרון ברק – שיח האזרחות הליברלי שימש את בית המשפט העליון בתפקיד כפול (פלד ושפיר, 2005): מצד אחד הוא אפשר לבית המשפט העליון, בשבתו כבית המשפט הגבוה לצדק, להגן על זכויות הפרט מפני פגיעת מוסדות המדינה; מצד שני הוא ביצר היררכיה בין אזרחי ישראל (יהודים וערבים) ובין הפלסטינים שמחוץ לקו הירוק. האחרונים אמנם זכאים לעתור לבג"ץ נגד פגיעה ברכוש ובחירויות, אך הביקורת השיפוטית על המדיניות הנוגעת להם מצומצמת מאוד יחסית לזו הנהוגה בתוך הקו הירוק, איננה עוסקת כלל בעצם קיומו של משטר צבאי או במדיניות של הרחבת הכיבוש, ונוטה לייחס משקל מכריע לשיקולי ביטחון כפי שהללו מוצגים לה על ידי מערכת הביטחון (Ben-Eliezer & Feinsein, 2004; Barzilai, 1990; Gross, 2006; Kretzmer, 2002; Shamir, 2009). אין תמה אפוא שעד לאחרונה הימין הממלכתי והשמאל הציוני גם יחד נמנעו על פי רוב מלבטא דה־לגיטימציה כלפי עצמאותו השיפוטית של בג"ץ, חרף העובדה שריסן את הפעלת הכוח הצבאי בשטחים (דותן, 2000; נגבי, 1981) ומדי פעם אף זכה לביקורת מהימין על כך ש"הפריע לצה"ל לנצח", לשיטתם. בקרב החרדים, סירובו של בית המשפט העליון (מאז פסק הדין בעתירתו של חבר הכנסת אמנון רובינשטיין ב־1998) להעניק גושפנקה למדיניות הפוטרת באופן גורף בחורי ישיבות מגויס לצבא או משירות לאומי – מדיניות שפוגעת בעיקרון השוויון בין אזרחים במדינה – היה אמנם עילה לתרעומת, אולם הסדרים פוליטיים ששמרו בפועל על הסטטוס קוו בעניין הגיוס לצבא ייתרו במידה רבה את הצורך בפעולה שתחליש את בית המשפט העליון. אם כן, מדוע בחרו המפלגות בקואליציית נתניהו השישית לתקוף ישירות את בית המשפט העליון?

אין חיבור זה מתיימר לדון במכלול המניעים לניסיון להחליש את כוחו של בית המשפט העליון. יוזמות לשינוי הרכב הוועדה לבחירת שופטים ולצמצום הביקורת השיפוטית של בית המשפט העליון הונחו על שולחן ממשלות ישראל כמה פעמים בעבר. עם זאת, ברי כי

הנחישות לבצע הפיכה משטרית באמצעות צמצום הביקורת השיפוטית של בית המשפט העליון, עד כדי שלילת סמכותה, התחזקה בקרב הימין הלאומני המתנחלי ובקרב המפלגות החרדיות לאור כישלונן של הניסיון להקים קואליציית ימין-חרדים בשנת 2019, ואף יותר מכך בזמן הכהונה הקצרה יחסית של ממשלת בנט-לפיד, "ממשלת השינוי" (מחודש יוני 2021 עד דצמבר 2022). הממשלה היא קידמה סדר יום ממלכתי באמצעות פשרות ושיתוף פעולה קואליציוני בין מפלגות ציוניות מימין, משמאל ומהמרכז, ולראשונה אף כללה מפלגה ערבית (רע"ם). עבור הימין המתנחלי, חזון הרחבתו של פרויקט ההתנחלויות בגדה המערבית והאפשרות לספח את הגדה בעתיד (ללא אזור האוכלוסייה הפלסטינית) היו נתונים תחת איום של ממש, שהתגלם בנכונותן של מפלגות ימין להקים ממשלה בשיתוף מפלגות שתומכות בנסיגת ישראל מהשטחים הכבושים ובהקמת מדינה פלסטינית. גם החרדים ראו בממשלת בנט-לפיד איום גדול: לא זו בלבד שהמפלגות החרדיות נדחקו אל ספסלי האופוזיציה לאחר שנים רבות של חברות בממשלה, אלא שאחד היעדים המוצהרים של ממשלת בנט-לפיד היה שילוב נרחב של חרדים בשירות הצבאי והלאומי. הפלת ממשלת בנט-לפיד ותוצאות הבחירות לכנסת ה-25, שנערכו ב-1 בנובמבר 2022, פתחו לקואליציית נתניהו חלון הזדמנויות רחב להחליש ואף לבטל כליל את הביקורת השיפוטית על מדיניות ישראל בשטחים (ולכלול בקווי היסוד של הממשלה כוונה לספח את הגדה המערבית לישראל כשיבשילו התנאים לכך; ראו הכנסת, 2022), וכן לקבע בחוק את הפטור לבחורי ישיבות מגיוס לצבא. במילים אחרות, באמצעות "רפורמה משפטית" ומתקפה ישירה על בית המשפט העליון, בהובלת שר המשפטים של מדינת ישראל, קיוו נשאי שיח האזרחות האתנו-לאומי להנחיל לשיח האזרחות הליברלי מכת מחץ שממנה לא תהיה לו תקומה.

תנועת המחאה נגד ההפיכה המשטרית

ההתנגדות החריפה מצד השמאל הליברלי לניסיון להחליש את בית המשפט העליון הייתה צפויה. אולם לצד התנגדותו של מחנה השמאל הקטן, החבוט משנים של דה-לגיטימציה ציבורית בהובלתו של נתניהו, העירה יוזמת ההפיכה המשטרית את נשאו של שיח האזרחות האתנו-רפובליקני מתנומתם בעידן שלאחר קריסת תהליך אוסלו.² המוני אזרחים, רובם המוחלט יהודים, התכנסו מדי מוצאי שבת ולעיתים גם בימי חול בהפגנות ענק בערים הגדולות ובהפגנות קטנות יותר על גשרים ובצמתי כבישים, חמושים בדגלי הלאום וזועקים "בושה! בושה! ו-"דמוקרטיה! דמוקרטיה!". הניכוס מחדש של דגל הלאום, ואחר כך גם של מגילת העצמאות שהודפסה על כרזות ענק ונתלתה על בניינים או נישאה מעל ראשי

1 כבר אז יועד תיק המשפטים ליריב לוי, שהצהיר על כוונתו לבצע רפורמה במערכת המשפט. עריקתו של אביגדור ליברמן מהקואליציה המתהווה, שסיבתה המוצהרת הייתה התנגדותו לפשרה בעניין גיוס חרדים לצבא, מנעה את הקמת הממשלה ואת קידום הרפורמה.

2 בתקופות של מלחמה עם ארגונים חמושים בעזה, המחנה האתנו-רפובליקני אמנם התגייס לתמיכה בצבא ולעיתים אף בממשלה (Feinstein, 2018), אך לא פעל לקידום אג'נדה ארוכת טווח במדיניות החוץ או הפנים של ישראל.

המפגינים בהפגנות הגדולות, ביטא תפיסה שלפיה קואליציית נתניהו הפרה את הסכם היסוד בין המדינה לאזרחיה בכלל, וכינה ובין הקבוצות המהוות (לשיתן) את עמוד השדרה של הציונות והמדינה בפרט. לפי חוזה מדומיין זה, לצד שימור אופייה היהודי של המדינה מתקיים בישראל משטר דמוקרטי השומר על חירותם של אזרחים לקיים את אורחות חייהם כרצונם (אזרחות ליברלית), אך משאבים חומריים, סמליים ופוליטיים מתחלקים באופן דיפרנציאלי בין קבוצות שונות בחברה על פי תרומתן למדינה (אזרחות רפובליקנית).

שיח האזרחות הליברלי והרפובליקני שזורים זה בזה במחאה נגד ההפיכה המשטרית. השיח הליברלי נסוב סביב החשש מהחרפת הכפייה הדתית במדינה, ובמיוחד מההשלכות השליליות על נשים. הביטוי הסמלי העוצמתי ביותר לחשש זה הוא מצעדי הנשים הלבושות בגלימות אדומות ובכיסויי ראש לבנים, דימוי שאול מסדרת הטלוויזיה הדיסטופית סיפורה של שפחה. שיח האזרחות האתנו־רפובליקני בא לידי ביטוי בפעולות מחאה המאורגנות על ידי קבוצות שרואות עצמן כמי שנושאות בנטל הביטחון או הכלכלה במדינה וכחוד החנית של הציונות: לוחמים, טייסים, אנשי יחידות מודיעין מובחרות ועובדי תעשיית ההייטק. הקמתו של מיזג בדמות לשכת גיוס בבני ברק הקורא לחרדים להתגייס לשירות צבאי הייתה ביטוי נוסף וסמלי לשיח האזרחות האתנו־רפובליקני (בן קימון ואלבז־אלוש, 2023). האופן שבו הרטוריקה של המחאה שוזרת את שפת הליברליזם בתוך שיח אזרחות אתנו־רפובליקני ניכר בטקסט הכרזה שלהלן, שנלתה על דלתות הכניסה למוסדות חרדיים בערים חילוניות:

הנכם נמצאים בשכונה ליברלית!

כאן מתגוררים ישראלים ציונים

נאמנים למגילת העצמאות

אנא אל תפריעו לקדושת ערכינו ולאורח חיינו

בתודה, ציבור המשרתים בצה"ל ומשלמי המסים

מאבק על משמעותה של האומה ועל אופי מדינתה

גישת הסוציולוגיה התרבותית לחקר לאומיות מדגישה את הוויכוח הבלתי פוסק על משמעות האומה המתנהל בקהילה הלאומית המדומינת, ובמיוחד על שאלות כמו מהם הקריטריונים לחברות באומה, מהם ערכי היסוד של האומה, מהם האירועים החשובים בתולדותיה ואילו לקחים וציוויים מוסריים נגזרים מהם, ומה מקומה ותפקידה של האומה ביחס לאומות אחרות (Bonikowski & DiMaggio, 2016; Bonikowski et al., 2021; Soehl, 2021). (Karim, 2021). מנקודת מבט זו, אפשר לראות את העימות על עקרונות האזרחות בישראל כביטוי של עימות עמוק יותר בין טיפוס לאומיות מובחנים ויריבים. כפי שטענתי במקום אחר (Feinstein, 2021), תקופות שבהן ויכוח על הגדרת ליבת הזהות הקולקטיבית של אומה מקבל ביטוי גלוי ונרחב בשיח הציבורי מתאפיינות במאבקים יצריים בין חלקים בחברה האוחזים באמונות לאומיות יריבות. גם המחאה הלא אלימה אך האמוציונלית מאוד נגד "ההפיכה המשטרית", ומחאת הנגד המצומצמת אך האלימה יותר, המצדדת ב"רפורמה המשפטית", מבטאות תחושות בציבור שהמדיניות שעל סדר היום נוגעת לליבת הזהות הלאומית המשותפת ליהודים בישראל ולאופייה של מדינת הלאום.

חלקו האמפירי של מאמר זה בוחן אם יש קשר בין השתייכותם של יהודים בישראל לטיפוסי לאומיות ובין עמדותיהם לגבי ההפיכה המשטרית ולגבי המחאה נגד החקיקה. כדי לענות על שאלה זו יצרתי טיפולוגיה של חמישה סוגי לאומיות בקרב יהודים בישראל, באמצעות Latent Class Analysis (LCA) של תשובות לסקר שערכתי בקרב מדגם מייצג (N=1553) של יהודים בישראל בתאריכים 25.3.2023-26.4.2023. כל אחד מחמשת טיפוסי הלאומיות שאיתרתי מייצג שילוב ייחודי של אמונות ביחס לאומה ולמדינה.³ טבלה 1 מציגה את מאפייניהם של חמשת סוגי הלאומיות.

טבלה 1. עמדות המאפיינות טיפוסי לאומיות בקרב יהודים בישראל, אפריל 2023

עמדות לאומיות (28 משתנים מחולקים ל-6 ממדים)						
טיפוס לאומיות (% מהמדגם)	הזדהות עם האומה	תפיסת גבולות הישראליות	גאווה לאומית	תפיסה שוביניסטית ביחס למדינה	תפיסה של ייחודיות תרבותית	תפיסה של קורבנות קולקטיבית
אולטרה-לאומנות (21.9)	חזקה מאוד	מדירה מאוד	גבוהה/גבוהה מאוד	חזקה/חזקה מאוד	חזקה מאוד	חזקה/חזקה מאוד
אתגורית (9.3)	חזקה מאוד	בעיקר על בסיס אתגורית	בינונית/נמוכה (למעט ביחס לצבא, הישגים במדע והיסטוריה לאומית)	בינונית/חזקה	חזקה מאוד	חזקה מאוד
אתגור רפובליקנית (27.8)	חזקה	מדירה, אך במידה מתונה יחסית	בינונית/נמוכה (למעט ביחס לצבא, והישגים במדע ובאמנות)	בינונית	בינונית	חזקה
אתגורצנטרית (33.1)	חזקה/חזקה מאוד	מדירה	בינונית (למעט ביחס לצבא, והישגים במדע)	בינונית	חזקה	חזקה
ביקורתית (7.9)	בינונית/בינונית-נמוכה	מכלילה	בינונית/נמוכה (למעט ביחס להישגים במדע)	נמוכה	חלשה	בינונית

טיפוסי הלאומיות שאני מכנה אולטרה-לאומנות ולאומיות אתגורית מהווים, בהתאמה, כ-22% וכ-9% מהמדגם. שניהם מתאפיינים בהזדהות חזקה עם האומה, באמונה חזקה מאוד בייחודיות התרבותית של העם היהודי ובתפיסה חזקה של קורבנות קולקטיבית. עם זאת, טיפוסי לאומיות אלו נבדלים זה מזה בקריטריונים שהם מייחסים לחברות בקהילת הישראלים. האולטרה-לאומנים אווזים בתפיסות נוקשות ומדירות בכל הפרמטרים

3 על השימוש ב-LCA ליצירת טיפולוגיה של לאומיות ראו Bonikowski & DiMaggio, 2022.

שנמדדו בסקר, ואילו בעיני מרבית האתנו־דתיים אמת המידה העיקרית או הבלעדית להכללה בישראליות היא היות האדם יהודי. הבדל נוסף הוא מידת הגאווה בנוגע למוסדות לאומיים ולהיבטים שונים של מדיניות: מידת הגאווה של אולטרה־לאומנים גבוהה או גבוהה מאוד ביחס לכל ההיבטים שנבדקו, ואילו מידת הגאווה של אתנו־דתיים בינונית או נמוכה, למעט ביחס לצבא, היסטוריה לאומית והישגים במדע. שני הטיפוסים נבדלים זה מזה גם במידת השוביניזם הלאומי, המייחס לישראל עליונות על פני מדינות אחרות – עמדה זו חזקה יותר בקרב אולטרה־לאומנים מאשר בקרב אתנו־דתיים.

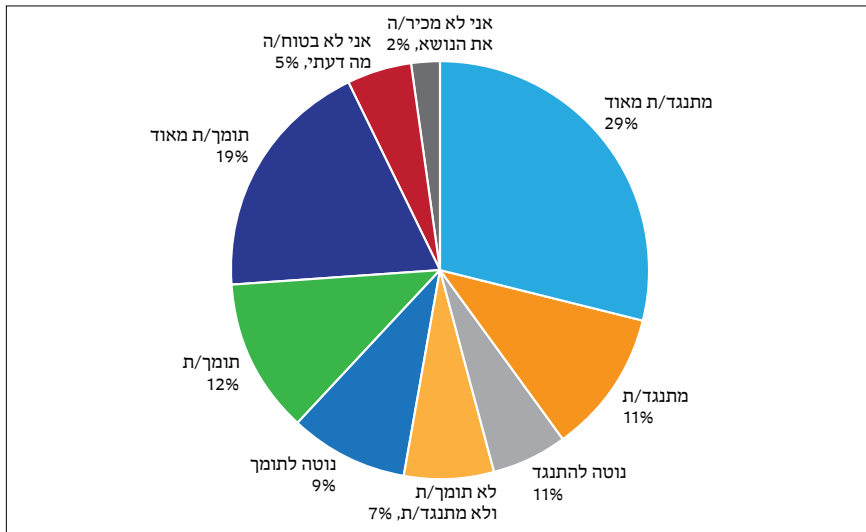
אם כן, יחסם של האתנו־דתיים למדינה מסויג יותר מזה של האולטרה־לאומנים. ביטוי לכך אפשר למצוא גם בשיעורי הסיווג העצמי של משיבים כ"ציוניים מאוד", שהיו גבוהים הרבה יותר בקרב האולטרה־לאומנים (60%) מאשר בקרב האתנו־דתיים (36%). שני טיפוסים הלאומיות שונים זה מזה גם בדפוסי התמיכה שלהם ברשימות שהתמודדו בבחירות לכנסת ה-25: רוב האולטרה־לאומנים תמכו בליכוד (כ-41%), או, במידה פחותה אך ניכרת, במפלגות ימין דתי (כ-24%), ואילו רוב המשיבים בקטגוריית הלאומיות האתנו־דתית הצביעו למפלגות חרדיות (כ-44%) או למפלגות ימין דתי (כ-35%).

בתוך טיפולוגיית הלאומיות, ההבדלים הגדולים ביותר ניכרים בין האולטרה־לאומנות ובין טיפוס לאומיות שאותו אני מכנה "ביקורתית", המהווה כ-8% מהמדגם. טיפוס לאומיות זה מתאפיין ברמות נמוכות או בינוניות של הזדהות עם ישראל, בתפיסה מכיליה של ישראליות שאיננה מוגבלת ליהודים או לנשאי סמן אחר של זהות תרבותית ואף לא לילידי הארץ, ברמות בינוניות או נמוכות של גאווה במוסדות ובמדיניות ישראלים, בהיעדר תפיסות של עליונות לאומיות או ייחודיות תרבותית של יהודים, ובמידה בינונית (ועל כן חלשה יחסית לטיפוסי לאומיות אחרים) של קורבנות קולקטיבית. מבחינה פוליטית, מרבית המשיבים בקטגוריית הלאומיות הביקורתית מזדהים כשמאל, שמאל מתון או מרכז, ורובם הצביעו בבחירות האחרונות למפלגת יש עתיד (כ-36%), למחנה הממלכתי (כ-8%), לעבודה (כ-11%) או למרצ (כ-16%).

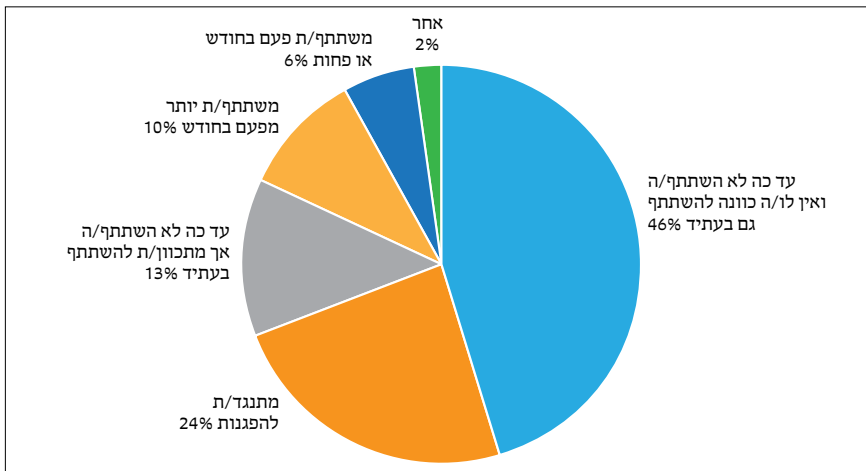
את מרבית הציבור היהודי בישראל אפשר לסווג לפי אחד משני הטיפוסים הנותרים של לאומיות – זהו האתנו־רפובליקני (כ-28% מהמדגם) וזו האתנוצנטרית (כ-33% מהמדגם). את שניהם מאפיינים הזדהות לאומית חזקה ורמה משתנה של גאווה במוסדות ובמדיניות לאומית, רמה בינונית של שוביניזם לאומי, ותפיסה חזקה למדי של קורבנות קולקטיבית. מה שמבחין בין שני טיפוסים הלאומיות הללו הוא שלטיפוס האתנוצנטרי עמדות נוקשות יותר בנוגע לאמות המידה של הישראליות ותפיסה חזקה יחסית של ייחודיות תרבותית יהודית. מבחינה פוליטית, מרבית המשיבים משני הטיפוסים הלאומיות האלה משייכים עצמם למרכז או לימין המתון, ושניהם מיוצגים בשיעורים גבוהים יחסית בקרב מצביעי המחנה הממלכתי ויש עתיד – בקרב תומכי כל אחת משתי המפלגות, כ-78% שויכו ללאומיות אתנוצנטרית או אתנו־רפובליקנית. עם זאת, למשיבים מן הטיפוס האתנו־רפובליקני יש נטייה חזקה יחסית לתמיכה במפלגת יש עתיד (כ-34%) ואף נטייה חזקה יחסית לשאר המדגם לתמיכה במפלגת העבודה (כ-7% לעומת כ-3%). בקרב טיפוס הלאומיות האתנוצנטרי, לעומת זאת, שיעור התמיכה במפלגת יש עתיד היה נמוך מעט יותר (כ-21%), ואילו שיעור התמיכה בליכוד היה גבוה יחסית (כ-34%) ויותר מכפול משיעור התמיכה בליכוד בקרב האתנו־רפובליקנים. עם זאת, יש לציין כי בקרב המשיבים משני טיפוסים

הלאומיות שתמכו בליכוד בבחירות האחרונות, כשליש לא בחרו בליכוד כרשימה שהיו תומכים בה לו היו הבחירות מתקיימות בתקופת הסקר. ממצא זה משקף את התפיסה בקרב רבים במרכז ובימין בישראל כי הליכוד חדל להיות מפלגה ממלכתית עם יסוד ליברלי. תרשים 1 מלמד כי בקרב המדגם קיים רוב המתנגד ליוזמות החקיקה (46% מהמשיבים הביעו רמות שונות של התנגדות, ובהם גם 29% שהביעו התנגדות רבה), אך קיים גם מיעוט גדול של תומכים ביוזמות החקיקה (40% מהמשיבים הביעו רמות שונות של תמיכה, ובהם גם 19% שהביעו תמיכה רבה). כפי שאפשר לראות בתרשים 2, העמדות המקוטבות באות לידי ביטוי גם ביחס כלפי ההפגנות נגד יוזמות החקיקה: 16% דיווחו כי השתתפו באירועי מחאה ו-13% נוספים שלא השתתפו ציינו שבכוונתם להשתתף במחאה בעתיד, אך 24% הביעו התנגדות מפורשת לעצם קיומן של ההפגנות.

תרשים 1. רמות תמיכה ביוזמות החקיקה או התנגדות להן

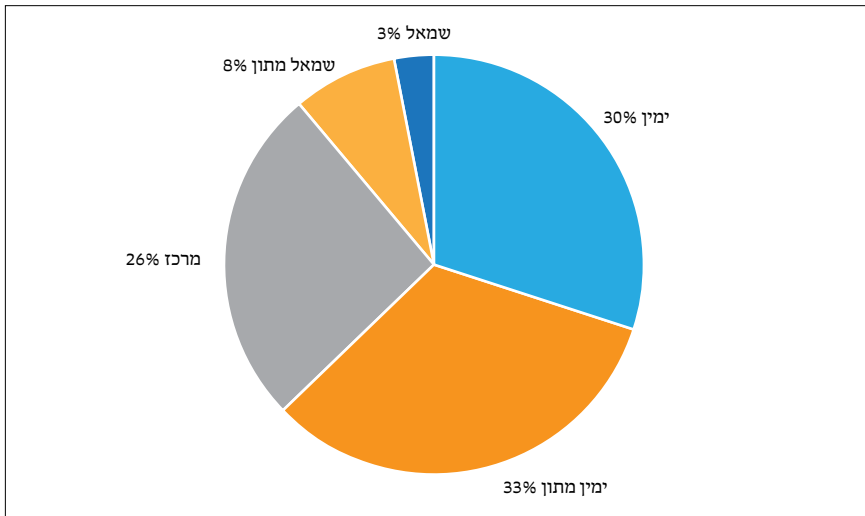

תרשים 2. השתתפות בהפגנות נגד יוזמות החקיקה או התנגדות להפגנות

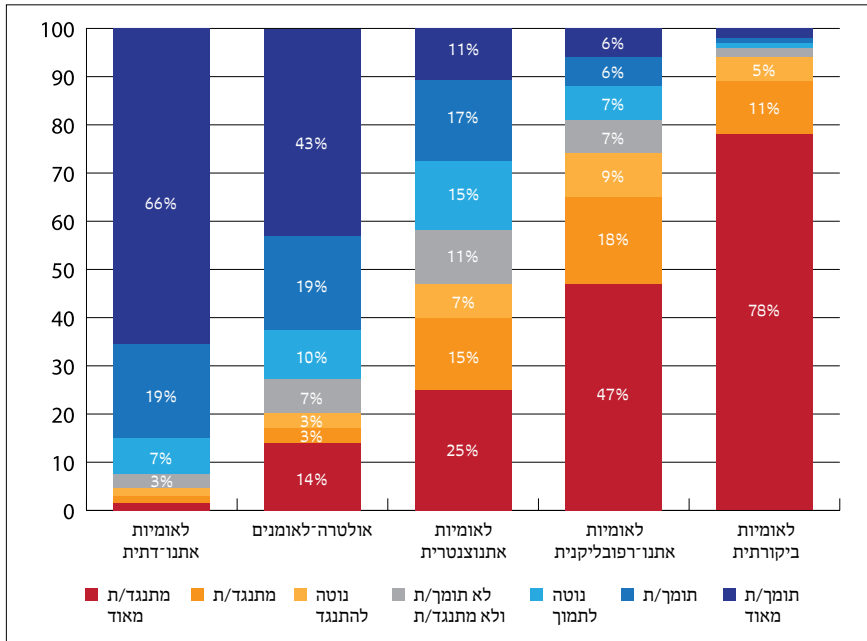

תרשים 3 מלמד כי הרוב המכריע של משיבים לסקר (63%) הגדירו עצמם כבעלי עמדות ימניות או ימניות מתונות, ולכן ברור כי ההתנגדות לחוקי "הרפורמה המשפטית" אינה נחלת השמאל והמרכז הפוליטי בלבד, אלא מצויה בשיעורים ניכרים גם בקרב הימין הפוליטי. טענתי היא כי את השונות בעמדות הציבור היהודי בישראל ביחס ליוזמות החקיקה אפשר לייחס במידה רבה להבדלים עמוקים יותר בין טיפוסי לאומיות מובחנים. ואמנם, תרשים 4 מצביע בבירור על כך שהתנגדות לרפורמה קיימת בשיעורים גבוהים לא רק בקטגוריית הלאומיות הביקורתית אלא גם בזו של הלאומיות האתנורפובליקנית, ובמידה פחותה אך לא מבוטלת – גם בזו של הלאומיות האתנוצנטרית. לעומת זאת, מידת התמיכה הרבה ביותר ביוזמות החקיקה נמצאת בקטגוריית הלאומיות האתנודתית, וקצת פחות מכך בקרב האולטרה-לאומנים. פילוח הנתונים על השתתפות בהפגנות לפי טיפוסי לאומיות (תרשים 5) משרטט תמונה דומה.

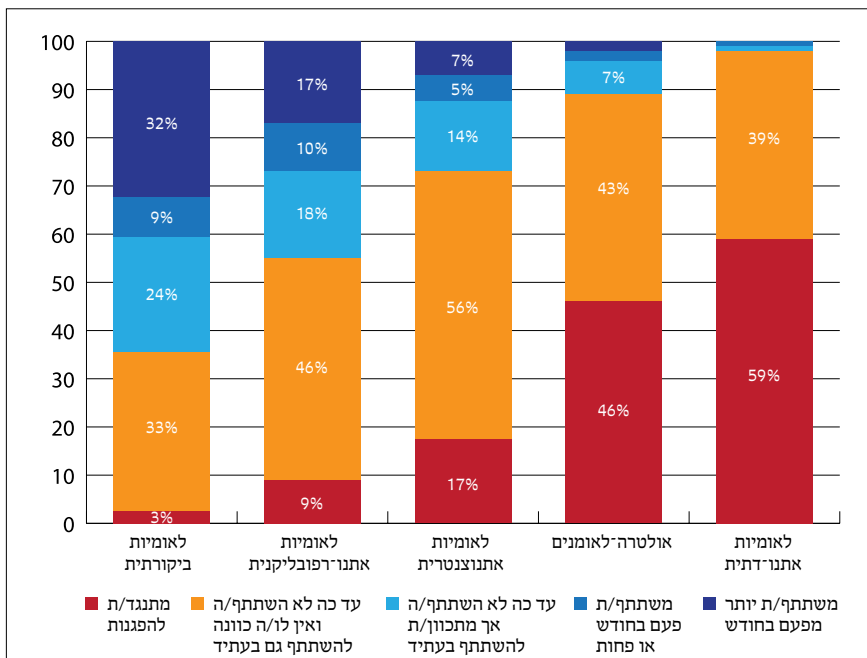
תרשים 3. סיווג עצמי לקטגוריה פוליטית

תרשים 4. התפלגות התמיכה וההתנגדות ליוזמות החקיקה בתוך טיפוסי האומיות

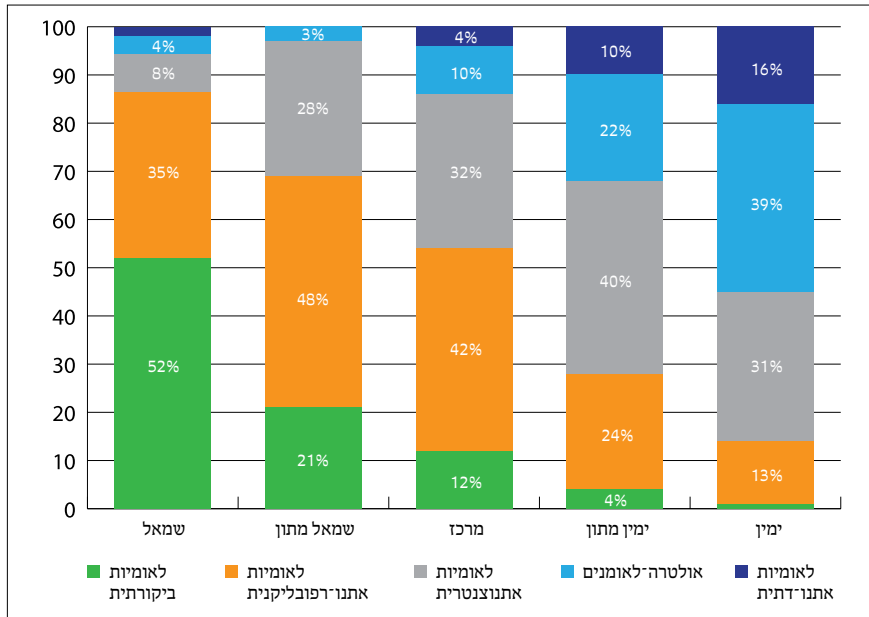

תרשים 5. תדירות השתתפות בהפגנות או התנגדות להפגנות בתוך טיפוסי לאומיות

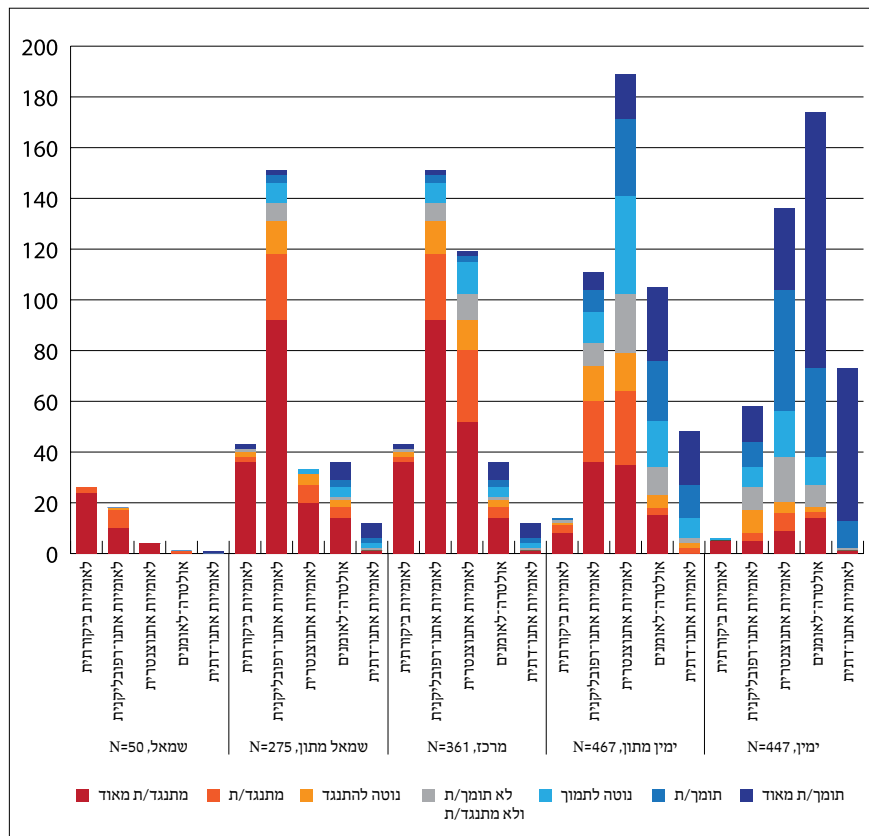
תרשים 6 מציג את התפלגות חמשת טיפוסים הלאומיות בתוך חמש קטגוריות פוליטיות לפי סיווג עצמי של המשיבים. באופן לא מפתיע, לאומיות ביקורתית שכיחה במיוחד בשמאל, ובמידה פחותה בשמאל המתון, ואף פחות מכך במרכז הפוליטי. לעומת זאת, אולטרה-לאומנות ולאומיות אתנו־דתית שכיחה במיוחד בימין, מעט פחות מכך בימין המתון, ועוד פחות מכך במרכז. חשוב במיוחד לשים לב לייצוג של לאומיות אתנוצנטרית בשיעורים ניכרים בכל הקטגוריות הפוליטיות למעט ייצוג נמוך מאוד בשמאל, ולייצוג נרחב למדי של לאומיות אתנו־רפובליקנית לא רק בשמאל המתון ובמרכז אלא גם בשמאל, בימין המתון ואפילו בימין (אף כי בשיעור נמוך הרבה יותר מאשר בקטגוריות האחרות).

תרשים 6. התפלגות טיפוסים לאומיות בתוך קטגוריות פוליטיות

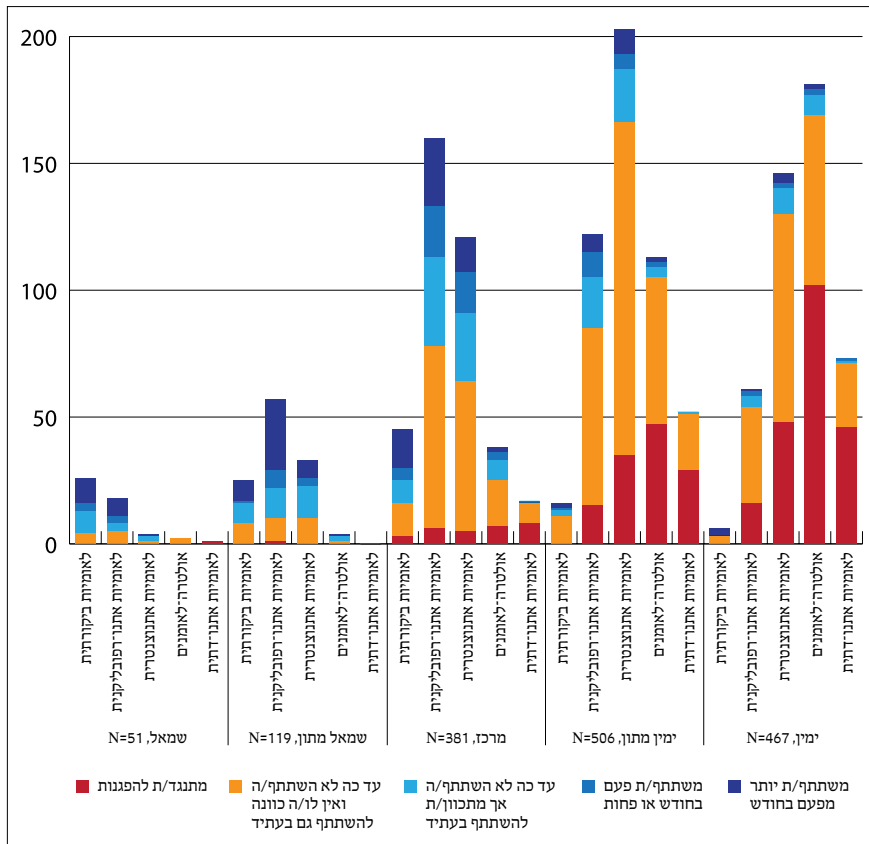

תרשימים 7 ו-8 מפלחים את עמדות המשיבים ביחס ליוזמות החקיקה לפי טיפוסים לאומיות בתוך הקטגוריות הפוליטיות. אפשר לראות כי לא רק בכלל המדגם, אלא גם בתוך הקטגוריות הפוליטיות על הציר שבין ימין לשמאל, העמדות של יהודים בישראל כלפי יוזמות החקיקה והמחאה נגדן מתפלגות לפי השתייכות לטיפוסי לאומיות מובחנים. במרכז, בימין המתון ובימין, מידה רבה מאוד של תמיכה ביוזמות החקיקה והתנגדות למחאה הייתה שכיחה בקרב האולטרה-לאומנות והלאומיות האתנו־דתית. לעומת זאת, התנגדות ליוזמות החקיקה והשתתפות במחאה או תמיכה פסיבית בה אופייניות לטיפוס הלאומיות האתנוצנטרית והאתנו־רפובליקני (וכמובן ללאומיות הביקורתית, אך שכיחותה במרכז ובימין נמוכה מאוד).

**תרשים 7. שכיחות רמות תמיכה ביוזמות החקיקה או התנגדות להן
בתוך קטגוריות פוליטיות, בחלוקה לטיפוסי לאומיות**

תרשים 8. תדירות השתתפות במחאה או התנגדות לה בתוך קטגוריות פוליטיות, בחלוקה לטיפוסי לאומיות

סיכום: משמעותם של מאמצי החקיקה והמחאה כנגדם

ממצאי הסקר שערכתי מלמדים כי את המחלוקת הערה בציבור בנוגע ליוזמות החקיקה המכוונות בפי תומכיהן "רפורמה משפטית" ובפי מתנגדיהן "הפיכה משטרית" אי אפשר להסביר כמאבק בין מחנות פוליטיים הנושאים את הכותרות "ימין", "שמאל" ו"מרכז". תחת זאת, יש להבינה כביטוי עז של מחלוקת עמוקה יותר בנוגע למאפייניה של האומה ולאופייה של המדינה. ממצאי המחקר מראים שהתמיכה ביוזמות החקיקה נפוצה במידה מכרעת בשני טיפוסי לאומיות שיש ביניהם חפיפה חלקית: לאומיות אתנור-דתית ואולטרה-לאומנות. נציגיהם של טיפוסי לאומיות אלו בממשלה ובכנסת מקדמים ביוזמותיהם משטר אזרחות אתנור-לאומי, ומשכך הם נוטים לראות את המתנגדים לחקיקה כמי שבגדו בעמם. נגדם ניצבים הן נציגיה של לאומיות ביקורתית הנושאת שיח אזרחות ליברלי, הן נציגיהן של לאומיות אתנוצטרית ולאומיות אתנורפובליקנית הנושאות יחדיו שיח אזרחות אתנור-רפובליקני.

לפי נתוני הסקר אפשר להעריך כי רק כרבע מן המשתתפים במחאה נגד החלשת הרשות השופטת שייכים לקטגוריית הלאומיות הביקורתית, ואילו למעלה משני שלישים שייכים לקטגוריית של לאומיות אתנוצנטרית (כ-35%) ולאומיות אתנו-רפובליקנית (כ-44%). הדומיננטיות של שני טיפוסים לאומיות אלו בקרב פעילי המחאה ניכרת בביטויים הסמליים (במיוחד הנפת דגלי הלאום) וברטוריקה של המחאה, המבליטה דרישה לשימור או לשחזור של סדר יום המבוסס על עקרונות שיח האזרחות האתנו-רפובליקני: הגנה על זכויות אינדיבידואליות של אזרחי המדינה לצד הענקת זכויות קולקטיביות ליהודים בלבד וחלוקת משאבים חומריים, סמליים ופוליטיים לפי היררכיה של אזרחות טובה. גם כאשר המוחים משתמשים בשפת הליברליזם כדי לתבוע שמירה על זכויות הפרט במדינה, המסגרת הזהותית-רעיונית המשותפת לרובם איננה ליברלית; היא משלבת בין מינונים שונים של לאומיות אתנית, המדגישה את הבעלות של היהודים על המדינה, ובין רפובליקניזם, הגורס כי מידת התרומה למדינה היא אמת מידה שלפיה יש להעניק או לשלול את הזכות להשתתף בקביעת מדיניות, ואף לקבוע את מידת הזכאות של יחידים או קבוצות ליוקרה ולטובין חומריים. לעומתם, דרישתם העיקרית של נשאי שיח האזרחות הליברלית (שלעיתים מקיימים הפגנות לוויין קטנות בשולי ההפגנות הגדולות) היא סיום המשטר הצבאי בגדה המערבית, תחת הסיסמה "אין דמוקרטיה עם כיבוש". לצד זאת הם דורשים – דרישה המופנית הן כלפי האתנו-לאומיות, הן כלפי המיינסטרים האתנו-רפובליקני – לכונן דמוקרטיה שוויונית, שחלוקת הזכויות והמשאבים בה לא תתבסס על שיוך לאומי או על היררכיה של אזרחות טובה, ועל כן היא תיטיב גם עם המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל וגם עם קבוצות מוחלשות בקרב היהודים בישראל.

לסיכום, כפי שמייקל מאן הראה בספרו *The Dark Side of Democracy* (Mann, 2005), בחיבור בין דמוקרטיה לאתנו-לאומיות טמונה הסכנה לפשיזם. לפיכך צודקים המוחים המדגישים את אופיין המהפכני של יוזמות החקיקה של לויין ורוטמן, המבקשות להכפיף באופן מוחלט את הדמוס בישראל לאתנוס היהודי. עם זאת, במאורעות החודשים האחרונים טמון גם פוטנציאל מהפכני בכיוון הפוך, של דמוקרטיזציה, והגשמתו תלויה בהתרת הקשר הגורדי שנקשר מראשית המדינה בין אתניות ולאומיות ובין אזרחות וזכויות.

מקורות

- בן-אליעזר, אורי. (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956. דביר.
 בנסקי, טובה. (2005). תנועות נשים לשלום בישראל: מאפיינים וסוגיות נבחרות. מפנה, 47-48, 92-92.
- בן קימון, אלישע, וקורין אלבז-אלוש. (2023, 4 במאי). "יום השוויון" החל: עשרות מול ביתו של סמוטריץ'; "לשכת גיוס" נפתחה בבני ברק. *ynet*.
- גדרון, בנימין, מיכל בר וחגי כץ. (2002). קווים לדמותה של החברה האזרחית המאורגנת בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 369-400.
- גרינברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. רסלינג.

- דותן, יואב. (2000). אקטיביזם שיפוטי בבג"צ. בתוך רות גביון, מרדכי קרמניצר ויואב דותן (עורכים), *אקטיביזם שיפוטי – בעד ונגד: מקומו של בג"ץ בחברה הישראלית* (עמ' 5-68). מאגנס וידיעות אחרונות.
- הכנסת. (2022, 28 בדצמבר). הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-37 בין סיעת הליכוד לבין סיעת הציונות הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ'.
- הלמן, שרה, ותמר רפפורט. (1997). "אלה נשים אשכנזיות, לבד, זונות של ערבים, לא מאמינות באלוהים, ולא אוהבות את ארץ־ישראל": "נשים בשחור" ואתגור הסדר החברתי. *תאוריה וביקורת*, 10, 175-192.
- יפתחאל, אורן, ואסעד גאנם. (2004). לקראת תאוריה של משטרים אתנוקרטיים: הפוליטיקה של התפשטות אתנו־לאומית. *מדינה וחברה*, 4(1), 761-788.
- ישי, יעל. (2003). בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל. כרמל.
- לוי, יגיל. (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. ידיעות אחרונות.
- נגבי, משה. (1981). כבלים של צדק: בג"צ מול הממשל הישראלי בשטחים. כנה.
- סמוחה, סמי. (2000). המשטר של מדינת־ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי־דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית? *סוציולוגיה ישראלית*, 2(2), 565-630.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.
- פרי, יורם. (2005). יד איש באחיו: רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל. בבל.
- צימוקי, טובה. (2023, 26 באפריל). "ציונות – ערך מנחה": הצעת עוצמה יהודית, והקושי המשפטי מחוק הלאום. *Ynet*.
- קימרלינג, ברוך. (2004). מהגרים, מתישבים, ילידים. עם עובד.
- רזניק, שלמה. (2003). "לקחת את החוק לידיים", מימין ומשמאל: המחותרת היהודית ו"יש גבול". בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן־אליעזר (עורכים), *בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה* (עמ' 509-533). הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- רם, אורי. (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. רסלינג.
- Barzilai, Gad. (2004). How far do justices go: The limits of judicial decisions. In Alan Dowty (Ed.), *Critical Issues in Israeli Society* (pp. 55-67). Praeger.
- Ben-Eliezer, Uri. (2003). New associations or new politics? The significance of Israeli-style post-materialism. *Hagar*, 4(1-2), 5-34.
- Ben-Eliezer, Uri, & Yuval Feinstein. (2009). The politics of borders and the borders of politics: Sovereignty and autonomy around Israel's human rights abuses in the separation barrier project. *Mobilization*, 14(3), 357-374.
- Bonikowski, Bart, & Paul DiMaggio. (2016). Varieties of American popular nationalism. *American Sociological Review*, 81(5), 949-980.
- Bonikowski, Bart, & Paul DiMaggio. (2022). Mapping culture with latent class analysis: A response to Eger and Hjerm. *Nations and Nationalism*, 28(1), 353-365.

- Bonikowski, Bart, Yuval Feinstein, & Sean Bock. (2021). The partisan sorting of "America": How nationalist cleavages shaped the 2016 US presidential election. *American Journal of Sociology*, 127(2), 492–561.
- Brubaker, Rogers. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.
- Feinstein, Yuval. (2018). One flag, two rallies: Mechanisms of public opinion in Israel during the 2014 Gaza war. *Social Science Research*, 69, 65–82.
- Feinstein, Yuval. (2021). Potent but precarious: When, how, and why national identities have strong impact on attitude formation in response to events. *SocArXiv*.
- Feinstein, Yuval, & Uri Ben-Eliezer. (2019). Failed peace and the decline in liberalism in Israel: A spiral model. *Mediterranean Politics*, 24(5), 568–591.
- Gross, Aeyal M. (2006). The construction of a wall between The Hague and Jerusalem: The enforcement and limits of humanitarian law and the structure of occupation. *Leiden Journal of International Law*, 19(2), 393–440.
- Harpaz, Yossi. (2019). *Citizenship 2.0: Dual nationality as a global asset*. Princeton University Press.
- Kimmerling, Baruch. (1993). Patterns of militarism in Israel. *European Journal of Sociology*, 34(2), 196–223.
- Kretzmer, David. (2002). *The occupation of justice: The supreme court of Israel and the occupied territories*. SUNY Press.
- Mann, Michael. (2005). *The dark side of democracy: Explaining ethnic cleansing*. Cambridge University Press.
- Maron, Asa, & Michael Shalev. (2017). *Neoliberalism as a state project: Changing the political economy of Israel*. Oxford University Press.
- Peled, Yoav. (1992). Ethnic democracy and the legal construction of citizenship: Arab citizens of the Jewish state. *American Political Science Review*, 86(2), 432–443.
- Shamir, Ronen. (1990). "Landmark cases" and the reproduction of legitimacy: The case of Israel's high court of justice. *Law and Society Review*, 781–805.
- Soehl, Thomas, & Sakeef M. Karim. (2021). How legacies of geopolitical trauma shape popular nationalism today. *American Sociological Review*, 86(3), 406–429.

האם הדמוגרפיה תכריע? יחסי כוח בין המגזרים בישראל שלאחר שלטון האחוסלים

יצחק ששון, יוסי הרפז*

תקציר. על רקע ניסיון המהפכה המשפטית גובר הקיטוב בין המגזרים השונים בחברה הישראלית. במאמר זה אנו שבים לספרו המכונן של ברוך קימרלינג, שבישר על קץ ההגמוניה הממלכתית-ציונית ועל תחילתן של מלחמות הירושה. מתוך גישה ובריאנית לכוח אנו מנתחים את התמורות ביחסי הכוחות הדמוגרפיים, הכלכליים והפוליטיים בין חמשת המגזרים המרכזיים של החברה הישראלית: חילונים, מסורתיים, דתיים-לאומיים, חרדים וערבים. אנו מוצאים כי המגזר החילוני, חרף היחלשותו הפוליטית, ממשיך להוביל בכוחו הכלכלי ובשיעורי הגיוס לצה"ל. אלה יחדיו מקנים לו כוח מבני המעוגן בשיח האזרחות הרפובליקני, אשר מאפשר לו להתנגד באפקטיביות למהפכה המשפטית. מנגד, כוחו הפוליטי של המגזר הדתי-לאומי גדל, ואילו ייצוגם הפוליטי של הערבים והחרדים נותר ללא שינוי מהותי. ממצא זה שולל את גישת הדטרמיניזם הדמוגרפי, המניחה כי גידול דמוגרפי מיתרגם ישירות לכוח פוליטי. לבסוף, אנו מציעים כי המאבק בין הלאומיות היהודית החילונית-ליברלית ובין זו הדתית-פרטיקולריסטית יוכרע על ידי המגזר המסורתי, שמיקומו הדתי, האתני והמעמדי המורכב מציב אותו בתווך בין שני המחנות.

החברה הישראלית היא חברה הטרוגנית ושסועה. ביטוי רשמי לכך נתן נשיא המדינה ראובן ריבלין ב"נאום השבטים" המפורסם שנשא בשנת 2015, שבו מנה ארבעה מגזרים או "שבטים": הרוב הממלכתי-ציוני (יהודים חילונים ומסורתיים), דתיים לאומיים, חרדים וערבים. ריבלין הציג בפני שומעיו טענה מרעושה: הרוב הממלכתי-ציוני, המזוהה עם הישראליות, מאבד במהירות ממשקלו כתוצאה מתהליכים דמוגרפיים. במקום חברה בעלת רוב דומיננטי, נוצר סדר ישראלי חדש שבו "אין עוד רוב ברור, ואין מיעוטים ברורים" (IPS, 2015). בכך אימץ למעשה ריבלין את אחת התזות המרכזיות של הסוציולוגיה הישראלית

* פרופ' יצחק ששון, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר יוסי הרפז, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

שני המחברים תרמו למאמר במידה שווה. אנו מודים ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה על שהעמידה לרשותנו את נתוני הסקר החברתי. תודתנו לעורכי הגיליון על תרומתם לשיפור המאמר, ולחיים גונדר שסייע באיסוף החומרים.

הביקורתית בעשורים האחרונים, שאת ניסוחה החד והקולע ביותר אפשר למצוא בספרו של ברוך קימרלינג קץ שלטון האחוסלים (2001; וראו גם פלד ושפיר, 2005). בספרו שרטט קימרלינג את שקיעתה של הישראליות הממלכתית-ציונית אשר התעצבה תחת הנהגת הקבוצה שהוא כינה אחוסלים: אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים¹. ההגמוניה האחוסלית רבת השנים מפנה את מקומה למלחמת ירושה, וחלקיה השונים של החברה הישראלית נאבקים על דמותה. בשל כך נידונו האחוסלים "להתרגל למצב החדש והלא־נח מבחינתם שאין הם עוד אדוניה הבלעדיים של המדינה, וכי על כל עמדת כוח והשפעה עליהם להתחרות עם קבוצות אוכלוסייה ותרבות אחרות" (קימרלינג, 2001, עמ' 106).

מאמר זה מבקש לבחון ולעדכן את התזה של קימרלינג כעשרים שנה לאחר שהוצגה לראשונה. המאבק העז שפרץ בתגובה למהפכה המשפטית שמקדמת הממשלה מאז ינואר 2023 יצר קיטוב חסר תקדים בחברה הישראלית. נראה כי מאחורי המאבק המשפטי, הטכני כמעט, על סמכויות בית המשפט והרכב הוועדה למינוי שופטים, מסתתר עימות עומק בין אידיאולוגיות שונות ולמעשה בין קבוצות אוכלוסייה שונות. לשיטתם של תומכי המהפכה המשפטית, החלשת מערכת המשפט והכפפתה לפוליטיקאים מטרתה לאפשר למפלגות הימין ולמפלגות הדתיות לממש את כוחן ללא מגבלות. מנקודת מבט זו, בתי המשפט והיועצים המשפטיים נתפסים ככוח פוליטי שמזוהה עם המגזר האשכנזי-חילוני, המתואר כאליטה פריבילגית (רוטמן, 2019). תפיסה זו – אשר כשלעצמה מבטאת הבנה צרה ומוגבלת של מהות הדמוקרטיה, ללא הפרדת רשויות וללא הגנה מובטחת על זכויות – מעידה כי מובילי המהפכה המשפטית תופסים אותה במסגרת של מאבק בין מגזרים. גם בקרב מתנגדי המהפכה המשפטית רווחת התפיסה שלפיה השינויים המוצעים במערכת המשפט ישנו את יחסי הכוחות בין המגזרים, ויתעדפו את המגזר הדתי והחרדי על פני המגזר החילוני במגוון תחומים: חלוקת תקציבים, עיצוב המרחב הציבורי, חלוקה בנטל השירות הצבאי ועוד. מבין השורות של נקודות המבט השונות הללו על המהפכה המשפטית ועל ההתנגדות לה עולה הסכמה רחבה כי השינויים המשפטיים הם ביטוי מוסדי לקונפליקט בין קבוצות אוכלוסייה.

לגישה הקונפליקט יש מסורת ארוכה בסוציולוגיה הישראלית, אשר זנחה זה מכבר את אידיאולוגיית כור ההיתוך ורואה בחברה הישראלית זירת עימות מתמשך בין יהודים לערבים, בין אשכנזים למזרחים ובין חילוניים לדתיים (הורוביץ וליסק, 1990; פרס, 1977). אך התזה של קימרלינג הרחיקה אל מעבר ל"סוציולוגיה של שסעים" (ראו רם, 2020), בישרה על קץ ההגמוניה האחוסלית וחזתה כי בעקבותיו צפויות מלחמות ירושה בין המגזרים השונים. גישה זו עומדת בניגוד לתפיסות מפויסות יותר המציעות כי נורמות חיים משותפות יכולות לגשר על פערים אידיאולוגיים עמוקים (סמוחה, 2016). כיום מקבלת התזה של קימרלינג משנה תוקף, ונראה כי היא רלוונטית במיוחד.

1 עם זאת, קימרלינג הותיר את גבולות הקבוצה חדירים לקבוצות נוספות (מזרחים, דתיים) החולקות מעמד חברתי-כלכלי דומה ואשר אימצו את השקפת עולמה. הוא גם הכיר באימוצה החלקי של האידיאולוגיה הכלכלית הניאו-ליברלית בקבוצה זו במרוצת השנים תחת האידיאולוגיה הסוציאליסטית.

בלב הניתוח של קימרלינג עומדות שתי טענות: אחת, יחסי הכוח בין האחוסלים ל"שבטים" האחרים משתנים לרעת האחוסלים; שתיים, שינוי זה צפוי להגביר את הקונפליקט בין המגזרים – אלה שכוחם עולה יחוו מוטיבציה יתרה ואפשרויות נוספות להגביר את השפעתם בחברה. אפשר למצוא הדהוד לטענות אלו בנאום השבטים של ריבלין, אך דבריו נבדלים מהתזה של קימרלינג בשני היבטים חשובים. ראשית, קימרלינג הדגיש את ההיבט האידיאולוגי במאבק על עיצוב דמותה של המדינה, ואילו ריבלין הדגיש את השינויים הדמוגרפיים באוכלוסיית ישראל. גישה זו – שאותה נכנה כאן דטרמיניזם דמוגרפי – מניחה כי בדמוקרטיה ייצוגית גידול דמוגרפי מיתרגם ישירות לכוח פוליטי, והיא קנתה אחיזה הן בקרב תומכי המהפכה המשפטית הן בקרב מתנגדיה. כך למשל, במאמר שהתפרסם לאחרונה טען הרב יהושע פפר כי התגובה החריפה למהפכה המשפטית נובעת מההכרה הפתאומית של הציבור החילוני במשקלה הדמוגרפי הגובר של האוכלוסייה החרדית. לטענתו, המפגינים שמדקלמים "ד'מוֹקְרַטִיָה" יכלו להפגין כנות רבה יותר ולדקלם במקום זאת "ד'מוֹגְרַפִיָה" (Pfeffer, 2023). עמדה דומה ביטא לאחרונה מייסד מכון קהלת משה קופל, כאשר אמר בריאיון לערוץ חדשות אמריקני שהרפורמה המשפטית תעבור לבסוף כי "הדמוגרפיה ברורה. הימין הולך ומתחזק. הדתיים שהם חלק מהקואליציה הזו מביאים יותר ילדים מאשר אחרים" (פרץ, 2023). במאמר נאתגר את הגישה הדטרמיניסטית הזאת על בסיס ניתוח המגמות הדמוגרפיות, הכלכליות והפוליטיות בישראל בשני העשורים האחרונים.

שנית, החלוקה למגזרים ("שבטים") בנאום ריבלין פשוטה יותר מזו של קימרלינג ומתעדפת שני צירים מרכזיים: הציר האתנו־לאומי שבין יהודים לערבים, ובקרב יהודים – ציר חלוקה לפי רמת הדתיות (חילונים, דתיים־לאומיים וחרדים). חלוקה זו מתעלמת מהבחנות פנים־יהודיות על בסיס מוצא, ובעיקרן ההבחנה בין אשכנזים למזרחים; לדאבונו לא נוכל להוסיף בעניין זה, מכיוון שהנתונים העומדים לרשותנו אינם מאפשרים פילוח על פי מוצא. כמו כן, מודל השבטים של ריבלין נוטה לקבץ יחד את היהודים המסורתיים עם החילונים, מכיוון שאלה וגם אלה לומדים במערכת החינוך הממלכתית, משרתים בצה"ל ונוטים להגדיר עצמם ציוניים. אך כפי שנראה בהמשך, על אף הדמיון הסוציולוגי הרב בין קבוצות אלו, תפיסתן כמקשה אחת עלולה להקשות על הבנת המשבר הפוליטי הנוכחי ועל מיפוי האפשרויות להתארגנות פוליטית חדשה בעקבותיו.

לפיכך נתייחס בניחותנו לחמישה מגזרים: (יהודים) חילונים, מסורתיים, דתיים־לאומיים, חרדים וערבים.² למעט המסורתיים, שעל טיבם ננסה לעמוד בדיון, ארבעת המגזרים הנותרים מייצגים ארבע אידיאולוגיות והשקפות עולם מובהקות. החילונים הם יורשי האחוסלים, מנסחי ההגמוניה הממלכתית־ציונית שאיבדו את הדומיננטיות שלהם אך ממשיכים לראות בעצמם אליטה משרתת, גם אם לא שולטת; הדתיים הלאומיים מתיימרים לנסח מחדש את החזון הציוני מתוך אימוץ ערכים יהודיים פרטיקולריסטיים תחת אלה הליברליים־אוניברסליים של התנועה הציונית החילונית; החרדים, אשכנזים ומזרחים כאחד, חותרים לבסס את בדלנותם ומאמצים בהדרגה לאומנות יהודית לא־

2 במאמר זה נתייחס לחברה הערבית כאל מקשה אחת ונתעלם מהגיוון הדתי והגיאוגרפי הגדול בתוך קבוצה זו. בחירה זו מבטאת את מגבלות הנתונים שעמדו לרשותנו.

ציונית; ולבסוף, הערבים הם אוכלוסייה ילידית שהניסיון לנשלה ממוקדי הכוח ניצב בלב המפעל הציוני, ומשום כך הוא מגדיר את כלל יחסי הכוחות בין המגזרים. ארבעה טיפוסים אלו ניצבים כעת בליבו של המשבר הפוליטי ומייצגים במידה רבה את האינטרסים השונים בו במאבק על דמותה של החברה הישראלית.³ הטיפוס החמישי, היהודים המסורתיים, הוא מעין קופסה שחורה שאינה משויכת למחנה אידיאולוגי מובהק, אך עם זאת אין להתעלם ממנו.

את ספרו חתם קימרלינג כך: "האם האחוסלים מחוסלים כשכבה חברתית? התשובה, בסופו של דבר, היא לא. שלטונם פג; הם - לא. ברשות האחוסלים ונספחיהם מרוכז עדיין ההון האנושי הרב ביותר ואיתו המיומנויות החברתיות והפוליטיות הרבות ביותר" (קימרלינג, 2001, עמ' 106). בימים אלו יוצא המגזר החילוני למה שנדמה לפרקים כמלחמת מאסף, ומפעיל את כל כוחו הכלכלי והחברתי ואת שארית כוחו הפוליטי. אך מה יעלה בגורל המאבק בין הלאומיות היהודית החילונית ליברלית לזו הדתית-פרטיקולריסטית? במאמר קצר זה לא נוכל לספק תשובה מלאה. במקום זאת, מטרתנו היא לספק תשתית אמפירית חיונית לדיונים בנושא. נשרטט תמונת מצב עדכנית של יחסי הכוחות בין המגזרים השונים ושל התמורות שחלו בשני העשורים שחלפו מאז פרסום ספרו של קימרלינג.

נתמקד בארבעה ממדים של השוואה: משקל דמוגרפי, הון אנושי וכלכלי, שירות צבאי וכוח פוליטי. נתייחס אליהם כאל משאבי כוח אוטונומיים למחצה שביניהם מתקיימים יחסי גומלין (Weber, 1978). לצורך המאמר נבחין בין כוח פוליטי, דהיינו ייצוג בכנסת ובממשלה המאפשר פעולה ישירה לשם קידום מטרות, ובין כוח מבני, המבטא שליטה על משאבים קריטיים כגון הון כלכלי או שילוב במנגנוני המדינה. כוח מבני איננו שווה ערך לכוח פוליטי ישיר; הוא מבטא פוטנציאל השפעה. יתרה מזו, כוח מבני אינו מאפשר פעולה ישירה ומוכוונת מטרה, אלא הוא אפקטיבי יותר בהטלת וטו (Young et al., 2018). במילים אחרות, כוח מבני כשלעצמו אינו מאפשר לקבוע מי ישב בממשלה או לאיזו מדיניות היא תחתור, אבל בנסיבות מסוימות הוא מאפשר להפעיל מנופי לחץ לקידום מהלכים פוליטיים או לחסימתם. לפיכך, בכוונתנו לבחון את היחסים בין דמוגרפיה, כוח מבני וכוח פוליטי.

מגמות דמוגרפיות

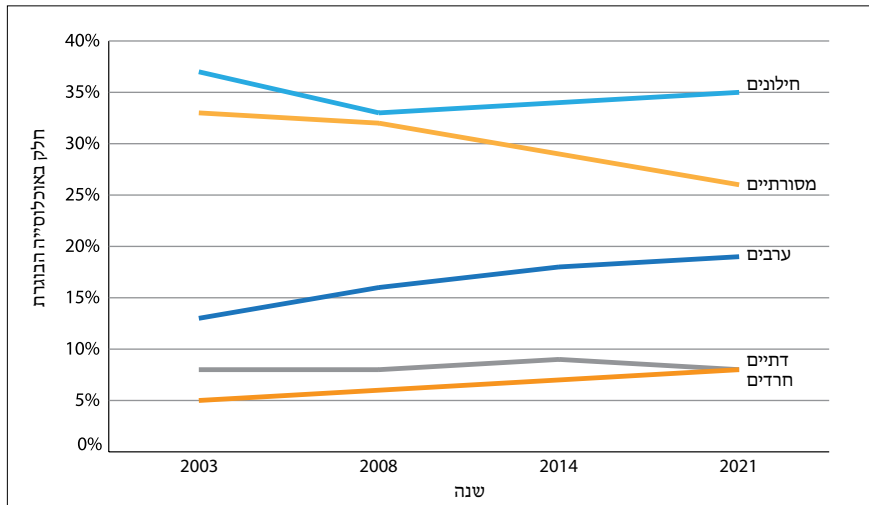
התזה של קימרלינג עסקה בעיקר ברובד האידיאולוגי של המגזרים השונים, ובראשם אלה שאתגרו את ההגמוניה הממלכתית-ציונית. אך בנאום השבטים של ריבלין יש התייחסות מפורשת לדמוגרפיה. לשיטתו של ריבלין, תהליכים דמוגרפיים דנים את המגזר הממלכתי:

3 אפשר למצוא דמיון רב בין המתרחש בישראל ובין מגמות גלובליות עכשוויות כגון עלייתן של תנועות לאומיות-פופוליסטיות על רקע משבר הגלובליזציה והליברליזם (Rodrik, 2021), אך יש גם הבדלים חשובים. התומכים במהפכה המשפטית ממעטים להשתמש בטיעונים כלכליים ולדבר בשם מאוכזבי הגלובליזציה. גם סוגיית ההתנגדות להגירה משנית יחסית, הן משום שישראל היא חברה מהגרים, הן משום שההגירה הלא-יהודית לישראל מוגבלת בהיקפה (אם כי חלק מתומכי המהפכה רואים בהגנה שבג"ץ סיפק למבקשי מקלט עדות לאופיו האנטי-יהודי כביכול של בית המשפט).

ציוני להצטרף ליתר המיעוטים כאחד מני רבים. כלומר, הייצוג הדמוגרפי של המגזרים השונים נתפס כנדבך חשוב בעימות האידיאולוגי ביניהם.

מנתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הנערך מדי שנה ברציפות מאז שנת 2002, עולה כי חלקם של המגזרים השונים באוכלוסייה הבוגרת (גיל 20+) השתנה במידה ניכרת בשני העשורים האחרונים (תרשים 1). בשנת 2003 עמד חלקם של היהודים החילונים על 37.2% מהאוכלוסייה הבוגרת, לצד 33.1% מסורתיים, 7.8% דתיים, 5.4% חרדים ו-12.5% ערבים (מכל הדתות).⁴ בשנת 2021 ירד חלקם של החילונים ל-34.9% ושל המסורתיים ל-25.5%, ואילו חלקם של הדתיים גדל ל-8.2%, של החרדים ל-8.1% ושל הערבים ל-18.8%. כלומר, אף שהחילונים והמסורתיים נותרו הקבוצות הגדולות ביותר, חלקן באוכלוסייה הכללית (בעיקר הייצוג של המסורתיים) פחת משמעותית בתקופה זו.

תרשים 1. אוכלוסייה בוגרת לפי קבוצת אוכלוסייה ומידת דתיות, 2003-2021

יש לציין כי בשני העשורים האחרונים גדלו כל חמשת המגזרים במספרים אבסולוטיים. אך חלקם היחסי של הדתיים, ובעיקר חלקם של החרדים והערבים, גדל על חשבון חלקם של היהודים החילונים והמסורתיים. מגמות אלו אינן מפתיעות בהינתן דפוסי הפיריון הייחודיים למגזרים השונים. בקרב יהודים בישראל רמת הדתיות היא המנבא החברתי החשוב ביותר של פריון. ואכן, מאז 1979 שיעור הפיריון הכולל של נשים חרדיות לא נפל מ-5.7 לידות לאישה (ולפרקים עלה על 7 לידות בממוצע), נע סביב 4 לידות בקרב נשים דתיות, ולא עלה על 2.5 לידות בקרב נשים חילוניות. נכון לשנים 2019-2021, הפיריון הצפוי של אישה חרדית הוא כמעט 6.5 לידות ושל אישה דתיה 3.9, ואילו אישה חילונית צפויה ללדת 2 ילדים בלבד במהלך חייה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2022). משמעות הדבר היא שקצב הגידול הדמוגרפי באוכלוסייה החרדית כפול מזה שבאוכלוסייה הכללית, העומד

4 כ-3.7% נוספים באוכלוסייה הבוגרת מזוהים בנתוני הלמ"ס כ"אחרים". מרביתם משתייכים סוציולוגית לקולקטיב היהודי אך אינם מוכרים כיהודים על פי ההלכה (כהן, 2006).

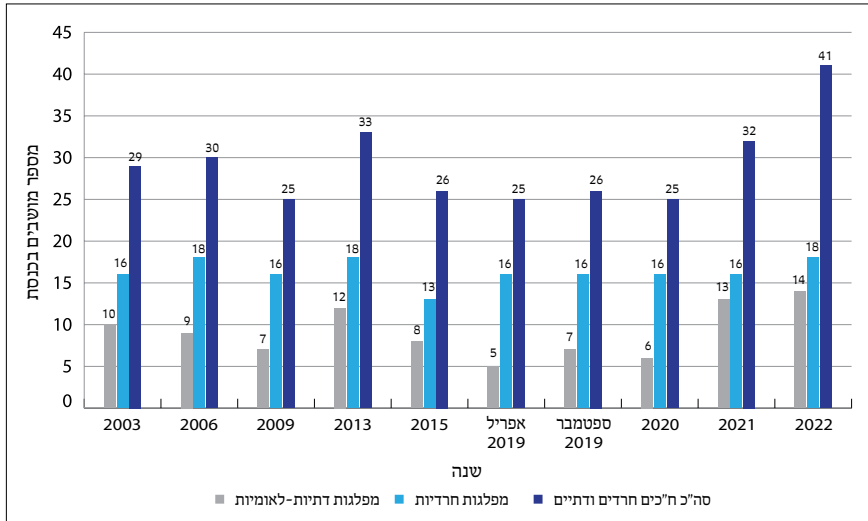
כיום על כ-2% לשנה. הפריזון של נשים ערביות דמה בהיקפו לזה של יהודיות חרדיות בתחילת שנות השמונים, אך ירד בהתמדה ל-2.8 לידות לאישה בלבד ב-2021 – שיעור נמוך מזה של כלל הנשים היהודיות.

לקבוצות אוכלוסייה שהפריזון בהן גבוה יש ייצוג גדול עוד יותר בקרב אוכלוסיית הילדים, ומשום כך צפוי חלקן הכולל באוכלוסייה לגדול בעתיד. על פי תחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019), חלקם של החרדים באוכלוסיית ישראל (כולל ילדים) יגיע בשנת 2035 לכ-18%, ואילו חלקה של האוכלוסייה הערבית יגיע ל-22% (לעומת 11.2% ו-21% בהתאמה, ב-2015). תחזית זו אינה מציעה פילוח נוסף לפי רמת דתיות, ויש לזכור כי ממילא אינה מביאה בחשבון תהליכים חברתיים כמו מעבר בין המגזרים. עם זאת, המגמות בשני העשורים האחרונים והתחזיות לשני העשורים הקרובים מצביעות על כך שהגידול היחסי המשמעותי ביותר חל בקרב האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה החרדית. אך בשעה שהגידול של הראשונה צפוי להיבלם לאור השינויים בפריזון, האוכלוסייה החרדית צפויה להמשיך לגדול הן אבסולוטית, הן באופן יחסי לעומת המגזרים האחרים.

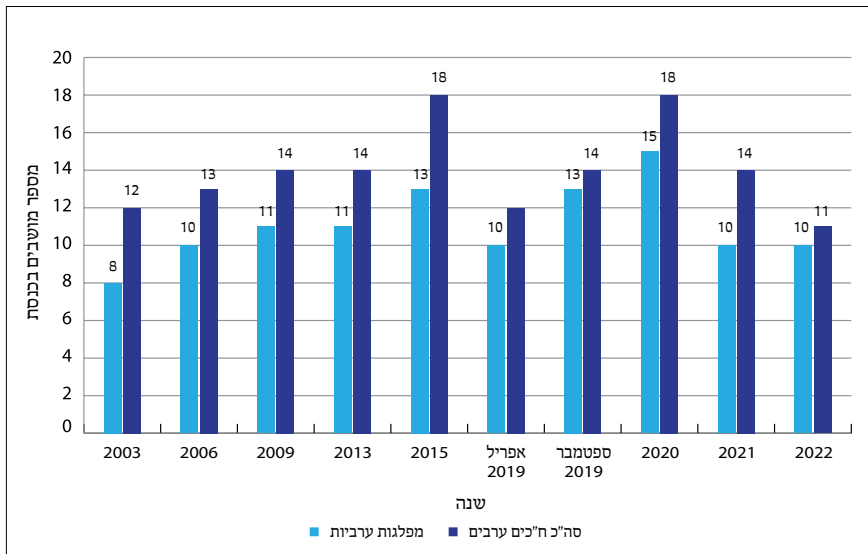
ייצוג פוליטי

האם הגידול הדמוגרפי שראינו לעיל הוביל לשינוי ביחסי הכוחות הפוליטיים בישראל? בחנו שאלה זו באמצעות ניתוח הייצוג בכנסת בעשרים השנים האחרונות. תרשימים א2 ו-22 בוחנים את הייצוג בכנסת של שלוש קבוצות שנוטות לייצוג מגזרי: חרדים, דתיים-לאומיים וערבים. הם מונים את מספר חברי הכנסת במפלגות המגזריות המזוהות עם הציבור החרדי, הציבור הדתי-לאומי והחברה הערבית. כמו כן, הגרפים מציגים את סך חברי הכנסת הדתיים או הערבים שכינהו בכל כנסת, כולל כאלה שייצגו מפלגות לא מגזריות. לדוגמה, בכנסת ה-25 (שנבחרה בנובמבר 2022) המפלגות הערביות (חד"ש-ת"ל ורע"ם) מחזיקות יחדיו בעשרה מנדטים, ונוסף עליהן מכהן חבר כנסת ערבי-דרוזי (חמד עמאר) במפלגת ישראל ביתנו. כוחן של המפלגות החרדיות (ש"ס ויהדות התורה) מסתכם ב-18 מנדטים, וכוחן של המפלגות המזוהות עם הזרם הדתי-לאומי (הציונות הדתית, עוצמה יהודית, נעם) מסתכם ב-14 מושבים. נוסף על כך, יש עוד 9 חברי כנסת חובשי כיפה בשלוש מפלגות לא מגזריות: הליכוד (7 חובשי כיפה), יש עתיד והמחנה הממלכתי. לפיכך, הכנסת הנוכחית כוללת בסך הכל 11 חברי כנסת ערבים ו-41 חברי כנסת דתיים וחרדים.⁵

תרשים א2. ייצוג דתי וחרדי בכנסת, 2003-2022

תרשים ב2. ייצוג ערבי בכנסת, 2003-2022

בחינת הגרפים מאפשרת לזהות מגמות בייצוג בכנסת לאורך 20 השנים האחרונות. ראשית, אפשר לראות כי הייצוג של הציבור הערבי לא השתנה לאורך התקופה. בכנסת ה-16 וה-17 (בחירות 2003 ו-2006) היו בממוצע 12.5 חברי כנסת ערבים, וזוהו גם המספר הממוצע של חברי כנסת ערבים בכנסת ה-24 וה-25 (בחירות 2021 ו-2022). זאת למרות גידול של 50% בחלקם של הערבים באוכלוסייה הבוגרת של ישראל. ממצא זה מוסבר חלקית בשיעור ההצבעה בחברה הערבית, שהוא נמוך יחסית ונמצא במגמת ירידה (רודניצקי, 2022).

באופן מפתיע, דפוס דומה נמצא גם ביחס לחרדים. האוכלוסייה החרדית הגדילה ב- 50% את חלקה באוכלוסייה הבוגרת בין 2003 ל-2021. בניגוד לערבים, החרדים מתבלטים בשיעור הצבעה גבוה בבחירות לכנסת (אילן, 2020). למרות זאת, תוצאות הבחירות מצביעות על יציבות במספר המושבים שהמפלגות החרדיות זוכות להם: הממוצע בבחירות 2003 ו-2006 היה 17 מנדטים למפלגות החרדיות, וזהו גם הממוצע בבחירות 2021 ו-2022. נמשיך לדפוס השלישי: גידול בייצוג הפוליטי של המגזר הדתי-לאומי, הן במסגרת מפלגות ייעודיות של המגזר, הן כחלק ממפלגות "כלליות". בשנים 2003-2006 זכו המפלגות הדתיות-לאומיות ל-9.5 מנדטים בממוצע. נוסף על כך היו בממוצע 3 חברי כנסת דתיים במפלגות שאינן מזהות כדתיות או כחרדיות. לא נוכל לנתח כאן את האוריינטציה הדתית של כל אחד מאותם חברי כנסת, אולם אפשר להניח שרובם ככולם קרובים לזרם הדתי-לאומי. הגרף אינו מראה מגמה רציפה לאורך השנים, אך אם נתייחס לבחירות 2021 ו-2022 כאל נקודת השוואה, נמצא גידול ניכר בייצוג של הדתיים-לאומיים. במערכות הבחירות האלה זכו מפלגות דתיות-לאומיות ל-13.5 מנדטים בממוצע, ומספר חברי הכנסת הדתיים במפלגות לא דתיות עלה ל-6 בממוצע.

לממצאים אלו אפשר להוסיף כמה עובדות שאופייני אנקדוטלי יותר. בשנת 2019 הגיעו לראשונה דתיים-לאומיים לכמה מהמשרות הבכורות ביותר בממשלה. נפתלי בנט, שכיהן כראש ממשלה בשנים 2021-2022, היה ראש הממשלה חובש הכיפה הראשון בתולדות ישראל. קודם לכן, ב-2019-2020, היה בנט גם שר הביטחון הראשון מהמגזר הדתי-לאומי. בצלאל סמוטריץ' הוא שר האוצר הדתי-לאומי השני לאחר יעקב נאמן (שכיהן בשנים 1997-1998). השילוב התקדימי של דתיים-לאומיים במשרות רבות העוצמה ביותר בישראל - ראש ממשלה, שר ביטחון ושר אוצר - משתלב עם הגידול במספר מושביהם בכנסת לאורך שני העשורים האחרונים, ומעיד על התגברות כוחו הפוליטי של המגזר הדתי-לאומי. התחזקות זו ראויה לציון מיוחד דווקא מכיוון שאינה נשענת על גידול דמוגרפי.⁶ לפיכך אין אינדיקציה שגידול דמוגרפי מוביל ישירות לגידול בכוח פוליטי; תחת זאת הוא נותר תלוי במידה רבה ביכולת של המחנות הפוליטיים לייצר קואליציות, הן במובן הפרקטי הן במובן האידיאולוגי.

הון אנושי וכלכלי

האם חלו שינויים גם ביחסי הכוחות הכלכליים והחברתיים בין המגזרים השונים? ניצעו בנתוני הסקר החברתי כדי לבחון את המגמות ברמת ההשכלה, ההכנסה וההשתתפות בכוח העבודה בכל אחד מהמגזרים בשני העשורים האחרונים.⁷ נתונים אלו, לצד נתוני

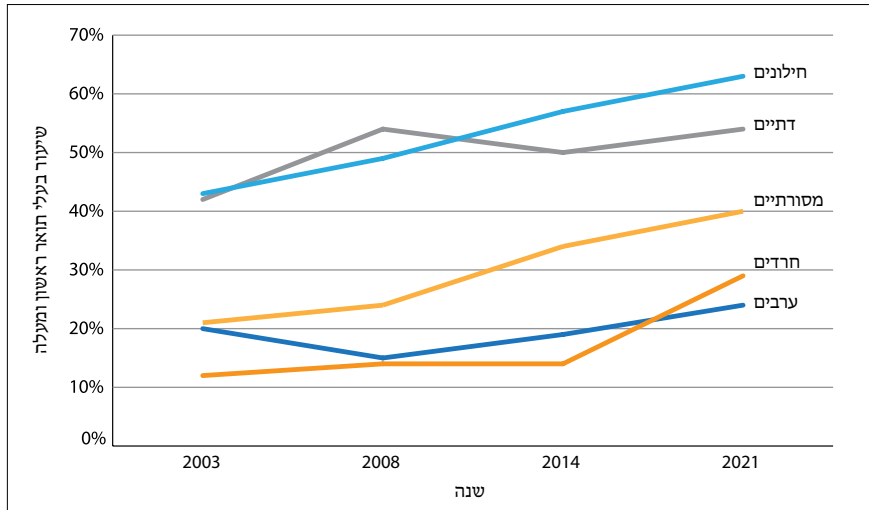
6 עם זאת, יש להזהיר מפני מסקנות נחרצות מדי. לו היה הניתוח נעצר בבחירות 2020, היינו רואים ירידה בכוחן של המפלגות הדתיות-לאומיות לעומת 2003-2006 ויציבות במספר חברי הכנסת הדתיים במפלגות לא-דתיות. נכון לעכשיו, אין בידינו די מידע כדי לקבוע בוודאות אם התוצאות ב-2021-2022 יוצאות דופן או מעידות על שינוי המגמה.

7 אוכלוסיות בעלות פריזון גבוה נוטות להיות גם צעירות יותר, ולכן יש להזהר בהשוואת מדדים מצרפיים כגון השכלה והכנסה ממוצעת, שכן הם עשויים להיות מוטי גיל. היכן שגודל המדגם אפשר

השירות הצבאי שיוצגו בפרק הבא, יאפשרו לנו לבחון את התפלגות הכוח המבני בין מגזרים בחברה הישראלית.

השכלה אקדמית היא משאב קריטי עבור יחידים. היא מאפשרת ניעות חברתית, מגדילה את כושר ההשתכרות ומהווה כרטיס כניסה לענפי התעסוקה החזקים במשק. כיצד נבדלים המגזרים זה מזה בדפוסי רכישתה של השכלה אקדמית? ניתחנו את המגמות בקרב בני ובנות 30-49, כדי לנטרל הבדלים הנובעים מהרכב גילים שונה בין המגזרים.

תרשים 3. שיעור בעלי השכלה אקדמית (תואר ראשון ומעלה), גיל 30-49

בשני העשורים האחרונים חלה עלייה מתמדת בשיעור בעלי השכלה אקדמית בקרב בני ובנות 30-49 בכל אחד מהמגזרים (תרשים 3). עם זאת, הפערים בין הקבוצות נותרו משמעותיים. בראש ניצבים החילונים והדתיים, אחריהם המסורתיים, ובסוף משתרכים החרדים והערבים. נכון לשנת 2021, כ-63% מהחילונים שגילם 30-49 היו בעלי תואר ראשון ומעלה, לעומת 54% מהדתיים, 40% מהמסורתיים, 29% מהחרדים ו-24% מהערבים. נוספים לכך הבדלים בתחומי הלימוד ובמוסדות הלימוד, ואלה צפויים להגדיל עוד יותר את הפער האפקטיבי בין הקבוצות באיכות ההשכלה ובתגמול הכלכלי לה (בר-חיים ושביט, 2018).

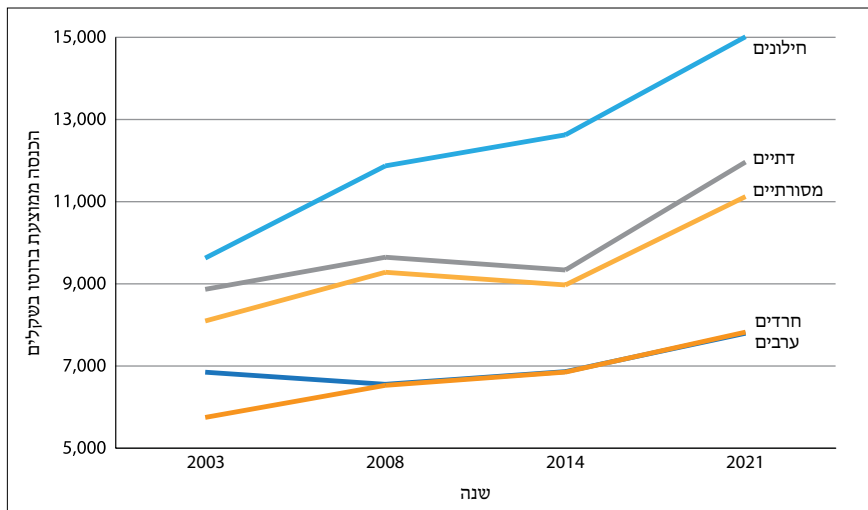
בשוק עבודה משוכלל נצפה שההון האנושי (והשכלה גבוהה בפרט) יתורגם לשכר גבוה יותר בממוצע. ואכן, בהתאם להבדלים ברמות ההשכלה, ניכרים גם פערים בין המגזרים השונים בהכנסה הממוצעת למשרת שכיר.⁸ תרשים 4 מראה כי השכירים החילונים הם

זאת, התמקדנו בטווח גילים מצומצם יותר כדי למזער את השפעת הרכב הגילים על ההשוואה בין המגזרים השונים.

8 הסקר החברתי מודד הכנסה בסולם סדר (קטגוריות הכנסה). כדי לאמוד את ההכנסה הממוצעת, הנחנו שממוצע ההכנסה בכל קטגוריה מצוי באמצע המרווח, ועבור הקטגוריה הפתוחה אמדנו את

בעלי השכר הגבוה ביותר, אחריהם הדתיים והמסורתיים, ולבסוף החרדים והערבים. דפוס זה לא השתנה בשני העשורים האחרונים, על אף העלייה בשכר הממוצע (במחירי 2021) בכל המגזרים. למעשה, השכר הממוצע בקרב חילונים עלה בקצב מהיר יותר מאשר ביתר המגזרים; בשנת 2003 שכיר במגזר החילוני השתכר בממוצע 9% יותר משכיר דתי ו-67% יותר משכיר חרדי, ואילו בשנת 2021 עמדו הפערים על 25% ו-92% בהתאמה. אולם יש הבדל חשוב בין הריבוד החברתי בהכנסה מעבודה ובין השכלה גבוהה: דתיים אמנם קרובים יותר לחילונים ברמת ההשכלה, אבל הם קרובים יותר למסורתיים ברמת ההכנסה. דפוסים אלו לא השתנו כאשר בחנו את רמות ההכנסה הממוצעות בקרב קבוצת הגיל 30-49.

תרשים 4. הכנסה ממוצעת ברוטו (במחירי 2021) לפי קבוצת אוכלוסייה ודתיות, גיל +20

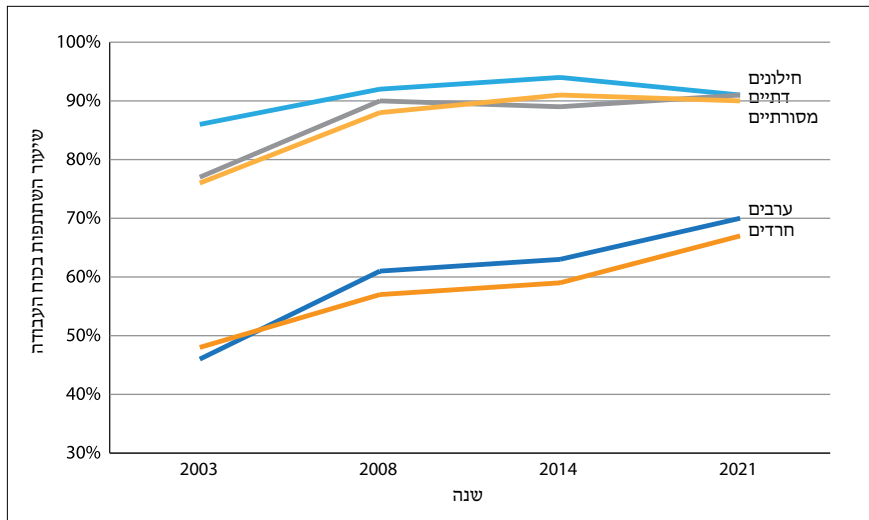
בחינת ההון האנושי והכלכלי ברמת הפרט מעידה על סיכויי החיים של יחידים ועל מידת השתלבותם של המגזרים השונים במשק הישראלי. אך כדי לאמוד את כוחו הקולקטיבי של מגזר זה או אחר, עלינו לבחון גם את תרומתו המצרפית למשק. תרומה זו נגזרת הן מרמות השכר במגזר, הן מחלקו של המגזר באוכלוסייה ומרמת ההשתתפות בכוח העבודה. ככלל, רמת ההשתתפות בכוח העבודה (תרשים 5) עלתה בשני העשורים האחרונים בכל המגזרים, הודות להשתלבותן הגוברת של נשים (Mandel & Birgier, 2016). יתרה מזו, רמת

הממוצע מתוך התפלגות פארטו (Cloutier, 1988). האומדן המתקבל עבור האוכלוסייה כולה קרוב מאוד לשכר הממוצע למשרת שכיר שמפרסמת הלמ"ס (ב-2021, למשל, השגיאה עמדה על פחות מ-0.5%). עם זאת, יש להניח שרמת הדיוק של אומדני ההכנסה בחלוקה למגזרים נמוכה יותר. הממצאים מוצגים כאן לשם התרשמות כללית מפערי השכר ומהמגמות.

9 בפילוח לפי גיל התנודתיות גדולה יותר בשל הקטנת המדגם, אך המסקנות הכלליות נותרות ללא שינוי.

ההשתתפות בכוח העבודה בקרב דתיים ומסורתיים הדביקה את זו של החילונים, וב־2021 עמדו שלושתן על כ־90% בקבוצת הגיל 30-49. בקרב חרדים וערבים ההשתתפות בכוח העבודה נמוכה משמעותית, אך בקרבם גם נצפתה העלייה הגדולה ביותר מאז ראשית שנות האלפיים. בשנת 2021 עמד שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בגיל 30-49 על כ־70% בקרב ערבים וכ־67% בקרב חרדים (77% אצל נשים חרדיות לעומת 56% אצל הגברים). בקרב ערבים שיעור ההשתתפות של גברים גבוה במידה ניכרת מזה של נשים, ואילו בקרב חרדים הדפוס הפוך.

תרשים 5. שיעורי השתתפות בכוח העבודה (נשים וגברים יחד), גיל 30-49

משילוב המגמות עולה כי במגזר החילוני רמות ההשכלה, ההכנסה וההשתתפות בכוח העבודה הן הגבוהות ביותר. דפוס כללי זה לא השתנה בשני העשורים האחרונים. אף שבקרב דתיים רמות ההשכלה וההשתתפות בכוח העבודה קרובות מאוד לאלה של החילונים, שכרם נמוך משמעותית. חרדים וערבים, לעומת זאת, משתרכים מאחור בכל פרמטר, על אף מגמת השיפור הכללית. מכאן גם נגזר כוחו הכלכלי של המגזר החילוני, והוא עודנו הקבוצה הדמוגרפית הגדולה ביותר והמשכילה ביותר, בעלת ההשתתפות הגבוהה ביותר בכוח העבודה והשכר הממוצע הגבוה ביותר.

ממצאים אלו מעידים על קיומו של כוח מבני ניכר בידי המגזר החילוני, שבשקלול חלקו הדמוגרפי וכוחו הכלכלי נושא גם בחלק הארי של נטל המס בישראל (בר, 2011; פילוט, 2022). ואכן, בינואר 2023 החלו מתנגדי המהפכה המשפטית לאיים כי יוציאו את כספם מישראל או יהגרו מהמדינה בתגובה לפגיעה המתוכננת בערכיהם ובאורחות חייהם. לשיטתם, הכלכלה הישראלית נשענת על עמלם ועל כישורם של חילונים ליברלים ולכן עזיבתם תפגע קשות ברמת החיים הכללית.

שירות צבאי

השירות בצה"ל נחשב אחד המרכיבים המרכזיים של שילוב בחברה הישראלית. בפועל, חוק גיוס חובה מעולם לא נאכף באופן אחיד ושוויוני: ערבים וחרדים פטורים בדרך כלל משירות, וכך גם נשים יהודיות-דתיות ודרוזיות. עם זאת, למרות חוסר השוויון המובנה, רוב הציבור – ובוודאי הפוליטיקאים – נאחזים באתוס של צה"ל כצבא העם (בן-אליעזר, 2019; לוי, 2007). בהיותו צבא העם, צה"ל משמש גם מרכיב חשוב בהשתייכות לחברה הישראלית. כפי שקימרלינג ציין בספרו, "עד כה קבע השירות הצבאי את גבולות הקולקטיב [...] ואת מיקומם של הפרט ושל קבוצות בסולם היוקרות" (2001, עמ' 90-91). באופן דומה, יואב פלד וגרשון שפיר (2005) עומדים על התפקיד המרכזי שמילא בישראל שיח האזרחות הרפובליקני, המדרג אזרחים וקבוצות לפי תרומתם לקולקטיב. לצד זאת, בעשורים האחרונים ניכרת מגמת שינוי, עם שילוב גובר של יוצאי הפריפריה החברתית בחלק מיחידות השדה (לוי, 2007).

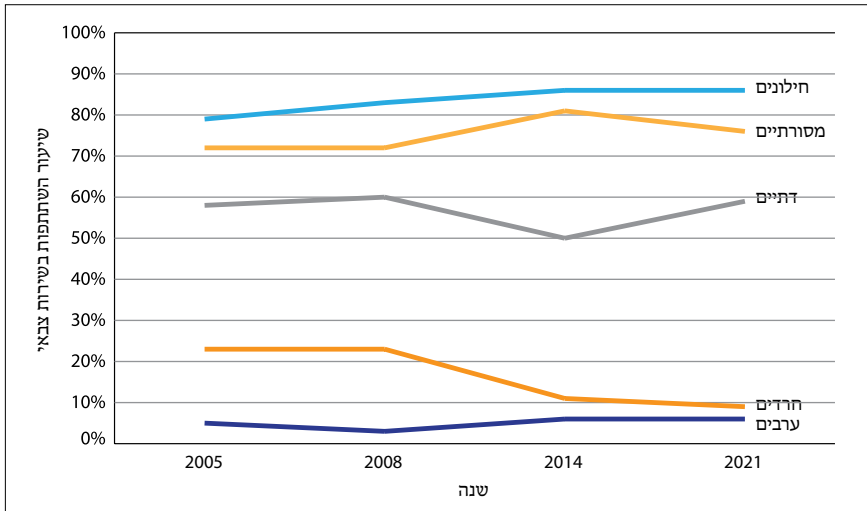
גם כיום מרכזיותו של השירות הצבאי באתוס הישראלי הופכת אותו לזירה חשובה שבה מתנהלים מאבקים פוליטיים וסימבוליים. הדבר בולט במיוחד במחאה הנוכחית. כמה מקבוצות המחאה הבולטות ביותר אורגנו בידי קבוצות של חיילי מילואים, המבליטים את שירותם הצבאי ורואים בו מקור לסמכות מוסרית. האיום של אנשי מילואים, ובראשם טייסים, להפסיק להתנדב למילואים אם ייפגע אופייה הדמוקרטי של ישראל נתפס כאחד המהלכים האפקטיביים ביותר של המחאה. ניכר כי רבים ממתנגדי המהפכה המשפטית תופסים את השירות הצבאי כזירה שבה החילונים מוכיחים את ערכם וצוברים הון סימבולי וכוח מעשי (פלד ושפיר, 2005). לעומתם, תומכי המהפכה המשפטית מעלים טענות שדוחות את הניסיון להשתמש בשירות צבאי כבאמצעי לחץ, או לחלופין מדגישות את תרומתם של משרתי "הצווארון הכחול" (כגון מכונאי המטוסים) תוך הצגתם כתומכים בשינויים במערכת המשפט.

לפיכך בחנו את שיעורי השירות הצבאי בקרב חמש הקבוצות שבהן מתמקד המאמר. על בסיס נתוני הסקר החברתי של הלמ"ס, בחנו את שיעור בני 30-39 ממגזרים שונים אשר השלימו שירות צבאי. התמקדנו בארבע נקודות זמן: 2005, 2008, 2014, 2021. הנתונים המוצגים בטבלה מקבצים יחד גברים ונשים, ואינם כוללים הבחנות לפי אופי השירות או משך השירות.

בחלקו העליון של תרשים 6 אפשר לראות את שלוש הקבוצות שבהן השירות הצבאי מקובל. בקרב חילונים נרשמה עלייה בשיעור המשרתים: מ-79% בוגרי צבא בקרב החילונים ילידי 1966-1975, ל-86% בקרב החילונים ילידי 1982-1991. זהו ממצא מפתיע הסותר טענות רווחות שלפיהן המוטיבציה לשירות צבאי בקרב החילונים יורדת. העלייה המתונה בשיעור הגיוס בקרב יהודים מסורתיים מבטאת גם היא המשך מחויבות גורפת לשירות הצבאי, בקרב גברים ונשים מסורתיים כאחד. לעומת זאת, בקרב דתיים לא היה שינוי בשיעור הגיוס לצבא. שיעור הגיוס הנמוך ביחס לחילונים ולמסורתיים נובע מכך שרוב הנשים הדתיות אינן משרתות בצבא.

בחלקו התחתון של הגרף נמצאות שתי קבוצות המתאפיינות בשיעורים נמוכים של שירות צבאי. שיעור המשרתים מקרב הערבים נותר נמוך מאוד, אולם רשם עלייה מתונה

תרשים 6. שיעורי השתתפות בשירות צבאי לפי קבוצת אוכלוסייה ורמת דתיות, גיל 30-39

לאורך השנים, מ-4.6% בקרב בני 30-39 ששירתו ב-2005 ל-6.4% ב-2021. המגזר היחיד שבו חל שינוי משמעותי בעשרים השנים האחרונות הוא המגזר החרדי, שם חלה ירידה עקבית ומובהקת בשיעור המשרתים. מקרב החרדים ילידי 1966-1975 (מי שהיו בני 30-39 בשנת 2005), כ-23% שירתו בצבא. בשנים שלאחר מכן חלה ירידה דרמטית בשיעורי הגיוס. מקרב החרדים ילידי 1982-1991 (שהיו בני 30-39 ב-2021), פחות מ-9% שירתו בצה"ל. בשנת 2005, שיעור הגיוס בקרב חילונים היה גבוה פי 3.5 מאשר בקרב חרדים. בשנת 2021 הוא היה גבוה פי עשרה. ירידה דרמטית זו בשיעור גיוס החרדים מבטאת כישלון של המערכת הפוליטית ושל צה"ל בניסיונות המרובים לעודד את גיוסם. אף שצה"ל הקים מנהלת מיוחדת ויצר מסלולי שירות מיוחדים לחרדים, מספר המתגייסים השנתי מדשדש ואף נמצא במגמת ירידה מאז 2015 (מלאך ואחרים, 2022, לוח ה/2). בשנת 2021 התגייסו 1,185 איש בלבד מתוך כ-12,000 צעירים חרדים חייבי גיוס (אילן, 2023; מנשה, 2022). אם כן, ניתוח המגמות בשירות צבאי מראה כי אין ירידה של ממש בשיעורי הגיוס של חילונים, מסורתיים ודתיים. עם זאת, לאורך שני העשורים האחרונים גדל במידה ניכרת הפער בין חילונים לחרדים מבחינת הנשיאה בנטל הגיוס.

דיון

במאמר זה בחנו את המגמות המאפיינות את חמשת המגזרים העיקריים בחברה הישראלית במטרה למפות את יחסי הכוחות העדכניים ביניהם מבחינה דמוגרפית, כלכלית ופוליטית. אף שהמגזרים אינם הומוגניים, הנחנו כי הם מייצגים אידיאולוגיות שונות השואפות לשמר, לאתגר או לדחות את החזון הציוני כפי שנוסח על ידי האחוסלים. נציע כעת כמה תובנות בהתבסס על התמורות שחלו בכל אחד מהמגזרים.

ראשית, חלקו היחסי של המגזר החילוני באוכלוסיית ישראל אכן קטן בשני העשורים האחרונים, אך הוא עדיין המגזר הגדול ביותר. נכון ל־2021, יהודים חילונים היוו יותר משליש מהאוכלוסייה הבוגרת (ויחד עם המסורתיים – יותר מ־60%). מגזר זה אף שמר על כוחו הכלכלי והוא ממשיך להוביל ברמות ההשכלה, ההכנסה וההשתתפות בכוח העבודה ובצבא, ובהתאם לכך הוא ממשיך לשאת בנטל המיסוי והשירות הצבאי. אף שהניתוח שהצענו כאן אינו בוחן ישירות את התרומה של כל מגזר למשק, אפשר למצוא התייחסות חלקית לכך בסקרי הלמ"ס. מסקר ההכנסות לשנת 2019 עולה כי כ־93% מתשלומי מס הכנסה שולמו על ידי יהודים לא חרדים, ואילו משקי בית חרדיים תרמו פחות מ־2% מההכנסות ומשקי בית ערביים תרמו 5.3% (פילוט, 2022; וראו גם בנק ישראל, 2023). יתרה מזו, עיקר תשלומי המס בישראל – כ־90% מהכנסות המדינה ממס הכנסה וכ־82% מסך המיסוי הישיר – מקורם בשני עשיריני ההכנסה הגבוהים, שיש בהם ייצוג יתר של חילונים (בר, 2011). לעומתם, חלקם של החרדים והערבים בתשלומי המיסים קטן במידה ניכרת מחלקם באוכלוסייה הבוגרת. בקרב האוכלוסייה הערבית ניתן לייחס זאת במידה רבה למגננוני הדרה משוק העבודה (Miaari & Khatib, 2013, Chapter 3), אולם בקרב האוכלוסייה החרדית הדבר נובע, חלקית לפחות, מהשכלה שאינה מכינה למשרות בשכר גבוה ומשיעור ההשתתפות הנמוך של גברים חרדים בכוח העבודה.

ממצאינו מראים בבירור כי המגזר החילוני ממשיך לשאת בעיקר הנטל הכלכלי והביטחוני. הדומיננטיות של מגזר זה בתחומים אלו, אף אם נראה בה תוצאה של מגננוני ריבוד ואי־שוויון, מהווה כוח מבני העומד לרשות החילונים בהתנגדות למהפכה המשפטית. בחודשים האחרונים חזינו בניסיונות לתרגם כוח זה לעצירת המהפכה המשפטית בדמות איומים בהוצאת כספים (ואף הגירה) לחו"ל, בסירוב להתנדב לשירות מילואים ואף בשיח על מרד מיסים. מהלכים אלו הם ניסיון להשתמש בכוח המבני ככוח וטו, ונראה כי זהו משאב שישאר זמין בידי המתנגדים למהפכה המשפטית גם בשנים הקרובות.

שנית, המגזר הדתי־לאומי אמנם גדל דמוגרפית, אך גידול זה היה מתון מאוד בשני העשורים האחרונים ואינו יכול להסביר את העלייה בכוחם הפוליטי, ובפרט בכחירות האחרונות לכנסת. על אף קרבתו למגזר החילוני ברמות ההון האנושי והכלכלי, אין למגזר הדתי־לאומי יתרון מיוחד בתחומים אלו וחלקו באוכלוסייה קטן משמעותית. ממצאים אלו מעניינים במיוחד בהקשר של השיח הציבורי סביב השינויים הדמוגרפיים בחברה הישראלית, שכן עולה מהם כי ההסבר הדמוגרפי פשטני ומטעה. ניכר שהצלחתו הפוליטית של המגזר הדתי־לאומי טמונה בהעמדת אידיאולוגיה מתחרה לזו האחוסלית – לרבות טיפוח התשתית הנחוצה לכך בתחומי החינוך, הצבא והשירות הציבורי – יותר מאשר על בסיס גידול דמוגרפי. עדות לכך אפשר לראות בהקמה של עמותות, מכוני מחקר (ובהם פורום קהלת) והוצאות ספרים (הוצאת סלע מאיר), בגיוס כספים (קרן תקווה) ובכניסה לעמדות מפתח בממשל, בעיקר בתקופת שלטון נתניהו – למשל לתפקידי היועץ המשפטי לממשלה, המפכ"ל, מבקר המדינה, נציב שירות המדינה ומנכ"ל כמה משרדים ממשלתיים. מאז שנות התשעים גדל גם ייצוגם של הדתיים־הלאומיים בצבא ביחידות המיוחדות, בקצונה ובמטכ"ל (כהן, 2012). הדבר עולה בקנה אחד עם התזה של קימרינג (2001, עמ' 32). לדידו, הדתיים־הלאומיים הם ה"תרבות הראשונה שמרדה" בהגמוניה האחוסלית ובעקבות מלחמת 1967 הם החלו לתפוס עצמם כמגזר מוביל וחלוצי.

שלישית, המגזר החרדי אמנם גדל דמוגרפית בקצב מהיר יותר מיתר המגזרים, אך עד כה גידול זה לא קיבל ביטוי בייצוגם הפוליטי בכנסת. למעשה, מבחינת המגמות בשני העשורים האחרונים ניכר כי כוחן של המפלגות החרדיות בכנסת נותר יציב. נראה כי המגמה העיקרית היא זליגה של צעירים חרדים מהמפלגות החרדיות לעבר מפלגות לאומניות כמו הציונות הדתית ועוצמה יהודית, שאפשר אולי לראות בה סימן ראשון לפרימת המונופול של המפלגות החרדיות על ייצוג קבוצה זו בשדה הפוליטי. עם זאת, אין להקל ראש בגידול הדמוגרפי בקבוצה זו, בשל השתתפותה הנמוכה עדיין בכוח העבודה (בעיקר בקרב גברים) ובשל רמות ההשכלה האקדמית הנמוכות במיוחד. גם בקרב החרדים המשתתפים בכוח העבודה, השכר הממוצע נמוך משמעותית בהשוואה לשאר המגזרים (למעט ערבים), והפער בינם ובין החילונים והדתיים אף גדל בשני העשורים האחרונים. באופן דומה, שיעור השתתפותם של החרדים בשירות הצבאי פחת בעשורים האחרונים, על אף מאמצים רבים שעשה צה"ל כדי להגדיל את שיעורי הגיוס אצלם. בניגוד למגזר הדתי-לאומי, הזרם המרכזי במגזר החרדי אינו מתיימר (עדיין) להציע חלופה לחזון הציוני עבור החברה הישראלית כולה. תמיכתם בהחלשת בית המשפט העליון נובעת בעיקר מהרצון לעגן את בדלנותם בתחום הגיוס, בהפרדה מגדרית במרחב הציבורי ובתחומים נוספים. אך לאור הגידול הדמוגרפי המהיר של מגזר זה, הימנעותם מהשתתפות בנטל הכלכלי והביטחוני אינה בת קיימא (בן-דוד וקמחי, 2017).

רביעית, המגזר הערבי מודר עדיין מכלל זירות הכוח: הפוליטית, הכלכלית ובוודאי הצבאית. אף שחל שיפור ברמת ההשכלה של מגזר זה ובשיעורי השתתפותו בכוח העבודה, הערבים עדיין משתרכים הרחק מאחור במדדים כלכליים ביחס ליהודים חילונים, מסורתיים ודתיים (אך לא חרדים). גם בייצוגם בכנסת לא חל שינוי של ממש, הן במפלגות הסקטוראליות הן במפלגות הגדולות. לאור מגמות אלו, אפשר לומר שלא חל שינוי מהותי בכוחו של מגזר זה, למרות הגידול הדמוגרפי המשמעותי – מכ-13% בשנת 2003 לכמעט 19% באוכלוסייה הבוגרת בשנת 2021.

לבסוף יש לתת את הדעת על המגזר המסורתי, שלדידנו הוא המעניין ביותר מכיוון שהוא נעדר אפיון אידיאולוגי ברור. מגזר זה מייחס חשיבות יתרה לזהות היהודית, אך הוא גם הטרוגני ברמת הדתיות ומובחן מעמדית מהמגזר החילוני, שכן הוא מאופיין ברמות נמוכות יותר של השכלה והכנסה. לצד זאת, היהודים המסורתיים, שמרביתם ממוצא מזרחי (ליאון, 2009), משתתפים באופן זהה כמעט לחילונים בכוח העבודה ובשירות הצבאי. כלומר, מיקומם המעמדי, האתני והדתי של המסורתיים מוציא אותם מקבוצת האחוסלים, ואף על פי שהם לאומיים יותר מהמגזר החילוני, הם אינם מזוהים עם מפלגה יחידה (ראו גם מאמרה של סיגל נג'רון בגיליון זה). סקרי דעת קהל מראים כי המסורתיים ממוקמים בין החילונים לדתיים בנושאים כגון יחס כלפי המיעוט הערבי ושוויון מגדרי. גם תמיכתם בפרויקט ההתיישבות מעבר לקו הירוק מעוגנת בתפיסה פרגמטית ולא תיאולוגית (המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות, 2018; ישראל, 2020; מרכז ויטרבי לחקר דעת קהל ומדיניות, המרכז לביטחון לאומי ודמוקרטיה, 2022). לאור מיקומם המורכב בחברה הישראלית, קשה לאמוד את יחסם למהפכה המשפטית, אך קבוצה זו – שהיא השנייה בגודלה באוכלוסייה הבוגרת – צפויה לשמש לשון מאזניים בכל התארגנות פוליטית עתידית העשויה להכריע בין הלאומיות היהודית הדתית-פרטיקולריסטית ובין

זו החילונית-ליברלית. בקבוצה זו טמון גם גורלם של החילונים יורשי האחוסלים, שיידרשו להציע למסורתיות חזון חדש שיוכל לגשר על הפערים המעמדיים והזהותיים בין שני המגזרים. בסיכום הדברים, אנו מוצאים שקימרינג צפה במידה רבה את המגמות המרכזיות: ירידה בכוחו הפוליטי של המגזר החילוני לצד שימור כוחו הכלכלי, שבו הוא נעזר כעת בקרב מאסף על החזון הציוני, ובפרט על ניסוח ההיבט הדמוקרטי-ליברלי שלו. לצד זאת, האתגר העיקרי לחזון הזה מגיע מקרב המגזר הדתי-לאומי, שנציגיו השכילו לבנות את התשתית האידיאולוגית והחומרית הנחוצה לקידום חזונם. נראה כי הציר המרכזי של המאבק סביב המהפכה המשפטית נמתח בין המגזר החילוני-ליברלי למגזר הדתי-לאומי, והציבור המסורתי נמצא בתווך. יש לציין כי המשבר הפוליטי והחברתי העמוק שאנו מצויים בו נותר עד כה בגדר מאבק פנים-יהודי שאינו מערער כמעט על הלאומיות היהודית כעיקרון המארגן של החברה הישראלית, ובשל כך הוא מותיר מחוץ לגבולות הדיון, גם הפעם, את המיעוט הערבי.

נקודה שאותה קימרינג (2001) וכן פלד ושפיר (2005) לא היטיבו לחזות נוגעת למקומו של השירות הצבאי, והשיח הרפובליקני הכרוך בו, בציבוריות הישראלית. חוקרים אלו צפו ירידה בחשיבותו של השירות הצבאי, אך נראה כי הציבור החילוני שומר על נכונות גבוהה לשרת בצבא, גם אם הוא נעשה בררן יותר לגבי התפקידים שבהם הוא מבקש לשרת (לוי, 2007). השירות הצבאי אף הפך למשאב חשוב בידי המתנגדים למהפכה המשפטית. עם זאת, זוהי אסטרטגיה חדשה, ומוקדם לקבוע כיצד היא תתפתח ולאן תוביל. המחאה גם העלתה מחדש לדיון את נושא גיוס החרדים, לאחר שנראה היה שהציבור הישראלי כמעט איבד בו עניין. נקודה אחרונה זו גם מסייעת לשפוך אור על מעמדן של שתי הקבוצות הנותרות, חרדים וערבים. הניתוח שהצגנו כאן מציע כי קבוצות אלו יישארו פריפריאליות יחסית בחברה הישראלית. גידול דמוגרפי כשלעצמו אינו מוביל באופן בלתי נמנע ליתר כוח והשפעה. לשם כך נחוצה גם תפיסה עצמית כחלק מהחברה הישראלית וכמגזר בעל פוטנציאל להנהיג ולקבוע סדר יום.

לסיכום, נראה כי מלחמות הירושה שצפה קימרינג אכן פרצו, והן מטלטלות את הפוליטיקה והחברה הישראלית. אולם מוקדם להספיד את האחוסלים ואת יורשיהם, המגזר החילוני שממשיך לראות עצמו כממלכתי. דטרמיניזם דמוגרפי לא יכריע את המאבק על דמותה של החברה בישראל. זהו מאבק מורכב ורב-ממדים שבו ממלאים תפקיד גם כוח כלכלי, יוקרה תרבותית, שילוב בצבא ובמוסדות המדינה, ולא פחות מכך – חזון אידיאולוגי ופוליטי.

מקורות

- אילן, שחר. (2020, 24 בפברואר). הבנוס לחרדים משיעור ההצבעה הגבוה: 2 מנדטים. כלכליסט.
- אילן, שחר. (2023, 21 במרץ). עם 87% פטור משירות, המחאה מרחיבה חזית לכיוון המגזר החרדי. כלכליסט.
- בן-אליעזר, אורי. (2019). מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל. מודן.

בן-דוד, דן, ואיל קמחי. (2017, מאי). האתגרים האסטרטגיים העיקריים של ישראל בתחום הכלכלי-חברתי ומוקדים מרכזיים לטיפול שורש (מזכר מדיניות). מוסד שורש. בנק ישראל. (2023, מרץ). דין וחשבון 2022.

בר, אילנית. (2011, 31 ביולי). בחינת נטל המס לפי עשירוני הכנסה. מרכז המחקר והמידע של הכנסת, המחלקה לפיקוח תקציבי.

בר-חיים, אייל, ויוסי שביט. (2018). התרחבות ההשכלה הגבוהה, שוויון כלכלי ושוויון הזדמנויות. מגמות, נג(1), 101-124.

הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומסייתר. עם עובד.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2019, 18 בפברואר). לוח סיכום: אוכלוסייה בשנת הבסיס 2015 ותחזיות לשנים נבחרות, לפי קבוצת אוכלוסייה וחלופה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2022, 21 בספטמבר). פרוין של נשים יהודיות ואחרות בישראל, לפי מידת הדתיות שלהן, 1979-2021.

המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות. (2018). סקר בוק עמדות כלפי האחר.

ישראלי, ציפי. (2020, מאי). מדד הביטחון הלאומי: מגמות בדעת הקהל בישראל (מזכר 200). המכון למחקרי ביטחון לאומי.

כהן, אשר. (2006). יהודים לא יהודים: זהות יהודית וישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי. מכון שלום הרטמן וכתר.

כהן, בעז. (2012). מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי. עיונים בתקומת ישראל, 22, 325-358.

ליאון, נסים. (2009). המסורתיות המזרחית כהד לקיום היהודי בעולם האסלאם. אקדמות, כג, 129-146.

לוי, יגיל. (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. כרמל.

מלאך, גלעד, לי כהנר ויעל בכר. (2022). שנתון החברה החרדית 2022. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מנשה, כרמלה. (2022, 14 בנובמבר). "גיוס החרדים בשפל": הביקורת של הקצין הבכיר לרמטכ"ל. כאן.

מרכז ויטרבי לחקר דעת קהל ומדיניות, המרכז לביטחון לאומי ודמוקרטיה. (2022). דעת הציבור היהודי בישראל בשאלות ביטחון וצבא. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

סמוחה, סמי. (2016, 25 בפברואר). ישראליות משותפת ומתוחמת [הרצאה]. פרויקט "ארבעת השבטים" – פרויקט משותף של בית נשיא המדינה והמכון למדיניות ואסטרטגיה, המרכז הבינתחומי הרצליה.

פילוט, אדריאן. (2022, 27 בדצמבר). המספרים של אי השוויון בנטל: חילוני משלם פי 6 יותר מסים מחרדי. כלכליסט.

פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.

פרס, יוחנן. (1977). יחסי עדות בישראל (מהדורה 2 מוגהת מחדש). ספרית פועלים ואוניברסיטת תל אביב.

- פרץ, סמי. (2023, 20 באפריל). החזון של פורום קהלת: להשתלט על ישראל באמצעות הרחם הדתי. דה־מרקר.
- קימרלינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר.
- רודניצקי, אריק. (2022, 20 בדצמבר). ניתוח הצבעת הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה־25. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רוטמן, שמחה. (2019). מפלגת בג"ץ: כיצד כבשו המשפטנים את השלטון בישראל. סלע מאיר.
- רם, אורי. (2020). הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית, 1882-2018. מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.
- Cloutier, Norman R. (1988). Pareto extrapolation using grouped income data. *Journal of Regional Science*, 28(3), 415–419.
- IPS. (2015, June 7). H.E. Reuven Rivlin, President of the State of Israel at the 15th Annual Herzliya Conference [Video]. YouTube.
- Mandel, Hadas, & Debora P. Birgier. (2016). The gender revolution in Israel: Progress and stagnation. In Nabil Khattab, Sami Miaari, & Haya Stier (Eds.), *Socioeconomic inequality in Israel: A theoretical and empirical analysis* (pp. 153–184). Palgrave Macmillan.
- Miaari, Sami, & Nabil Khattab. (2013). *Palestinians in the Israeli labor market: A Multi-Disciplinary approach*. Palgrave Macmillan.
- Pfeffer, Yehoshua. (2023, March). No longer a minority: Behind the veil of Israel's public unrest. *Tzarich Iyun*.
- Rodrik, Dani. (2021). Why does globalization fuel populism? Economics, culture, and the rise of right-wing populism. *Annual Review of Economics*, 13, 133–170.
- Weber, Max. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (Vol. 2). University of California Press.
- Young, Kevin A., Tarun Banerjee, and Michael Schwartz. (2018). Capital strikes as a corporate political strategy: The structural power of business in the Obama Era. *Politics & Society*, 46(1), 3–28.

המשבר המשטרי בראי תנועת המחאה

מפחד לזעם: פוליטיקה דיסטופית בישראל, 1995-2023

נסים ליאון*

תקציר. מחאת 2023 משקפת תחנה חשובה בהפיכת החשיבה הדיסטופית לסדר יום פוליטי של ממש בישראל. המאמר שלפנינו מציע קווים ראשוניים לפיתוח סוציולוגיה של משמעות לתנועת המחאה, ועומד על מקורה במשבר הממלכתיות ובניסיונות לחידוש הממלכתיות במחנה המרכז. המאמר מנסה לפרש מחדש את האירועים הפוליטיים שהתרחשו בשנים 2021-2022, ובעיקר את תנועת הזעם המלנכית את הדינמיקה של המחאה. תנועה זו מגיבה לחלום ולשברו ומבטאת חרדה הנוכחת בחלקים רחבים ממעמד הביניים הוותיק, בממסד המדינתי והמשפטי ובקרב בעלי הון, מנהלים בכירים וקצונה גבוהה בדימוס לנוכח עלייתה של ממשלת ימין, שלשיטתם של המוחים היא פורמת בברוטליות את הסטטוס קוו המשפטי ומוליכה להופעתו של שסע משטרי חריף. השסע מלמד גם על גבולותיה האתניים של המחאה ואולי אף על עתידה.

מבוא

הפחד מפני קץ הדמוקרטיה, קץ החיים החילוניים וקץ תחושת הליברליות מזין זה שנים ארוכות את היצירה וההגות הדיסטופית בישראל, בעיקר לנוכח שלטונו הממושך של הימין. ספרים כפונדקו של ירמיהו של בנימין תמוז, מלאכים באים של יצחק בן-נר, הדרך לעין חרוד של עמוס קינן והשלישי של ישי שריד, או יצירות מופת קולנועיות כדוגמת אגדת חורבן של הבמאי גידי דר, מהדהדים את הפחד ומציירים את קו הקץ של המדינה היהודית הדמוקרטית ואת החלפתה בישות פוליטית דתית, קנאית ולאומנית – אם בכוח הדמוגרפיה, אם בכוח אירוע משנה מציאות, ואם בכוח דימוי החוזר שוב ושוב אל לקחי ההיסטוריה של המערב: עלייתה של קואליציה אידיאולוגית, שבכוחה של השיטה הדמוקרטית היא עלולה להוביל למשטר טוטליטרי.

נראה כי מחאת 2023 – כך הכינוי הזמני המקובל – משקפת תחנה חשובה בהפיכת החשיבה הדיסטופית לסדר יום פוליטי של ממש. חשיבה זו, שהצטמצמה בעבר לחוגים קטנים, מזוהה כעת עם מחנה פוליטי גדול הכולל את מעמד הביניים הוותיק, הממסד המדינתי והמשפטי, בעלי הון, מנהלים בכירים וקצונה גבוהה. תוצאותיהן של בחירות 2022 דחפו את הכוחות האלה לראשונה לעבור מפוליטיקה בנוסח "מצוקות באוטופיה", שמנהלת את עומס היתר של החברה בישראל (הורוביץ וליסק, 1990), לפוליטיקה דיסטופית שלשיטתו של המחנה הזה פועלת על קו הקץ של הדמוקרטיה במדינת ישראל; מפוליטיקה

* פרופ' נסים ליאון, המחלקה לסוציולוגיה ולאתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

המבטאת תקווה של חוגים רדיקליים ועממיים בדבר האפשרות לתקן את המציאות, גם אם היא מהולה בייאוש (גבעוני, 2020), לפוליטיקה דיסטופית שנותנת לגיטימציה לתחושת אסון מתקרב בקרב חלקים רחבים באליטות ובמעמד הביניים; מפוליטיקה המציגה עצמה כמחזיקה בגישה ממלכתית שמחויבת לעתיד המדינה בכל מחיר, לגישה זוועמת המחזיקה בתג מחיר לאחריות זו, כשההווה הפוליטי מוצג כמצב חירום (שנהב, 2006) שמתרחש בו מאבק דיכוטומי על מהות הריבונות בין בני אור לבני חושך, בין ידידים לאויבים.

יהיו שיראו בפוליטיקה הדיסטופית עמדה חלולה שמשרתת אינטרסים בני הזמן של אליטות פוליטיות וכלכליות. קל גם לראות בעמדה הדיסטופית כסות לעמדה שמרנית שמבקשת להחזיר את הסדר הפוליטי על כנו – סדר שאינו אלא שיקוף לכל מה שהמחקר הביקורתי מציג במשך שנים ארוכות כדיוקנה המטעה של ישראל המערבית, הליברלית והדמוקרטית בעיני עצמה (סמוחה, 2010). ברם, אימוץ של נקודת מבט פרשנית, שניסים מזרחי (2017) ניסח לא מכבר כדרישה לסוציולוגיה של משמעות, ינסה לשכנע כי האנרגיה של מחאת 2023 בישראל משקפת גם תהליך היסטורי עמוק: כוחות חברתיים בני קיימא, שגם אם הם מנוהלים על ידי בעלי אינטרסים כלשהם שמשתמשים בהם ככלי בעבודת כוח שמרנית ואולי אף פריבילגית (רם, 2017), הם עדיין פועלים בסביבה חברתית חסרת מנוחה, עמוסת טראומה פוליטית, שחשה עצמה שנים ארוכות בנסיגה אך רואה עצמה כמתרס הבולם את התגשמותם של התסריטים הדיסטופיים שהיא מאמינה בהם. ראשיתה של הפוליטיקה הזאת במשבר הממלכתיות ובפוליטיקה של מה שאכנה "מחנה המרכז".

ממלכתיות: מערך לאומי לכוח במשבר

ממלכתיות היא גישה ציונית רפובליקנית המבקשת להעמיד את שיקולי המדינה מעל כל שיקול מגזרי אחר (קידר, 2009). בשם הממלכתיות מבקשים סוכני המדינה לגשר על מגמות סקטוריאליות ופולגניות שחוצות את החברה, גם אם יתברר כי נשאייה של אידיאולוגיה זו מגזריים לא פחות (בראלי וקידר, 2011). רעיון הממלכתיות כערך לאומי מאחה מזוהה מאוד עם ראש ממשלתה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון. כיום דומה כי הממלכתיות נישאת על שפתייהן של שתי שדרות הנהגה בולטות. האחת היא יוצאי צבא שמצאו דרכם אל עמדות עילית במדינה. הללו רואים בממלכתיות עקרון יסוד שנדרש כדי לשמור על ההישג ההיסטורי של ריבונות יהודית במציאות חברתית שסועה ושבורה, המתמודדת דרך קבע עם איזמים קיומיים מבחוץ. עולם המשמעות שלהם טבול בדימוי החזק של צבא העם, גם אם הוא נתון חדשים לבקרים לביקורת לנוכח הפער הגדל בין האידיאל למציאות (ראו למשל לרר, 2021; ששון-לוי, 2006). לפי גישה זו, ממלכתיות היא דרך נוספת לדבר לאומיות במציאות פוסט-לאומית. השדרה השנייה היא שורת רבנים מובילים בחברה הציונית-דתית, הרואים בממלכתיות תיאולוגיה שמבטאת את הרצון לראות במדינת ישראל שלב חשוב בדרך לגאולה דתית. ממלכתיות, לשיטתם, היא דרך נוספת לדבר על ריבונות האל במציאות פוסט-חילונית. שתי התפיסות הללו את הממלכתיות מייחסות חשיבות רבה

לצבא כמקור לקונסנזוס, אולי האחרון, שסביבו יכול "העם" להתכנס – ולא רק בטקסים ממלכתיים ובימים לאומיים (ראו למשל לוי, 2015).¹

שני אירועי שבר טלטלו את הממלכתיות בגרסתה הלאומית-חילונית והפכו אותה לכוח פוליטי שנדמה כי הוא מצוי בנסיגה. האחד הוא רצח ראש הממשלה יצחק רבין ב-4 בנובמבר 1995 בידי מתנקש ממחנה הימין. ההתנקשות הייתה שיאה של תנועת מחאה וזעם דיסטופי, שהובלה בידי הנהגת הימין הישראלי בשנים 1992-1995 במטרה למנוע את התקדמות התהליכים המדיניים עם נציגות העם הפלסטיני ("תהליך אוסלו"). תפקיד בולט בהבניה הדיסטופית של המחאה מילא המגזר הדתי-לאומי, שחלק מדובריו ציירו את ההסכמים המדיניים שנחתמו ואת יישומם כסופה של מדינת ישראל. ההתנקשות ברבין פגעה פעמיים בממלכתיות בגרסתה החילונית: פעם אחת ברצח ראש ממשלת ישראל, דבר שנחווה אז כאירוע בלתי נתפס, ופעם שנייה ברצח של אחד ממצביאי הכולטים של הצבא הישראלי – שני טבואים ממלכתיים של הדת האזרחית הישראלית, שהתרוסקו במוצאה של הפגנת ענק שתמכה בדרכם של רבין וממשלתו. רצח רבין היה לטראומה דורית, שלא לומר מחנאית, שדומה כי לא רק שלא מצאה מזור חברתי ופוליטי אלא גם הותירה צלקת עמוקה עם חזרתה המהירה מדי של הימין לשלטון, כחצי שנה אחר כך ולאחר שהואשם בהסתה לרצח, בכוחה של קואליציה קבועה שמלווה את מנהיגו עד היום, בנימין נתניהו – חרדים, ציוניים דתיים ומזרחים – שאותה אכנה כאן קואליציית 1996. לנוכח הפגנות הענק של מחאת 2023, לרגע אפשר לחשוב כי ההפגנה בכיכר מלכי ישראל בנובמבר 1995 אולי לא הסתיימה מעולם.

קואליציית 1996 של נתניהו הייתה עדה לאירוע משברי נוסף שאתגר את הממלכתיות, והפעם בטאבו אחר שלה: מערכת המשפט. חודשים אחדים לפני מערכת הבחירות ב-1999 הורשע מנהיגה הפוליטי של ש"ס אריה דרעי בשוחד ובהפרת אמונים. ש"ס ודרעי הגיבו בהפיכת מערכת הבחירות של המפלגה למסע האשמה נגד מערכת המשפט. הקמפיין הזה הניב לש"ס 17 מנדטים, מרחק שני מנדטים בלבד ממפלגת השלטון לשעבר, הליכוד, שהפסידה למפלגת ישראל אחת בראשותו של מנהיג מחנה השמאל הציוני באותה עת, אהוד ברק. הקולות שדרשו בכיכר רבין מאהוד ברק שלא לשלב את ש"ס בממשלתו ראו לנגד עיניהם את צללי הדיסטופיה הישראלית, החוגגת את הצלחתה האלקטורלית של ש"ס במילותיו של אחד מרבניה כי "עוד נהפוך את הכנסת לבית כנסת".

רצח רבין והמחאה סביב משפט דרעי שימשו אותות למה שהסוציולוג ברוך קימרלינג (2001) יתאר בראשית המילניום כ"קץ שלטון האחוסלים": הגוורדיה הישנה וההגמונית של מדינת ישראל, האשכנזית, החילונית, הליברלית, מי שבעיני עצמה נושאת את הממלכתיות, היא כוח בנסיגה והיא מפנה את מקומה לכוחות ולהנהגה מגזריים שמגיעים ממחוזות הפריפריה הדתית, החרדית והלאומנית (ראו גם אלמוג, 2005; בן-סימון, 1997; גוטוויין, 2016).

1 בהקשר זה יש להעיר כי "העם" הוא כמובן מסמן מורכב מאוד. הראשונים רואים בו קבוצה המוחזקת על ידי ליבה יהודית וסביבה פריפריה של אזרחים שנאמנותם עוברת דרך היחס לצבא. האחרונים רואים בו קבוצה אתנית אחת – יהודים שהצבא משמש מגן להישרדותם. להרחבה ראו פלד ושפיר, 2005.

הפופוליזם הממלכתי של מחנה המרכז

השבר בממלכתיות ותחושת הנסיגה בה לנוכח השפעתם הגוברת של כוחות מגזריים לא נעלמו מעיני המערכת הפוליטית. בשני העשורים שלאחר רצח רבין הלך והתפתח מחנה פוליטי חדש-ישן, שאותו אני מבקש לכנות "מחנה המרכז". הנהגתו ביקשה לשקם את האידיאולוגיה הממלכתית בגרסתה החילונית-לאומית, ובלשון אחד ממנהיגיה שנים מאוחר יותר, "להציע אלטרנטיבה לישראלים" – לישראלים, אמר, ולא רק ליהודים.

לא אחת כונו רשימותיו של מחנה המרכז "מפלגות אווירה". אך למעשה מחנה המרכז מחזיק בנוכחות היסטורית רציפה הנוטעה במסלול שקבעו בעבר אישים בולטים בתנועה הציונית ובראשם חיים ויצמן, וכן שורה של מפלגות כמו הציונים הכלליים, המפלגות הליברליות לסוגיהן, רשימת ד"ש, מפלגת הדרך השלישית, מפלגת המרכז ומפלגת שינוי. על מסגור הסיפור הפוליטי שביקש לעצמו מחנה המרכז המחודש בעשור הראשון של המילניום אפשר ללמוד משמות המפלגות שפעלו מאז בשמו: קדימה, התנועה, יש עתיד, כחול לבן, חוסן לישראל והמחנה הממלכתי. אם הימין תואר בידי חוקרים כמי שפניו אל העבר, מחנה המרכז תואר כמי שמבקש לבנות את העתיד.

רגע חשוב בהתפתחותו של מחנה המרכז כגורם פוליטי ריאלי שבכוחו להגיע לשלטון היה הקמתה של מפלגת קדימה ב-2006 בידי אריאל שרון, בעודו מכהן כראש ממשלה מטעם הליכוד ועל רקע מה שנראה היה בעיניו כהשפעה הגוברת של מגזר המתנחלים על מפלגתו. שרון, שהקים את הליכוד ב-1974, בחר להקים גוף פוליטי גדול חדש שיבטא את הקו הממלכתי-ליברלי שביקש לדבוק בו, ושלמעשה ישחרר אותו מהתלות בכוחות מגזריים אחרים ובראשם המתנחלים והחרדים. ליוזמה החדשה צורפו פוליטיקאים בכירים מימין ומשמאל, מהם ששנים ארוכות דיברו על הצורך ב"מפץ גדול" במערכת הפוליטית, תיאור שרווח באותה עת לצורך במפלגת מרכז גדולה שניציגיה יגיעו משתי המפלגות הגדולות, הליכוד והעבודה. הסקרים האירו פנים למהלך הפוליטי של שרון, אך הוא לא זכה לראותו נשלם ולהתמודד בהצלחה על הנהגת המדינה.

השנים הבודדות שבהן קדימה הייתה בשלטון (2006-2009) לימדו כי הכוח החברתי החדש שהיא מייצגת – "מחנה המרכז" – נכנס בעיקר אל החלל הפוליטי והאלקטורלי שמפלגת העבודה החלה לפנות. זו כבר לא שימשה כמעט כתובת פוליטית לאנשי ההתיישבות הוותיקה בקיבוצים ובמושבים. גם הקצונה הגבוהה ובעלי ההון, שרבים מהם היו מזוהים בעבר עם מפלגת העבודה, התרחקו ממנה לנוכח הניסיונות החוזרים ונשנים לעצבה בנוסחים שנדמו סוציאליסטיים מדי וטהרניים יתר על המידה. בד בבד הציג עצמו המרכז המתחדש ככלם לקואליציית 1996 תחת הנהגת נתניהו.

עם היעלמותה של קדימה הלכה והתבלטה מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד. אינטלקטואלים משמאל ומימין פחות אהבו את הפופוליוזם הממלכתי, הפטריוטי והחילוני של המפלגה והסתייגו ממה שנראה היה בעיניהם כגזענות חדשה שמופנית כלפי החרדים, ובמיוחד כלפי חרדים-מזרחים (רם וידגר, 2008). הביקורת הציבורית יצאה נגד הנהגת היחיד במפלגה הכיתתית משהו (שמעוני, 2022). אבל ציבור רחב ממעמד הביניים הוותיק והמשכיל דווקא ראו את המפלגה בחיוב רב. "שמאל בלי רגשות אשמה", יתאר זאת בנימה ביקורתית אחד ממאמרי הדעה בעיתונות ערב בחירות 2022 (אליאס, 2022).

לפיד היה לקול הבהיר, האסרטיבי והמתקשר שמעמד הביניים הוותיק ביקש זה יותר מעשור. לאורך העשור הראשון והשני של המילניום היה אפשר למצוא את הקבוצה הזאת במאבק הולך וגובר לשוויון בנטל גיוס החובה לצבא ושירות המילואים ובניסיונות לבלום את מה שנראה בעיניה כמגמות הדתה במערכת החינוך, והיא שבה וביטאה חרדה מפני הכרסום בשלטון החוק; למעשה, אלה כל המרכיבים המאפשרים לצייר ממלכתיות. לפיד, איש תקשורת לשעבר, ידע כיצד להפוך את הממלכתיות מעיקרון מופשט וארכאי משהו לרטוריקה פופולרית ומעודכנת. כמו נתניהו, גם הוא ראה בפופולריזציה של המסר הפוליטי יותר מאשר אמצעי. טרם מהפכת הרשתות החברתיות ביקש נתניהו עיתון שיוכל להגיע באמצעותו ישירות אל ציבורים רחבים בישראל בשפה שווה לכל נפש, וכך נולד העיתון ישראל היום. לפיד צמח מעיתון כזה – ידיעות אחרונות, שבעולם הפרסום היו מי שאמרו הוא מחזיק בנוסחת הקוקה קולה של הישראליות (פוגל, 1990, עמ' 256). יש עתיד שבראשה עמד לפיד הייתה לבית הפוליטי של הפופוליזם הממלכתי.

פריצתו של מחנה המרכז לשלטון ותחושת המהפך

אני מזכיר שהדרך אל סוציולוגיה של משמעות למחאת 2023 עוברת בניתוח של חידוש הפופוליזם הממלכתי של מחנה המרכז, של עלייתו ושל הפיכתו לכוח פוליטי אפקטיבי ומבטיח אך גם למקור אכזבה ושבר חברתי במחנה הזה, שסביבו תלך ותפתח פוליטיקה דיסטופית.

יש עתיד לבדה לא הצליחה לשמש חלופה לשלטון הליכוד. ערב מערכת הבחירות 2019 הצליח לפיד להקים מעין "קדימה" חדשה ולארגן פדרציית רשימות בהנהגתם של בכירי הממסד הצבאי בדימוס. הרשימה החדשה אימצה את השם "כחול לבן", ובכך כמו ביקשה לבדל עצמה מהשמאל האדום הישן באמצעות הדגשת צבע הדגל הישראלי; העובדה שבראשה עמדו שלושה רמטכ"לים לשעבר טבעה בה דימוי עמוק של פטריוטיזם שאינו זקוק להוכחה, והעניקה לה את הלגיטימציה הביטחונית הנחוצה להתמודדות פוליטית בחברה שספוגה באיומים קיומיים ושהצבא בה הוא אחד ממוקדי הקונסנזוס ומכרטיסי הכניסה הבולטים שלה (פלד ושפיר, 2005). לראשונה זה יותר מעשור קמה לליכוד אופוזיציה ריאלית ובעיקר מאורגנת ופופולרית, שנשענה על מעמד הביניים הגבוה, נהנתה מתמיכת ותיקי הממסד הצבאי והאזרחי, וידעה להעמיד מול רעיון הלאומיות הליכודי – שצויר יותר ויותר כמבטא סדר יום יהודי-מסורתי – את ערך הממלכתיות, שהוצג כמבטא סדר יום ציוני-חילוני.

כחול לבן לא הצליחה להחליף את הליכוד. בדרך פתלתלה, שלא כאן המקום להרחיב עליה, התפלג מחנה המרכז לשתי מפלגות בינוניות ומתחרות: כחול לבן בראשות הרמטכ"ל לשעבר בני גנץ, ויש עתיד בראשות יאיר לפיד. אבל לאחר כמה סבבי בחירות הצליח מחנה המרכז על שני ראשי להבקיע דרך אל השלטון. המיומנות הפוליטית המצטברת במחנה המרכז אפשרה לנצל את הקרע האישי העמוק שנפער בין נתניהו לפוליטיקאים בכירים במחנה הימין, ובמוצאי סבב הבחירות הרביעי (אפריל 2021) נקרתה ההזדמנות להקמתה של קואליציה חדשה, חלופית לקואליציית 1996; "לא ממשלת ימין, לא ממשלת שמאל – ממשלת אחדות ישראלית", כדבריו של יאיר לפיד (אביטן-כהן, 2021).

אנו מתבוננים באירוע הבקעתו של מחנה המרכז אל השלטון מתוך ידיעת אחריתו, אך בזמן אמת הוא עורר תקווה רבה בציבור שעליו הוא נשען, שזיהה בנתניהו ובמפלגתו, הליכוד, את הרע הפוליטי המוחלט. התקווה הזאת עוד תתחלף בגישה דיסטופית, אך כל נקדים את המאוחר. הקואליציה החדשה, שכינתה עצמה "קואליציית השינוי", חיברה בין רשימות מימין ומשמאל ועוררה תחושה של מהפך, כלומר תחושה עמוקה של שינוי כמו מהפכני שעד לא מכבר נדמה כי הוא אינו אפשרי. תחושת המהפך העמיקה עם שילובה של מפלגת ערבית בקואליציה. כמו אגודת ישראל החרדית במהפך הראשון ב־1977, גם רע"ם האסלאמיסטית העדיפה לשאת בנטל הביקורת האידיאולוגית מבית באמצעות הצטרפות לקואליציה ולא לממשלה, אך התנתה את הצעד בתקציב ראוי לסקטור שהיא מייצגת. כדי להחזיק את הקואליציה השברירית נדרשו נוסחאות לא שגרתיות של חלוקת כוח, כדוגמת מנגנון רוטציה על ראשות הממשלה והפקדת הסבב הראשון בידי של נפתלי בנט, ראש סיעת ימין קטנה שהתפלגה מהציונות הדתית החרד"לית. נדרש היה גם להעלים עין מנושאים אידיאולוגיים עקרוניים המפלגים בין ימין לשמאל ובין יהודים לערבים, כשברקע היתמר עשן התפרצותו של גל לאומני פלסטיני ויהודי בערים מעורבות בישראל (כהן, 2022). הקמתה של ממשלת השינוי שידרה פוליטיקה של תקווה מהולה בבהילות דיסטופית.

התגובה הדיסטופית של מחנה הימין

מול קואליציית השינוי השברירית התגבשה אופוזיציה ימנית תוקפנית בראשות נתניהו, שחיברה בין הליכוד למפלגות החרדיות ולימין הדתי הלאומני. האופוזיציה שידרה תחושת חירום עד כדי מתן לגיטימציה לכוחות כהניסטיים נאמנים לרעיון העליונות היהודית, כוחות שבעבר הליכוד דחה שיתוף פעולה גלוי עימם. דוברי הליכוד הסבירו כי "המרכז" אינו מוקד אותנטי של פוליטיקה ממלכתית אלא כסות למערך פוליטי שמאלי רדיקלי ופרוגרסיבי. ממשלת לפיד־בנט תוארה ככזאת שנשלטת בידי כוחות שליליים משמאל ובוגדניים מימין, המפרקים את הציונות ומביאים לקץ המדינה היהודית.

קו ההסברה הדיסטופי הזה המשיך אסטרטגיית תיוג ארוכת שנים ואפקטיבית שבה המונח שמאל שימש (ועודו משמש) בחוגים שונים בימין הישראלי שם גנאי שמסמן לא יריבים לדעה אלא סוטים מהדרך, שלא לומר בוגדים בכוח. ביטוי מוקדם ומעט נשכח למשמעות התיוג הזה סיפק נתניהו ערב הבחירות הכלליות ב־1996 כשנתפס לוחש על אוזנו של הרב יצחק כדורי, איש ש"ס, כי "אנשי השמאל שכחו מה זה להיות יהודים". הדברים גובו במוטו עצמח והיה לסיסמה: "נתניהו טוב ליהודים". הסיסמה שיקפה את הגשר הרטורי שעליו נבנתה מאז והלאה הלגיטימציה של נתניהו בקרב קהלי ימין מסורתית, דתי וחרדי – מרכיביה של קואליציית 1996.

הביקורת הדיסטופית נגד ממשלת בנט־לפיד גובתה בבנייה של תיבת תהודה רבת עוצמה, שחיברה בין עולם הרשתות החברתיות ובין המדיה הטלוויזיונית והרדיופנית ותוכניות פודקאסט ייעודיות ונמשכה אף אל יום המנוחה, יום השבת, בעיתונות בית הכנסת הציוני־דתי. בתיבת התהודה הדהדו המסרים של דמויות חדשות שהיו בן לילה לידוענים פוליטיים. בהקשר זה בלטו מי שאפשר לתארם כ"חוזרים בתשובה" שהמירו את דעותיהם

משמאל לימין, וליתר דיוק משנאת נתניהו להערצתו, וכמו לא מעט מומרים העניקו כביכול "עדות מבפנים" על תיבת התהודה המרושעת, השקרית והצבועה של הצד השני. מקום בולט תפסה הביקורת מימין על החלטת הפרקליטות והיועץ המשפטי לממשלה להגיש נגד נתניהו שורה של תביעות, ובהן תביעה באשמת שוחד והפרת אמונים. משפט נתניהו, כמו משפט דרעי, תואר בתיבת התהודה של הימין כרדיפה ממסדית וכניסיון הפיכה לכל דבר ועניין. מערכת המשפט תוארה כמערכת כזב, כשלוחה של ממסד מדינתי עמוק (deep state) הנתון בידיהם של כוחות שמאל. מערכת המשפט הואשמה בכל החוליים של אליטות השמאל: חוסר פטריוטיות, ליברליזם יתר, שנאת מזרחים, רדיפה מתמשכת של הימין והדתיים. אחת התוצאות של העמדה המוחלטת הזאת הייתה הדרישה להעמיד את מערכת המשפט למשפט הפוליטיקאים. הדרישה לשינוי עמוק ברשות השופטת הפכה מסוגיה שתלויה על בלימה מצד נתניהו לחלק מסדר היום הגלוי של האופוזיציה בראשותו.² ראש הממשלה נפתלי בנט, שהיה מושא מיוחד לביקורת החריפה, תיאר את תיבת התהודה של הימין במילים "מכונת רעל קטלנית" (ברסקי, 2022). אמנם אין לכחד כי גם מחנות המרכז והשמאל בנו תיבת תהודה משל עצמם ונהנו מאהדת ערוצי התקשורת הממלכתית ומהעלמת עין מצעדים פוליטיים שהיו זוכים לביקורת קטלנית לו נעשו תחת שלטון הימין, אך כל זה לא עמד לקואליציית השינוי. הפוליטיקה הדיסטופית של הימין סדקה את הלגיטימציה שלה וערערה את חלקיה. פרישות של שותפים מימין, והבסיס הרופף ממילא שנשען על תמיכת רע"ם, הקשו על הממשלה לשרוד והיא נפלה שנה ומחצה לאחר הקמתה.

פרימת הסטטוס קוו המשפטי והופעתו של השסע המשטרי

אירוע מפתח בניתוח סוציולוגיה של משמעות למחאת 2023 ולנטישת הפוליטיקה של התקווה במחנה המרכז לטובת פוליטיקה דיסטופית הוא המשפט שנערך למערכת המשפט, בדמות תוכנית רפורמה שהציג הימין ופרימת הסטטוס קוו המשפטי שליווה את הדמוקרטיה הישראלית שנים ארוכות.

בחירות 2022, מערכת הבחירות החמישית בתוך שלוש שנים, הובילו לחזרתו של הימין לשלטון, אך הפעם ללא שותפים מאזנים. ההוצאה מהכוח אל הפועל של המשפט למערכת המשפט נחשפה עם מינויו של אחד ממבקריה החריפים של מערכת המשפט בליכוד, יריב לוי, לשר המשפטים.

זמן קצר לאחר הקמת הממשלה פירט לוי בהודעה לציבור את תוכניתו מרובת הסעיפים לשינוי במערכת המשפט. הביקורת על תוכניתו לא איחרה לבוא. אהרן ברק, מהבולטים בנשיאי בית המשפט העליון לשעבר ומי שהיה מזוהה עם הדוקטרינה המשפטית שכנגדה הופנו עיקר החיצים של תוכנית לוי, פרץ את חומות הממלכתיות ויצא בגלוי ובמילים חריפות ביותר נגד כוונות הממשלה. ברק תיאר את הרפורמה המוצעת כמהפכה משטרית לכל דבר ועניין וכקאזוס בלי במאבק על דיוקנה הדמוקרטי של ישראל ועתידה. החרתה

2 ראו למשל את עמוד תוכנית חוק וצדק של מפלגת הציונות הדתית ("restart למערכת המשפט") באתר הבית של המפלגה.

החזיקה אחריו ראשת הרשות השופטת, נשיאת בית המשפט העליון אסתר חיות, שבחרה באופן חריג לצאת ממשבצת הממלכתיות ולהסביר לציבור הישראלי בפשטות ובאופן בלתי אמצעי שמדובר בתוכנית לריסוק הדמוקרטיה הישראלית. במילים אחרות, התוכנית לרפורמה במערכת המשפט של ממשלת הימין הוצגה כצעד שדגל שחור מתנוסס מעליו.

הביקורת הציבורית החרפה שהובילו ברק וחיות שיקפה דימוי עצמי של הממסד המשפטי בישראל, הרואה עצמו מחויב לסדר יום ליברלי אזרחי ומערבי. סדר היום הזה נוגע לא רק להגנה על זכויות אזרח או מיעוטים, כי אם גם ואולי בעיקר לגישת הדמוקרטיה המתגוננת – בלימת האפשרות שכוחות לא ליברליים במפגיע יעלו ויכבשו להם מקום והשפעה בשלטון (ברק, תשס"ד).³ ואולם שנים ארוכות הדוקטרינה הזאת כיסתה על איזון, או שמא מנגנון סטטוס קוו שהלך והתמסד, בין החברה הפוליטית – המושפעת מאוד מכוח הדמוגרפיה של קואליציית 1996 – ובין כוחה של החברה האזרחית והרשות השופטת, המושפעות מכוחו הממוסד והכלכלי של מחנה המרכז ומחנה השמאל. היו שראו בסטטוס קוו הלא רשמי הזה ניסיון להגביל את ההישגים האלקטורליים של הימין במערכות הבחירות מאז 1977 (מאונטר, 1993). פרשנויות פוליטיות יותר תיארו אותו כעריצות מערכת המשפט וכגורם המחליש לאומית את קבוצת הרוב היהודית ומחזק את הכוחות המבקשים מדינת כל אזרחיה. פרשנויות מתונות, ליברליות במקורן, הן במחנה הימין הן במחנה המרכז ובחלקים מהשמאל הציוני, ראו במנגנון הסטטוס קוו הזה את המחויבות לעקרון הפרדת הרשויות ועליונות שלטון החוק, אך גם את היתרון המדיני שסיפקה תמיכתו של בית המשפט העליון הישראלי בהמשך השליטה הישירה בשטחי הגדה המערבית והשליטה הפחות ישירה על רצועת עזה. כך למשל, בית המשפט העליון היה שחקן חשוב בהחזקת החבל של כיבוש ודמוקרטיה משני קצותיו. מצד אחד הוא יכול להציג עצמו כמגן על זכויותיו של עם כבוש בהציעו לו זכות עמידה בפנייה אליו לקבלת סעד משפטי, ומצד אחר זכות העמידה הזאת אפשרה להכשיר עוולות; מצד אחד הגן בית המשפט על זכויות אזרח, ומצד אחר התחשב לא מעט בהגיונות של בעלי הון. במשך שנים ארוכות, העלמת העין מהעלמת העין אפשרה לציבור שממנו תקום מסת המחאה ב־2023 לראות בבית המשפט העליון לא רק גוף שמייצג את ישראל הליברלית אלא גם את אחד מהיכלי הממלכתיות החילוניות, שייר של אוטופיה במצוקה. פרשנויות לא רדיקליות משמאל ראו במציאות הזאת מעין עסקה פוליטית שמאפשרת לחיות עם נוכחותו של הימין בשלטון מתוך הנחה כי קיימים גופים מוסדיים שמגבילים ומאזנים את כוחו ומשמים קו חזית בהגנה על הממלכתיות, על סגנון החיים הליברלי, ובעיקר על הנכס המדיני־ביטחוני העיקרי – הכרה בינלאומית של מדינות המערב בדימויה העצמי של ישראל כמדינה דמוקרטית (השוו גרינברג, 2007).

שיבתה של קואליציית 1996 לשלטון ב־2022 – עליית "ממשלת הימין על מלא" – ופנייתה המהירה לשינויים בשיטת התחיקה ובמינוי השופטים ולהגבלת הביקורת השיפוטית נתפסו כהפרת הסטטוס קוו המשפטי, וכפרימה ברוטלית במעמד צד אחד של העסקה החברתית־פוליטית שבשתיקה.³

3 על דוקטרינת העלמת העין ועל הפוליטיקה שלה אפשר ללמוד מדוח שחיבר משרד המשפטים על המאחזים הבלתי רשמיים, לבקשתו של ראש הממשלה אריאל שרון. ראו ששון, 2005.

קונקרטי, הביקורת הופנתה נגד שני גורמים שהיו לסמלים של הממשלה החדשה: בנימין נתניהו והמפלגות החרדיות והלאומניות. נתניהו סומן כמי שמבקש עמדת כוח במטרה להיחלץ ממשפטו. שותפיו לקואליציה, המפלגות החרדיות והלאומניות, הואשמו בהנחת התשתית להפיכתה של ישראל לתיאוקרטיה לאומנית (Relik Shafir, 2023). תוכנית הרפורמה נתפסה במחנה המרכז והשמאל כהתגשמותה של דיסטופיה, לא בעתיד אלא כאן, עכשיו, בהווה. שסע נוסף הופיע: השסע המשטרי.⁴ במערכת המשפט, בחלקים רחבים באקדמיה ובקצונה הבכירה בדימוס, ובוודאי באופוזיציה החדשה בראשות מחנה המרכז, צעדי הממשלה כמו בישרו את קו הקץ של המדינה הדמוקרטית.

מחאה על קו הקץ

בסוציולוגיה של משמעות של מחאת 2023 חשוב לייחס משקל לפרימה הברוטלית של הסטטוס קוו המשפטי ולחשיפת השסע המשטרי. לנוכח אלה, האליטות של מערכת המשפט והאקדמיה ואליטת יוצאי הצבא לא יכלו לשבת מנגד. הן תפסו עצמן כנתונות במצב חירום וחשו כי הן עוברות ממציות של נסיגה, שאפשר איכשהו לחיות איתה, למציות של קץ המשליכה על תמונת העתיד: קץ הדמוקרטיה, ועימו קץ מדינת ישראל – כלומר, מדינת ישראל באופן שבו הן תפסו אותה.

סביב השסע המשטרי הלכה והתפתחה בתחילת חורף 2023 תנועת מחאה המונית בהנהגתם של מחנות המרכז והשמאל. המחאה הייתה לשעת המבחן של ארגוני חברה אזרחית ששנים ארוכות קיבלו תמיכה חומרית ותודעתית מחוץ לישראל. הם זכו לקיתונות ביקורת מצד הימין הפוליטי, שהאשים אותם בבגידה, אך במידה רבה שימשו חגורת האמון הבינלאומית של ישראל במציאות גיאופוליטית שהופכת פחות ופחות סלחנית לפוליטיקה של הכיבוש. במידה רבה הייתה המחאה גם שעת המבחן של מחנה המרכז, שקרץ לא פעם לקואליציית 1996. המחאה נגד תוכנית הרפורמה שיקפה מאבק על קו הקץ של מדינת ישראל. אך כיצד מדברים על קץ שלא בדרך מופשטת? כיצד הופכים את תחושת הקץ למוצר פוליטי שיש לו ממשות?

מול הדיסטופיה הלאומית בדבר קץ המדינה היהודית העמידה תנועת המחאה דיסטופיה ממלכתית: קץ המדינה הדמוקרטית. מול תיבת התהודה מימין ניצבו הכיכרות והרחובות, שהלכו והתמלאו במשך הזמן בעשרות אלפי מפגינים. אלה לא הסתפקו בהתכנסות רבת, הנפת שלטים והתפזרות. ההפגנות לוו במיצגים שביקשו לשקף פנימה (לישראלים) והחוצה (לשאר העולם) את העתיד הדיסטופי הצפוי לישראל מידי הקואליציה הדתית-חרדית של נתניהו, ואת המאבק האזרחי העתיד הזה.

עד לשעת כתיבתן של שורות אלו, בסוף אפריל 2023, נעה המחאה בין ביטוי של תחושת קץ ובין הרצון בבשורה. את תחושת הקץ הבליט מיצג של שורות נשים לבושות באדום, שביקשו להתריע כי הרומן הדיסטופי סיפורה של שפחה אינו סדרה בטלוויזיה או רומן משובח המתרחש אי שם בצפון אמריקה, אלא המציאות הישראלית המתהווה בכוח ממשלת הימין. אך מעבר לצעדים אסתטיים מעין אלה המלווים בגרפיקה סוערת, מושכת

עין ובעיקר מגויסת מאוד, מה שבלט יותר מכול בביטוי תחושת הקץ היה היכולת של מוחים לגבות מחיר מתוכנית ממשלת הימין, או לכל הפחות להציע תג מחיר עליה. דומה כי המוחים הבינו מהר מאוד שהדרך למחאה על קץ הדמוקרטיה בישראל עוברת בפעולה על קו הקץ של הממלכתיות. הם התגברו על שורה של עכבות ממלכתיות ושברו שורה של איסורי טאבו, הן מתוך רצון לזעזע הן מתוך רצון להגדיר מחדש את מחוזות הקדושה: מגנבת טנק מאנדרטה בידי לוחמי מלחמת יום הכיפורים וכיסויו בשלט שעליו המילה דמוקרטיה, דרך איום של טייסי קרב שלא לטוס ביום פקודה (פעולה שטלטלה למדי את הממסד השלטוני), ועד מחאה נגד פוליטיקאים מקואליציית 1996 שבאו בשם המדינה אל חלקות חללי הצבא ביום הזיכרון. קץ הממלכתיות הובע בשורה של צעדים שוברי טאבו סמליים וממשיים. הייתה זו פוליטיקה דיסטופית, בבחינת יהיה אשר יהיה.

צד משלים למחאה הוא הבשורה, ויש לציין כי נראה שזו מתנהלת בדואליות. מצד אחד היא ממחישה את יכולתו של מחנה המרכז לעשות את מה שהחרדים והציונים־דתיים יודעים לעשות היטב: להתמגזר. תנועת המחאה התרחשה במוקדים שונים בישראל, בעיקר באזורים עירוניים מרכזיים. אך מקום מיוחד הוקדש למיקום ההפגנות בעיר תל אביב, שהלך והתברר כי היא מחזיקה בתפקיד סמלי. תל אביב הוצגה כבירת ישראל החופשית, בניגוד לבירת ישראל הרשמית ירושלים. את צומת הדרכים המרכזי הסמוך לתחנת רכבת גדולה, למרגלות מגדלי עזריאלי בתל אביב, סמל הסחר החופשי האולטרה־מודרני, סמוך למפקדת הצבא ומשרד הביטחון שבקריה, לא רחוק ממקום משכנה של מועצת העיתונות, מילאו מדי שבוע עשרות אלפי אנשים, נשים וילדים, והמקום הפך לסמל המחאה. תל אביב הייתה למעין מרחב אוטופי המשמש מובלעת־שכנגד למרחב הדיסטופי של ירושלים, שנתפס כתמונת העתיד של ישראל – כלומר חרדי, לאומני, מסוכסך דתית, בן דמותן של הדיקטטורות הלאומניות־דתיות בנוסח פולין והונגריה.

מצד אחר, תנועת המחאה, שאין לה מוקד אחד של הנהגה אך יש לה חזות אחידה יחסית של מסר, ביקשה להבליט את החזרה אל הממלכתיות. לשם כך ובאופן סמלי סומנה הכרזת העצמאות של מדינת ישראל כנקודת ראשית שיש לחזור אליה, כמגנה כרטה ישראלית שממשלת הימין, ונתניהו בתפקיד המלך "ג'ון בלי ארץ", נדרשים לחתום עליה. הדבר קיבל ביטוי סמלי בהפצה מסיבית של נוסח ההכרזה בעיתוני סוף השבוע, בחילוף עולם מושגים שלם המזוהה עם רגעי הבראשית של מדינת ישראל כמו "הפגנת החירות" או "הפגנת העצמאות", ובשימוש בתמונות שחור־לבן מההיסטוריה הפוליטית המכוננת של ישראל שנתלו בחוצות הערים ועל הדרכים הראשיות. ביטוי נוסף, מוקדם יותר, היה הפיכתו של דגל ישראל לסמל בולט של המחאה. שנים ארוכות זכה הדגל ליחס אמביוולנטי מצד חוגי מרכז ושמאל בישראל, בעיקר על רקע אירועים סמליים לא פחות כמו מצעד הדגלים של הימין בימי ירושלים. בימי המחאה הוחלפו אלה בצעדנות ענק של מוחים הנושאים דגלי ישראל מול סמלי השלטון בירושלים. במשך שנים רבות סימל הדגל במידה רבה, בעיני חלקים מציבור המוחים, את המדינה הכובשת, הלא שוויונית והמעוולת, האוטופיה שהתחלפה בדיסטופיה. כעת, בצעד מרתק שעוד ראוי להעמיק בו, הפכו המוחים את הדגל לסימן היכר של המחאה, ובכך לא רק שהדגישו את פניה הממלכתיים, אלא גם ואולי בעיקר הקהו את התיג המנסה לציירם כעוד מחאה של השמאל הישראלי הרדיקלי. אעיר כי האחיזה בדגל הבליטה דפוס, שהלך והתפתח בשנים האחרונות, של ניכוס כלים סמליים

ורטוריים בידי שני הצדדים. במקרה של הימין הדבר התבטא בניכוס תיאוריות ביקורתיות על ישראל (למשל בן חיים, 2022), ובמקרה של מחנה המרכז והשמאל – בחזרה אל סמלים לאומיים ופטריוטיים.

הפוליטיקה הדיסטופית של מחאת 2023 הציעה אפוא שורה של סמלים ממלכתיים מחודשים ונכונות למעשים המאתגרים מערכת שלמה של טאבו ישראלי. כך אולי נראית מחאה על קו הקץ: אירוע של בחינת גבולות באמצעים סמליים.

סיכום

דומה כי מחאת 2023 פגשה באנרגיה חברתית ופוליטית רב-דורית יוצאת דופן שחיכתה שנים ארוכות לפורקן, זעם שכמו המתין להתפרץ: על רצח רבין והאיפוק שגזר על עצמו מחנה השמאל הציוני הישן, על שלטונה ארוך השנים של קואליציית חרדים-ש"ס-ציונות דתית בראשות נתניהו, על ההיתול של חברי הקואליציה הזאת בשלטון החוק, ממשפט דרעי ועד משפט נתניהו. היה זה זעם מצטבר על תיוגו רב השנים של מחנה שלם המקפיד שילדיו יתגייסו לצבא כלא-פטריוטי, על מה שנדמה כניצול מתמשך של החרדים את המערכת הפוליטית לשם ביצור עמדתם על חשבון ציבור חילוני רחב. אך נדמה כי מה שהוליך לשבר היה הנפילה המהירה, מהירה מדי לטעמם של המוחים, של ממשלה וקואליציה שנדמו כסיכוי האחרון לייצוגה של ישראל מודרנית, ליברלית וחילונית המחויבת ל"טוב משותף" ולמתינות ממלכתית. הקש ששבר את גב הגמל היה פרימת הסטטוס קוו המשפטי וחשיפתו של שסע משטרי.

עד מחאת 2023, פוליטיקה דיסטופית הייתה נחלתן של מה שבמבט לאחור אפשר להבין כמעין מיקרו-מחאות: השגת דרכונים זרים, התמקדות בקריירה, התנחמות בסאטירה מוגזעת או נשכנית, אסקפזם ופיתוח ריחוק ובוז כלפי המערכת הפוליטית באשר היא. השסע המשטרי הביא עימו מקרו-פוליטיקה חדשה, פסימית מאוד באשר לעתיד אך עדיין מוכנה להיאבק עליו. החזרה אל השימוש בדגל המדינה כבסמל הייתה מביטויי מגמה זו. האם מדובר במהלך סמלי ותו לא, אסטרטגיה שצמחה במשרדי יחסי ציבור, או שמא זהו מהלך שמדמיינן מחדש את הלאומיות הישראלית? האם פוליטיקה דיסטופית הוֹרְתָה בתחושת אסון וקץ, ואחריתה בהתחדשות לאומית? דומה כי הרתיעה האינסטינקטיבית של ערביי ישראל מהמחאה, והחשדנות בדבר גבולות הביקורת המשטרית שלה, יכולות ללמד לא מעט על ההבנה המפוכחת כי אולי אין מדובר אלא בעימות בין עליונות היהודי החדש לעליונות היהודי הישן, וכי מאחורי ההגנה על הדמוקרטיה מסתתרת בעצם ההגנה על סדרי המשטר היהודי שהיה. ובכלל, מחאות דמוקרטיות – סוערות ככל שיהיו – סופן לא אחת ברסטורציה שמרנית שמקורה במוביליהן דווקא. האם כך יהיה גם במקרה זה?

מקורות

אביטן-כהן, שירית. (2021, 18 באפריל). לפיד: "נעשה הכול כדי להקים ממשלת אחדות ישראלית". גלובס.

אליאס, אינס. (2022, 12 באוקטובר). יש עתיד: שמאל בלי רגשות אשמה. דה-מרקר.

אלמוג, עוז. (2005). פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית. אוניברסיטת חיפה. בן חיים, אבישי. (2022). ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר. ידיעות אחרונות. בן-סימון, דניאל. (1997). ארץ אחרת: ניצחון השוליים – איך קרס השמאל ועלה הימין? א. ניר.

בראלי, אבי, וניר קידר. (2011). ממלכתיות ישראלית. המכון הישראלי לדמוקרטיה. ברסקי, אנה. (2022, 3 ביוני). בנט באיגרת לרגל שנה לממשלה: מול מכונת רעל קטלנית של נתניהו, הרוב הדומם שמח מהממשלה. מעריב.

ברק, אהרון. (תשס"ד). על תפקידי כשופט. משפט וממשל, ז, 33-52. גבעוני, מיכל. (2020). תקוות בטלות: הפוליטיקה הרגשית של החזרה לעתיד. תיאוריה וביקורת 53, 101-134.

גוטוויין, דני. (2016). שלטון הנאמנות: ההתנחלויות ומיסוד ההיגיון האנטי-דמוקרטי של משטר ההפרטה הישראלי. תיאוריה וביקורת 47, 225-246. גרינברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. רסלינג.

הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר. עם עובד.

כהן, הלל. (2022). שונאים סיפור אהבה: על מזרחים וערכים (ואשכנזים גם) מראשית הצינונות ועד מאורעות תשפ"א. עברית הוצאה לאור.

לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התיאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.

לרר, זאב. (2021). הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. מאוטנר, מנחם. (1993). ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי. מעגלי דעת. מזרחי, ניסים. (2017). הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות. מגמות, נא(2), 69-114.

סמוחה, סמי. (2010). החברה הישראלית: ככל החברות או מקרה יוצא דופן? סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 297-309.

פוגל, דוד. (1990). אמא שלי הייתה אומרת ששום דבר לא ייצא ממני אז החלטתי להיות פרסומאי. פוגל לוי.

פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של זהות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). אוניברסיטת תל אביב.

קידר, ניר. (2009). ממלכתיות: התפיסה האזרחית של בן-גוריון. מכון בן-גוריון לחקר ישראל.

קימרינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר. רם, אורי. (2017). סוציולוגיה בימי נתניהו: מגמות ביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית בתחילת המאה ה-21. מגמות נא(2), 13-68.

רם, חגי, ויעקב ידגר. (2008). גם ליהודי מותר להיות אנטישמי: גזענות "חדשה" וגזענות "ישנה" – המקרה של מפלגת שינוי. בתוך יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל (עמ' 114-116). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

שמעוני, רן. (2022, 13 באוקטובר). "כשלפיד שואל אותך מה שלומך, זה שווה הכל": מסע במדינת הלפידיסטים המאמינים. הארץ.

שנהב, יהודה. (2006). חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההיסטוריה האימפריאלית? תיאוריה וביקורת, 29, 205-218.

ששון, טליה. (2005, פברואר). חוות דעת בנושא מאחזים בלתי מורשים. משרד ראש הממשלה.

ששון-לוי, אורנה. (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. מאגנס.

Relik Shafir. (2023, 8 במרץ). גיורא איילד ב 555 המאבק על הנרטיב [וידאו]. YouTube.

דמוקרטיה או מרד: על עבודת משמעות וכינונו של משבר

אורי שורץ*

תקציר. מה הופך הצעות חוק העוסקות בסוגיות אפרוריות כהליכי מינוי שופטים למשבר משטרי ולעילה למחאה חסרת תקדים ולערעור הלגיטימציה של השלטון? הפיכת הצעות החקיקה של הממשלה לאירוע דרמטי, שבר ברצף הזמן, איננה טריוויאלית. היא תוצר של שלושה מהלכי עבודת משמעות מצד המוחים: זיהוי בין החוקים הקונקרטיים לערך המופשט הקדוש "דמוקרטיה"; המשגת הדמוקרטיה כמצב בינרי והצעות הממשלה כחציית הגבול שבין דמוקרטיה לדיקטטורה; וזיהוי המושג המופשט דיקטטורה עם דיסטופיות שונות. הנרטיב בדבר חציית הגבול מדמוקרטיה לדיקטטורה הניב מחאה חסרת תקדים, אלא שדמוקרטיה היא מושג פוליטמי, ונרטיב זה – שהתאים רק לחלק ממשמעויות המושג – הבלית את הגירעון הדמוקרטי של המחאה (ושל שיח האזרחות הרפובליקני שבו השתמשה) ביחס למובנים אחרים של דמוקרטיה (ששימשו את הממשלה), וחשף אותה לביקורת. יתרה מזו, ההבניה הבינרית הזאת הדירה מהמחאה קבוצות המתקשות לראות בישראל של היום דמוקרטיה מלאה ושלמה. כך, עבודת המשמעות שתרמה להצלחת המחאה גם חתרה תחתיה בהגבלת הרכבה, קיבוע משמעותה השמרנית, ואף חיזוק מנגנוני ההצדקה של הימין הפופוליסטי.

בחודשים שקדמו לכתיבתו של גיליון זה היינו עדים לניסיון של ממשלת נתניהו להכניס שינויים מרחיקי לכת במבנה המשטרי של מדינת ישראל. הדבר הוביל להתערורות של תנועת המחאה הגדולה בתולדות ישראל, להתערורות הלגיטימציה של השלטון (אותו ממד סמלי של כוח המדינה שבו תלויה נטיית האזרחים, הפקידים והחמושים לציית להוראות נציגיה) ולהיערכות להשבתה, סרבנות ומרי אזרחי. מאות אלפים יצאו לרחובות במשך שבועות ארוכים, נחושים להיאבק בשינויים המשטריים המוצעים (להלן שמ"מים), ונכון לכתיבת שורות אלו הצליחו לבלום אותם, ולו זמנית. המונים (אף שבהיקף ובתכיפות פחותים הרבה יותר) יצאו לרחובות לתמוך בשמ"מים. לעיתים הגיעו העימותים ברחובות לאלומות.

אך מדוע בעצם התנגשו המחנות בעוצמה כה רבה? המבט הסוציולוגי בוחן את ההתרחשות החולפת ורואה מבני עומק; מתבונן בזרם המפגינים ברחובות ורואה זרמי

* פרופ' אורי שורץ, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן. המחבר מבקש להודות לרמי קפלן, גיא שני, אמיר פאח'ורי והילה קרן על הערותיהם המחכימות.

עומק, קבוצות חברתיות ויחסי כוח. ההתרחשויות בראשית 2023 מתמסרות בקלות למבט הזה, שבו הקונטינגנטי והשטחי נגלים כביטויים למהותי ולעמוק. קל (ונכון) לראות במתחולל מאבק כוח בין קבוצות מובחנות חברתית, פוליטית ותרבותית, ואף מאבק בין אליטות על הגמוניה. קל גם לראות כיצד ההתנגדות לשמ"מים מפעילה בעיילות מגוון סוגי כוח שאינם בשימוש בשגרה, ובכך חושפת מבני עומק סמויים; וכיצד השמ"מים מבטאים נטייה פופוליסטית רחבה לערער על האוטונומיה של "ספרות ערך" או "שדות" (כמשפט, מדע ואמנות) המושתתים על היגיון פנימי, אידיאלים, מאבקים פנימיים וידע מומחים הייחודיים לשדה ולהכפיפם לפוליטיקה.

סיפורים סוציולוגיים כאלה מתחילים באימוץ ההנחה המובנת מאליה בדבר קיומו של אירוע, שבר בזמן, התרחשות המתבחנת מהרקע שקדם לה (Wagner-Pacifici, 2017), ומסתיימים באיחוי הקרע ובשילובו של האירוע מחדש ברצף הזמן מכוח הדמיון הסוציולוגי: כך האירוע מתברר כהדגמה, ואירועיותו מופחתת לכדי אירוע לכאורה (Pseudo-event; Reed, 2013), ביטוי לתהליכים ולכוחות שהתקיימו לפניו. הסברים סוציולוגיים כאלה מסייעים להבין אילו קבוצות תומכות בשמ"מים ואילו מתנגדות להם; וכיצד האחרונות הצליחו לבולמם למרות נחיתותן המספרית בכנסת. ואולם אין ביכולתם להסביר מדוע השבר התרחש מלכתחילה: מדוע שינויים באופן מינוי שופטים ובהיקף הביקורת השיפוטית על הכנסת והממשלה הפכו לסוגיה כה מסעירה ומקטבת עד שמאות אלפים יוצאים לרחובות להיאבק עליה, משעים את חיי היומיום שלהם ונעדרים מעבודתם כדי להשתתף ב"מי שיבוש".

כל זה אינו מובן מאליו כלל, וגם ההשלכות מרחיקות הלכת של השמ"מים אינן מספיקות כדי להסבירו. ממשלות ובתי נבחרים עוסקים תדיר בקבלת החלטות חשובות ובלתי הפיכות שעולות בחיי אדם, דנות המונים לעוני או פוגעות באיכות חייהם, אבל עיתונאים ופעילים, למרבה תסכולם, נכשלים לרוב בניסיונותיהם להפוך מקרים כאלה לאירועים המפסקים את רצף הזמן, משעים את השגרה וגוררים התגייסות ציבורית נרחבת. לשאלות חוקתיות יש חשיבות רבה, אך הן אינן מעוררות בהכרח רגשות עזים בציבור. בניגוד לשאלות של מלחמה ושלום (ובמידה פחותה – בניגוד לענייני כלכלה, דת ומדינה וטוהר המידות), משפט חוקתי אינו סוגיה שבאופן מסורתי מוציאה ישראלים לרחובות. יוזמות קודמות להחלשת בתי המשפט לא עוררו מחאה נרחבת.¹ גם בימין שאלות חוקתיות לא עוררו להט רב: הקמפיין היחיד שהתמקד במערכת המשפט וביקש לשנותה באופן כמעט זהה לשמ"מים, זה של מפלגת הימין החדש ב-2019, נחל כישלון צורב והותיר את

1 ביוני 2008 אישרה הכנסת ברוב של 52-11 את "חוק סער", שחייב למנות שופטים לבית המשפט העליון ברוב מיוחס, וכך העניק לקואליציה לראשונה זכות וטו על מינוי שופטים. אף ששינה את מאזן הכוחות בין הרשויות וחזק את כוח הממשלה במינוי שופטים, החוק עבר בלי לעורר עניין רב, ועם שני המחנות – תומכיו ומתנגדיו – נמנו חברי קואליציה ואופוזיציה גם יחד. עשור אחר כך החליטה הממשלה לקדם הצעת חוק דומה מאוד לשמ"מים של 2023 ("המהפכה השמרנית" של שרת המשפטים דאו איילת שקד), אך זו עוררה עניין ציבורי מוגבל (אם כי ייתכן שהדבר נבע מכך שלא הובאה להצבעה עקב התנגדות פנים-ממשלתית).

המפלגה מתחת לאחוז החסימה.² כעבור ארבע שנים ניצב מעמדו של בית המשפט העליון בראש סדר היום של רוב הציבור מימין ומשמאל, ומעורר רגשות עזים ומעורבות אזרחית נדירה בהיקפה. מדוע?

כדי להסביר זאת דרושה סוציולוגיה תרבותית הבוחנת את הבניית האירוע כזוה ואת הטענתו במשמעות – עבודה תרבותית שלטענת רובין וגנר־פסיפיצי מתקיימת מאחורי כל אירוע. במסה זו אנתח את עבודת המשמעות שהפכה מחלוקת פרלמנטרית לאירוע מכונן, שבר ברצף הזמן של הציבור הרחב, ואראה כיצד עבודת משמעות זו תרמה להצלחת המחאה ולעוצמתה חסרת התקדים אך גם חתרה תחתיה בכך שהגבילה את הרכבה, קיבעה את משמעותה השמרנית, ואף חיזקה את מנגנוני ההצדקה של הימין הפופוליסטי באמצעה שיח רפובליקני שאפשר לבקר אותה בטענה כי היא אנטי־דמוקרטית. לשם כך אספר סיפור על קדושה, דמיון דיסטופי, פוליסמיה, גבולות קוגניטיביים וגבולות חברתיים. ניתוח זה מבוסס על עמדה תיאורטית שלפיה פעולה חברתית בכלל ופעולה פוליטית בפרט מעוצבות על ידי האופנים שבהם העולם מיוצג בתודעה, מחולק לקטגוריות ומוטען במשמעות המעוררת רגשות ומניעה לפעולה, אך אופני הייצוג והקלסיפיקציה האלה אינם משקפים תרבות לכידה אלא שאולים מתוך רפרטואר עשיר ורצוף סתירות. כך נותר מקום לעבודת משמעות תרבותית־פוליטית, מהלכי מסגור שעושים שימוש יצירתי במשאבים תרבותיים.

טענתי במקרה זה היא כי השמ"מים כוננו כמשבר ועוררו מחאה נרחבת ואפקטיבית הודות לשלושה מהלכים של עבודת משמעות: מהלך ראשון שקישר את החוקים הקונקרטיים לערך המופשט הקדוש של דמוקרטיה, מהלך שני שהמשיג דמוקרטיה כמצב בינתי (להבדיל מרצף של דמוקרטיות) ואת השמ"מים כחציית הגבול שבין דמוקרטיה לדיקטטורה, ומהלך שלישי שקישר את המושג המופשט דיקטטורה לדיסטופיות קונקרטיות מרובות. כפי שאראה, הבניית השמ"מים כסוף הדמוקרטיה היא שיצרה מחאה חסרת תקדים, אלא שהבניה זו הייתה אפשרית רק ביחס למושג מסוים של דמוקרטיה. משום שמושג הדמוקרטיה טעון משמעויות מגוונות, שחלקן שימשו דווקא להצדקת השמ"מים, הבניה זו הבליטה את הסטייה של המחאה מהמשגות אחרות של דמוקרטיה, חשפה אותה לביקורת ותרמה לביצור מנגנון ההצדקה של הימין הפופוליסטי. כך המאבק הציבורי אורגן כמאבק בין המשגות שונות של דמוקרטיה. הביקורת הוחרפה לנוכח מהלך רביעי בעבודת המשמעות של המוחים: המשגה הרפובליקנית של "העם" כקואליציה של קבוצות תורמות. עבודת משמעות זו הדירה מהמחאה קבוצות שאינן מזדהות כתורמות, וקבוצות שמתקשות לחוות את ישראל שבהווה כדמוקרטיה מלאה.

2 הקמפיין כלל את הסיסמה "שקד תנצח על בג"ץ, בנט ינצח את חמאס", את הסרטון "שלוש בג"ץ, שלום זה"ל", והבטחות ל"מהפכת הריסון המשפטי" שתכלול הגבלת סמכות בג"ץ לפסילת חוקים, ביטול עילות הסבירות והמידתיות, שינוי תפקיד היועמ"ש ושימועים פומביים לשופטי בית המשפט העליון.

הקדוש

הרטוריקה של המחאה מעידה שמאות האלפים שעצרו את חייהם ב"מי השיבוש" לא עשו זאת כדי להפחית את מספר נציגי הקואליציה בהליכי מינוי שופטים, וגם לא בשל עמדתם שפסקת התגברות מחייבת רוב של 70 חברי כנסת לפחות ולא 61. הם עשו זאת בשל המשמעות שבה הוטענו הסעיפים הללו ובשל האופן שבו מוסגרו. בפשטות, הם יצאו לרחובות בשם הדמוקרטיה. מסגור מטעין אירועים במשמעות, וזו מסייעת לגייס תומכים ולהכווין את הפעולה הפוליטית (Benford & Snow, 2000). ואולם מסגור אינו פעולה צינית של יזמים פוליטיים: הוא נועד גם לצריכה עצמית. יוזמי המחאה עצמם הבינו את המתרחש כקץ הדמוקרטיה. תנועות חברתיות עוסקות לעיתים קרובות בתרגום של הקונקרטי לכללי, במסגור מחלוקת שמתרחשת בספרה חברתית מסוימת (כמו המשפט החוקתי) כפגיעה בקוד משותף, בערכים קדושים המצויים בליבה הסמלית של כלל החברה (Alexander, 2006). הצלחת המחאה התבססה אפוא לא רק על כוחות עומק, אלא גם על הישג קונטינגננטי: הצלחתה בשרטוט משוואה בין שינויים חוקתיים קונקרטיים – תיקונים לתתי-סעיפי חוק – ובין המושג המופשט, החמקמק והפוליסמי "דמוקרטיה".

דמוקרטיה איננה סתם מושג. יש לה תפקיד מרכזי בלגיטימציה שלטונית ובהבניית הזהות והערך העצמי של ישראל, המדמינת עצמה כ"דמוקרטיה היחידה במזרח התיכון" ותובעת מתוקף כך סטטוס של מדינה "מערבית" ו"נאורה", "וילה" המובחנת מה"ג'ונגל" הערבי. יתרה מזו, דמוקרטיה היא ערך קדוש, ומסגור השמ"מים כאיום עליה כונן את זמן המאבק כזמן מהפכני, שהוא סוג של זמן קדוש שבו אנשים משעים את היומיום הפרטי עבור הנשגב הקולקטיבי, את ענייני החולין והמחויבויות האישיות למקום העבודה ולמשפחה לטובת המאבק על ענייני הציבור. להשעיית הסדר הפרטי נלוותה השעיית הסדר הציבורי, שהתבטאה בחסימת כבישים ובהשבחות נקודתיות. מרבית המפגינים לא היו פעילים פוליטיים מנוסים, וחלקם יצאו להפגין לראשונה בחייהם, ממש כמו אותם בורגנים "בלתי מזיקים ובינוניים" בתיאורו של דורקהיים (Durkheim, 1995). שהתסיסה החברתית של המהפכה הצרפתית מילאה אותם שגב ופראות שהפכו ל"גיבורים או תלוינים". דורקהיים טען שאנשים עושים זאת כשהם "בוראים להם אלים", עקרונות קדושים. במקרה שלנו הייתה זו הדמוקרטיה.

לצד הדמוקרטיה נאבקו המוחים על מושג מופשט ומקודש אחר: המדינה. לא המדינה כמערך הטרוגני של מוסדות בירוקרטיים, שדה של שדות שמארגנים מאבק ביניהם ובתוכם (Bourdieu, 2014), אלא צידה השני והבלתי נפרד – המדינה כבדיה שמדומינת כישות לכידה בעלת זהות וערכים מובחנים. המאפיין החזותי הבולט ביותר בהפגנות, רבבות דגלי הלאום, סייע לזהות בין הדמוקרטיה והמחאה ובין המדינה ולגייס המונים להגנתו, והמחיש ויזואלית את הנרטיב שחזר שוב ושוב בתיאורי דוברי המחאה את עצמם כמי ש"מגינים על המדינה", שהיא לדבריהם דמוקרטיה במהותה, מפני שינוי הרסני.

אפילו מנהיגי המחאה לא הונעו על ידי הרפורמות כשלעצמן ופרטיהן המייגעים, אלא על ידי הנרטיב על משמעותן. כך למשל, בריאיון לעיתון הארץ הודתה הפיזיקאית שקמה ברסלר-שוורצמן שלא קראה במלואה את הצעת החוק המבקשת להעניק לקואליציה שליטה בוועדה למינוי שופטים: "נראה לך שיש לי זמן? אני צריכה לקרוא מאמרים

שכותבים הסטודנטים שלי והקולגות שלי ולכתוב את המאמרים שלי", השיבה, והוסיפה כי אין לה ידע רב, אך "מה שיריב לזין מתכנן לנו – דיקטטורה במקום דמוקרטיה – די בסיסי להבין" (מורן, 2023). משפט זה מטשטש ומכחיש את מלאכת התרגום: המשמעות המגולמת בהצעת החוק (דיקטטורה) היא לכאורה טריוויאלית, ברורה לכול.

אלא שהדבר אינו מובן מאליו כלל. כפי שאראה, דמוקרטיה היא מושג חמקמק ומרובה משמעויות: שלושה מחנות שונים בפוליטיקה הישראלית הציגו שלוש תפיסות מובחנות של דמוקרטיה, שאפשרו לכל אחד מהם להציג אחרים כלא דמוקרטיים. גם קו הגבול בין דמוקרטיה לדיקטטורה חמקמק: לפי כל אחת מההגדרות הללו, דמוקרטיה היא אידיאל מופשט שלעולם אינו מושג וגבולותיו אינם ברורים. בכך מושג הדמוקרטיה אינו שונה ממושגים מקודשים אחרים כחירות ושוויון. כדי להצליח לתרגם בין הקונקרטי החילוני למופשט הקדוש, ובין מושגים רציפים למושגים בידיים, נדרשת עבודת משמעות, וחשיבותה מכרעת לתנועות חברתיות בכלל ולמחאת 2023 בפרט.

הריונות, רצפים וקפיצות קוונטיות

סיסמה שחזרה שוב ושוב ברטוריקת המחאה הייתה "אין חצי דמוקרטיה". זו שימשה את הנהגת המחאה כדי לדחות ניסיונות פשרה מצד נשיא המדינה ואחרים, לדרבן את האופוזיציה הפרלמנטרית לדחותם, ולגייס מפגינים לצאת לרחובות למרות ניסיונות התיווך. היא שימשה בהודעות של מטה המחאה ושל תנועת קומי ישראל, בנאומו של אהוד ברק בהפגנת ההמונים בתל אביב ב-25.2 ובהתבטאויות של דמויות בולטות במחאה (גלי בזק עשת, גונן בני-יצחק ואחרים) בתקשורת ההמונים וברשתות החברתיות. כך למשל, בתגובה לריכוך חד-צדדי של השמ"מים מצד הקואליציה הודיע מטה המחאה: "לא יצאנו לרחובות בשביל חצי או רבע דיקטטורה. בלבנו נשבענו להגן על מגילת העצמאות, על ערכיה הדמוקרטיים של מדינת ישראל ועל עצמאות הרשות השופטת". במופעים רבים לזוהת אמירה זו במטפורת ההיריון: "אין חצי היריון. אין חצי דמוקרטיה", שבו והכריזו המוחים. מטפורות הן נשק סמלי רב עוצמה, שבמקרה זה הופנה נגד ראשי האופוזיציה מחשש שיסכימו לפשרה מרחיקת לכת. מטפורת ההיריון משרטטת את הדמוקרטיה כמצב בינרי: קיימת או נעדרת. היא מילאה תפקיד מכריע בהבנייתה של יוזמת הממשלה כאירוע חציית הקו שבין דמוקרטיה לדיקטטורה.

סוציולוגים מאז דורקהיים טענו שאחד מתפקידיה החשובים של התרבות הוא לסווג ולחלק את הרצפים המורכבים והמבולגנים של הקיום. אביתר זרובבל תיאר בפרוטרוט כיצד התרבות מארגנת את תפיסת העולם באמצעות שרטוט קווי תיחום מנטליים בין קטגוריות (Zerubavel, 1991). אלה יוצרים לדבריו "קפיצות קוונטיות" בין קטגוריות: בחלקם את המרחב הרציף לקטגוריות בדידות (כמו "קטין" ו"בגיר"), הם גורמים לישם שסווגו יחדיו להיראות דומים זה לזה ושונים מאלה שבקטגוריות אחרות יותר מכפי שהם באמת. ברוח דורקהיימיאנית, זרובבל הדגיש כי הקולקטיביות והקביעות של הסיווגים הללו הן תוצר של "סוציאליזציה קוגניטיבית" ל"תרבויות מחשבה" (Zerubavel, 1996, p. 427). כמובן, העולם הקוגניטיבי שלנו כולל גם רצפים והבחנות רכות, אלא שלפי זרובבל, גם הבדלים במידת הנוקשות של גבולות וקטגוריות מבטאים הבדלים בין חברות

ותקופות היסטוריות. בניגוד לכך, במקרה שלפנינו הפיכת הרצף לדיכטומיה איננה שיקוף של תרבות נתונה כי אם הישג פוליטי של תנועה חברתית, שאמנם נסמך על משאבים תרבותיים קיימים (ישראל השתמשה בתפיסה דיכטומית של דמוקרטיה שנים ארוכות כשהציגה עצמה לאזרחיה ולעולם בתור "הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון"), אבל איננו מובן־מאליו תרבותי אלא רק חלק מפרטואר של תפיסות דמוקרטיות. על זמינותה של חלופה מעידים מדדי דמוקרטיה בינלאומיים כמדד הדמוקרטיה של האקונומיסט, מדד Freedom House ומדד V-Dem, המסוברים בתקשורת ההמונים העברית. אלה מציגים את מידת הדמוקרטיה כרצף של ציונים, ומחלקים את הרצף ליותר משתי קטגוריות (עם קטגוריות ביניים כ"דמוקרטיה פגומה", "דמוקרטיה פרלמנטרית" ו"משטר כלאיים"). העבודה התרבותית־פוליטית של חלוקת הרצף היא עבודה גבול, אלא שלא כמו בשימוש השגור במושג, כאן הגבול המשוטט אינו מבחין בין קבוצות חברתיות אלא בין קטגוריות מופשטות כדמוקרטיה ודיקטטורה.

לדמוקרטיה יש שלל מובנים והגדרות, אך בכל הגדרה שנבחר דמוקרטיה היא אופק (או תהליך של התקרבות אליו), חזון אידיאלי ששום מדינה אינה מגשימה במלואו (אך כמעט כל מדינה מודרנית מתיימרת לגלמו ורואה בו נקודת ייחוס ומקור לגיטימציה). הדבר נכון במיוחד בישראל, ששוללת מכרבע מהתושבים החיים תחת שלטונה וריבונותה זכות הצבעה למוסדות השולטים בחייהם ומכפיפה אותם למערכת חוק נפרדת השוללת מהם חירויות בסיסיות; ושגם ביחס לאזרחיה נשמרו בה שרידים מנדטוריים (כהכפפת התקשורת לצנזורה צבאית באמצעות תקנות לשעת חירום) והכפפה לאומית ממוסדת. אולם המחאה הצליחה לקדם המשגה של דמוקרטיה כמושג בינרי בעל גבול ברור. במבט זה, משמעות השם "מים" אינה רק התרחקות מהאידיאל הדמוקרטי, אלא חציית הגבול בין דמוקרטיה לדיקטטורה. הצגתה של יוזמת הממשלה כ"קפיצה קוונטית" אפשרה לגייס המונים למחאה ולערער על הלגיטימיות של הממשלה, אבל גם הגבילה מאוד את היכולת של נרטיב המחאה להדהד בקרב מי שאינם חשים שישראל בדמותה הנוכחית היא דמוקרטיה טהורה שיש להגן עליה מפני נסיגה לדיקטטורה – אזרחי ישראל הערבים־פלסטינים, יוצאי אתיופיה וחלקים מהציבור היהודי־מזרחי, שאינם חווים דמוקרטיה עמוקה ושוויון הזדמנויות ולכן אינם מבקשים בהכרח להגן על הסדר הקיים ולשמרו. כך, שרטוט המצב הבינרי שבו גבול חד מבחין בין דמוקרטיה לדיקטטורה סייע למחאה לגייס תמיכה בקרב ציבורים מסוימים ובה בעת חידד את גבולותיה הסוציו־דמוגרפיים בהופכו למחאה שמרנית, המבקשת לשמר את הסדר הקיים (ועימו את ההיררכיות החברתיות הקיימות) יותר מאשר לערער עליו, ולכן נהנית מתמיכת המוטבים העיקריים של אותו הסדר.

שרשרת שקילות דיסטופית

ב־23 במרץ הדביקו פעילי מחאה שלטים ברחבי הארץ. השלטים, שהוצבו בכניסה לסניפי בנקים, קופות חולים, מרכולים ועוד, ביקשו לתאר את החזון הדיסטופי "ישראל 2024", ישראל אחרי החלשתה של מערכת המשפט, ודימו הנחיות ממשלתיות כ"עגלות נפרדות לבשר וחלב", "רכישת מטבע זר אסורה", "תקרת משיכה ליום 200 ש"ח", "הגשת תלונה על אלימות במשפחה במעמד הגבר – חובה", "הרופא שמנהל את הסניף אושר על ידי

השלטון", "שירות לנשים בשעות 10:00-12:00", "הכניסה מותרת ליהודים בלבד", ו"גברים מלפנים, נשים מאחור".

ארנסטו קלאו ושנטל מוף (2004) תיארו כיצד פעולה פוליטית קאוונטר-הגמונית כרוכה ביצירת שקילות בין תביעות שונות של קבוצות שונות, כך שתביעה אחת מייצגת את כולן. הקמפיין שלפנינו היה חלק ממהלך שיחני נרחב של מתנגדי השמ"מים, שביקש (ובמידה רבה הצליח) לשרטט שרשרת שקילויות בין תביעות לכלכלה ליברלית, זכויות נשים, איסור אפליה, חירויות פוליטיות וחופש מדת. אבל במקרה זה, התביעות הנקשרות ביחסי שקילות אינן תביעות לשינוי המצב הקיים אלא התנגדויות להצעות דיסטופיות היפותטיות, שלא הוצעו ושספק רב אם יוצעו. שרשרת השקילות משווה את כולן לתביעה קונקרטית אחת, שבניגוד אליהן היא אינה עתידית והיפותטית אלא ממשית ומיידית: הגנה על עצמאותם וכוחם של בתי המשפט. "ישראל 2024" היה רק אחד משורת מהלכי קמפיין והצהרות שנועדו לקשור את שרשרת השקילות הזאת.

המהלך הראשון ששרטטתי בעבודת המשמעות של המוחים נע מהקונקרטי (השמ"מים) למופשט (מושג הדמוקרטיה), וסייע לתרגם דיונים טכניים על סעיפים לשאלה זהותית וערכים קדושים. המהלך השני נע בכיוון ההפוך, מהמופשט (דיקטטורה) לקונקרטי: קמפיין "ישראל 2024", כרבות מפעולות המחאה, סייע להשיב על השאלה כיצד מדמיינים דיקטטורה. המושג המופשט דיקטטורה הוטען במגוון חששות בניסיון לגייס מגוון קבוצות ועדיין, התביעות האלה שיקפו את הרכבה הסוציו-דמוגרפי של המחאה: הגבלות על משיכת מטבע וסחר במט"ח, למשל, מטרידות קבוצות מבוססות (שקרבן התחולל שיח על הוצאת כספים מישראל מחשש לדיקטטורה). הקמפיין לא תיאר כיצד תאיים דיקטטורה על אנשים בעוני או כיצד היא תשפיע על אזרחים ערבים ויוצאי אתיופיה, שעלולים להיות חשופים להחמרה באלימות המשטרית. דרך נוספת שסייעה לציבור לדמיין דיקטטורה ולחוות כישלון אפשרי של המחאה כהרה אסון הייתה מיצגים כמו "מצעד השפחות", צעדת נשים בתלבושות שגלוקה מדרמת הטלוויזיה סיפורה של שפחה, המציגה דיסטופיה דיקטטורית תיאוקרטית-פטריוארכלית; ומיצג "פלוגות הזעם", שדימה מצעד מיליציה בעלת אסתטיקה פשיסטית וסמלי תנועת כך. השימוש בדיסטופיה מדומיינת אינו חדש בהיסטוריה של תנועות חברתיות (כמו התנועה הסביבתית והמאבק בנשק אטומי), אבל כאן, באופן ייחודי, הוא שימש כלי לקשירת תביעות שונות של קבוצות שונות לשם מאבק על שמכויות בית המשפט העליון ואופני המינוי בו וכדי לבנות גוש של התנגדות לשלטון.

כולם נאבקים על הדמוקרטיה: דמוקרטיה כמסמן צף

מונטסקיה בקפלן

תנועת המחאה טענה שהשמ"מים ("ההפיכה המשטרית", בלשונה) מערערים על הדמוקרטיה, שכן הם מפרקים את האיזונים והבלמים – שומרי הסף, הביקורת השיפוטית והפרדת הרשויות – וכך מרכזים בידי השלטון כוח בלתי מוגבל שיביא לעריצות. היא גם טענה שהחלשת בית המשפט העליון תפגע בזכויות שהן תכניה המהותיים של הדמוקרטיה (ובהם זכויות נשים ולהט"ב), ובחירויות שהן תנאים הכרחיים לשלטון העם (בלי חופש

ההתארגנות והביטוי אין חשיבות לבחירות). במושגים מונטסקייניים אלו של הפרדת רשויות, איזונים ובלמים, אכן מתבקש לראות בשמ"מים פגיעה אנושה בדמוקרטיה. תנועת המחאה אף השתמשה באנלוגיות למדינות כהונגריה, טורקיה ופולין, שבהן פגיעה באוטונומיה של מערכת המשפט הייתה שלב ראשון במהלך נרחב לצמצום החירויות הדמוקרטיות ובעלייתו של שלטון סמכותני. מסר זה התבטא לא רק בניתוחים מלומדים בתקשורת אלא גם בסיסמאות שקראו ההמונים בהפגנות ("יריב לויין, פה זה לא פולין!"), בשלטים שאחזו, בנאומים (כנאומו של אהוד ברק ב־25.2) ובסרטוני תעמולה ברשתות החברתיות.

אלא שדמוקרטיה היא מושג פוליסימי, מרובה משמעויות, ולצד הפרשנות המונטסקיינית שימשו בשיח הציבורי ובדרמה הפוליטית פרשנויות חלופיות ושונות מאוד של דמוקרטיה: זו של הממשלה וזו של הציבור הערבי־פלסטיני. יתר על כן, דמוקרטיה תפקדה במשבר החוקתי כמסמן צף, כזה שמטעין בכוח מוסרי תביעות פוליטיות שנעשות בשמו (ובהן תביעות ללגיטימציה ודה־לגיטימציה), אך מוטען במשמעויות שונות בשיחים שונים המתקיימים במקביל במרחב אחד, מה שמייצר עמימות רדיקלית ביחס למשמעותו. לקלאו טען שדמוקרטיה היא מסמן צף בשל מרכזיותה בשיח, שהופכת אותה למושא מאבק (Laclau, 1989). המשנות שונות אלו של דמוקרטיה מכוננות רפרטואר, ששחקנים מסוימים עשויים להזדהות עם מרכיבים מסוימים בו ולשלוט בהם, ועם זאת להכיר גם את המרכיבים האחרים ולהשתמש בהם בנסיבות מסוימות.

העם אמר את דברו

גם הימין עשה שימוש בדמוקרטיה כערך מקודש ומגייס (עוד לפני המחאה, וביתר שאת אחריה), ונאבק במרחב הציבורי על משמעות מושג הדמוקרטיה. תומכי השמ"מים ("הרפורמה המשפטית", כלשונם) אימצו פרשנות פופוליסטית של מושג הדמוקרטיה, שלפיה דמוקרטיה היא "רצון העם" ו"שוויון", ותיארו דווקא את תנועת המחאה כאנטי־דמוקרטית, כניסיון למנוע את מימוש רצון הרוב. מסרים אלו ניכרו בהפגנות תומכי השמ"מים: לצד שלטי הקמפיין המודפסים "אני אזרח סוג ב'", "די לדיקטטורת בג"ץ" ו"הם גונבים לנו את הבחירות" נראו שלטים מעשה בית כמו "העם אמר את דברו בקלפי", "הפתק שלי שווה", "גם הבן שלי יכול להיות טייס", "הרוב קובע", "דמוקרטיה=שלטון העם", "64<56 מנדטים", "64", "דמוקרטיה=קלפי", "עריצות המיעוט" ו"בעד רפורמה משפטית, למען דמוקרטיה אמיתית".

לפי תפיסה פופוליסטית זו, בלב הדמוקרטיה ניצבת קבלת החלטות רובנית – יכולתו של העם להשפיע על מדיניות. זו מרוסנת ומאוימת על ידי מוסדות שמרכזים בידיהם כוח, כמו מערכת המשפט, התקשורת, קהילות מומחים פרופסיונליים והבירוקרטיה הממשלתית. כאן "דמוקרטיה" אין פירושה הפרדת הרשויות אלא עליונות הכנסת (שלכאורה משקפת את רצון האזרחים, שכן לכל אזרח קול אחד) על זירות אחרות (שדות מאבק שבהם אי־שוויון הוא הנחת יסוד וסוגי הון שונים משמשים בערבויה). רוג'רס ברובייקר (Brubaker, 2017) קבע כי עמדה רובנית זו היא אחד מסמלי ההיכר המובהקים של פופוליזם עכשווי בעולם, וכי היא קשורה במאפיין נוסף שלו: נטייה ל"רה־פוליטיזציה אנטגוניסטית", תגובת נגד לצמצום המרחב הדמוקרטי באמצעות הפיכת שאלות פוליטיות וערכיות לשאלות

מקצועיות שנמסרות להכרעת מומחים ככלכלנים ומשפטנים. לפי הנרטיב שהציגו תומכי הממשלה, בית המשפט העליון משקף בהרכבו ובערכיו קבוצת מיעוט בחברה הישראלית ומאפשר לה לעקוף את הכרעת הבוחר ולמנוע משלטון הימין למשול (ובפרט מונעת ממנו לפעול בלי הגבלה נגד מי שמחוץ לקולקטיב האתנו-לאומי: פלסטינים ו"מסתננים").

ממש כמו טענות המוחים, ביקורת זו נראית מתבקשת כאשר מאמצים את המשגת הדמוקרטיה שעליה היא נסמכת. למעשה, המחקר הביקורתי הצביע זה כבר על הגירעון הדמוקרטי הכרוך בדה-פוליטיזציה של משילה דרך הסמכתה על ידע מומחים, ובפרט בהעקת מחלוקות ערכיות מהכנסת לבית המשפט, התורם לביצור כוחו של מעמד הביניים הפרופסיונלי היהודי-חילוני-אשכנזי בעל האוריינטציה המערבית (מאוסטר, 2008) ומאפשר לו "לאכוף מאוויים והשקפות פרטיקולריות על האחר" דרך מושג הסבירות (שמיר, 1994). אלא שעבודת המשמעות הפוליטית של מתנגדי השמ"מים חזקה נרטיב זה הן במסגורו של המאבק כמאבק על הדמוקרטיה, הן באופן שבו המשיגה את העם שבשמו דיברה, כמתואר להלן.

רפובליקניזם בשירות הפופוליזם

תנועת המחאה הציגה עצמה כמייצגת את "העם", "אחדות העם" ו"צבא העם" נגד שלטון רודני. אבל במידה רבה, המחאה לא אורגנה כמחאה של העם (המדומיין מסורתית כקולקטיב המורכב מפרטים ומוחק את הקטגוריות המתווכות שבין הפרטים לשלטון, מהלך שהיה לו תפקיד מכונן בעליית האזרחות, הלאומיות והמדינה המודרנית) אלא כקואליציה של קבוצות מקצועיות, ובפרט קבוצות שכוחן בהונן הסימבולי – הן בשל זיהוין הסמלי עם המדינה והנרטיבים האונטולוגיים שלה (הטייסים כדמויות מופת, "הטובים לטיס", המסמלים בנרטיב הציוני את עליונותה הצבאית של הציונות למרות נחיתותה המספרית; ההייטק כסמל לחדשנות ולקדמה של ה-"high-tech nation"), והן בשל תרומתן הממשית והחיונית לקיום המדינה, לביטחונה ולכלכלתה, תרומה שאותה שבו והדגישו המוחים (למשל בנאומים ובמיצגים שתיארו את ההייטק כ"קטר המשק"). קבוצות אלו כללו מילואימניקים מיחידות מובחרות (ובהם טייסים, יחידת הסייבר ההתקפי, "מערך המבצעים המיוחדים" ומפעילי כטב"מים; כולם חתמו על הצהרות המאיימות כי יפסיקו להשתתף באימוני מילואים), רופאים, יוצאי שב"כ, לוחמי מלחמת יום הכיפורים (שנשאו עימם דגם טנק ודגל ישראל שהתנוסס בסוריה ב-1973), הייטקיסטים, קפיטליסטים ("ראשי המשק"), אקדמאים ועוד.³ ההתארגנות הקבוצתית הדגישה שלכל קבוצה כזאת יש תרומה מובחנת למדינה, וכי תרומתה מעניקה משנה תוקף לתביעותיה.⁴ התארגנות מגזרית זו חושפת כיצד

3 התארגנות נוספת ומעט שונה הייתה של הורים שכולים, שטענו כי "לא בשביל המדינה הזו, ששינתה את פניה, שמו יקירינו את נפשם בכפם".

4 ההתארגנות בקבוצות אף אפשרה למוחים לקרוא לסדר חברים סוררים. התארגנות שייטים לדמוקרטיה, למשל, שכללה לוחמים ומפקדים בשייטת שחלקם שירתו בצבא לצד יואב גלנט, קראה לשר הביטחון גלנט לתבוע פשרה בשם ערכיהם המשותפים כלוחמים – תביעה שלבסוף נענה לה. יוצאי שב"כ הפגינו מול ביתו של השר אבי דיכטר ופנו אליו במגפון בערבית בכינויו בשירות: "אבו נביל, אנחנו חברים מהשב"כ, אתה אריה או עכבר?", ביקשו שיחזור להיות "הגבר שהיית" ואיימו בנידויו: "אתה כבר לא אחד מאיתנו".

שיח האזרחות הרפובליקני (פלד ושפיר, 2005) ניצב בבסיס המחאה.⁵ במונח מסוים זהו מהלך רביעי של עבודת משמעות: ההמשגה של "העם" (מסמן צף נוסף) כקואליציה של קבוצות תורמות.

שיח זה, שלפיו תרומת יתר מקנה זכויות יתר, הזין את הביקורת הימנית-פופוליסטית, שכן הוא אפשר לממשלה ולתומכיה להצביע על הגירעון הדמוקרטי לא רק בבית המשפט (שאותו השם"מים ביקשו לשנות ולהחליש) אלא גם בתנועת המחאה עצמה. ממש כמו נאומו של דודו טופו ב-1981 שנענה בנאום הצח'צחים הידוע של מנחם בגין, איומי הטייסים ואנשי הסייבר להפסיק לשרת במילואים הוצגו כניסיון של קבוצות פרווילגיות לטעון שקולן שווה יותר מזה של מצביעי הימין ולעשות שימוש לא-לגיטימי בחינויותם למדינה כדי להפוך החלטה דמוקרטית. הימין הפופוליסטי הגיב לכך בקמפיין "אני אזרח סוג ב", שטען כי הטייסים הופכים את מצביעי הימין לאזרחים שקולם שווה פחות, ובעצמות נגד של טכנאים בחיל האוויר, שזיהתה את תומכי השם"מים עם העם בכללותו.⁶ עוד לפני כן הנגיד חבר הכנסת דוד אמסלם מהליכוד את המפגינים עונדי הרולקס במכוניות המרצדס למצביעי הליכוד שעובדים עבורם, אך בהצלחה מוגבלת; היו אלה איומי הטייסים שסייעו לחזק ולטפח נרטיב זה. קמפיין הימין אימץ מהלך פופוליסטי קלאסי, המשווה בין שלושת מובניו השונים של המסמן "העם" (הפלבאים, קרי המעמדות העממיים, העם כקהילה אתנו-לאומית, וחבר האזרחים. ראו פילק, 2010; Brubaker, 2017) ומבקר את היסוד האריסטוקרטי שבשיח הרפובליקני של השמאל-מרכז הציוני. האיום הקולקטיבי שהציבו קבוצות מוחים בסרבנות נרחבת ביחידות עילית, הגירה נרחבת (בהינתן ההון הקוסמופוליטי שברשותם) והוצאת הון וחברות מישראל – כל אלה הזכירו את האמת הסוציולוגית שלא כל האזרחים שווים. אלא שאמת זו, המובנת מאליה לסוציולוגיות, היא שערורייה כשהיא מונכחת במרחב הציבורי ונמדדת ביחס לאידיאל הדמוקרטי.

ייתכן בהחלט שלהתארגנות המחאה כקואליציית קבוצות שחיוניות לקיום המדינה חומרית (צבאית, כלכלית ומקצועית) ומזוהות איתה סמלית היה תפקיד מכריע בהצלחתה לכפות על הממשלה להקפיא את השם"מים ולפתוח בהידברות; משמעותי במיוחד היה החשש מסרבנות נרחבת, שהביא את שר הביטחון לתבוע שלא להמשיך בחקיקת השם"מים בלא הידברות, בנימוק ש"השסע ההולך ונפער בחברה חודר לצה"ל" ומציב "סכנה ברורה, מיידית ומוחשית לביטחון המדינה". התארגנות זו גם גייסה רבים למחאה, ברותמה את הכוח המגייס של שייכות לקבוצה מקצועית כמקור לסולידריות מכנית (Grusky & Galescu, 2005), שעדיין קיים בקרב פרופסיונלים (אך לא בפרקריאט). ואולם אופן התארגנות זה גם חיזק את הנרטיב של תומכי השם"מים שלפיו המחאה היא ניסיון של קבוצות פרווילגיות לשמר זכויות יתר, הדגיש את המתח בין המשגות שונות של דמוקרטיה, וניכר מהמחאה רבים שמקצועותיהם האזרחיים והצבאיים נמוכי סטטוס ושמודעים היטב לאמת סוציולוגית בדבר הריבוד: הסיכוי להיות טייס, הייטקיסט או רופא משקף מוצא אתני ומעמדי.

5 שיח זה התבטא גם בהצגת כלל המוחים כמשלמי מיסים וכמשרתים בצבא, בניגוד לחרדים החברים בקואליציה.

6 עצומה זו, שתבעה להדיח טייסים שידבקו בסירובם, היא יצור כלאיים: היא עצמה שילבה שפה רפובליקנית, כשטענה שתורמת הטכנאי אינה נופלת מתרומת הטייס.

דמוקרטיה ללא גבולות

לבסוף, בשולי הדרמה, ניצבו דובריו הפוליטיים של הציבור הערבי-פלסטיני. בשעה שהימין היהודי ביטא תפיסות דמוקרטיות פופוליסטיות ואזרחות אתנו-לאומית והמוחים ביטאו תפיסת דמוקרטיה מונטסקיאנית ואזרחות רפובליקנית, הציבור הערבי-פלסטיני (ושותפיו בשמאל הרדיקלי היהודי) הציגו תפיסה ליברלית של דמוקרטיה כשוויון אזרחי, הדוחה את הכיבוש בגדה המערבית ואת משטר העליונות היהודית בתוך ישראל הריבונית ורואה בו מצב לא-דמוקרטי במהותו. עמדה זו נותרה בשולי המחאה: השימוש הנרחב בדגל ישראל (שככל טוטם קדוש הוא מסייע לגייס את הקולקטיב המסומל בו, אך מדיר את מי שמחוץ לו) ובהמנון, באתוס ההקרבה הצבאית ובתפקידים צבאיים כבמקורות ללגיטימציה הקשה על פלסטינים אזרחי ישראל להשתתף במחאה. גם התיאור הבינרי של ישראל כדמוקרטיה למופת שיש להגן עליה מהפיכה לדיקטטורה התקשה להכות גלים בקרבם. מצב זה היה נוח טקטית לראשי המחאה, שביקשו לזהות את תפיסת הדמוקרטיה שלהם עם הציונות ולתאר את המחאה לא כשמאל מול ימין אלא כדמוקרטיה מול דיקטטורה, העם מול השלטון.⁷

בית-המשפט העליון הגן לעיתים על המיעוט הערבי מאפליה אך לא הבטיח לו שוויון מלא, ואמביוולנטיות זו השתקפה בדברי מנהיגי הציבור הערבי. בתקשורת הערבית תואר המשבר לא פעם כמאבק בין קבוצות יהודיות על הגמוניה, שהציבור הערבי אינו צד בו גם אם יושפע מתוצאותיו. בשעה שבל"ד קראה להימנע מהשתתפות במחאות וראתה בהן ניסיון להנציח את משטר העליונות היהודית הלא-דמוקרטי, מנהיג חד"ש-תע"ל חבר הכנסת איימן עודה השתתף בהפגנות מראשיתן וקרא לציבור להשתתף בהן, ובה בעת שב ותבע "דמוקרטיה לכולם": לסיים את האפליה והכיבוש ו"לא להחזיר אליטות ישנות". השמאל הרדיקלי התארגן במסגרת גוש קטן ומובחן בהפגנות ("הגוש נגד הכיבוש"), והפגנות ביישובים ערביים נותרו מעטות וקטנות יחסית. על השפעתה של ההדרה מעיד הממצא שרוב בציבור הערבי צידד בהצטרפות הציבור הערבי להפגנות, אך רק מיעוט קטן הביע נכונות להשתתף בהן בעצמו (מדה אל-כרמל, 2023).

ההדרה וההדרה העצמית של פלסטינים אזרחי ישראל מהמאבק הן החמצה, שכן שותפות במאבק יכלה לתרום לבניית סולידריות יהודית-ערבית: רגשות משותפים כלפי אובייקט שלישי (כמו השמ"מים) הם מכניזם ידוע לכינון סולידריות (Collins, 2004) וסובייקט פוליטי משותף. ואולם הדרה זו עוצבה במידה רבה על ידי עבודת המשמעות של המוחים, ובכללה נרטיב קץ הדמוקרטיה. האזרחים הפלסטינים מתקשים לדמיין את ישראל כדמוקרטיה.⁸ חשוב לשים לב כי אף שעודה קרא להפגין, הוא לא אימץ את ההמשגה הבינרית: הוא הביע חשש מצמצום המרחב הדמוקרטי וקרא להרחבתו, בשפה המתארת את מידת הדמוקרטיה כרצף ולא כמצב בינרי ביחס לגבול ברור. אם כן, העמדה המסויגת של הציבור הפלסטיני בישראל כלפי השתתפות במחאה נבעה לא רק מהדרתם

7 באופן דומה, פגישת התיאום המתוקשרת של האופוזיציה ב-13 במרץ 2023 התקיימה בהרכב חסר של ראשי מפלגות האופוזיציה היהודיות בלבד.

8 על ישראל כדמוקרטיה מדומיינת המבוססת על פער בין גבולות מערך המשילה הקונקרטי ובין הגבול המדומיין של הקהילה המדומיינת ראו גרינברג, 1999.

האקטיבית מהמחנה מצד המוחים, אלא גם מכך שכמי שאינם חווים את ישראל כדמוקרטיה הם התקשו לדמיין את השמ"מים כקפיצה קוונטית: עבור רובם נותרו השמ"מים במובנם החילוני, כלומר סעיפי חוק בעייתיים ומזיקים, אך לא סמלים קונקרטיים לערכים קדושים שמכוננים אירוע, רגע סינגולרי של שבר היסטורי ברצף הזמן.

סיכום

לשמ"מים חשיבות רבה: אם יתקבלו, הם צפויים לשנות את יחסי הכוח בין מוסדות וקבוצות בחברה הישראלית ולהקל על השלטון לפגוע בזכויות אדם ואזרח. ואולם פוטנציאל הנזק כשלעצמו אינו מספיק כדי לחולל משבר או אירוע ולהוציא המונים לרחובות, גם לא מקבוצות שעלולות להיפגע מהשינויים. לשם כך נדרשה עבודה פוליטית-תרבותית.

כפי שהראיתי, תנועת המחאה כוננה את "ההפיכה" כאירוע כשהפכה הצעות חוק יבשויות לסמל הנוגד ערכים קדושים ובלתי ניתנים לחלוקה כמו "דמוקרטיה"; דימתה את הדמוקרטיה לקטגוריה בינרית בעלת גבול ברור שייחצה אם יאושרו השמ"מים, ושמעברו השני דיקטטורה; וסייעה לציבור לדמיין דיקטטורה כשיצרה שקילות בין דיסטופיות שונות. אלא שעצם המילה דמוקרטיה היא מושא למאבק, מסמן צף הנושא משמעויות מרובות וסותרות, דווקא משום שכולם מכירים בקדושתה ובכוח המגייס שלה. המאבק ברחובות היה אפוא מאבק בין המשגות מתחרות של מושג הדמוקרטיה, תפיסות מתחרות בדבר הסכנה העיקרית לדמוקרטיה בישראל, והדגשה של שיחי אזרחות שונים (רפובליקני, אתנו-לאומי וליברלי). הצדדים הניצים חלקו תפיסה שראתה בשמ"מים תנועה החוצה גבול בין קטגוריות בינריות, אך ייחסו לגבול הזה משמעויות הפוכות: אלה תיארו את "ההפיכה המשטרית" כמעבר חד מדמוקרטיה לדיקטטורה, ואלה שרטטו את "הרפורמה השיפוטית" כמעבר מעריצות המיעוט לדמוקרטיה אמיתית. כך תרם גם המסגור הממשלתי להבניית השמ"מים כאירוע. התפיסה של דמוקרטיה כרצף נדחקה לשוליים, ויוצגה בעיקר על ידי דוברים ערבים.

המשגות שונות של דמוקרטיה אינן סותרות בהכרח, אך ארגון המחאה כקואליציה רפובליקנית של קבוצות "תורמות" (שאפשר שימוש אפקטיבי במשאבים ובסוגי ההון של המוחים) חידד את המתח ביניהן: המוחים התגייסו להגן על הדמוקרטיה במובנה המונטסקייאני, אבל אופן התארגנותם נתפס בעיני רבים כמהלך לא-דמוקרטי, כשימוש בזכויות יתר לקידום עמדותיהם וכתזכורת להיררכיה הרפובליקנית שבה חלק מהאזרחים שווים וראויים יותר (פלד ושפיר, 2005). ההיררכיה הזאת משכה ביקורת מן הימין, שראה בה סירוב להכיר בלגיטימיות שלטון נציגי הרוב הראויים פחות לכאורה, ומן השמאל – שראה בה סירוב להכיר בכלל האזרחים כשווים. ממש כפי שתומכי המחאה היו משוכנעים שבניגוד להצהרות הממשלה השמ"מים לא נועדו לקידום הדמוקרטיה אלא לשירות אינטרסים פרטיקולריים של ראש הממשלה כנאשם ולחזיק הממשלה בטווח הקצר, כך השימוש בדמיון סוציולוגי ביקורתי בידי תומכי השמ"מים אפשר להם לפרש את עבודת המשמעות ואת אופני הארגון של המוחים לא כמהלך טקטי אינסטרומנטלי לגיוס הציבור להגנה על הדמוקרטיה, אלא כעדות לגבי האינטרסים הסמויים המניעים את פעולתם. תנועת המחאה לא התאמצה להרגיע את החששות שלפיהם היא מבטאת פרויקט

פרטיקולרי שמרני: היא נמנעה מלהציג תביעות כמו משאל עם על הרפורמה, ייצוג הולם לקבוצות שונות בבית המשפט העליון או העמקה והרחבה של הדמוקרטיה; היא גייסה המונים למאבק בדיסטופיות דיקטטוריות, אך לא הציגה חזון דמוקרטי אוטופי. תפיסת הדמוקרטיה הבינרית שאימצה סייעה לגייס את מי שחשים שישאל היא דמוקרטיה, אך ניכרה מהמחאה את מי שאינם חשים כך. המחאה, שהונעה על ידי סנטימנט שמרני – שימור מבנה המוסטר לנוכח איום – הצליחה להפעיל כוח אפקטיבי כשגייסה ביעילות מגוון משאבים תרבותיים, אך המחיר היה כבד: בניגוד למחאת 2011, הרטוריקה והארגון הרפובליקניים של מחאת 2023 לא החלישו את מנגנון הלגיטימציה המרכזי של הימין הפופוליסטי, המזהה בין העם כחבר אזרחים (זה שביסוד הדמוקרטיה במובנה כשלטון העם) ובין "עם ישראל" (הקהילה האתנו־לאומית) ו"עמך ישראל" (המעמדות העממיים; פילק, 2010). תחת זאת הם חיזקו אותו וסייעו להנגיד את הטכנאים לטייסיים ואת השופטים לבוחרים.

עיסוקה של המחאה בשרטוט גבולות קוגנטיביים סייע אפוא לקבע גבולות חברתיים ולשמר את הזיהוי בינם ובין גבולות פוליטיים. מושגי העם והדמוקרטיה שלה חיזקו את הזיהוי של יהודים מהמעמדות העממיים עם הימין והרחיקו את האפשרות לעלייתו של שמאל עממי. עבודת המשמעות של המוחים שירתה היגיון אינסטרומנטלי של גיוס משאבים למאבק, אך היא שירתה גם את האינטרסים הנתפסים של הקבוצות שהשתתפו בה כקבוצות, ומשום כך חיזקה את מנגנוני ההצדקה של הימין ואת השימוש שלו ברטוריקה דמוקרטית פופוליסטית. בחירות שמרניות אלו, גם אם חלק מתוצאותיהן לא היו שמרניות כלל,⁹ מסבירות את הצלחות המחאה וחולשותיה, את התמיכה שזכתה בה וגם את גבולותיה של תמיכה זו.

מקורות

- גרינברג, לב. (1999). דמוקרטיה מדומיינת בישראל: רקע תיאורטי ופרספקטיבה היסטורית. סוציולוגיה ישראלית, (1), 209-240.
- לקלאו, ארנסטו ושנטל מוף. (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית (בתרגום עידית שורר). רסלינג.
- מאוטנר, מנחם. (2008). משפט ותרבות בפתח המאה העשרים ואחת. עם עובד.
- מדה אל-כרמל. (2023, מרץ). עמדות החברה הערבית כלפי המחאה נגד "המהפכה המשפטית" (נייר עמדה 12).
- מורן, מירב. (2023, 15 במרץ). איך הפכה הפיזיקאית שקמה ברסלר־שוורצמן לפנים של המחאה נגד ההפיכה. הארץ.
- פילק, דני. (2010). אנחנו העם (אתם לא!): פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר בישראל. עיונים בתקומת ישראל, 20, 28-48.

9 למשל, האיום בסרבנות מצד המזוהים ביותר עם גבורה צבאית עשוי להחליש את הטאבו על סרבנות מצפון משמאל. השיח הרפובליקני גם עודד ביקורת מפתיעה על המיליטריזם מימין, הניכרת בדברי השרה גלית דיסטל־אטבריאן: "לא מעניין אותי מה [הטייסיים] עשו למען המדינה, גם סייעות של גנות עושות לא מעט למען המדינה".

פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). אוניברסיטת תל אביב.
שמיר, רונן. (1994). הפוליטיקה של הסבירות: שיקול-דעת ככוח שיפוטי. תיאוריה וביקורת, 5, 7-23.

Alexander, Jeffrey C. (2006). *The civil sphere*. Oxford University Press.

Benford, Robert D., & David A. Snow. (2000). Framing processes and social movements: An overview and assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611–639.

Bourdieu, Pierre. (2014). *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989–1992* (trans. David Fernbach). Polity Press.

Brubaker, Rogers. (2017). Why populism? *Theory & Society*, 46(5), 357–385.

Collins, Randall. (2004). *Interactional ritual chains*. Princeton University Press.

Durkheim, Emile. (1995). *The elementary forms of religious life* (trans. Karen E. Fields). Free Press.

Grusky, David, with Gabriela Galescu. (2005). Foundations of a neo-Durkheimian class analysis. In Erik Olin Wright (Ed.), *Approaches to class analysis* (pp.51–81). Cambridge University Press.

Laclau, Ernesto. (1989). Politics and the limits of modernity. *Social Text*, 21, 63–82.

Reed, Isaac Ariail. (2013). Power: Relational, discursive, and performative dimension. *Sociological Theory*, 31(3), 193–218.

Wagner-Pacifici, Robin. (2017). *What is an event?* University of Chicago Press.

Zerubavel, Eviatar. (1991). *The fine line: Making distinctions in everyday life*. Free Press.

Zerubavel, Eviatar. (1996). Lumping and splitting: Notes on social classification. *Sociological Forum*, 11(3), 421–433.

מי "הצד הממלכתי בסיפור הזה": מסר מתון ופרקטיקות רדיקליות במחאה נגד המשבר השלטוני

יפעת גוטמן*

תקציר. בחינת השיח של מטה המחאה נגד המשבר השלטוני מעלה כי "המחנה הליברלי" הציע לקבוצות הדומיננטיות של צאצאי האליטה המייסדת והאליטות הפרופסיונליות, לנשים וללהט"בקים הכרה וזהות לאומית מעודכנת שמדגישה באופן רפובליקני את הכלכלה והביטחון, באופן ליברלי את זכויות האזרח ליהודים ואת החופש מכפייה דתית, ובאופן ציוני את העדפת היהודים ואי-השוויון ללא יהודים. אולם המסר הוותיק הופץ באמצעות ניכוס סמלי המדינה ופרקטיקות ממלכתיות מחד גיסא, ופעולות שנתפסו עד כה כאנטי-ממסדיות באופן רדיקלי מאידך גיסא – במיוחד סרבנות של אנשי מילואים ומחאתן של משפחות שכולות בטקסי יום הזיכרון. ממצאים אלו עולים מניתוח השימוש של מטה המחאה במשאבים תרבותיים כמו סמלים וטקסים, סיפור העבר ופרקטיקות זיכרון. החזון המתון ופרקטיקות ממלכתיות אפשרו להשתמש בשיטות רדיקליות ש"הוכשרו" בידי דוברים שהיו חלק מהממסד הביטחוני והכלכלי והעתירו על המאבק מהסטטוס והלגיטימציה הציבורית שלהם. אך ככל שגובר הספק במניעי השלטון, הפרקטיקות האנטי-ממסדיות של המחאה והעלאת המסמן הכללי "דמוקרטיה" לדיון ציבורי עשויים להוביל לרדיקליזציה רעיונית שתעלה תביעות רחבות יותר לשוויון.

שלטון פופוליסטי ימני מסמן לרוב שני "אויבים" עיקריים: אליטות הממסד מחד גיסא ומיעוטים וזרים מאידך גיסא. בעשורים האחרונים הכריזו משטרים פופוליסטיים ימניים על עצמם כנציגייהם הבלעדיים של "העם האמיתי" או "הרוב המושקע", שנשכח על ידי אליטות שלטון מושחתות הפועלות למען האינטרסים של המיעוט הפריבילגי (Müller, 2019; Urbinati, 2016). כל מי שמתנגד לערכי "העם" מודר מהקולקטיב האזרחי ואף מוצג כאויבו (Müller, 2016). עם המודרים נמנו להטב"קים, ארגוני זכויות נשים ופעילי זכויות אדם ואזרח. פעולה משלימה היא הוצאתם של מיעוטים שאינם חלק מהרוב האתנו-לאומי אל מחוץ ל"עם": כך לגבי מהגרים, פליטים וקבוצות דתיות ולאומיות, ששלטונות פופוליסטיים ימניים מסיתים נגדם באופן גזעני וקסנופובי (Müller, 2016).

* ד"ר יפעת גוטמן, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

אני מודה לרון דודאי, שקרא טיוטה מוקדמת של המאמר ותרם נקודות חשובות מאוד לגרסה הנוכחית, ולשרה ווילקוף, יוליה לרנר ועל השילוני-דולב, ששיחותי עימן בשלבים שונים של הכתיבה שיפרו את המאמר.

הסימנים לעלייתו של הפופוליזם בשיח הפוליטי בישראל ובחקיקה של מפלגות ימין והליכוד ניכרו ביתר שאת מאז 2009, אך הוא הגיע לשיא בחורף 2023 עם ה"רפורמה המשפטית". המטרה המוצהרת של גל החקיקה הייתה להשיב את הייצוג ל"עם" במוסדות המדינה, ובראשם בית המשפט העליון, שכביכול זנחו את "העם" כדי לשרת אליטות פריבילגיות. המחאה שקמה במהירות נגד הרפורמה ניסתה להשיב את הגדרת "העם" בחזרה אל גוש המרכז-שמאל החילוני, לאחר שנוכסה בעשורים האחרונים בידי הצינונות הדתית והליכוד – המחנה הלאומי בראשות בנימין נתניהו. לפי ניתוח השיח שעיצב מטה המאבק,¹ בדרכו להשבת הלגיטימציה מוסגר הקולקטיב המוחה בגבולות הצינוניים מבחינה אידיאולוגית (Ram, 2005) ובגבולות הוותיקים של האחסולים (קימרינג, 1997) מבחינה חברתית, יחד עם אליטות פרופסיונליות וקבוצות מגדר ומיניות (נשים ולהט"ב"קים), שמהוות מחנה שבאופן מסורתי מנוגד לפופוליזם ימני. מטה המחאה נמנע מלעסוק בזרוע המשלימה של הפופוליזם הימני: הדרה גזענית של לא יהודים, ובמיוחד פלסטינים בישראל ובשטחים. הצעות להרחיב את הגדרת הקולקטיב הנאבק מבחינה מעמדית, אתנית ולאומית ולמחות גם נגד הזרוע השנייה של השלטון הפופוליסטי הימני – קרי הכיבוש והיחס הגזעני והמפלה כלפי פלסטינים בישראל – אמנם נשמעו בשטח, אך מבחינת מטה המאבק הם נתפסו כשנויים במחלוקת וכמאיימים בפילוג הקואליציה שנוצרה, ולכן נותרו עד כה בשולי שיח המחאה המרכזי. עם זאת, למרות המסר הליברלי המתון, חלק מהפרקטיקות של המחאה – ובראשן סרבנות לשרת בצבא המילואים, מחאה של משפחות שכולות בטקסים הרשמיים והפגנות מול בתיהם של נציגי שלטון – היו אנטי-ממסדיות והעלו לדיון רעיונות שעשויים בעתיד לעבור מסגור רדיקלי יותר בקרב המוחים.

ממצאים אלו עולים מניתוח השימוש של מטה המחאה במשאבים תרבותיים, כמו סמלים וטקסים, סיפור העבר ופרקטיקות זיכרון. המסר והאמצעים של תנועות מחאה אינם אחידים, והם יכולים לשלב כמה הגיונות ותחומי שיח; אימוץ פרקטיקות ממסדיות יכול לשמש מסר רדיקלי (Gutman, 2017), ומסר מתון יכול לעשות שימוש בפרקטיקות רדיקליות. חקירת המסר בנפרד מהאמצעים שנגקטו להפיצו מסייעת לשרטט תמונה מורכבת יותר של המציאות המשברית. במחאה הנוכחית, החזון המתון ופרקטיקות ממלכתיות אפשרו להשתמש בשיטות רדיקליות ש"הוכשרו" על ידי מבצעים ודוברים שהיו חלק מהממסד הביטחוני והכלכלי והעתירו על המאבק מהסטטוס והלגיטימציה הציבורית שלהם.

במאמר אבחן תחילה את המסר בשיח המרכזי של המחאה בהשוואה למחאות קודמות נגד השלטון, כדי להבין מיהו הקולקטיב המוחה ומהו תביעותיו. ניתוח השיח של מטה המחאה חושף גם באילו מקרים הוויכוח בין המוחים לשלטון הוא סימבולי בשעה שבמבנה העומק יש הסכמה בין הצדדים (Dudai, 2018). לאחר מכן אציג את הפרקטיקות והסמלים של המחאה ואסביר כיצד הם משלבים ממלכתיות עם אנטי-ממסדיות רדיקלית. בחינת

1 התבססתי כאן על ניתוח המסרים והפרקטיקות של מטה המאבק מינואר ועד אמצע אפריל 2023, כפי שפורסמו בקבוצות הוואטסאפ של המחאה, בשלטים ובנאומים בהפגנות המרכזיות, וכן במפגשי זום של ראשי מטה המאבק עם חלק מהארגונים השותפים למחאה. הניתוח אינו מתיימר לכלול כל מסר וכל קבוצה שהשתתפו במחאה, והוא משקף רק את השיח המרכזי שעיצב המטה בראשות שקמה ברסלר-שוורצמן וערן שוורץ.

המסר והפרקטיקות תגלה אם המחאה שקמה היא אכן תופעה חדשה, רדיקלית וסוחפת כפי שרבים חשים היום, או שמאחוריה קואליציה ודרישות ותיקות יותר ורדיקליות פחות מכפי שנראה בשלב זה.

התשתית, המסר והקולקטיב

תנועות מחאה רבות קמות ברגעי משבר, שכונו moments of madness (Zolberg, 1972) או cycles of contention (Tarrow, 1995, 1998), אך הן משפיעות גם בתקופות של שגרה. הן מעצבות סיבות למחאה, מספקות משאבים תרבותיים וחומריים, ומכשירות אקטיביסטים שעברו רדיקליזציה במשבר הקודם. כשפורץ משבר חדש, כל אלה מסייעים לעצב, לארגן ולהעצים את התגובה הציבורית אליו כבר בשלביה הראשונים (Crossley, 2003). כך היה גם במקרה של מחאת 2023 נגד המשבר השלטוני, שפרצה במידה רבה בעזרת קודמתה, מחאת בלפור.

יוזמי המחאה נגד שיטת המשטר הם יוזמי מחאת בלפור, והמובילים אותה הם הארגונים שאלה הקימו ב־2020 ובהם הדגלים השחורים (ששקמה ברסלר-שוורצמן, מובילת המחאה הנוכחית, היא ממייסדיה), קריים מיניסטר, קומי ישראל והחזית הוורודה. מחאת בלפור הייתה מחאה ליברלית כלפי שלטון שאינו משרת את אזרחיו. היא זכתה לביקורת על כך שתביעתה היחידה – "לך", תביעה שכוונה אל ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו – הייתה מכנה משותף שטחי ("רק לא ביבי") של קבוצה פריבילגית שהתעלם ממצוקותיהן של קבוצות רבות אחרות בחברה הישראלית בתקופת מגפת הקורונה (לוי, 2021; פילק, 2021). ניכר שמארגניה הפיקו לקחים, משום שהמחאה הנוכחית פונה אל ציבורים רבים באמצעות מטה מחאה שמאגד ארגונים רבים מאוד: התארגנויות מקומיות ברחבי הארץ (כ־150 מוקדים); אליטות פרופסיונליות של משרתי ציבור בתחומי הרפואה והבריאות, המשפט, הכלכלה, האקדמיה, התכנון וההייטק; אנשי צבא בדימוס ובראשם טייסים במילואים (קבוצת 555, שהייתה פעילה גם בבלפור) ויחידות יוקרתיות של חיל המודיעין, השייטת, מגלן וכדומה, שהתאגדו תחת ארגון גג בשם "אחים לנשק"; ארגונים של לוחמי מלחמת יום הכיפורים ומשפחות שכולות; ארגוני להט"בים ונשים, ובהם החזית הוורודה שארגנה צעדות ומעגלי מתופפים; וארגון בונות אלטרנטיבה, שהפיק את מיצגי "סיפורה של שפחה". בהפגנות משתתפת גם קואליציית ארגוני "הגוש נגד הכיבוש", המאגד ארגונים שונים של חברה אזרחית ואף הקים במה משלו בתוך ההפגנה המרכזית. בהפגנות שהתקיימו בערים מסוימות היה מגוון מקומי של דוברות ודוברים – בבאר שבע, חיפה ונתניה, למשל, היו דוברים ערבים, מזרחים ויוצאי ברית המועצות ואתיופיה וכן דוברים מצביעי ימין, בניגוד להומוגניות היחסית בקרב דוברי הבמה המרכזית בתל אביב. נוסף על כך, לעומת המסר הצר של מחאת בלפור, המסר של מטה המחאה הנוכחית הוא רחב וכללי מאוד: "דמוקרטיה". "פרטים יוצרים בידול", הסבירה שקמה ברסלר-שוורצמן למארגני ההפגנות מקומיות במפגש זום של נציגי מטה המאבק. בהתאם למסר הליברלי, הקולקטיב נקרא בשם הכללי "המחנה הליברלי" ובעיני הנהגתו הוא "הצד הממלכתי בסיפור הזה", כפי שנאמר באותו מפגש, לעומת השלטון במדינה. אף שהיגיון ליברלי סותר בדרך כלל היגיון פופוליסטי (פילק, 2021), מחאת 2023 מביעה תביעה ליברלית בתוך

מאבק פופוליסטי נגד שלטון שמארגן את השדה הפוליטי סביב שני מרכיבים: "העם" והשלטון.

כמו המחאה החברתית ב־2011, גם המחנה הליברלי משך מספר הולך וגדל של מפגינים. המחאה הציבורית גרמה למגזרים רבים במשק ובחברה לחוש "חוויה אקסטטיבית של חופש" (זמיר, 2023). המסר, "דמוקרטיה", נתפס אצל רבים כנושא מאחד אחרי שנים של פילוג ושיסוי אינטרסנטי מצד ממשלות ימין. במיוחד הואשמה הקואליציה הנוכחית בפעולתה לפלג ולקרוע את העם לטובת הצרכים המשפטיים של נתניהו (גילת, 2023). ואכן, בניגוד למחאת בלפור שהייתה צרה מבחינה פוליטית, וכמו במחאה החברתית ב־2011 (רם ופילק, 2013), נוצרה ב־2023 קואליציה חדשה – מחנה לאומי שחצה את הקטגוריות המוכרות של הפוליטיקה המפלגתית וכלל אנשי שמאל, מרכז וימין מתון, חילונים ודתיים, ממעמד הביניים (גוטוויין, 2023). הקואליציה הזאת החזירה אל הדיון הציבורי שאלות וערכים פוליטיים ומוסריים בנושא זכויות אזרח בשלטון דמוקרטי וזהות הקולקטיב הישראלי.

שיח המחאה מורכב משלושה תחומים: שיח רפובליקני יהודי העוסק ב"נשיאה בנטל", שיח ליברלי של שיוויון והגנה על מיעוטים המתמקד בזכויות נשים ולהטב"קים, ושיח ציוני שעניינו בניית המדינה לעם היהודי והגנה עליה מפני אויביה, שהפעם הם מוצגים כאויבים מבפנים ולא מבחוץ. השיח הראשון, שאפיין גם את המחאה החברתית, דומיננטי מאוד ומציג את המוחים כמי ש"נושאים על גבם את המדינה בצבא ובכלכלה" (גילת, 2023), לעומת מי שאינם תורמים למדינה באותם תחומים (פלד ושפיר, 2006). בניגוד למחאת הקודמות, התרומה לכלכלה ולביטחון מודגשת דרך השתתפותן של אליטות ההייטק והצבא בחזית המחאה – בין הדוברים בהפגנות, בהנהגת המחאה ובמסיבות העיתונאים של המחאה.

בעוד השיח הרפובליקני פונה אל קבוצות המעמד הבינוני היהודי, המסר הליברלי – "דמוקרטיה" – פנה אל ציבורים פוליטיים רחבים יותר, בעלי עמדות שונות ואף מנוגדות, שהתגייסו למחאה. הוא הציג כקולקטיב מאוחד ושקוף מבחינת מוצא אתני, מעמד, דתיות ולאום. בניסיונו להשיג לגיטימציה ציבורית רחבה ולא לאבדה שוב, הציג מטה המחאה את המוחים באופן פופוליסטי בתור "העם" או "הרוב" וניכס לשם כך ממלכתיות מאחדת באמצעות הסמלים והחגים הלאומיים. כך הוא פנה לקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית שמזדהות עם אלה (יפתחאל ואבו ראס, 2023). נוסף על כך הוא הבנה סיפור עבר ציוני שמוביל באופן ישיר כמעט ממגילת העצמאות אל המאבק הנוכחי, ואגב כך התעלם מהנכבה ומהכיבוש וכן מהיחס לעולי המזרח, יוצאי ברית המועצות ויוצאי אתיופיה. הוא אף עשה שימוש באנלוגיה למחאות ולמאבקים ליברליים נגד פופוליזם במערב, בפולין ובהונגריה באופן שהשווה את ישראל לאירופה.

המחאה דבקה בתמונת זהות דמוקרטית ליברלית למדינה, לעומת תמונת זהות יהודית אתנו־לאומית דתית משיחית (ראו למשל Margalit et al., 2023) שאימצו מחוללי הרפורמה. משוואה זו עשויה הייתה להידמות למאבק של שתי הנטיות שלפי אורי רם (Ram, 2005) חותרות תחת הציונות הקלאסית מאז שנות התשעים: פוסט־ציונות של המוחים הדבקים בדמוקרטיה על חשבון היהדות, מול ניאו־ציונות של השלטון, המקדש את היהדות ומסלק את הדמוקרטיה. אך ניתוח שיח המחאה מעיד כי מדובר למעשה בניסיון לעדכן ולהחיות מחדש את הציונות הקלאסית לנוכח המשבר: "דמוקרטית" במסר המרכזי ו"יהודית"

במסגורו, וכפי שאראה בהמשך – גם בשימוש שנעשה במשאבים תרבותיים. לאחר שנים רבות של הסתייגות מ"הלאומיות האתנית" (Brubaker, 1992) של ממשלות הימין, וניכור כלפי הממלכתיות המדינתית המתבטאת באופנים שמנוגדים לאינדיווידואליזם ולשאיפה למימוש עצמי המזוהים עם העצמי הפוסט-מודרני (Giddens, 1991), ניכוס הממלכתיות במטה המחאה והשיח הציוני שלה פתחו עבור הקבוצות הדומיננטיות אפשרות של שיבה אל הזהות הלאומית.

לסיכום, החידוש במחאת 2023 היה הקמת קואליציה ליברלית של מעמד הביניים היהודי, שחצתה את דפוסי ההצבעה למפלגות ימין ושמאל ואת הקטגוריזציה של חילונים ודתיים לאומיים. המחנה הליברלי הציע לקבוצות הדומיננטיות של צאצאי האליטה המייסדת והאליטות הפרופסיונליות, לנשים וללהט"בקים הכרה וזהות לאומית מעודכנת שמדגישה באופן רפובליקני את הכלכלה, באופן ליברלי את הדמוקרטיה ליהודים וחופש מכפייה דתית, ובאופן ציוני את העדפת היהודים ואי-השוויון ללא יהודים. עם זאת, ארגונים התומכים בשוויון אזרחי ומתנגדים לכיבוש השתתפו במחאה בהיקף גדול הרבה יותר בהשוואה למחאת בלפור או למחאה החברתית של 2011, ודוברים מקבוצות מוחלשות העלו סוגיות של אפליית מיעוטים יהודיים ופלסטיניים על הבמות בפריפריה.

סמלים לאומיים ופרקטיקות רדיקליות

התשתית הארגונית של מחאת בלפור סייעה להתארגנותה המהירה של המחאה נגד שינוי המשטר בינואר 2023. תחת הסיסמה "נלחמים על הדמוקרטיה" הקים מטה המאבק מערך לתרומות, להסעות ולהפצת חולצות, דגלים ושלטים, וגם רשת מסועפת להפצת מידע בקבוצות וואטסאפ – חלקן חדשות, חלקן קבוצות שכונתיות שהוקמו במקור בימי סגרי הקורונה והתעוררו מחדש. פעולות המחאה כללו פרקטיקות דומות לאלו של מחאת בלפור והמחאה החברתית: הפגנות במוקדים רבים במרכז וגם בפריפריה, צעדות, מיצגים וחסמת כבישים. לצד שלטים, חולצות, דגלים, מתופפים וצופרים נשמעו סיסמאות ולחנים הזכורים ממחאת בלפור וגם סיסמאות חדשות, ואפילו דמויות שזוהו עם מחאת בלפור, כמו ביבי במדי אסיר ושושקה (המאייר והאקטיביסט זאב אנגלמאייר). אולם החידוש לעומת מחאת בלפור והמחאה החברתית היה השילוב בין סמלים ופרקטיקות ממלכתיים מחד גיסא ובין פעולות שנתפסו כאנטי-ממסדיות באופן רדיקלי מאידך גיסא. ניכוס הממלכתיות במחאה והשתתפותם של אנשי ממסד לשעבר, במיוחד בתחום הביטחון, הם שאפשרו שימוש בשיטות שנחשבו בעבר רדיקליות ובנות ענישה בלי לפגוע במסר המתון.

מטה המחאה ניכס באופן מכוון ומאורגן את סמלי המדינה: הדגל, ההמנון שהושר בהפגנות, מגילת העצמאות. דגל ישראל, שהפך לסמל הבולט של המחאה, היה מזוהה במחאת בלפור עם תומכי נתניהו; המוחים נשאו אז דגלים שחורים או ורודים. כעת הוא נוכס מחדש, לשמחת רוב המוחים. אופן התרחשותו של הדבר מבטא את הבחירה של מטה המאבק בניכוס הממלכתיות על פני ההגנה על מיעוטים לאומיים (שהיא כאמור הזרוע השנייה של הסתה פופוליסטית ימנית). בשבוע הראשון למחאה הזמינו המארגנים אלפי דגלים שחורים, שהיו הסמל של מחאת בלפור. אולם אחרי שארגוני שמאל הניפו בהפגנה הראשונה בכיכר הבימה כמה דגלי פלסטין וזכו לתשומת לב תקשורתית, פנו המארגנים

בהפגנות הבאות לחלק דגלי ישראל כדי לטשטש את נוכחותם של דגלי פלסטין (N12), המטרה הייתה לתת נופך מרכזי וקונסנזואלי להפגנות כדי שלא יזוהו כמחאה משמאל העוסקת בכיבוש. ב-11 השבועות הראשונים של המחאה ייצרו במטה המחאה יותר מ-100,000 אלף דגלי ישראל וטענו כי הביקוש הוא של הציבור, וכי אין מדובר במהלך מאורגן מראש או צפוי (כדברי ברסלר-שוורצמן, N12, 2023). דגלי ישראל הם סמל ממלכתי שרבים חשו כלפיו ניכור כשזוהה עם המתנחלים ומצביעי הליכוד. כעת, לאחר שקושר למסר ליברלי של דמוקרטיה, שמחו לנופף בו שוב. אולם פלסטינים רבים ראו בו הדרה ותפסו אותו כסמל של מחאה על דמוקרטיה ליהודים בלבד (ח'לאילה, 2023; כרכבי-סבאח, 2023). ניכוס הדגל יצר מצב רדיקלי כשלעצמו, שבו נשיאתו של סמל המדינה פורשה כפעולה פוליטית ומרדנית והוגבלה על ידי מאבטחים בתחבורה הציבורית, בשערי אוניברסיטאות ומוסדות ציבור ובכניסה לבתי העמין הצבאיים ביום הזיכרון. תומכי הרפורמה אף תקפו את מי שנשאו דגל כי זיהו אותם כמתנגדי הרפורמה.

מלבד עיצוב סמלי המאבק, ניכוס הממלכתיות עיצב גם את פרקטיקות המחאה. כך למשל, המוחים לא הקימו תשתית אלטרנטיבית למוסדות המדינה אלא אימו להשביט את התשתית הקיימת כדי להראות דבקות במוסדותיה ובראשם בית המשפט העליון, שהקואליציה מנסה לשנות את מעמדו. שימור המוסדות הקיימים, ובמיוחד בית המשפט העליון, נתפס כשימור הממלכתיות מפני החרבתה בידי הקואליציה. מטה המחאה התרחק מפוליטיקה מפלגתית, ובכלל זה תהליך ה"הידברות" בבית הנשיא. המוחים אימצו את סמל ממלכתי של ריסון, שיקול דעת ואחריות בשעה שהשלטון הפופוליסטי האשימם באנרכיזם, בניסיון הפיכה ובסרבנות, ולנגד גילויי אלימות כלפי המוחים מצד תומכי הרפורמה בהפגנות ברחבי הארץ. לפני ההפגנות הגדולות הקפיד מטה המחאה להפיץ בקבוצות הוואטסאפ אזהרות מפני "הידרדרות המחאה לאלימות". האלימות זוהתה עם השוטרים בהפגנות ועם תומכי הרפורמה.

אף שמטה המחאה טיפח אי-אלימות ממלכתית, השיח המיליטריסטי ואתוס הלוחם בלטו במאבק, שבעצמו תואר כקרב בשלוש מערכות.² בד בבד התעלם מטה המחאה מהאלימות המתמשכת כלפי פלסטינים בישראל ובשטחים (למעט גינוי ה"פוגרום" שערכו מתנחלים בחווארה, ואשר זכה לתמיכתם של כמה מחברי הקואליציה). כך למשל, הצורך לשמור על מעמדו העצמאי של בג"ץ נומק בהיותו "כיפת ברזל של צה"ל" (שני, 2023), מוסד שמגן על חיילי צה"ל מפני תביעות בבית הדין הבינלאומי לפשעי מלחמה בהאג; השאלה מדוע צה"ל צריך הגנה כזאת לא עלתה. מפגינים תיעדו מעצרים ואלימות שוטרים והתייצבו מול תחנות משטרה עד שחרור כל העצורים, אולם במטה המחאה לא גינו אלימות של שוטרים כלפי פלסטינים אזרחי ישראל, למשל כאשר מוחמד אלעסיבי נורה למוות בעיר העתיקה ב-1 באפריל (הארץ, 2023). ועדת המעקב של ערביי ישראל הכריזה על שביתה במחאה על מותו, אך מטה המחאה לא הצטרף אליה.

באופן דומה לממצאיו של רון דודאי לגבי ההסכמה הסמויה בין הצדדים המתווכחים על עונש מוות למחבלים בישראל (Dudai, 2018), אפשר להסיק כי קו השסע העמוק בין המוחים לשלטון מלאכותי משום ששני המחנות אינם מערערים על המשך הכיבוש ועל

זכויות ליהודים בלבד. המאבק לשימור הסטטוס קוו טרם המשבר השלטוני ולשימורם של המוסדות הקיימים, ובהם בג"ץ שהכשיר התנחלויות ופעולות לחימה, לא רק מנציח את הקיים אלא אף שב ומכשיר את משטר הכיבוש (Dayan, 2019) באמצעים דמוקרטיים ומקבל תשומת לב חיובית בעולם. לראיה, המחאה נגד הנסיגה בדמוקרטיה תחת שלטון הימין הביאה ללחץ בינלאומי על ישראל, בניגוד למחאות נגד הכיבוש, שלא עוררו עד כה תגובה דומה בעוצמתה.

ניכוס הממלכתיות נעזר בזיכרון קולקטיבי שנשמך על האירועים המרכזיים בזיכרון הלאומי של ישראל: הקמת המדינה, מלחמות ישראל והשואה (Ram, 1998). בניסיון להדגיש את המאחד והממלכתי, סיפור העבר שהובנה פסח על אירועים שיצרו שסעים עמוקים בחברה הישראלית והתמקד בהקמת המדינה, בחתימה על מגילת העצמאות ובשני מאבקים קיומיים – מלחמת יום הכיפורים והמשבר השלטוני הנוכחי – שדרשו התגייסות וגם החלפה של שלטון שאינו משרת את אזרחיו.

במגילת העצמאות ראתה המחאה טקסט שמגלם את החזון הפוליטי והמוסרי של המדינה, אף שרוב השנים שימשה המגילה סמל ממלכתי כללי בלבד והיכל העצמאות שבו נחתמה הוזנח והיה לאתר מורשת רק בעשור האחרון (Vinitzky-Seroussi & Sharon, 2012). היא קיבלה משמעות פוליטית כאשר בהיעדר חוקה, בתי המשפט הסתמכו עליה בהכרעותיהם לגבי חוקיותן של פעולות שלטון דורסניות (למשל בבג"ץ קול העם מ-1953). כעת, כשהשלטון שואף לשנות את כללי המשחק הדמוקרטי, ניתן לה שוב תוכן פוליטי והיא גויסה לבצר את מעמדם של מוסדות המשפט במדינה. הגם שבפועל נוסח המגילה היה תוצאתה של פשרה בין מחנות שונים, דתיים וחילוניים (ברטל, 2023), וייצג את הקבוצות היהודיות ביישוב, היא מוצגת כסמל מאחד וחתמתה נתפסת כאירוע מכונן. אולם למעשה, חרדים חתמו על המגילה אחרי ויכוחים פנימיים רבים ובמעמד של שותפים חיצוניים (פונד, 1999), ופולסטינים לא נכללו בה כי נחתמה בעת מלחמה.³ לא שותפו בה גם מי שלא היו חלק מהיישוב בעת חתימתה: עולי שנות החמישים מצפון אפריקה ומדינות ערב ועולי שנות השבעים והתשעים מברית המועצות ואתיופיה.

סיפור העבר שמתחיל במגילת העצמאות ומסתיים במחאה הנוכחית תואם בכמה היבטים את הניסיון לצייר את הקולקטיב המוחה בקווים ממלכתיים אגב פנייה אל ציבורים מסוימים ולא אל אחרים. ראשית, סיפור העבר הזה מוביל מהקמת המדינה לימינו דרך מלחמות ישראל, ובמיוחד מלחמת יום הכיפורים. לא מוזכרות בו היסטוריות וחוויות שיצרו שסעים בחברה הישראלית, כמו הנכבה, הממשל הצבאי, הכיבוש ואפליית ערביי ישראל, ויחסה של ישראל לעולים מארצות ערב וצפון אפריקה, ברית המועצות ואתיופיה. שנית, הוא מדגיש את תהליך בנייתה של המדינה מאז הכרזתה, ומתאר את השלטון הנוכחי כמי שמנסה להרוס את מה שנבנה בכל שנות המדינה. "75 שנים – בנינו, ב-42 ימים – הרסנו", נכתב על שלט שהונף בהפגנה בקפלן. הבנייה באה לידי ביטוי

3 אך יש במגילה פנייה אל הפולסטינים שאינה מוזכרת בשיח המחאה: "אנו קוראים – גם בתוך התקפת הדמים הנערכת עלינו זה חודשים – לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל לשמור על שלום וליטול חלקם בבנין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים".

גם בהשתתפות פעילה במחאה: המוחים תורמים מזמנם ומכספם ו"בונים בעצמם" את המחאה, תחת הכותרת "אל תשאל מה המאבק יכול לעשות עבורך, תשאל מה את יכולה לעשות בשביל המאבק", שמופיעה באתר גיוס ההמונים שלה. התברר כי מימון המחאה בתרומות של המוחים עצמם הוא שיטה מוצלחת מאוד, ובעזרתה גייס המטה יותר מעשרה מיליון שקלים עד אפריל 2023. התרומה של זמן וכסף והסלוגן "חובה להתנגד", המתנוסס על שלטים שנתלו ממרפסות הבתים, מעידים גם הם כי ההתגייסות למחאה נתפסת כחובה אזרחית.

אולם בסיפור העבר הציוני והממלכתי הזה טמונים גם הזרעים לפעולות מחאה אנטי-ממסדיות. בבסיס דימוי הבנייה של האומה הציונית, ובבסיס הדימוי של בניית המחאה, מצויה הנחה של ערבות הדדית עם בני קהילה מדומיינת שנכונים להקריב מעצמם בגלל רגשות של קרבה משפחתית (Anderson, 1991; Ben-Amos & Bet-El, 1999). הקהילה הזאת מדומיינת באמצעות קישור היסטורי של המוחים עם דמות החלוצים, שמשלימה את השיח הרפובליקני היהודי ואת הפנייה אל ממשיכיה של האליטה המייסדת. אך נכללות בה גם קבוצות זהות חדשות יותר, בעיקר של ארגוני נשים ולהט"בים, דרך השיח הליברלי המערבי של זכויות והגנה על מיעוטים. ההבדל בין 1948 ל-2023 שמשרטט מטה המחאה הוא הפילוג העמוק בחברה הישראלית שעורר המשבר השלטוני; הוא מושווה לשבר שאחרי מלחמת יום הכיפורים בין העם, ובמיוחד הלוחמים, ובין השלטון. ההקשר הזה מאפשר למטה המחאה לתאר את המוחים כקהילה הלאומית – "העם האמיתי" שבניו ובנותיו "נאמנים למגילת העצמאות" – ובד בבד להצדיק פעולות התנגדות וסרבנות רדיקליות, שמצהירות כי מעתה הקרבתם של הלוחמים ותוצרי הבנייה של "הנושאים בנטל" לא יופנו אל כלל האזרחים במדינה, משום שהשלטון פגע במחויבות ובערבות ההדדית בין הנושאים בנטל ואלה שלא. זהו הקשר נוסף שבו קבוצות שמזדהות עם אתוס הלוחם הציוני ועם השיח הרפובליקני הן אלו שיכולות לחרוג בפעולותיהן מהקונסנזוס הלאומי-ממלכתי (Lomsky-Feder, 2011).

החריגה הזאת באה לידי ביטוי בראש ובראשונה בסרבנות מילואים. זו נחשבה עד כה לפרקטיקה פציפיסטית של חוגי השמאל הרדיקלי, והצבא הן את מבצעה למאסר (Weiss, 2014). במחאה הנוכחית היא הפכה לפרקטיקה לגיטימית והייתה לאחד הגורמים העיקריים להשעיית גל החקיקה. סרבנותם של טייסים, צוותי אוויר במילואים, חיילי מודיעין ויחידות עילית אחרות במילואים לשרת את השלטון הנוכחי אם ישנה את שיטת השלטון זכתה אמנם לגידופים מצד נציגי השלטון, אך הצבא הגיב במתינות ואף הפעיל לחץ על שר הביטחון, וזה פנה לראש הממשלה בבקשה לעצור את החקיקה. פיטוריו של שר הביטחון בעקבות האירוע הרחיבו את המחאה עד כדי שביתה כללית במשק, וראש הממשלה השעה את החקיקה ואת הפיטורין.

הצדקה נוספת לסרבנות המילואים היא האנלוגיה בסיפור העבר של מטה המחאה בין האיום השלטוני הנוכחי למלחמת יום הכיפורים. ההשוואה הזאת מציגה את השלטון העכשווי הן כאיום קיומי שיש להילחם נגדו בחירוף נפש, הן כהנהגה מושחתת ומסואבת שנדרשת לקחת אחריות על תוצאות מעשיה ולהתפטר, כפי שתבעה תנועת המחאה של לוחמי יום הכיפורים ב-1973. מלחמת יום הכיפורים זכתה לאזכורים רבים בקרב סרבנים ומשתתפים אחרים במחאה, ובעיקר בקרב לוחמיה ומשפחות שכולות. היא הוזכרה

בנאומים, בשלטים ואף על גבי חולצות מחאה,⁴ ומתוארת כקו השבר הקודם שאיים להחריב את ישראל. השוואת המלחמה היא למאבק בשינוי המשטר מיצבה את המחאה כמערכה נוספת ב"הגנה על המדינה" מפני חורבן (למשל ניר גסקו, N12, 2023), דומה לקודמתה בהיקפה וחומרתה, אולם הפעם לא נגד אויבים מבחוץ כי אם נגד השלטון – אויב מבפנים. אנשי מערכת הביטחון שהשתתפו במחאה טענו כי ב-1973 הם ידעו מדוע ועל מה הם נלחמים למען המדינה, וכי התגייסו אז מייד למטרה שהייתה נכונה בעיניהם – גם אם גילו אחר כך שהשלטון כשל; אולם כעת הם אינם מוכנים לשרת מדינה ששלטונה אינו דמוקרטי.⁵

אתוס הלוחם אפשר לחברי הקבוצות הנושאות אותו פעולה רדיקלית נוספת: משפחות שכולות מחו נגד השלטון בטקסי הזיכרון הרשמיים, פעולה שנתפסת כסותרת את הממלכתיות והקדושה של הטקסים וכפוגעת בתפקידם. השכול משמש כסמל מאחד, קדוש וחף ממחלוקת, ומסייע לשלטון המתחלף מעת לעת לחדש את מחויבות האזרחים להקרבה למען האומה הנצחית (Ben-Amos & Bet-El, 1999); עירוב של פוליטיקה בטקס הרשמי בישראל – כלומר התייחסות לכיבוש או התנגדות למדיניות השלטון – נחשב עד כה לפעולה לא לגיטימית. אולם לקראת יום הזיכרון 2023, משפחות שכולות שלקחו חלק במחאה והביעו ספקות לגבי משמעות הקרבתן – למשל על גבי שלטים ובמיציגים בהפגנות – מחו גם בטקסים הממלכתיים. לקראת יום הזיכרון הן התאגדו וקראו לחברי הקואליציה שלא להשתתף בטקסים הרשמיים, וביום הזיכרון עצמו החרימו את הטקסים או מחו במהלכם. חלק מהמשפחות הציבו שלטים על קברי חלליהן ונמנעו מלנכוח בטקס, אחרות קראו לקראת לעבר דוברי הקואליציה במהלך נאוניהם (כפי שאירע למשל ברעננה ובחולון), והיו שערכו טקס אלטרנטיבי במועד של הטקס הרשמי מול היכל העצמאות בתל אביב.

פעולה רדיקלית שלישית הייתה הפגנות מול בתיים של נציגי הקואליציה ובאירועים פרטיים וציבוריים שבהם השתתפו. זוהי פרקטיקה שנחשבה עד כה שנויה במחלוקת, למשל במאבק "באים לבנקאים" של ברק כהן וערן ורד שהחל ב-2014, שבו הואשמו הפעילים בהטרדה של מושאי המחאה ובני משפחותיהם ונדונו לעונשים (טאוסגי, 2019). המחאה היא הנכיחה את העובדה שבנקאים ובנקאיות הם אנשי ציבור הנושאים באחריות, ומולה עלתה הטענה כי אין להטרידם בבתיים הפרטיים. במקרים של מחאה מתמשכת מול בתיים של בכירי שלטון, כמו זו שהתקיימה מול בית היועץ המשפטי לשעבר אביחי מנדלבליט בפתח תקווה בשנים 2017-2020, הטילה המשטרה על המוחים מגבלות ייחודיות ובג"ץ הורה למוחים לעבור מהרחוב שבו מתגורר מנדלבליט לאזורים אחרים בעיר. גם

4 עמותה בשם "ביחד עם לוחמי כיפור" שקמה במסגרת המחאה הנוכחית ערכה ברחבי הארץ, למשל במכללת ספיר וביישובי עוטף עזה, שיחות ומפגשים שעסקו בקשר בין 1973 ל-2023 ובמאבק לשימור הדמוקרטיה. בהפגנות נראו חולצות שעליהן הכיתוב "לוחמי כיפור 73 נאבקים על דמותה של המדינה".

5 כך למשל טען נציג קבוצת טייסי המילואים 555 על כמת ההפגנה בקפולן ביום 25.3. משפחות שכולות הפגינו בחולצות שחורות שעליהן הכיתוב "במותם ציוו לנו את הדמוקרטיה", נשאו שלטים עם הכיתוב "אחי נפל למען ישראל דמוקרטיה. האם [שם החלל] נפל לשווא?", והדליקו נרות זיכרון בהפגנות (למשל בהפגנות שנערכו בתל אביב ובחיפה ב-15.4).

במחאה הנוכחית נערכו משמרות מחאה כאלה - זמניות אמנם אך רבות מאוד - מול בתיים של נציגי שלטון רבים ברחבי הארץ, נוסף על הפגנות בזק מול אירועים ספציפיים, והדבר הקשה לאכוף את פינוין או להטיל מגבלות קבועות על כולן.

משמרות המחאה מול הבתים והפגנות הבזק מול אירועים היו גם עדות להתגייסותם ולמחויבותם של המוחים. חלקן אורגנו בתוך זמן קצר יחסית או באופן ספונטני. המידע על הופעתם של נציגי הקואליציה וראשיה באירוע ציבורי או פרטי ביישוב זה או אחר הופץ על ידי משתתפים במחאה בקבוצות וואטסאפ מקומיות והניע משתתפים אחרים לפעולה ספונטנית ומיידית באמצע יום העבודה או המנוחה. התברר כי רשת היידוע והפעולה הזאת אפקטיבית מאוד, הן מבחינת נראות מקומית הן מבחינת שיבוש פעילותם של נציגי השלטון.

סיכום

השילוב בין שיח רפובליקני יהודי, שיח ציוני ושיח ליברלי, שכונן למשיכי האליטה המייסדת ולזהויות מגזריות נוספות, הביא ליצירתה של קואליציה חוצת מפלגות ובה אנשי ימין ושמאל, דתיים-מתונים וחילונים, שהציעה זהות לאומית מחודשת ליהודים ממעמד הביניים בישראל. אף שהמסר של המחאה היה ממלכתי ומתון ולא ערער על מבנה העומק של המשטר בישראל (שלטון הימין תמך בגלוי בדמוקרטיה ליהודים בלבד, ומטה המחאה הביע הסכמה סמויה לכך), היא שילבה בין פרקטיקות ממלכתיות לפעולות התנגדות אנטי-ממסדיות שקודם לכן נחשבו רדיקליות. פרקטיקות אלו "הוכשרו" על ידי אנשי הממסד הביטחוני, המשפטי והכלכלי לשעבר שלקחו חלק במחאה והעניקו לה מהסטטוס החברתי הגבוה ומהלגיטימציה הממסדית שלהם.

הפרקטיקות האנטי-ממסדיות של המחאה (במיוחד הערעור על אתוס הלוחם ועל תפקידן של המשפחות השכולות בחידוש החוזה בין השלטון לקהילה הלאומית), והעלאת המסמן הכללי "דמוקרטיה" לדיון ציבורי, עשויות להוביל בעתיד לרדיקליזציה רעיונית ולהעלות לדיון ציבורי משמעויות נוספות שלו ותביעות רחבות יותר לשוויון. ככל שגובר הספק במניעי השלטון, כך עומדת למבחן ההצדקה למדיניותה של ישראל בשטחים ובעזה. לראיה, במהלך סבב הלחימה שנערך בעזה בחודש מאי ביטל מטה המחאה את ההפגנה המרכזית, אולם ארגונים אחרים המשיכו להפגין בטענה שמניעי ה"מבצע" אינם ביטחוניים כפי שהם מוצגים. משום שמספר המפגינים היה קטן יחסית, הגוש נגד הכיבוש בלט בנוכחותו בין המוחים.

לתנועות חברתיות יש השלכות ארוכות טווח ולעיתים מפתיעות מבחינה תרבותית ופוליטית. תנועות כושלות הופכות עם הזמן למיתולוגיות (למשל הפנתרים השחורים), ותנועות שנחשבו מוצלחות מאוד בזמן נתפסות לאחר מעשה כמושבת נעורים (למשל המחאה החברתית של 2011). גם אם המחאה אינה רואה עצמה כמתונה וגם אם המשמעויות התרבותיות הפוליטיות שלה עתידות להשתנות, מאמר זה מתאר את שיח המחאה בעת התרחשותה בזמן שבו עדיין אי אפשר לדעת אם אנו עומדים בצומת של שינוי פוליטי, או שמא מדובר רק בעדכון גרסה לצינונות הקלאסית לשם שימור הסטטוס קוו.

מקורות

- ברטל, ישראל. (2023). 75 שנות פשרה היסטורית. הזמן הזה. גוטוויין, דני. (2023, 30 באפריל). ממלחמת אזרחים (קרה) למלחמת מעמדות (לוהטת). הארץ.
- גילת, מרדכי. (2023, 11 באפריל). מר נתניהו, אתה באמת חושב שכולנו מטומטמים? הארץ.
- הארץ. (2023, 1 באפריל). מח"ש בודקת את הרג הצעיר בעיר העתיקה; המשטרה: זה פיגוע, הוא ירה לעבר השוטרים.
- זמיר, רותם. (2023, 20 במרץ). ראיון עם גבי בוניט, נציג קהילת "אין בריאות הנפש בלי דמוקרטיה". חוצות – כתב עת תרבותיפוליטי, 5.
- ח'לאילה, מוחמד. (2023, 15 במרץ). החברה הערבית בישראל וההפיכה המשטרית [הרצאה בדין]. מרכז חיים הרצוג, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- טאסיג, שוקי. (2019, 17 בנובמבר). גזר דין בפרשת "באים לבנקאים". העין השביעית. יפתחאל, אורן, ות'אבת אבו ראס. (2023, 10 באפריל). בואו ניפגש מעל לקו הדמוקרטיה. הארץ.
- כרכבי-סבאח, מהא. (2023, 15 במרץ). החברה הערבית בישראל וההפיכה המשטרית [הרצאה בדין]. מרכז חיים הרצוג, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- לוי, גל. (2021, 8-10 בפברואר). רדו מהדשא או צאו אל המרפסת: מחאה ומעמד במבט היסטורי [הרצאה]. הכנס ה-52 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, מכללת ספיר. פונד, יוסף. (1999). פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל. מאגנס.
- פילק, דני. (2021, 8-10 בפברואר). העיוורון הליברלי של מחאת 2020. הכנס ה-52 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, מכללת ספיר.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2006). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. אוניברסיטת תל אביב.
- רם, אורי, ודני פילק. (2013). ה-14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת, 41, 17-43.
- קימרלינג, ברוך. (1997). הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות. אלפיים, 16, 264-308.
- שני, יובל. (2023, 17 בפברואר). בית משפט עצמאי הוא "כיפת ברזל" לצה"ל ומפקדיו. N12.
- N12. (2023, 22 במרץ). איך הפך דגל ישראל לסמל המחאה.
- Anderson, Benedict. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.
- Ben-Amos, Avner, & Ilana Bet-El. (1999). Holocaust Day and Memorial Day in Israeli schools: Ceremonies, education and history. *Israel Studies*, 4(1), 258–284.
- Brubaker, Rogers. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.
- Crossley, Nick. (2003). From reproduction to transformation: Social movement fields and the radical habitus. *Theory, Culture & Society*, 20(6), 43–68.

- Dayan, Hilla. (2019). Neozionism: Portrait of a contemporary hegemony. *Settler Colonial Studies*, 9(1), 22–40.
- Dudai, Ron. (2018). Restraint, reaction, and penal fantasies: Notes on the death penalty in Israel, 1967–2016. *Law and Social Inquiry*, 43(3), 862–888.
- Giddens, Antony. (1991). *Modernity and self identity*. Polity Press.
- Gutman, Yifat. (2017). *Memory activism: Reimagining the past for the future in Israel-Palestine*. Vanderbilt University Press.
- Lomsky-Feder, Edna. (2011). Competing models of nationalism: An analysis of memorial ceremonies in schools. *Nations and Nationalism*, 17(3), 581–603.
- Margalit, Avishai, Ruth Margalit, & David Remnick. (2023, April 7). Israel on the brink – Understanding the judicial overhaul, and the protests against it. *The New Yorker Radio Hour*.
- Müller, Jan-Werner. (2016). *What is populism?* University of Pennsylvania Press.
- Ram, Uri. (1998). Postnationalist pasts: The case of Israel. *Social Science History*, 22(4), 513–545.
- Ram, Uri. (2005). Jerusalem, Tel Aviv and the bifurcation of Israel. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 19(2), 21–33.
- Tarrow, Sidney. (1995). Cycles of collective action: Between moments of madness and the repertoire of contention. In Mark Traugott (Ed.), *Repertoires and cycles of collective action* (pp. 89–116). Duke University Press.
- Tarrow, Sidney. (1998). *Power in movement*. Cambridge University Press.
- Urbinati, Nadia. (2019). *Me The People: How populism transforms democracy*. Harvard University Press.
- Vinitzky-Seroussi, Vered, & Zohar Sharon-Volovelski. (2012, February-March). “We hereby neglect”: *The Israeli hall of independence and the social texture of collective memory* [Workshop]. The Institute of Advanced Studies, The Hebrew University of Jerusalem.
- Weiss, Erica. (2014). *Conscientious objectors in Israel: Citizenship, sacrifice, trials of fealty*. Penn Press.
- Zolberg, Aristide. (1972). Moments of Madness. *Politics and Society*, 2(2), 183–207.

בין קפלן לחווארה: השבר המשטרי ותפקיד החברה הצבאית בהגנה על הדמוקרטיה

לב גרינברג*

תקציר. מדוע דווקא הצבא הוא שיוצא נגד ההפיכה המשטרית בישראל, ומדוע האזרחים המפגינים מתעלמים מהשליטה הצבאית בפלסטינים? המאמר מנתח את האינטרסים של הצבא בשימור ההבחנה בין שלטונו הריבוני בשטחים ובין המשטר הדמוקרטי בתוך גבולות 1967, ואת קיומה של "חברה צבאית" שמתגייסת להגן עליו מתוך תנועת המחאה. הוא מראה כיצד הפוגרום בחווארה ביטא אובדן שליטה של הצבא על המתנחלים והרחיב את המחאה נגד הממשלה, לרבות איומים בסרבנות, אף שהאירוע עצמו נדחק לשוליים ונשכח. ניתוח רצף האירועים שבלמו את החקיקה בחודש מרץ מעלה זיקה הדוקה בין המחאה ובין מודעות המפגינים לסכנות האורבות למשטר אם אכן יימחק הגבול על ידי הממשלה. המושג חברה צבאית מוצג כאן כמושג פוליטי, דינמי ותלוי הקשר במטרה להסביר את מנגנון ההשפעה הדמוקרטית של הצבא על הפוליטיקה הישראלית. גם התערורות החברה האזרחית מתוארת כתופעה דינמית ותלויה הקשר, שאמנם צומחת בצל השיח הביטחוני הדומיננטי אך צפויה לעמוד מול אתגרים אזרחיים ומול הצורך להרחיב את נושאי המאבק ולהגדיל את הקבוצות המעורבות בו, לרבות הפלסטינים.

ב-12 במרץ 2023 קיים הרמטכ"ל הרצי הלוי פגישה עם חיילי מילואים והצהיר כי הוא מבין שחיילי מילואים לא ישרתו במשטר לא דמוקרטי (הארץ, 2023). זו הייתה מעין פגישה פיוס אחרי שבוע וחצי של התנגשויות פומביות בינו ובין קבוצות חיילי מילואים שהתארגנו לתמוך במחאה נגד החקיקה האנטי-דמוקרטית, והעזו לאיים בסירוב לשרת אם החקיקה תתקדם והמשטר בישראל יהפוך אוטוריטרי. בלטה במיוחד קבוצת טייסים שפנתה לרמטכ"ל ישירות וסירבה להתייצב לשירות מילואים (הראל, 2023).

כבר מראשיתה של המחאה התבטאו אנשי מערכת הביטחון בדימוס וקבוצות של חיילי מילואים נגד הממשלה והחקיקה האנטי-דמוקרטית. בהפגנה ב-28 בינואר, בשבוע השלישי של ההפגנות, הסביר למפגינים שר הביטחון והרמטכ"ל לשעבר משה בוגי יעלון את המשמעות הביטחונית של ההפיכה המשפטית, וטען שללא עצמאות בג"ץ וללא הדימוי הדמוקרטי של ישראל, יש סכנה שקצינים וחיילים יועמדו לדין בבית הדין הבינלאומי בהאג

* פרופ' לב גרינברג, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
אני מודה ליגיל לוי, דניאל דה מלאך, ג'ון קמפבל ועורכי הגיליון על הערותיהם המועילות.

באשמת פשעי מלחמה (Shafir, 2023). בראשית חודש מרץ חלה עליית מדרגה בהתארגנות החיילים והחלו איומי הסירוב הפומביים.

בהפגנת יום השיבוש הלאומי שהוכרזה לקראת יום רביעי, 1 במרץ, חל מפנה: המשטרה הפעילה כוח רב לפיזור המפגינים, לאחר שבמשך שישה שבועות של מחאה נהגה באיפוק יחסי וב"הכלה". מול הפרשים, המכת"זיות והשוטרים עם האלות צעקו המפגינים "איפה הייתם בחווארה?" (זיו, 2023). ההפגנה הזאת, שאמנם הייתה מתוכננת מראש, התקיימה יומיים לאחר שבכפר חווארה התחולל מה שמפקד פיקוד המרכז אלוף יהודה פוקס כינה "פוגרום" (הארץ, 2023א). ואולם כעבור שבועיים הפוגרום נדחק אל השוליים, וההפגנות שבו להתמקד בדמוקרטיה בגבולות 1967 ולהתעלם מהשלטון הצבאי על הפלסטינים שמעבר לגבול.

השלטון הצבאי בשטחים הפך לפיל שבחדר: כולם יודעים שהוא קיים, אבל רוב המפגינים והדוברים מעדיפים להתעלם ממנו. החברה הצבאית כולה – ראשי הצבא ואנשי מערכת הביטחון בשירות פעיל ובדימוס, וקצינים וחיילים במילואים – התייצבה להגן על הדמוקרטיה, ובחודש מרץ הצליחה לבלום לזמן מה את החקיקה. הנה החידה הכפולה שאני מבקש לפענח במאמר זה: איך ייתכן שדווקא ראשי החברה הצבאית הם שהתייצבו מול הממשלה להגנת הדמוקרטיה, ומדוע המפגינים הנחושים של החברה האזרחית, הקוראים "דמוקרטיה" בכיכרות, מתעלמים מהשלטון הצבאי על הפלסטינים בשטחים? אנסה להתיר כאן את הסבך, להסביר את שתי החידות ולבחון כיצד הקשר ביניהן עשוי לסייע להבין את עוצמת המחאה, את הפוטנציאל שלה וגם את נקודות התורפה האסטרטגיות שלה.

בשבת שלאחר ההסלמה בהפגנת יום השיבוש חלה קפיצת מדרגה בהיקף ההפגנות, בפריסתן הארצית ובנחישות המפגינים להתעמת עם המשטרה (הארץ, 2023ב). מייד למחרת ערך מרכז אקורד סקר ובו נשאלו הנחקרים מה גרם להם לתמוך במחאה. מלבד ההפיכה המשטרית, התברר כי הפוגרום בחווארה ותגובתו של בצלאל סמוטריץ', שאמר ש"צריך למחוק את הכפר" (Ynet, 2023), היו מהגורמים העיקריים לתמיכתם במחאה: 84% בקרב תומכי השמאל, 60% בקרב תומכי המרכז, ואפילו 29% בקרב תומכי הימין.¹

במאמר זה אני טוען שהפוגרום בחווארה דחף את ההפגנות והרחיב את פריסתן בארץ ואת הספקטרום הפוליטי של התומכים בהן, וגם עודד קבוצות של חיילי מילואים להתארגן לפי יחידות ולאיים בסירוב לשרת. אולם השיח הביטחוני ומרכזיותה של החברה הצבאית במחאה עומדים בסתירה עם התביעות לדמוקרטיה. ההפגנות בחודש מרץ בהובלת החברה הצבאית אמנם הצליחו לבלום זמנית את החקיקה האנטי-דמוקרטית, אולם פעילי החברה האזרחית הם שיצטרכו לעמוד מול המדיניות האנטי-דמוקרטית של הממשלה במישורים רבים נוספים, בתוך גבולות הקו הירוק ומעבר לו, ולצקת תוכן בתביעה לדמוקרטיה.

בחלקו הראשון של המאמר אני דן במתח שבין מעמדו החוקי של הגבול ובין מחיקתו הלכה למעשה בידי ההתיישבות היהודית, ובהשלכותיהן של כוונות הממשלה למחוק את הגבול על הדימוי של ישראל כמדינה דמוקרטית. החלק השני עוסק באתגרי השליטה של צה"ל על האוכלוסייה הפלסטינית – הן בערים, באמצעות שיתוף פעולה עם הרשות

1 מתוך מצגת של מרכז אקורד על ממצאי סקר מיום 2.3.2023, שכותרתו "יחס הציבור כלפי המאבק ברפורמה המשפטית בעקבות יום השיבוש הלאומי בראשון למרץ 2023".

הפלסטינית, הן באזור הכפרי, שבו קבוצות קנאיות של מתנחלים מתנכלות לפלסטינים. בחלק השלישי אני מנתח היסטורית את התפקיד המרכזי של החברה הצבאית בעימות עם הקנאות הדתית, דן בתחילתו של המשבר הפוליטי הנוכחי ב־2017, ומציג את רצף האירועים שבלם את החקיקה – מהפוגרום בחווארה ב־26 בפברואר ועד להשבתה הגדולה של המדינה ב־27 במרץ.

לדמיין את ישראל כדמוקרטיה

אני מציע להבחין בין משברים פוליטיים, שהלכו והתרבו מאז רצח רבין, ובין השבר המשטרי הנוכחי – המאופיין במיצוי יכולתו של המשטר הדואלי, הצבאי-דמוקרטי (גרינברג, 2008), להמשיך לקיים את הסתירות הפנימיות שבו. הקש ששבר את גב הגמל² היה הקמת הקואליציה החדשה בראשות בנימין נתניהו עם שותפיו מהציונות הדתית, הדוחפים להכריע את המתח הפנימי באוקסימורון "מדינה יהודית ודמוקרטית" באמצעות מחיקת ה"דמוקרטיה" בגבולות 1967. הממשלה שקמה זיהתה הזדמנות חד-פעמית לחולל שינויים מוסדיים יסודיים, והיא דוחפת גם את מתנגדיה למאבק על אופיו של המשטר העתידי ועל זהותם הקולקטיבית של הישראלים.

המשטר הנוכחי שעליו מאיימת הממשלה החדשה בנוי על שילוב בין משטר דמוקרטי עבור אזרחיה הישראלים ובין משטר צבאי עבור נתיניה הפלסטינים מעבר לגבולות 1967. הצבא הוא שחקן פוליטי מרכזי במשטר זה, כי הוא זקוק לגיטימציה כדי לגייס את חייליו בצד הדמוקרטי של הגבול לצורך שימור השליטה על הפלסטינים בצידו האחר, שבו הוא הריבון (הלמן, 1999). בהיותו שחקן פוליטי במשטר דמוקרטי, הצבא צריך גם קולות אזרחיים שיבטאו את עמדותיו ויגנו עליהן. הדבר בא לידי ביטוי בקשרים החברתיים הנמשכים בין אנשי צבא בדימוס ובמילואים וגם בינם ובין חבריהם בשירות פעיל, המרכיבים יחד את החברה הצבאית. אולם הוא מתבטא גם בדומיננטיות של השיח הביטחוני בתקשורת ובקרב חלקים גדולים של הציבור האזרחי – שיח שבו השירות בצבא הופך להון סימבולי לעומת ה"משתמטים" שבקואליציה.

כדי לדמיין את ישראל כדמוקרטיה, מן ההכרח לדמיין את היהודים כ"העם" הריבון, ואת גבולותיה של מדינת ישראל כגבולותיה בשנים 1949-1967 (גרינברג, 1999). הרי ברור שמה שמתרחש מעבר לגבול, יהיה שמו אשר יהא, איננו דמוקרטיה. התושבים הפלסטינים משוללים זכויות אזרח וזכויות פוליטיות. במפה של הגדה המערבית אפשר לראות יישובים יהודיים באזור המקיף את אזורי A (האזור העירוני), הנתון לשליטת הרשות הפלסטינית מאז 1995, וגם את אזור B (אזור של כפרים ועיירות) שנמצא בשליטה משותפת של הרשות הפלסטינית (האמונה על ניהול נושאים אזרחיים) ושל צה"ל (האמון על ניהול ביטחוני).

נשאלת השאלה אם הגבול מדומיין או ממשי. בסוגיה זו יש סתירה בין המישור החוקי למציאות הגיאופוליטית. מבחינה גיאופוליטית, ברור כי לא זו בלבד שהקו הירוק מדומיין,

2 אתל סולינגן ווילפרד ואן (Solingen & Wan, 2016) הציעו הבחנה בין נקודות מפנה היסטוריות ובין tipping points, שהן מעין נקודת אלחזור. קולגה שלי, ג'ון קמפבל, שמשמש כמונח ב tipping point, הציע לי לתרגם אותו לביטוי "הקש ששבר את גב הגמל".

אלא הוא אשליה. אני מבחין כאן אנליטית בין דמיון, שהוא דבר לא ממשי שאפשר להיאבק למימוש, ובין אשליה, שאינה ניתנת למימוש בגלל מחסומים מבניים, מוסדיים או פוליטיים (גריןברג, 2007, פרק 2). הקו הירוק הפך בהדרגה לאשליה במשך השנים כאשר ממשלות ישראל טשטשו את הגבול ביסודיות באמצעות בניית יישובים יהודיים מעבר לגבול הריבוני של ישראל ובניגוד לחוק הבינלאומי. אלה היישובים המכונים "התנחלויות", מינוח שהוא פעולה דיסקורסיבית המסמנת את המשך קיומו של הקו הירוק המפריד בין היישובים הללו למדינת ישראל הריבונית. כל ממשלות ישראל מאז 1967 שימרו את הקו הירוק כגבול זמני עד שיימצא פרטנר לשלום. אבל לאחר האינתיפאדה השנייה הן חדלו לנהל משא ומתן מדיני עם ההנהגה הפלסטינית (המשא ומתן שניהל אהוד אולמרט עם מחמוד עבאס בוועידת אנאפוליס היה אירוע חריג במיוחד), חומות הפרדה נבנו בגדה המערבית, והקו הירוק נמחק סופית (Lustick, 2019).

ואולם אף שמבחינה פוליטית הגבול מחוק וכיום מתגוררים בגדה המערבית כחצי מיליון אזרחים ישראלים, מבחינת החוק התמונה שונה לגמרי. מבחינה חוקית, הקו הירוק חי וקיים. ישראל מעולם לא סיפחה את השטחים; היא השאירה אותם במעמד עמום, כקלפים למיקוח בעתיד.³ בגדה המערבית צה"ל הוא הריבון והשליט, הוא שקובע תקנות והוא שמפעיל בתי משפט צבאיים (Hajjar, 2005). זאת הסיבה שאחת לחמש שנים יש צורך לתקן תקנה זמנית הקובעת שאזרחי ישראל המתגוררים בגדה המערבית אינם כפופים לשלטון הצבא אלא למדינת ישראל.

לצבא יש תפקיד מפתח בסימון הגבול של מדינת ישראל: באמצעות הגדרת אזור הריבוניות הצבאית הוא תוחם את גבולותיה של ישראל הדמוקרטית. המשטר הדואלי, המשלב בין שלטון צבאי בצד אחד של הגבול לדמוקרטיה בצידו האחר, הופך את הצבא בהכרח לשחקן פוליטי, כאמור, הן משום שהצבא אחראי על ניהול האוכלוסייה הכפופה לו, הן משום שעליו לגייס חיילים בצד הדמוקרטי של הגבול. בהיותו שחקן פוליטי יש לצבא שיקולי שליטה פרגמטיים – הוא יכול לעודד יצירת מרחב שיאפשר הכרה פוליטית בפלסטינים והידברות, כפי שעשה בעקבות האינתיפאדה הראשונה, או לפעול לדיכוי אלים, כפי שעשה בעקבות האינתיפאדה השנייה (Grinberg, 2011, 2013). אולם יש לו גם תפקיד אידיאולוגי לגיטימציוני: כדי שיוכל לגייס חיילים ללא עוררין, הצבא חייב לשכנע את המתגייסים כי מקור הסמכות שלו הוא כפיפותו למוסדות הדמוקרטיים של ישראל, וכי מקור פקודותיו הוא בהכרעה דמוקרטית.⁴ עליו לשכנע את החיילים כי הם מתגייסים למען הגנת המדינה, וכי השליטה על הפלסטינים נעשית לצורכי ביטחון ולא לצורך השתלטות אלימה על אדמותיהם ודיכוי התנגדותם.

זהו לב ליבו של השבר המשטרי כעת: הניסיון לפתור את הסתירה המובנית בין הממד הפוליטי הממשי, המתבטא בהתפשטות טריטוריאלית רחבה שמוחקת את הגבול, ובין המעמד החוקי של השטחים כאזור תחת ריבונות צבאית. הקואליציה הנוכחית חותרת לעשות זאת באמצעות טשטוש הקו הירוק ויצירת משטר אחד מהים עד הנהר, תחת ריבונות יהודית

3 מפא"י החליטה לשמור את השטחים לשם מיקוח אחרי 1967 (ביילין, 1985). בגין הנציח את מעמד הזמני הזה בהסכם עם סאדאת, וגם הסכמי אוסלו שימרו את עתיד השטחים באותו מעמד.

4 זאת תובנה ארוכת שנים, מהימים שבהם היית דובר תנועת "יש גבול" במלחמת לבנון הראשונה.

בלעדית ומתוך אידיאולוגיה דתית משיחית (נהוראי, 2022; סמוטריץ', 2017). מחיקת הגבול ויצירת משטר אחיד ובלתי דמוקרטי הן סיבה לדאגה לא רק של החברה האזרחית ותומכי הדמוקרטיה, אלא גם של הצבא: חלק מהחיילים עלולים לסרב אם יחשבו שמקור הסמכות של הפקודות אינו דמוקרטי, ושאינן גבול המבדיל בין מדינת ישראל ובין השטחים.⁵ את התסכול, הכעס ורוח המרד מלכה ביתר שאת העובדה שהממשלה מורכבת בחלקה הגדול ממפלגות חרדיות שמצביעיהן פטורים משירות בצבא, והן אף דורשות לעגן את הפטור בחקיקה.

כיצד מצדיקים "כיבוש דמוקרטי"?

הלגיטימציה שמקבלת השליטה הצבאית של ישראל בפלסטינים מתוקף הצגתה של זו כעניין זמני של הגנה עצמית וביטחון סובלת משתי נקודות חולשה עיקריות. האחת היא באזור העירוני. השליטה בערים הפלסטיניות יוצרת חיכוך עם אוכלוסייה אזרחית שמתנגדת לנוכחות הצבא, וברור שהעומות עם אזרחים ודיכויים איננו שאלה של ביטחון או הגנה עצמית. אין זו בעיה ייחודית לצה"ל: צבאות אינם בנויים לשליטה באוכלוסייה אזרחית בערים, ולכן השליטה נעשית באמצעות כוחות משטרה, שמטרתה מבוססת בראש וראשונה על הלגיטימציה של השלטון והחוק (Tilly, 2000). שאלת הלגיטימציה של השליטה בערים עלתה בעוצמה רבה באינתיפאדה הראשונה, שמטרתה הייתה להתנער מהשליטה של צה"ל (Tamari, 1991) ובעקבותיה הכריז הרמטכ"ל דן שומרון שאין לאינתיפאדה פתרון צבאי אלא רק פתרון מדיני (לוי, 2003, עמ' 175). חשוב להבין את פשר הכרזת הרמטכ"ל: הוא קרא, למעשה, לפתוח מרחב פוליטי להידברות עם ההנהגה הפלסטינית. הבעיה של צה"ל לא הייתה בעוצמת האש או בכוחו להכריע את האויב, אלא בהיעדר לגיטימציה בעיני

חלק מהחיילים והחברה האזרחית להפעיל את הכוח הדרוש להשתלטות על הערים. הפתרון ללגיטימציה של השליטה בערים הושג בהסכמי אוסלו (סביר, 1998). בהסכמים נקבע כי ישראל תעביר את השליטה על הערים (אזור A) לידי הרשות הפלסטינית, וזו תקבל סמכות לנהל אותן באמצעות משטרה חזקה. ההסדר הזמני של חלוקת השטחים לאזורים A, B ו-C נועד לשמש עד להשגת הסכם סופי בתוך חמש שנים, אולם לאחר רצח רבין, עליית נתניהו ופרוץ האינתיפאדה השנייה הפך ההסדר הזמני לקבוע. השליטה בשטחים מתבססת בעיקר על שיתוף פעולה ביטחוני בין צה"ל לרשות הפלסטינית.⁶ שיתוף הפעולה הזה שריר וקיים, אף שהוא נתון לערעור מתמיד מצד פלסטינים שכן שוב ושוב מתברר כי הוא משרת בראש וראשונה את ישראל. הדבר מעורר מדי פעם התקוממויות עממיות כמו אינתיפאדת היחידים ב-2015-2016 או ההתקוממות במאי 2021, וגם מעודד חוליות חמושות לבצע פעולות טרור. אם כן, הלגיטימציה של השליטה הצבאית בפלסטינים משוללי הזכויות בשטחים – שליטה המוצגת כזמנית וכמקדמת יעד ביטחוני של מניעת

5 לקראת סוף פברואר היו עדויות שראשי הצבא חוששים מפני גל סירוב חדש. ראו הראל, 2023b; לוי, 2023.

6 שיתוף הפעולה ברצועת עזה סמוי יותר, והוא מגולם בהעברת מימון לקיום שלטון יציב תמורת הפסקות אש ו"אגיעות" מתואמות. שם, בעיני הישראלים, יש לצה"ל לגיטימציה רבה יותר להפציץ אוכלוסייה אזרחית, כי הדבר נתפס כעניין של הגנה עצמית.

פיגועי טרור – מקורה בשיתוף הפעולה הביטחוני של ישראל עם הרשות הפלסטינית. ואולם שיתוף הפעולה הזה נמצא כעת בסכנה, משום שהממשלה החדשה מערערת הן על זמניות השליטה בשטחים הן על הלגיטימיות של הרשות הפלסטינית. הדבר מעורר דאגה רבה בפיקוד העליון של הצבא, משיקולי שליטה פרגמטיים, והוא מדאיג גם את החברה הצבאית היוצאת למחות ברחובות.

נקודת החולשה השנייה של לגיטימצית השליטה של ישראל בפלסטינים נוגעת לאזור הכפרי. השליטה הביטחונית הישירה של צה"ל בשטח B, המורכב מעיירות וכפרים מוקפים התנחלויות (שטח C), מביאה לחיכוכים מתמידים בין הקנאים שבמתנחלים ובין האוכלוסייה המקומית: הטרדות והתנכלויות תכופות, פגיעות ברכוש, בעצים ובתוצרת החקלאית, שרפות מכוונות מצד מתנחלים המבקשים לסלק את הפלסטינים מאדמתם. ההתנכלויות האלה מצולמות ומדווחות באופן קבוע ברשתות החברתיות.⁷ במובן הזה, הפגרום בחווארה הוא שיא חדש מבחינת עוצמת האירוע אבל לא מבחינת עצם התופעה של פגיעה באוכלוסייה המקומית. חיכוכים כאלה מחדדים את ההבנה ששליטת צה"ל בשטחי B אינה קשורה להגנה עצמית או לסוגיות ביטחון, אלא בגיבוי להתפשטותן של ההתנחלויות ובסיוע לגורמים אלימים שמתעללים באוכלוסייה המקומית. הבעיה הפוליטית העומדת בפני הפיקוד העליון של צה"ל בהתמודדות עם התופעות האלה כפולה ומכופלת: הן מערערות את הלגיטימציה של הרשות הפלסטינית בעיני האוכלוסייה הפלסטינית המקומית הבלתי מוגנת, והן מערערות את הלגיטימציה של השליטה של צה"ל בעיני חלק מהחיילים. אבל הבעיה המוסדית החמורה ביותר מבחינת הפיקוד העליון של צה"ל היא אובדן השליטה על החיילים בשטח. האלוף פוקס אמנם גינה את הפגרום בחווארה, כאמור, אבל לא היה ביכולתו לשלוט על הנעשה בשטח או לנהל חקירה אחרי האירוע. במרוצת השנים התפתחה תחושת סולידריות מצד החיילים כלפי המתנחלים הקנאים שעליהם הם נדרשים להגן; שניהם חמושים, והם משתפים פעולה ביניהם בשליטה על הפלסטינים. כפי שהצהיר לאחרונה מפקד חטיבת שומרון אלוף משנה רועי צוויג (שננזף לאחר מכן על דבריו), "הצבא וההתיישבות חד הם" (שיזף, 2022).

התופעה של אובדן שליטה על החיילים בשטח מדאיגה כעת את הפיקוד העליון באופן מיוחד. יגיל לוי, במאמרו בגיליון זה (וראו גם לוי, 2022), מבחין בין שני צבאות: הצבא הרשמי, המזוהה עם הפיקוד העליון של צה"ל ועם דימויה של ישראל כדמוקרטיה, והצבא הבלתי רשמי, צבא השיטור בשטחים, המזוהה עם קנאי המתנחלים ולפיקוד העליון אין שליטה של ממש עליו. לטענתי, המתח בין שני הצבאות עלה מדרגה לאחר שהוקמה הממשלה החדשה, עם מינויו של סמוטריץ' לשר במשרד הביטחון הממונה על הממשל האזרחי ומינויו של איתמר בן גביר כשר לביטחון פנים הממונה על משמר הגבול. הפיקוד העליון של צה"ל – הצבא הרשמי – התייצב כעת מול הממשלה החדשה, המייצגת את החוגים הקנאים ביותר של מתנחלים ומערערת על סמכותו בשטחים.

כך אפשר להבין גם את השיח הביטחוני ואת המעמד הדומיננטי של ראשי הצבא בדימוס ויחידות חיילי מילואים במחאה נגד הפגיעה בדמוקרטיה ובעצמאות בג"צ. הרוב

7 ראו למשל את דיווחיהם של יובל אברהם ובאסל עדרה כשיחה מקומית וראו גם בבלוג "אלימות מתנחלים=אלימות מדינה" באתר של ארגון כצלם.

המכריע של קבוצות החברה האזרחית היוצאות להפגין מדי שבת, וגם בימי השיבוש באמצע השבוע, מזדהה עם הניסיון של החברה הצבאית לבלום את הממשלה ומתייצב מאחורי מאבקה. כולם יודעים שהכיבוש הצבאי קיים, אולם מתוך הבנה סמויה מעדיפים שלא לדבר על הפיל שבחדר. כך מתעלמים המפגינים מההיבט הבלתי דמוקרטי של דיכוי והפרות החוק הבינלאומי מעבר לגבול, ותומכים במאבקה השמרני של החברה הצבאית לקדש את הקו הירוק כגבול ישראל הריבונית והדמוקרטי.⁸

בלימת החקיקה בחודש מרץ

אין זו הפעם הראשונה שבה מתגלע עימות בין החברה הצבאית לנתניהו. העימות הקודם, בשנים 1996-1999, הסתיים במה שיוזם פרי (2003) כינה "הפוטש הדמוקרטי": לאחר שלוש שנים שבמהלכן ניסו ראשי מערכת הביטחון לרסן את נתניהו ולמנוע פגיעה בשיתוף הפעולה הביטחוני עם הרשות הפלסטינית, התארגנו אנשי צבא בדימוס להתמודד מולו. בבחירות 1999 הוא הובס בידי אהוד ברק, שהיה רמטכ"ל בשנים 1991-1995 והוביל את מפלגת העבודה, ובידי איציק מרדכי (שר הביטחון בשנים 1996-1999) ואמנון ליפקין־שחק (הרמטכ"ל בשנים 1995-1999), שהקימו מפלגת מרכז. המושג חברה צבאית שאני מצייע כאן, הכולל כאמור את ראשי הצבא ומערכת הביטחון בשירות פעיל וגם את אלה שבדימוס הפועלים כאזרחים או כחיילי מילואים, הוא מושג פוליטי, דינמי ותלוי הקשר. הוא שונה מההמשגה התרבותית של מיליטריזם (קימרלינג, 1993), מהתפיסה האליטיסטית של הצבא (Peri, 2006) ומקטגוריה של אזרחות אתנו־רפובליקנית (Shafir & Peled, 2002). המושג נועד להבחין בין מצבים שבהם הצבא יכול להשיג את יעדי השליטה שלו באמצעות הפעלת אלימות, כפי שעשה באינתיפאדה השנייה, ובין מצבים שבהם הדמוקרטיה מטילה עליו מגבלות כאשר הוא מבקש למתן ממשלות קיצוניות המערערות את הלגיטימיות של פעולותיו בעיני החיילים והציבור. במקרים כאלה ראשי הצבא אינם יכולים לפעול ישירות ובאופן גלוי לגיוס תמיכה ציבורית, והם נזקקים לשחקנים אזרחיים שיזדהו איתו ויפעלו בזירה הציבורית והפוליטית מתוך אותו היגיון מוסדי שלו. שחקנים כאלה יהיו בדרך כלל ראשי צבא בדימוס המזוהים עם השיח הביטחוני וההיגיון המוסדי של הצבא. כך היה כשרבין נבחר ב־1992 וכשברק נבחר ב־1999, וכך קורה מאז הקימו בני גנץ, גבי אשכנזי ובוגי יעלון את מפלגת כחול לבן לקראת בחירות 2019 כשביקשו להחליף את נתניהו. העימות הנוכחי בין הצבא לנתניהו ושותפיו מהציונות הדתית החל בימי "אינתיפאדת היחידים" (2015-2016), כאשר הפיקוד העליון של צה"ל איבד שליטה על צבא השיטור ועל המתנחלים והסתייג מהאווירה המתלהמת שהכשירה הרג פלסטינים גם ללא מניעים של הגנה עצמית. ההתנגשות הגלויה ביניהם אירעה לאחר שהחייל אלאור אזריה צולם בחברון

8 בזמן כתיבת שורות אלו מתחולל העימות הישיר הראשון בין ההיגיון הצבאי של המחאה ובין ההיגיון האזרחי שלה, בעקבות מבצע "מגן וחץ" בעזה. חלק ממובילי המחאה הכריזו על ביטול ההפגנות השבועיות עקב המצב הביטחוני; קבוצות אחרות הכריזו כי ההפגנות יתקיימו כרגיל, הסתייגו מהשיח הביטחוני והביעו התנגדות להתייצבות האוטומטית מאחורי רגש האחידות הלאומית שמייצר ה"מבצע".

כאשר הוא הורג מחבל פלסטיני שהוכנע והיה שרוע על האדמה. כבר לפני פרשת אזריה קרא הרמטכ"ל גדי אייזנקוט לא "לרוקן מחסנית על נערה בת 13 עם מספריים" (שטיינימץ, 2016). אולם נתניהו יצא אז לחבק את אזריה, "הילד של כולנו", חבר לחוגים הכהניסטיים וביטא תמיכה סמויה בביקורת שאֵלה מתחו על ראשי הצבא שהעמידו את אזריה לדין. השימוש המניפולטיבי שנעשה בזהותו המזרחית של אזריה החריף את המתח הקיים בלאו הכי בין שני סוגי הצבא. בעקבות העימות ההוא פרש שר הביטחון יעלון מתפקידו וגיבה את צה"ל, שביקש להטיל את מרותו על צבא השיטור ועל קנאי המתנחלים בחברון (ראו מאמרו של יגיל לוי בגיליון זה). לקראת בחירות 2019 חבר יעלון לגנץ ולאשכנזי, שני רמטכ"לים שכיהנו אחרי, להקמתה של מפלגת כחול לבן, ומאז ינואר 2023 הוא נמנה עם מובילי המחאה. בהיעדר אסטרטגיה פוליטית אלטרנטיבית לנתניהו מאז 2009 התמקדה כחול לבן באישיותו של נתניהו, בשחיתות שלו ובחוסר הלגיטימיות של שלטונו בשעה הוא עומד למשפט. בעשותה כך היא עודדה גיוס שבטי דיכוטומי ("רק לא ביבי" / "רק ביבי") שבו לשבט ה"ימין" יש רוב דמוגרפי. לעומת כישלונן של מפלגות האופוזיציה, החשיבות והעוצמה של הצבא בשמירה על הדמוקרטיה – והזדקקותו לגיבוי של החברה האזרחית – באו לידי ביטוי בולט באירועי מרץ 2023. בחודש זה התייצבה החברה הצבאית כולה מול הממשלה, בגיבוי תנועת המחאה, ויחד הן הצליחו לבלום לזמן מה את פרץ החקיקה האנטי-דמוקרטית שהובילו שר המשפטים יריב לוין וראש ועדת חוקה, חוק ומשפט שמחה רוטמן. התבוננות ברצף האירועים מגלה את עוצמתה של החברה הצבאית בגיבוי מפגיני החברה האזרחית, וגם את הזיקה בין אוכדן השליטה בשטחים ובין ההתנגדות העזה לחקיקה האנטי-דמוקרטית:

- ב־26 בפברואר, בשעות הערב והלילה, נערכה באין מפריע המתקפה הפרועה והמזועזעת של מאות מתנחלים על העיירה חווארה. אלוף פיקוד המרכז יהודה פוקס גינה אותה בחריפות וכינה אותה פוגרום.
- ב־1 במרץ נערך לראשונה יום שיבוש לאומי. הוא דוכא באלימות חסרת תקדים מצד המשטרה, שכללה שימוש בפרשים ובמכת"זיות. המפגינים קראו מול השוטרים "איפה הייתם בחווארה?". קבוצות של חיילי מילואים החלו להביע בפומבי אי-נכונות לשרת בצבא במקרה שהחקיקה תתקדם וישראל תפסיק להיות דמוקרטית.
- ב־4 במרץ, יום שבת, התרחבו ההפגנות השבועיות וגדלו בהיקפן ובפריסתן בכל רחבי הארץ.
- ב־8 במרץ פנו טייסים במילואים אל הרמטכ"ל והודיעו כי לא ישרתו אם החקיקה תתקדם.
- ב־12 במרץ נפגש הרמטכ"ל עם חיילי מילואים והצהיר כי הוא מבין שהנכונות להתגייס תלויה באופיו הדמוקרטי של המשטר.
- ב־23 במרץ קרא שר הביטחון יואב גלנט לעצור את החקיקה.
- ב־26 במרץ פיטר נתניהו את גלנט. מאות אלפים יצאו אל הרחובות באופן ספונטני וחסמו צירי תנועה ראשיים ברחבי הארץ במשך שעות ארוכות. ההפגנות באותו לילה

9 על היתרון הדמוגרפי של הימין בגיוס השבטי הדיכוטומי כתבתי במאמרי "למה לא המשכנו בדרכו?" (גרינברג, 2000, עמ' 132-133). כאשר הגיוס הוא שבטי והימין מזוהה עם דתיים, חרדים, מעמדות נמוכים, מזרחים ומסורתיים, יש ל"ימין" השבטי יתרון דמוגרפי.

היו רבות עוצמה במיוחד והמשטרה נמנעה מלהתערב. ההסתדרות הכריזה על שביתה כללית במשק (N12, 2023).

- ב־27 במרץ, ראש ועד העובדים של רשות שדות התעופה וחבר הליכוד פנחס עידן הודיע על הפסקת פעילותו של נמל התעופה בן-גוריון. המשק כולו הושבת. השלטון המקומי שבת לצד ההסתדרות, ראשי האוניברסיטאות הודיעו על השבתת הלימודים, רופאים, אנשי הייטק ואנשי עסקים הודיעו גם הם על השבתות. כל הקניונים נסגרו. הארץ כולה נותרה משותקת עד שנתניהו קיים מסיבת עיתונאים והודיע על הפסקה זמנית של החקיקה.

המאבק לבלימת החקיקה הצליח באופן זמני בזכות התגייסות יוצאת מן הכלל של החברה הצבאית, שגייסה בתורה את החברה האזרחית וחדרה גם לתוך שורות הליכוד, שיש בו מי שמזדהים עם השיח הביטחוני (למשל גלנט, ועדי עובדים וראשי השלטון המקומי). אולם פסק הזמן הזה עלול לפוג. חשוב להבין כי המאבק למניעת החקיקה הוא מאבק שמרני המגונן על המשטר הישן, שהצליח לקיים כללי משחק דמוקרטיים וכעת הוא נתון למתקפה רדיקלית מצד הממשלה החדשה והחוגים הקיצוניים ביותר בתוכה, המובילים במודע לפירוקו. זה אינו משבר פוליטי בלבד אלא שבר משטרי עמוק. המשטר שהממשלה מבקשת לפרק הצליח להחזיק את המקל משני קצותיו ולקיים דמוקרטיה לצד כיבוש צבאי, באמצעות קיומו של הבדל בחוק בין שני צידי הקו הירוק.¹⁰ השחקן הפוליטי החזק ביותר שעמד עד כה מאחורי שימור הקו הירוק, ומתוך כך גם הגן על כללי המשחק הדמוקרטיים, הוא הצבא; אבל הצבא זקוק לתמיכתו של קול אזרחי שיש לו לגיטימציה מבחינה דמוקרטית.

סיכום ומבט לעתיד

במאמר זה הצבעתי על תפקידו הפוליטי המרכזי של הצבא בשימור הקו הירוק ועל ההבחנה בין מדינת ישראל הריבונית, בעלת כללי המשחק הדמוקרטיים, לאזורי הכיבוש הצבאי. בכך ביקשתי להסביר את חשיבותם של השיח הביטחוני ושל אנשי מערכת הביטחון במחאה, ואת הפער בין הסיסמאות המציירות את ישראל כדמוקרטיה אנג'לית התעלמות ממה שמתרחש מעבר לקו הירוק. הראיתי גם שהמדיניות התוקפנית של הממשלה ביחס לפלסטינים, השאיפה למחוק את הקו הירוק ואלומות המתנחלים הקנאים הם גורם מרכזי המניע את תנועת המחאה ואת איומי הסירוב של מילואימניקים, למרות התעלמותם מהכיבוש. החולשה העיקרית של המחאה ושל השיח הצבאי שלה היא הקלות שבה מצב חירום ביטחוני עלול לאיים על אחדות המפגינים ועל נחישותם. חולשה נוספת היא היעדר אסטרטגיה פוליטית אלטרנטיבית לזו של הציונות הדתית.

הצבא והחברה הצבאית אינם בנויים לגיבוש אלטרנטיבה דמוקרטית למשטר הדואלי, הדמוקרטי והצבאי. במקרה הטוב הם יכולים לשכלל את מנגנוני השליטה על הפלסטינים, כמו שנעשה בהסכמי אוסלו, ולהאציל סמכויות לרשות הפלסטינית. ככלל, אלטרנטיבות דמוקרטיות צומחות מתוך החברה האזרחית המתעמתת עם שלטון דכאני, אך דרושות

10 בגיליון מיוחד של סוציולוגיה ישראלית שנערך לציון 40 שנים למלחמת 1967 כיניתי זאת "דמוקרטיה כובשת" (גרינברג, 2008).

גם מפלגות שיתנו לה ביטוי (Linz & Stepan, 1996). אולם הקמה של מפלגה דמוקרטית עם חזון חדש שיבטא את החברה האזרחית היא תהליך ארוך, ותהליך כזה קשה במיוחד בישראל – מדינה בעלת היסטוריה ארוכה של חברה מגויסת (בן-אליעזר, 1995),¹¹ כפי שממחישה הדומיננטיות של השיח הביטחוני בקרב מובילי המחאה. השיח הזה מעמיק את הפילוג בין יהודים לפלסטינים בחברה האזרחית.

במאמר לא דנתי ישירות בתנועת המחאה, אלא התמקדתי בחשיבותה של החברה הצבאית לבלוימת החקיקה ובהתעלמות משאלת הכיבוש. אולם אם יש סיבה להתעודד, הרי זו התנועה האדירה שצומחת מתוך ההתגייסות נגד החקיקה. המחאה מצמיחה בחברה האזרחית התארגנות דמוקרטית חסרת תקדים של קבוצות – ארגוני נשים, ארגונים פרופסיונליים, סטודנטים, מזרחים דמוקרטים, דתיים דמוקרטים, אנשי עסקים והייטק, נוסף על קבוצות חיילי המילואים. תופעה זו ממשיכה את מסורת ההפגנות של מוצאי שבת שהחלה במחאה החברתית ב־2011 והמשיכה בהפגנות נגד השחיתות בפתח תקווה ב־2017 ובמחאת בלפור בשנים 2020-2021. חלק מהארגונים הפעילים כיום במחאה קמו במחאות הקודמות, ומאז קמו עשרות רבות של ארגונים חדשים.

אחד הקשיים הבולטים בתפקוד הדמוקרטיה הישראלית מראשיתה היה החולשה של החברה האזרחית מול המדינה ומפלגות השלטון (שפירא, 1977, 1996). בהתעוררות החברה האזרחית נגד הממשלה טמון פוטנציאל גדול לבניית אלטרנטיבה דמוקרטית. אך חשוב להדגיש כי תנאי יסוד נוסף לדמוקרטיזציה הוא יצירת סולידריות בין הקבוצות השונות המקופחות על ידי השלטון ובניית קואליציות ביניהן. יש להניח שככל שהממשלה הנוכחית תסלים את היחסים עם הפלסטינים ותפגע בחלקים שונים של האוכלוסייה היהודית, החל בנשים ולהטב"קים וכלה בעובדים ובקבוצות מוחלשות נוספות, תיאלץ תנועת ההתנגדות להרחיב את סדר היום שלה ואת דרישותיה ולהכיל קבוצות נוספות.¹² זוהי תכונה בסיסית של תנועות מחאה: היותן בתנועה מתמדת (Tarrow, 2022). כפי שהצגתי תפיסה פוליטית, דינמית ותלויה הקשר של החברה הצבאית, כך אני מציע לראות את תהליך ההתעוררות של החברה האזרחית – כתופעה פוליטית, דינמית ותלויה הקשר – וכך גם את התפתחות היחסים בין החברה האזרחית לצבאית. אולם רצוי לזכור שאלטרנטיבה מדינית לשליטה בפלסטינים לא תבוא מהחברה הצבאית, וזהו האתגר העיקרי שמולו תעמוד תנועת ההתנגדות לממשלה במקדם או במאוחר.

11 על המיליטריזם בישראל נכתבה ספרות ענפה. ראו למשל Lomsky-Feder & Ben-Ari, 1999.

12 מאמר זה נחתם בשבוע הראשון של מאי 2023. מאז עלו סוגיות חדשות שחרגו מסדר היום הראשוני של המחאה נגד ההפיכה המשטרית ויוזמת החקיקה האנטי-דמוקרטית, ובהן המאבק של השלטון המקומי נגד קרן הארגון וכן מחאת החברה הערבית נגד הפקרתה, בעקבות מקרה רצח המוני ביפיע והעובדה כי במחצית הראשונה של השנה נמנו בה כבר 101 הרוגים. מובילי המחאה השכילו למהר ולהגיב לנושאים אלו, ויש לצפות שדינמיקה כזאת תלך ותפתח.

מקורות

- ביילין, יוסי. (1985). מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים. רביבים. בן-אליעזר, אורי. (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי: 1956-1936. דביר.
- גרינברג, לב. (1999). דמוקרטיה מדומיינת בישראל: רקע תיאורטי ופרספקטיבה היסטורית. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 240-209.
- גרינברג, לב. (2000). למה לא "המשכנו בדרכנו"? על שלום, דמוקרטיה, רצח פוליטי וסדר יום פוסט-סכסוכי. בתוך לב גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה (עמ' 123-151). מכון המפרי למחקר חברתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גרינברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל, 1992-2006. רסלינג.
- גרינברג, לב. (2008). דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 323-297.
- הארץ. (2023א, 28 בפברואר). אלוף פיקוד המרכז: "האירוע בחווארה - פוגרום שבוצע על ידי פורעי חוק".
- הארץ. (2023ב, 4 במרץ). המפגינים היו בדרכם החוצה מאילון - והמשטרה הפעילה מכת"זית, פרשים וכוחות יס"מ.
- הארץ. (2023ג, 12 במרץ). הרמטכ"ל: צה"ל לא יוכל לפעול ללא משרתי מילואים, ונכונותם תלויה במדינה דמוקרטית.
- הלמן, שרה. (1999). יש גבול. בתוך עדי אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (עמ' 313-320). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הראל, עמוס. (2023א, 8 במרץ). טייסים לרמטכ"ל: אם תעבור החקיקה, רוב צוותי האוויר במילואים יפסיקו לטוס. הארץ.
- הראל, עמוס. (2023ב, 22 בפברואר). כשנדמה שרק צעדים קיצוניים ישפיעו, סרבנות שירות כבר אינה מילה גסה. הארץ.
- זיו, אורן. (2023, 2 במרץ). אלימות המשטרה הולידה את הסיסמה "איפה הייתם בחווארה?". שיחה מקומית.
- לוי, יגיל. (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. משכל.
- לוי, יגיל. (2022, 18 בדצמבר). ירושת כוכבי: שני צבאות, שהמרחק ביניהם רק גדל. שיחה מקומית.
- לוי, יגיל. (2023, 21 בפברואר). הם לא יתגייסו. הארץ.
- נהוראי, יאיר. (2022). המהפכה השלישית. הוצאה עצמית.
- סביר, אורי. (1998). התהליך: מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית (בתרגום עמוס כרמל). משכל.
- סמוטריץ', בצלאל. (2017). תוכנית ההכרעה: המפתח לשלום נמצא בימין. השילוח, 6, 102-81.
- פרי, יורם. (2003). הפוטש הדמוקרטי בבחירות 1999. בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), כשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 125-144). אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.

- קימרלינג, ברוך. (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
 שטיינמץ, משה. (2016, 17 בפברואר). איזנקוט: "לא רוצה שחייל ירוקן מחסנית על נערה בת 13 עם מספריים". וואלה!.
- שיזף, הגר. (2022, 30 במאי). מפקד חטיבת שומרון לתלמידי ישיבות: "הצבא וההתיישבות - חד הם". הארץ.
- שפירא, יונתן. (1977). הדמוקרטיה בישראל. מסדה.
- שפירא, יונתן. (1996). חברה בשבי הפוליטיקאים. ספרית פועלים.
- N12. (2023, 27 במרץ). ליל מחאה היסטורי בישראל: כך קרא הציבור לעצור את המהפכה המשפטית.
- Ynet. (2023, 1 במרץ). סמוטריץ': "המדינה צריכה למחוק את חווארה".
- Hajjar, Lisa. (2005). *Courting conflict: The Israeli military court system in the West Bank and Gaza*. University of California Press.
- Grinberg, Lev. (2011). The reversal of citizenship: The Lebanon War and Intifada in the 1980s and the 2000s. In Yoav Peled, Noah Lewin-Epstein, Guy Mundlak & Jean L. Cohen (Eds.), *Democratic Citizenship and War* (pp. 217-230). Routledge.
- Grinberg, Lev. (2013). Resistance, politics and violence: The catch of the Palestinian struggle. *Current Sociology*, 61(2), 206-225.
- Linz, Juan J., & Alfred C. Stepan. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation*. Johns Hopkins University Press.
- Lomsky-Feder, Edna, & Eyal Ben-Ari (Eds.). (1999). *Military and militarism in Israeli society*. SUNY Press.
- Lustick, Ian S. (2019). *Paradigm lost: From two-state solution to one-state reality*. University of Pennsylvania Press.
- Peri, Yoram. (2006). *Generals in the cabinet room: How the military shapes Israeli policy*. United States Institute of Peace.
- Shafir, Gershon, & Yoav Peled. (2002). *Being Israeli: The dynamics of multiple citizenship*. Cambridge University Press.
- Shafir, Haim. (2023, January 29). עזריאלי || עזריאלי [Video]. YouTube.
- Solingen, Etel, & Wilfred Wan. (2016). International Security: Critical junctures, developmental pathways, and institutional change. In Orfeo Fioretos (Ed.), *International politics and institutions in time* (pp. 167-195). Oxford University Press.
- Tamari, Salim. (1991). The Palestinian movement in transition: Historical reversals and the uprising. *Journal of Palestine Studies*, 20(2), 57-70.
- Tarrow, Sidney. (2022). *Power in movement: Social movements and contentious politics* (4th ed.). Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. (2000). Spaces of contention. *Mobilization*, 5(2), 135-159.

חיים בהשוואה: המשבר המשטרי בישראל בעיני פליטי הדיקטטורה הרוסית

יוליה לרנר וורברה פרטר*

תקציר. כיצד תופסים מהגרים טריים מרוסיה את השינוי המשטרי בישראל, והאם הם לוקחים חלק בפעולות המחאה? במאמר זה אנחנו מציגות תובנות ראשונות מתוך מחקר על מה שאנו מכנות "חיים בהשוואה", ומראות כיצד אנשים ממעמד הביניים שעזבו את המשטר האוטוריטרי של ולדימיר פוטין נחשפים לממדים מדכאים של החיים הפוליטיים בישראל. בהגעתם בזכות השיבה למולדת האתנו־לאומית, רובם תופסים את ישראל כמדינה חופשית ודמוקרטית המהווה עבורם בית חלופי לדיקטטורה; לרוב הם מתעלמים מהכיבוש הישראלי ואינם מכירים את המתחים העמוקים בחברה בישראל. אולם הסמיכות בין הפלישה הרוסית לאוקראינה ובין ההפיכה המשטרית בישראל יוצרת דינמיקה של השוואת תהליכים וחוויות אישיות, ומבהירה ומחדדת את העדשה הפרשנית ואת התודעה הפוליטית. עבודת ההשוואה הזאת מלמדת כיצד לצד התמקמות מעמדית בחברה החדשה, חוויית ההגירה והזרות מזמנת תהליך של התמקמות ביקורתית במרחב הפוליטי.

בחורף 2021 החלו בישראל, כמו במדינות רבות שבהן יש נוכחות בולטת של פזורה פוסט־סובייטית, פעולות מחאה המוניות נגד משטרו של ולדימיר פוטין. הטריגר למחאה זו היה מעצרו של מנהיג האופוזיציה הרוסית אלכסיי נבלני מייד עם חזרתו לרוסיה, אחרי ניסיון כושל של השלטון להרעיל אותו. ב־23 בינואר הפגינו כאלפיים איש ברחובות תל אביב וכאלף איש בחיפה. אחת המשתתפות, נטליה – אישה בשנות השלושים לחייה שהיגרה ארצה לפני כמה שנים – ניסחה את חוויית המחאה שלה במקום החדש, בהשוואה למקום הישן, באופן שחזר ועלה בשיחות עם מפגינים רבים אחרים: "זו הייתה חוויה ממש מאלפת. העובדה שאני בפעולת מחאה ואף אחד לא הולך להרביץ לי, ואני בכלל לא חוששת. זו הייתה מחאה של אדם בריא וחופשי".

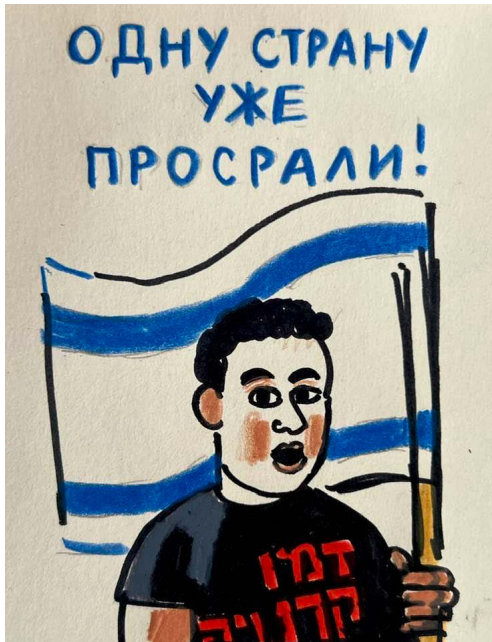
כעבור כשנתיים, ב־1 במרץ 2023, יום שבו מפגינים נגד ההפיכה המשטרית בישראל התעמתו עם המשטרה, צייץ אחד הבלוגרים הפופולריים ברשת הישראלית הדוברת רוסית בנימה של אירוניה עצמית המוכרת היטב בשיח הפוסט־סובייטי, "נראה שהריכוז של רוסים ובלארוסים בישראל נהיה כה גדול עד שהמשטרה התחילה לכסח את האם־אמא של המפגינים". אמירה זו הקבילה בין הדיכוי האלים של המחאה נגד המשטרים ברוסיה

* ד"ר יוליה לרנר, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב וורברה פרטר, דוקטורנטית במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

ובלארוס, והמלחמה היזומה נגד אוקראינה, ובין גל המחאה נגד ההפיכה המשפטית בישראל. היא הפכה את המהגרים משם לישראל לחוליה מקשרת בין שני אירועי האלימות המדינתית וההתנגדות כלפיה, וחוללה התקה של הסובייקט האזרחי בזמן ובמרחב. בין שתי נקודות המחאה האלה מפרידות שנתיים שבהן זעזעה המלחמה באוקראינה תפיסות, עמדות וזהויות של רבים, ובמהלכן עסקו מהגרים טריים מרוסיה של פוטין בפענוח החברה והמערכת הפוליטית בישראל.

במאמר זה נתמקד במשמעויות של הסמיכות המתקיימת בחוויה ובתודעה האזרחית של מהגרים טריים דוברי רוסית בישראל בין תמורות במשטר ברוסיה, בהקשר של הפלישה לאוקראינה, ובין תמורות במשטר בישראל והמשבר הלאומי המתחולל בעקבותיהן. נבחן את השיח ואת הפעולה ציבורית של מהגרים דוברי רוסית שהגיעו ארצה בעשור האחרון, לאחר התבססות משטרו האוטוריטרי של פוטין וסיפוח חצי האי קרים ב־2014, ובמיוחד במהלך השנה הארוכה של המלחמה באוקראינה. מדובר באזרחי ישראל מתוקף חוק השבות, אולם בפועל חלקם שוהים בישראל באופן זמני וחלקם פליטים פוליטיים.

רבים מהם שתיארו את הגירתם כציאה מדיקטטורה פוטיניסטית ומעבר למדינה דמוקרטית וחופשית מצאו עצמם "חיים בהשוואה". נציג את הדינמיקה של השוואה זו בעיני המהגרים מרוסיה – מעיוורון, סירוב ודחייה של ההקבלה בין שתי המדינות ועד לאימוצה וגיוסה. כפי שנראה, המהגרים עורכים השוואה של חוויות החיים במשטר כוחני ובשפע כלכלי, של מצבי הכיבוש, של תביעות לקונפורמיזם במשטר האתנו-לאומי בישראל לעומת התנופה של פטריטיזם רוסי עכשווי, של תפקוד התעמולה והמשפט – השוואה בין החיים האזרחיים בשתי הארצות. כך נחשוף את האופן שבו מתעצב המבט האזרחי של

איור 1. איור של זויה צ'רקסקי למחאה בישראל

המהגרים החדשים מתוך פרשנותם האישית וקבוצתית, ובעיקר מתוך עיצוב מיצובם החברתי, המעמדי והאתני, ובאמצעות תרגום המושגים הפוליטיים מארץ המוצא למקום החיים החדש. ביטוי מובהק לתרגום ניכר בשלט ברוסית שהופיע לאחרונה בהפגנות המחאה ועליו הכיתוב "одну страну уже просрали" (איור 1), שפירושו "מדינה אחת כבר הלכה לנו פארש". הביטוי הרוסי המקורי קשה לתרגום, הוא גס ודרמטי יותר, ובמקור מתייחס לנפילתה של ברית המועצות ומה שבא בעקבותיה: "איזו אחלה מדינה התחברנה". תרגום כזה של אובדן השייכות "של שם" לאובדן הפוטנציאלי הנוסף "של כאן" הוא כשלעצמו תוצר

עבודה אזרחית של השוואה. במאמר נתייחס לרגעים שמכוננים את הדינמיקה של הקבלה וההשוואה בין תמורות במשטרים בישראל וברוסיה: הגירה לישראל המצטיירת כמדינה ההפוכה מהמשטר שעזבו, חוויות של אלימות בישראל, האירוע המכונן של הפלישה הרוסית לאוקראינה, התנסות בבחירות ותחילת ההפיכה המשטרית בישראל.

טשטוש הראייה: ה"עלייה של פוטין" בין דיקטטורה לחופש

הסוגיה הראשונה שנרצה להתעכב עליה היא גישתה האזרחית-פוליטית של קבוצת העולים המכונה בישראל "העלייה של פוטין", שנציגה יצאו להפגנות מחאה ותמיכה באיש האופוזיציה נבלני הכלוא ברוסיה. הצטרפנו לאנשי הקבוצה בהפגנות בחורף 2021, ראינו אותם ועקבנו אחרי השיח שלהם ברשתות.¹ "העלייה של פוטין" היא הכינוי שניתן בזירה הציבורית הישראלית למי שהיגרו מרוסיה בעשור השני של שנות האלפיים, שהגירתם קשורה במתח עם משטר פוטין – בין שמדובר בדיכויים וברדיפות ממש ובין שמדובר באי-נוחות כללית מחיים בסביבה שנתונה לצנזורה ולדיקטטורה. הטריגר העיקרי להגירתם היה כאמור סיפוח חצי האי קרים. רובם המוחלט משתייכים למעמד הביניים הרוסי החדש מהערים הגדולות והמפותחות ביותר, והם בעלי הון תרבותי גבוה והביטוס של "איכות חיים" המתבטאים הן בתרבות צריכה ושימוש במדיה, הן בתפיסות ליברליות של זכויות הפרט. מבחינה מקצועית בולטים בקרבם אנשי הייטק ומדעים ובעלי מקצועות ליברליים ויצירתיים – עיתונאים, סופרים, משוררים ואמניות (Lerner & Preter, 2023). במשטרים אוטוריטריים, מעמד ביניים חדש מתאפיין באמביוולנטיות ביחסו כלפי המדינה: הסטטוס, המשאבים וסטנדרט החיים שלו תלויים במשטר ובתרבות הצרכנית שזה מעודד, אבל המשטר גם מאיים על רווחתו (Van Hear, 2014). רוב מעמד הביניים ברוסיה מועסק בסקטור הציבורי ואינו מהווה עוגן לדמוקרטיה (Mareeva & Ross, 2020). אך חלק אחר של הקבוצה המעמדית הזאת, בדרך כלל אנשי המקצועות החופשיים והמועסקים בסקטור הפרטי, רואה בעמדות ליברליות חלק מהותי מזהותו החברתית-מעמדית. קולותיהם של אלה נשמעים בישראל ביתר שאת במרחב הדיגיטלי של "העלייה של פוטין".

במאי 2021 ראינו אנשים מקבוצה זו בהקשר של האירועים האלימים בערים המעורבות ומבצע שומר החומות. המהגרים החדשים התנסו לראשונה בישיבה במקלטים במדינה החופשית ונחשפו לאלימות סימבולית ופיזית עמוק בתוך המרחב הישראלי. במרחב הדובר רוסית התקיים אז דיון פוליטי ער. בראיונות איתם התבלטה חוויה רבת עוצמה של המציאות האלימה בישראל. המרואיינים סיפרו על פחדים וחרדות, אבל גם על התפעלות מהישראלים המקומיים שהתמודדו עם המצב באומץ וברוגע ולא נתקפו בהלה בעת הפצצות. עם זאת, אף שהפנינו למרואיינים שאלות בנוגע לסכסוך, לפלסטנים ולשטחים, השיחה על המצב הפוליטי בישראל לא התפתחה. מאשה, שחקנית וסטנדאפיסטית, מהרי אורל במוצאה, שהגיעה לישראל ממוסקבה כמה שנים קודם לכן, אמרה: "זה היום השלישי

1 הפלטפורמות הדיגיטליות העיקריות שקבוצה זו משתמשת בהן הן פייסבוק, טוויטר וטלגרם. במאמר זה עשינו שימוש במקורות פתוחים או קבוצתיים. מטעמי אתיקת מחקר לא הבאנו הפניות לפוסטים ספציפיים.

שמפציצים אותנו, ועכשיו גם מתחיל משהו כמו מלחמת אזרחים קצת. אגב, השכונה שלי הפכה לפעילה במיוחד, מכים עיתונאים... ובכל זאת אני מרגישה הרבה יותר בטוחה כאן מאשר ברוסיה של פוטיין".

עבור חלקם, התקופה האלימה הייתה נקודת תפנית שבעקבותיה פיתחו עמדה פוליטית לאומנית יותר. אחד המרוויינים, שהגיע ממוסקבה לבת ים כעשור קודם לכן, אמר לנו בריאיון: "צריך להשטיח את רצועת עזה ולעשות שם חוף רחצה". אבל עבור רובם, ובמיוחד עבור מי שהיו מעורבים פוליטית גם ברוסיה, הסוגיה המטרידה הייתה חוסר ההבנה שלהם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שנתפס כמורכב ועורר חוסר נוחות מכיוון שהוא נראה בלתי פתיר. אחת ממארגני פעולות התמיכה בנבלני סיפרה שהסכסוך בישראל ערער את מצבה הנפשי:

התגובה האישית שלי היא הדחקה של המתרחש. אני לא יכולה להתקיים במדינה שמשתתפת במלחמה. עבורי האווירה הזאת היא אימה, לא מקובלת ובלתי אפשרית. בכל המצב הזה, הייתי רוצה לראות את עצמי עם אנשים שמקדמים קיום בשלום. אני מסרבת להילחם ולהיות אויבת של מישהו אחר. אז אני יכולה רק להתכנס אל תוך עצמי ולהסתתר במערה שלי.

ככלל, במאי 2021 רבים ממהגרים הטרניים מרוסיה ראו את הסיטואציה האלימה בישראל ככזאת שאינה נוגעת להם במיוחד, ואף חשו שהם סובלים ממנה שלא בצדק כי "הם לא עשו כלום" – זה עתה הגיעו לישראל ובעצמם נפגעו ממשטר דכאני. ליזה, שהגיעה לתל אביב ממוסקבה בינואר 2021, סיפרה שהיחס השלילי של ישראלים לפלסטינים מפליא אותה. לדבריה, היא מנסה לשכנע את זוגתה הישראלית, אם לארבעה בנים שכולם גויסו למילואים בגבול עזה, שגם הפלסטינים סובלים ולא צודק לייחל לאובדנם. לצד זאת סיפרה כי במרחב הטרנס-לאומי המקצועי שלה ברשתות החברתיות היא נתקלה בביטויי שנאה כלפיה כישראלית, והתחילה להרהר בחלקה שלה בהתרחשות הפוליטית האלימה:

מפחיד לחשוב שהעולם מתחלק ומחצית ממנו שונאת אותך. על מה בעצם? אני לא עשיתי כלום. אני ממיינת אשפה ביתית, משתתפת בעבודות ניקיון בניקוי חופים, תורמת דם... אנשים כותבים שהם רוצים שאמות ואין שום דיאלוג. אף פעם לא חוויתי שנאה כזאת. ואני לא עשיתי שום דבר בשביל זה, אני אדם טוב. אני שואלת מדוע אתם שונאים אותי והם עונים – על זה שאת רוצחת אנשים. אבל הרי אני לא רוצחת אף אחד! וזה יותר מפחיד מהפצצות...

כמו מהגרים רבים אחרים, ליזה אינה מחשיבה את עצמה חלק מהאלימות של ישראל. כמהגרים המוגדרים "עולים", ההגירה אינה נתפסת בעיניהם כחלק בלתי נפרד מהסכסוך ומהתהליך הפוליטי המתמשך, ובוודאי לא כחלק מתהליך קולוניאליסטי. מעניין שמי שרואים עצמם כמהגרים פוליטיים ממשטר אוטוריטרי אמנם הביעו מודעות למורכבותה של ישראל כחברה, אך הציגו – לפחות בשלב זה – תפיסה שבה המולדת החדשה שלהם היא ההפך המוחלט מזו שעזבו: זוהי מדינה חופשית, ליברלית ודמוקרטית. כך, המבט אל ישראל פנימה חסר, או שהוא מאופיין בעיוורון צבעים שמעצים את השוני בין ארץ המוצא למקום החדש.

את הראייה האזרחית-הפוליטית הסלקטיבית של העלייה של פוטין חושפת יאנה, שהייתה פעילה פוליטית עוד ברוסיה. בריאיון שערכנו איתה בסתיו 2022 היא ביקשה להסביר את העיוורון של "הליברלים הרוסים" החדשים בישראל, ש"אינם רואים את הברור מאליו" ואינם מזהים את האלימות והכיבוש ככאלה, למרות עמדותיהם והניסיון שלהם בהתנגדות אזרחית פוליטית ברוסיה. במופעי סטנדאפ ובבלוגים פוליטיים סאטיריים היא מותחת ביקורת בוטה על העיוורון של "הליברלים דוברי הרוסית" כלפי האלימות בישראל, המתפרש במונחים של פיצול תודעתי: "אנחנו אנשי האינטליגנציה, הליברלים המתורבתים [...], קוראים לכם, לנציגי הדמוקרטיה במזרח התיכון, לדפוק את הערבים האלה עד התינוק הטרוויסט האחרון ולהשתין על כל קבר פלסטיני".

המלחמה: שני כיבושים דרך עדשה אחת

הפלישה הרוסית לאוקראינה ב-24 בפברואר 2022, שלווה בנקיטת יד קשה גם כלפי החברה ברוסיה עצמה, ואחר כך סיפוח האזורים של דונצק ולוהנסק, חוללו מהפך פרשני בקרב דוברי הרוסית ופתחו מרחב פורה להשוואה לסכסוך הישראלי-פלסטיני. כבר באביב 2022 פרץ בישראל גל של אירועי טרור ואלימות הדדית ולאחריו מבצע שובר גלים. האלימות בהקשר של שני כיבושים בשתי חברות, או שתי "מולדות", יצרה חפיפה פנומנולוגית שבה עדשת ההשוואה מכוננת ומיושמת היטב במרחב הדיון דובר הרוסית בישראל ובעולם.

בסתיו 2022 פרסם ישראלי דובר רוסית בחשבון הטוויטר שלו דימוי עם הכותרת "עבור החברים שלא מבינים איך מתקיימת ישראל כבר שנים רבות" (איור 2). הדימוי, שהפך מיידי למם ויראלי, הציג את מפת ישראל והמדינות השכנות שהומרה להקשר של המלחמה באוקראינה: השטח הריבוני של ישראל סומן כאוקראינה, רצועת עזה כרפובליקה העממית

Для части друзей, кто не совсем понимает, как живёт уже многие годы Израиль.

איור 2. מם של מפת המזרח התיכון

של לוחנסק (שהכריזה על עצמאות מאוקראינה ב־2014), הגדה המערבית – כרפובליקה העממית של דונצק (שהכריזה גם היא על עצמאות), לבנון מסומנת כבלארוס, ומצרים, ירדן, סוריה, סעודיה ועיראק – כרוסיה הגדולה.

המם משקף עבודת תרגום שבה נרטיב הסבל האוקראיני מהכיבוש הרוסי מומר בייצוג של נרטיב ישראלי לאומי. אוקראינה משולה לישראל, המדינה הקטנה המוקפת אויב חזק שפולש לתוכה באמצעות אוכלוסיות מגויסות ועוינות. הטילים מרצועת עזה ופעולות הטרור בגדה המערבית מוצגים כפעילות השתלטות שמקבילה לפעילותן של הישויות הפוליטיות הפיקטיביות של לוחנסק ודונצק, הממונות על ידי רוסיה. המם מייצג ראייה פוליטית ישראלית, המזוהה עם אתוס לאומי קורבני ועם ארץ ישראל השלמה, דרך עדשת הכיבוש הרוסי באוקראינה. בתגובות למם התפתח דיון ורבים הגיבו שנכון יותר ליצור מפה הפוכה, כזאת שבה ישראל משולה לרוסיה ולא לאוקראינה. אולם הדבר החשוב לענייננו הוא שעצם ההשוואה כבר הפך לחלק בלתי נפרד מהמבט האזרחי הפוליטי, והוא עורר והוביל את השיח.

בתקופה זו כבר הגיעו לישראל פליטים וכן זכאי חוק השבות מאוקראינה ומרוסיה, המכונים בישראל "עלייה של לאטה דלעת" (רוזובסקי, 2023) בגלל התרבות המעמדית הצרכנית שלהם, ו"עלייה של מלחמה" בגלל האירועים הקשים שדחפו אותם להגר בבהלה. מפברואר 2022 עד היום הגיעו ארצה יותר מ־50,000 מהגרים ממדינות אלו. עבורם, הכיבוש הרוסי באוקראינה והתפנית במשטר ברוסיה הם חוויה מכוננת חובקת כול שדרכה הם קוראים את העולם הפוליטי שם וכאן.

ג'ניה הגיעה לישראל ממוסקבה לפני כמה שנים; היא בשנות הארבעים לחייה, ביולוגית ועובדת בהייטק. ביולי 2022 היא פרסמה שאלה בקבוצת פייסבוק של נציגי הגל האחרון של ההגירה הרוסית: "ישראלים שהגיעו מרוסיה, יש לי שאלה אליכם – האם המלחמה [באוקראינה] שינתה את תפיסתכם את הפלסטינים?". בתשובה, כביכול לעצמה, העלתה ג'ניה קלישאות של שיח פוליטי ישראלי ("אין דבר כזה עם פלסטיני", "תמיד חיו כאן יהודים", "ישראל תמיד שוחרת שלום ופתרון לסכסוך אבל הצד השני לא מקבל את הפתרונות המוצעים" וכדומה) והציגה אותן באופן שמחדד את הדמיון לשיח הפוליטי המיליטנטי כלפי אוקראינה: "אותו ביטול של סובייקטיביות של העם וזכותו להתקיים. אותו יחס של עליונות. ומעניין שיחד עם זה אנחנו סבורים שבצד של האוקראינים יש זכות מוסרית ברורה הן לסובייקטיביות והן לטריטוריה לאומית. לגבי הפלסטינים אנחנו לא חושבים שום דבר כזה. אולי מכיוון שבסכסוך הישראלי-ערבי אנחנו לוקחים צד פעיל וברוסי-אוקראיני בעצם כבר לא?".

בניגוד לג'ניה, שמציגה השוואה מופשטת של מצבים פוליטיים, דמיטרי כבר ממקד את הפרשנות ההשוואתית שלו בסוכנות, בניסיון ובתפקיד של המהגרים. גרגורי הגיע לישראל בשנות התשעים ולאחר 25 שנה היגר לארצות הברית, שם הוא ממשיך לעבוד כעיתונאי ולכתוב עבור התקשורת ישראלית ברוסית. בקיץ 2022 פרסם באחת מקבוצות הפייסבוק הייעודיות פנייה לישראלים דוברי הרוסית שהגיעו בגל האחרון:

הנה אני מסתכל על עלון שמפיץ הוועד של יהודה ושומרון בשפה הרוסית שאומר, "חברים יקרים, מי שמגיע לישראל מאוקראינה וממדינות ברית המועצות לשעבר!

אנחנו מוכנים לקבל אתכם ביישובי יהודה ושומרון. אנחנו עוזרים להתאקלם, להתמקם, למצוא אולפן ומוסד לימודים, עוזרים לפתור בעיות בירוקרטיות...” לא רע כשלעצמו, אך חסרה יצירתיות. הייתי מציע משהו כמו “מצילים את נפשכם מהכיבוש? אנחנו נעזור לכם להפוך לכובשים בעצמכם!”.

בשני המבעים האחרונים המחברים מציבים את המהגרים מרוסיה כצד פעיל, כסוכנים במרחב הפוליטי של קולוניאליזם וכיבוש, ולכן כחלק ממי שלוקחים בו חלק ואחראים על יישום הכוח ועל מימוש האלימות.

הבחירות: מיקוד העדשה והתמקמות במפה הפוליטית בישראל

מאוחר יותר באותה שנה, בסתיו 2022, נוספה לפרשנות המשווה בין הכיבוש הרוסי לכיבוש הישראלי גם עבודת פיענוח של מפת המפלגות לקראת הבחירות. כך נוצרה סמיכות בין ההגירה לישראל בתקופת המלחמה באוקראינה והקצנת המשטר הרוסי ובין הרצון להשתתף במשחק הדמוקרטי בישראל, לבחור בחירה מודעת ומתאימה לתפיסות אזרחיות ומעמדיות של קבוצת מהגרים. במרחב הדיגיטלי דובר הרוסית השתקף הדבר כמצב מבלבל ואף אבסורדי. הישראלים החדשים כתבו שהם הולכים לאיבוד בין השמות והמצעים של המפלגות השונות. בבחירות מרץ 2020 וגם בבחירות מאי 2022 יצרו המהגרים החדשים פורטל אלקטרוני בשם “בחירה אובייקטיבית”, שהציע לנתח עמדות ותפיסות של המפלגות השונות בתחומי הכלכלה, החברה, הסכסוך ואפילו לגליזציה של מריחואנה וחישוב את הבחירה במפלגה המתאימה ביותר למשתמש. נוסף על כך, המפלגות הבולטות – ובעיקר הליכוד וישראל ביתנו – ערכו תעמולת בחירות אינטנסיבית בקרב דוברי הרוסית.

ההשוואה בין רוסיה לישראל כבר הוטמעה בתודעה האזרחית של דוברי הרוסית, והפעם היא האירה את הדמיון בדימוי המנהיג והיאחזותו בשלטון ככוח. באוקטובר 2022 פרסמה אנה, עיתונאית, פוסט ארוך המעודד תמיכה ביאיר לפיד באחת מקבוצות התמיכה של דוברי הרוסית בפייסבוק. נימוקיה של אנה נגד נתניהו נגעו לדמיון בינו ובין פוטין, ולפוסט צורפה תמונה של לחיצת היד בין שני הפוליטיקאים (תצלום 1).

כאשר המגיעים החדשים אומרים שהם לא מבינים מספיק בפוליטיקה הישראלית אני מבינה אותם [...], אבל הזמן עכשיו לא מאפשר לשבת בצד, אחרת כולנו נצטרך שוב לחשוב על הגירה נוספת למקום אחר [...]. אז תצביעו ובאופן כזה שלא תצטרכו לארוז את המזוודות אחר כך.

מה שמעניין במיוחד בקריאה של אנה הוא החיבור המידי שלה בין תחושת אי-נוחות וייאוש מהמצב האזרחי והתנגדות למשטר ובין הגירה. התסריט הקושר באופן הדוק בין הבעת התנגדות ובין גלות או הגליה פנימית של מתנגדי משטר מוכר מאוד למי שהיו אזרחי ברית המועצות ולאזרחי רוסיה. נוסף על כך, כריכתם יחד של ביטוי פוליטי נגד המשטר ושל הגירה היא חלק מדפוס הגירה גלובלי שניכר בשלושת העשורים האחרונים, שבו מעמד הביניים עוזב משטרים לא ליברליים (לפי התיאוריה של voice and exit ביישום על הגירה; Van Hear, 2014).

תצלום 1. שלט חוצות בתל אביב (צילום: רויטרס, מקור: ynet)

אולם עבור הרוסים החדשים בישראל, התסריט של יציאה (exit) כביטוי לאי-נוחות פוליטית – שהוא תרבותי ומעמדי ואפיינ את שכבת האינטליגנציה היהודית בברית המועצות – מתערער בהקשר של אתוס השיבה לבית היהודי בישראל, ולכן הוא זוכה לביקורת. כך למשל כתבה יאנה בבלוג שלה וטענה שחשוב לה להישאר בישראל ולהיאבק, ולא לחפש מייד את "הדרך אל ארץ נרניה":

אני גם מאוכזבת מתוצאות הבחירות של הדמוקרטיה שלנו. אבל מכעיס אותי הרעיון שצריך לנסוע לארץ נרניה ברגע שמשוהו לא בסדר בממלכה. לפעמים באמת ה"לא בסדר" [מגיע ל]רמה של רוסיה וכאן אין תהיות [...]. אבל באשר לי, הבנתי לא מזמן שכל הנוודים הדיגיטליים ו"רלוקנטים" (relocants) למיניהם הם חרא מוסרי. אם לא נוח, אקפוץ החוצה [...]. לטעמי, לאדם ראוי אמורה להיות איזו תפיסה המינימלית של [מכאן בעברית] אין לי ארץ אחרת.

תוצאות הבחירות שבעקבותיהן קמה קואליציית הימין זכו לתגובות רגשיות בקרב המצביעים החדשים. הם חיברו בין זיכרונותיהם מהתהוות המשטר הרודני ברוסיה, שממנה היגרו, ובין הדינמיקה המתרחשת במשטר הישראלי, שבה הם מוצאים את עצמם צופים וגם משתתפים. חזרתו של נתניהו לכהונה נוספת מצטיירת כמקבילה להיאחזות של פוטין בשלטון, במיוחד בהיבט התאמתם של הסדרים משפטיים לטובת השליט, כפי שנעשה בשני המקרים.

המחאה: השוואה פעילה

בסך הכול נראה שהשוואה בין ההפיכה המשטרית והתפנית האפשרית אל דיקטטורה בישראל ובין מה שחוו כבר ברוסיה מביאה את המהגרים לנסח עמדה פוליטית ברורה יותר באשר לשדה הפוליטי בישראל, ולגבש תודעה אזרחית מעורבת ופעילה יותר שדורשת

השתתפות. כך למשל אמרה אמנית בשנות הארבעים לחייה, שהגיעה ארצה אחרי סיפוח קרים ודיכוי אלים של מחאות ברוסיה:

אני משתדלת לא לתת הערכות, פשוט להשוות עם מה שראיתי במדינה קצת יותר גדולה. [...] לפני 12 שנה יצאו במדינה 100,000 איש להפגנות. ההפגנות דוכאו כמפריעות לסדר הציבורי, לתנועה, על התנגדות לכוחות הביטחון – יש כאן דמיון. אנשים שהיו נגד ההפגנות טענו, אתם מוחים נגד הממשלה הנבחרת, לא מקבלים את בחירת העם – זה דמיון. אבל אני מקווה שההבדלים יעשו את העבודה בסוף. רק הייתי רוצה לדעת, מהם ההבדלים ומדוע שיעבדו?

איש הייטק בשנות השלושים לחייו, שחי שבע שנים בין ישראל לרוסיה, הגיב בנימה דומה:

עבורי זה כבר המבצע המיוחד השני בישראל – קודם ישראל הפציצה את עזה, ועכשיו רוסיה פלשה לאוקראינה. כל פעם האירועים נגעו בי באופן אישי. הייתי רוצה שישראלים יעשו עבודה רפלקטיבית לגבי יחסם לפלסטינים. ובמיוחד ישראלים דוברי רוסית. המתרחש באוקראינה יכול לעזור להבין מה קורה לפלסטינים בישראל, מדוע הם נלחמים כבר 74 שנה ומה מניע אותם. אני לא יודע אם ביבי ופוטין החליפו "מטודיז'קי" [ספרות הדרכה לפונקציונרים אידיאולוגים] בזמן שלחצו ידיים זה לזה כל השנים האלה, אבל יש הרבה מקבילות בפעולות של ישראל ורוסיה.

הנחקרים מתארים היאחזות ביכולת להביע בפומבי את דעתם ולקחת חלק בהתנגדות, ואינם מוכנים לשוב ולאבד את האפשרות להשתתף בחיים הפוליטיים. ואכן, ברגע הנוכחי של ההפיכה המשפטית והמחאות נגדה, העלייה של פוטין כבר לוקחים חלק פעיל. ילנה, עיתונאית בשנות השישים לחייה שהגיעה מסנט פטרבורג, פעילה בכתיבה נגד ההפיכה המשפטית בארץ ומשתתפת קבועה בהפגנות, קראה למהגרים שזה עתה הגיעו לתמוך חד־משמעות במחאה:

חבל שהחלפתם את המדינה כאשר אתם בורחים מדיקטטורה ומצאתם את עצמכם בישראל של שנת 2023. [...] עד עכשיו אף פעם לא התעוררנו עם תחושת חוסר אונים אל מול מה שעושה הממשלה החדשה יום יום. [...] אני יודעת, בינתיים אי־אפשר להשוות עם מה שהיה שם. אבל אנחנו בתהליך. אתכם אין צורך ללמד דמוקרטיה, מחאה וצדק. תמכו!

בפברואר 2023, כשנראה כי המשטרה החלה להפעיל אלימות כלפי המפגינים נגד ההפיכה המשפטית, עורר הדבר מייד ובעוצמה זיכרונות מהאלימות המשטרית ברוסיה וכן בבלארוס, שבה דוכאה ההתנגדות העממית ביד קשה במיוחד. עיתונאית מבלארוס, שהתגוררה שנים במוסקבה והיגרה לישראל לאחר סיפוח קרים, כותבת בִּדְטְלִי (פורטל מדיה ליברלי ברוסית בישראל), ומעבר להשוואה הכללית שהיא עורכת בין המתרחש בישראל ובין הדיקטטורה של פוטין באופן כללי, היא מציינת גם את ניסיונה האישי מול האלימות השלטונית בבלארוס, הנתונה לשליטתו של הרודן אלכסנדר לוקשנקו מאז 1994:

ההפגנות בתל אביב ממומנות מחו"ל, אומר בנימין נתניהו. אמריקאים משלמים, הם מעוניינים לעורר מלחמת אזרחים בישראל, טוען הידיד שאני מכירה שנים. השתתפת בהפגנה? תודי, כמה שילמו לך? ואני שוב משחזרת בזיכרוני ומוצאת את עצמי על הרצפה המטונפת של הזינזנה (автозак) בבלארוס של 2006. רעש באוזניים, בפה הטעם המלווח של הדם. "כמה שילמו לך, זונה? כולכם מכרתם את הנשמה שלכם למערב!" אומר לי איש ימ"מ (спецназовец) ובתנועה כמעט עייפה ובחצי כוח מכה אותי בפנים. [...] כשאני מקשיבה לדברי נתניהו ושותפיו, אני מרגישה כל הזמן את טעם הדם מלפני 17 שנה [...].

בהתבטאויות רבות מודגשת ההתנסות האישית בפעולות מחאה והתנגדות, וזו משמשת עוגן להשוואה. גרגורי, במאי קולנוע דוקומנטרי שהגיע לישראל עם העלייה של פוטין, פרסם בפייסבוק טקסט פתוח לכול ובו דימה את חוויית ההפגנות בתל אביב לחווייתו במוסקבה אחרי סיפוח קרים ורצח האופוזיציונר בוריס נמצוב:

לפני שבוע, מכיכר הבימה ועד מוזיאון תל אביב, עבר מצעד דומה לזה שבו השתתפתי כשחציתי את גשר טרויצקי אחרי הרצח של בוריס נמצוב. [...] ריכוז כזה של אינטליגנציה ישראלית כמו בהתקהלות הזאת לא ראיתי אף פעם בשום מקום. היה נראה לנו שמסביב רק פרופסורים. [...] הלכנו וראינו שרבים מהם עצובים. אבל לנו היה עצוב במיוחד. אנחנו היינו גם במחאות ברוסיה. גם שם היו פרופסורה והמעמד הבינוני. [...] חוץ מזה, בינתיים לצאת להפגין זו פעולה בטוחה לגמרי, בונה, ולכל הפחות מעניינת מאוד בשביל הבנת החברה שבה אתה חי.

דרך השתתפות בהפגנות ועבודה השוואתית גרגורי מפענח את המצב הישראלי ומתמקם בשכבה מעמדית שהוא מזהה כקרובה לתודעה האזרחית-פוליטית שלו – מעמד בינוני משכיל אשר מבחינתו יעמוד נגד הדיקטטורה בכול מקום. הוא אינו מערער על מקומו, מקומו של השייך שחוזר הביתה; הוא רק אומר שהוא יודע כבר מה יהיה בהמשך. התבוננות ברגע הנוכחי, בהשוואה בין חוויות אזרחיות של מהגרים רוסים מקבוצה זו, מעלה שאלות גם לגבי האופן התמקמותם והשתתפותם במרחב הפוליטי הישראלי. נראה שמי שתומכים בנרטיב לאומי בדרך כלל דוחים את עצם האפשרות של הקבלה בין רוסיה לישראל, או שרואים דרכה רק שוני בין השניים. מי שמצטרפים כעת לחלק הליברלי של החברה בישראל מאמצים לרוב את ההשוואה בין טרנספורמציה פוליטית שם וכאן ואת ההשוואה של חיים בתוכה.

דיון

מהגרים או זרים תמיד "חיים בהשוואה". על כך כתבו כבר גיאורג זימל (Simmel, 1950) ואלפרד שוץ (Schuetz, 1944) כשהמשיגו את העמדה והחוויה של הזר, המפענח את החברה והתרבות שמולו באמצעות המובן מאליו התרבותי של המקום שממנו הגיע. הזר מעדכן בהדרגה את מיקומו ואת העדשה התרבותית שלו, ומאמץ את אלה החדשות – אצל זימל מתוך העמדה המבנית, ואצל שוץ מתוך החוויה הפנומנולוגית. אנו מבקשות לחשוב

על המהלך האוניברסלי הזה בהקשר של השתנות והתהוות תודעה אזרחית וחוויה פוליטית במהלך ההגירה. אולם ה"זר" לעולם אינו אוניברסלי, וגם אינו נטול מיקום חברתי ומעמדי. במאמר זה ביקשנו להראות את החשיבות הרבה של המיקום החברתי ושל עצם תהליך ההתמקמות בשדה החברתי החדש, ולטעון כי הם קריטיים להתעצבותו של "שדה הראייה" הפוליטי האזרחי בעת ההגירה. ההתמקמות הזאת מערבת את האתוס והמצב המבני של "השיבה הביתה" לישראל ואת הפעולה של תרגום המיצוב המעמדי במעבר של הגירה. דמיטרי שומסקי (2001, 2005), בפרשנותו לשיח של אנשי האינטליגנציה הדוברת רוסית של שנות התשעים, הראה כיצד השתמשו אלה בתפיסתם לגבי ההיררכיה האתנו-לאומית שהייתה קיימת בברית המועצות ויישמו אותה במרחב האזרחי החדש בישראל. הוא הסביר מדוע יהודים רוסים משכילים נוטים לעמדות ימניות ואוריינטליסטיות בישראל – בקצרה, מפני שממצב שבו היו מיעוט לאומי הם הפכו להיות חלק מהרוב. שומסקי הראה כיצד בתור השבים הביתה, המצטרפים לקולקטיב הלאומי היהודי-ישראלי, הביאו איתם המהגרים מברית המועצות את ההיררכיה בין אזרחים סוג א לאזרחים סוג ב ויישמו אותה בישראל. כלומר, תפיסתם הפוליטית לא השתנתה; השתנה רק מיקומם במבנה ההיררכי האתנו-לאומי.

הדינמיקה המצטיירת בקרב המהגרים החדשים מרוסיה של פוטין דומה אך ייחודית. גם הם מאמצים ללא עוררין את אתוס השיבה הביתה ואת זכותם להפוך לחלק מהקולקטיב האזרחי בישראל, ובהתמקמותם הם מיישמים את התודעה הפוליטית האזרחית המעמדית שהביאו מרוסיה. יתר על כן, העמדה הפוליטית האזרחית הזאת מסייעת גם להגיע אותם לעזוב את חיי הנוחות והרווחה ברוסיה ולהגיע לישראל. אולם זוהי תודעה שונה מזו של האינטליגנציה של שנות התשעים: היא קשורה באופן הדוק למקומם החברתי כמעמד ביניים, לאתוס המקצועי שלהם כבעלי מקצועות חופשיים ואקדמאיים גלובליים, כאנשים בעלי זהות ופרקטיקות על-לאומיות, וכנתונים יחד עם שאר מעמד הביניים הרוסי ביחסים מתוחים עם השלטון (Gudkov & Zorkaya, 2013; Krastev, 2011).

מחקר בינלאומי עכשווי על אזרחות חוצת גבולות בחן כיצד הניסיון של מהגרים ממעמד ביניים שמתמקמים במשטר דמוקרטי משפיע בדיעבד על תפיסתם הביקורתית ביחס לתרבות הפוליטית במדינת המוצא (Schiller, 2016). במקרה שהצגנו, המצב דומה וגם הפוך: גם הפליטים מהדיקטטורה הרוסית הופכים לתפוצה ביקורתית, אך בה בעת חוויית החיים והמאבק בדיקטטורה הרוסית מעצבת תפיסה אזרחית ועדשה פוליטית לבחינת החברה החדשה בישראל, שבה חל מהפך המכרסם בדמוקרטיה. בשני המקרים, תרגום התודעה פוליטית אינו אוטומטי אלא מתווך דרך התמקמות בשדה של תפיסות ופעולות פוליטיות מעמדיות במקום החדש.

פייר בורדייה (Bourdieu, 1990) מלמד שמיקום בשדה החברתי והמקצועי והביטוס תרבותי יוצרים שדה ראייה, לא רק תרבותי אלא גם אזרחי ופוליטי. ההגירה לישראל מערפלת תחילה את העדשה, אך בתוך זמן קצר מחדדת אותה והופכת אותה לשימושית יותר במקום החדש, שכן המהגרים החדשים מתמקמים בתוך ההתנגדות הפוליטית בישראל, אשר גם לה יש צביון מעמדי מובהק. נוסף על כך, ההתרחשות הדרמטית ביותר במולדת הרוסית – המלחמה באוקראינה והטרנספורמציה של המשטר מאוטוריטרי לטוטליטרי רודני – הייתה לגורם קריטי שהפך את המשקל בפרשנות ההשוואתית בין

"משטר הדיקטטורה" שהמהגרים ברחו ממנו ובין "המדינה החופשית" שאליה הגיעו; ההשוואה החלה להראות את הדמיון בין השניים. כמו כל השוואה בין מצבים פוליטיים, גם ההשוואה בין התהליכים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים בשתי החברות האלה זוכה לשימושים שונים, לעיתים מניפולטיביים, ולעיתים קרובות להעברת מסר פוליטי. עבורנו במחקר זה, הקבלות אלו אינן נותרות בגדר השוואות מופשטות של אנשי מדע המדינה או של פוליטיקאים; הן משקפות פרשנות אחרת ופוליטית יומיומית של המהגרים החדשים מרוסיה לישראל. בעינינו, החוויה וזווית הפרשנות שלהם רלוונטיות כפליים להבנת המשבר המשטרי בישראל: השוואות בין ביבי לפוטין ובין כיבוש עזה לכיבוש אוקראינה מספקות תובנות על המתרחש בישראל מזווית הראייה של הזר שמפענח את המרחב החדש וגם עיוור לו. מתוך כך הן משקפות רגע שבו מתרחשת גם התודעות של ישראלים רבים לעצמם.

מקורות

- רוזובסקי, ליוזה. (2023, 3 בינואר). 2022 הפכה את הלאטה דלעת לסמל, את נובי-גוד לפייק, ואת הזיכרון לקרינג'. הארץ.
- שומסקי, דימיטרי. (2001). אתניות ואזרחות בתפיסת הישראלים הרוסים. תיאוריה וביקורת, 19, 17-40.
- שומסקי, דימיטרי. (2005). אוריינטליזם ואיסלאמופוביה בקרב האינטליגנציה דוברת הרוסית בישראל. תיאוריה וביקורת, 26, 89-117.
- Bourdieu, Pierre. (1990). *The logic of practice* (trans. Richard Nice). Stanford University Press.
- Gudkov, Lev, & Natalya Zorkaya. (2013). Sterelizatsiya socialnoj differenciacii: Rossijskij srednij klass I emigracia [Sterilization of social differentiation: Russian "middle class" and the emigration]. *Mir Rossii: Sociology, Ethnology*, 2, 23-49.
- Krastev, Ivan. (2011). Paradoxes of the new authoritarianism. *Journal of Democracy*, 22(2), 5-16.
- Lerner, Julia, & Varvara Preter. (2023). *Class rivalry in ethno-national migration: Soviet Intelligentsia vs. Russian middle class in Israel* [Manuscript submitted for publication]. Department of Sociology and Anthropology, Ben-Gurion University of the Negev.
- Mareeva, Svetlana, & Cameron Ross. (2020). The political values of the state and private sectors of the russian middle class. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 28(4), 565-593.
- Schiller, Nina Glick. (2016). Transborder citizenship: An outcome of legal pluralism within transnational social fields. In Franz von Benda-Beckmann, Keebet von-Benda-Beckmann, & Anne Griffiths (Eds.), *Mobile people, mobile law* (pp. 27-50). Routledge.

- Schuetz, Alfred. (1944). The stranger: An essay in social psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6), 499–507.
- Simmel, Georg. (1950). *The stranger*. In Kurt H. Wolf (Ed.), *The Sociology of Georg Simmel* (pp. 402–408). Free Press.
- Van Hear, Nicholas. (2014). Reconsidering migration and class. *International Migration Review*, 48(1), 100–121.

המשבר המשטרי בראי החינוך, שוק העבודה והצבא

האם החינוך הממלכתי בישראל הגיע לסוף דרכו? מקורות המשבר, סיכונים והזדמנויות

יריב פניגר*

תקציר. החינוך הממלכתי בישראל התמודד מאז כינונו בשנת 1953 עם אתגרים רבים ומורכבים, אולם נראה שכיום הוא עומד בפני משבר המאיים לראשונה על עצם קיומו, לאור ההסכמים הקואליציוניים האחרונים המבטלים בפועל עקרונות בסיסיים שעליהם הוא מושתת. מאמר זה מציג את הסכנות הגלומות בהסכמים אלו לעתידו של החינוך הציבורי בישראל וקושר ביניהם ובין תהליכים ארוכי טווח שעיצבו אותו לאורך השנים. דיון היסטורי קצר בחוק חינוך ממלכתי ובהתפתחות מדיניות החינוך מאז חקיקתו מעלה פערים ניכרים בין הרמה ההצהרתית ובין יישומו של החוק בפועל. בחלקו האחרון של המאמר מוצגות הזדמנויות שהמשבר הנוכחי מזמין לשינויים הנדרשים כדי להפוך את החינוך הציבורי בישראל לשוויוני ולפלורליסטי יותר.

החינוך הממלכתי בישראל התמודד מאז כינונו עם אתגרים רבים ומורכבים, אולם נראה שכיום הוא עומד בפני משבר המאיים לראשונה על עצם קיומו, לאור ההסכמים הקואליציוניים שנחתמו לקראת הקמת הממשלה ה-37. הסכמים אלו כוללים סעיפים המבטלים בפועל עקרונות בסיסיים שעליהם מושתת החינוך הממלכתי מאז חקיקת חוק חינוך ממלכתי בשנת 1953. בפתח הדברים אציג את הסעיפים האלה ואת האיום שהם מציבים על עקרונות בסיסיים של חינוך ציבורי. לאחר מכן אפנה לדיון היסטורי קצר בחוק החינוך הממלכתי ואראה שמאז כינונו התקיימו פערים ניכרים בין ההצהרות לגבי ובין היישום בפועל. בחלקו האחרון של המאמר אצביע על ההזדמנויות שהמשבר הנוכחי מזמין לשינויים שנדרשים כדי להפוך את החינוך הציבורי בישראל לשוויוני ופלורליסטי יותר.

ההסכמים הקואליציוניים שאפשרו את הקמת הממשלה החדשה נותנים העדפה תקציבית ניכרת לבתי ספר חרדיים הפועלים מחוץ לחינוך הממלכתי. בתי ספר חרדיים תחת ההגדרה המשפטית של "פטור" (כאלה שבפועל אינם מפוקחים כמעט בכלל על ידי משרד החינוך) זכו עד כה לתקצוב רשמי של 55% בהשוואה לבתי ספר בחינוך הממלכתי, ואילו בתי ספר במעמד "מוכר שאינו רשמי" (כאלה שנתונים לפיקוח חלקי ומחויבים לחלק מתוכניות הליבה של משרד החינוך) זכו באופן רשמי לתקצוב של 75% בהשוואה לחינוך הממלכתי (בפועל שני הסוגים נהנו מתקצוב גבוה יותר בשל שינויי חקיקה והסכמים קואליציוניים קודמים). ההסכם הקואליציוני הנוכחי עם מפלגת יהדות התורה קובע שתקציביהם של בתי ספר חרדיים יושוו לאלה של מוסדות החינוך הממלכתי. להחלטה

* פרופ' יריב פניגר, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

זו משמעותית תקציביות עמוקות שישפיעו ללא ספק על תקצוב החינוך הממלכתי ועל היכולת להמשיך ולפתח אותו. יתר על כן, ההחלטה מבטלת למעשה את המנוף היחיד של משרד החינוך המאפשר להשפיע על בתי הספר החרדיים בנושאי תוכניות לימודים, הכשרת מורים ופיקוח חינוכי. בעשור האחרון הוקמו כמה בתי ספר ממלכתיים-חרדיים שבהם שולבו לימודים כלליים עם לימודי יהדות; אחד התמריצים החשובים להקמה של בתי ספר כאלה היה תקצוב דומה לזה של החינוך הממלכתי. ההסכם הקואליציוני החדש מבטל תמריץ זה והוא עלול לגדוע באיבו את המאמץ לפתח חינוך ממלכתי-חרדי. נוסף על כך, ההסכם קובע שרשויות מקומיות ישתתפו במימון בתי ספר במעמד "פטור", וניתנו גם הבטחות תקציביות ומנהלתיות שונות שיקלו על קהילות חרדיות להקים ולהחזיק בתי ספר קטנים במיוחד שבהם העלות לתלמיד גבוהה במיוחד.

ההסכמים הקואליציוניים גם מעבירים ממשרד החינוך למשרדים אחרים פעילויות חינוכיות חשובות, ומתוך כך מביאים לפוליטיזציה בוטה של ניהול החינוך הציבורי באופן שלא נעשה מעולם בממשלות עבר משמאל ומימין. הסכנה בכך כפולה: הדבר פוגע במנהל התקין של המשרד וביכולתו למלא את תפקידו, והוא גם מערער על הלגיטימציה של החינוך הציבורי בישראל ככזה שפועל לפי עקרונות של טובת הכלל. בהסכם עם סיעת נעם נקבע שהפיקוח על תוכניות חיצוניות במשרד החינוך (כלומר תוכניות לימודים שאינן חלק מתוכנית הלימודים הרשמית) יוכפף לראש הסיעה, ח"כ אבי מעוז, שישימש כסגן שר במשרד ראש הממשלה. בשני העשורים האחרונים השקיע משרד החינוך מאמצים רבים ברגולציה על תוכניות אלו כדי לוודא שתקציבי בתי הספר ותשלומים שנגבים מהורים יופנו לתוכניות ראויות מבחינה חינוכית, לאחר שבמשך עשרות שנים הנושא לא זכה לטיפולו של המשרד והתנהל ללא פיקוח ציבורי הולם. הוצאת הפיקוח על תוכניות אלו מידי משרד החינוך לא רק שאינה סבירה מבחינת המנהל התקין של המשרד, אלא היא גם מכפיפה ניהול ציבורי בתחום החינוך לשיקולים פוליטיים צרים. פוליטיזציה בוטה של החינוך הממלכתי באה לידי ביטוי גם בהסכם הקואליציוני עם מפלגת הציונות הדתית: בהסכם זה נקבע שהאגף לתרבות יהודית, על תקציביו ותקניו, יועבר ממשרד החינוך למשרד החדש למשימות לאומיות, שאותו תקבל מפלגה זו. עוד נקבע בהסכם הקואליציוני שמתוך חברי המועצה הציבורית לחינוך ממלכתי-דתי (המפקחת על עבודת מנהל החינוך הדתי בתוך משרד החינוך), להוציא שני חברים שאותם ימנה שר החינוך, מינוייהם של כל שאר החברים ידרשו את הסכמתו של ראש המפלגה בצלאל סמוטריץ'.

לבסוף, ההסכמים הקואליציוניים מבטלים תהליכים מקצועיים של קבלת החלטות בתוך משרד החינוך ומתעדיפים נתוני כוזב על פני ידע ונתונים מתוך משרד החינוך והמחקר האקדמי. אפשר לראות בכך ערעור על עצם הלגיטימציה של קבלת החלטות רציונלית מבוססת ידע ונתונים, שאליה מקובל לשאוף בשירות ציבורי במדינות דמוקרטיות וליברליות. בהסכם הקואליציוני בין הליכוד למפלגת הציונות הדתית, ובהמשך לכך בהחלטות שר החינוך הנכנס יואב קיש, נטען כי הממשלה הקודמת הוציאה מתוכנית הלימודים בתיכון מקצועות הומניסטיים ובהם תנ"ך והיסטוריה. זוהי טענה מופרכת שקל היה לבדוק אותה לפני פרסומה בהסכם קואליציוני ובדברי שר החינוך הנכנס. משרד החינוך בממשלה הקודמת, בראשותה של השרה יפעת שאשא-ביטון, הוביל רפורמה בבחינות הבגרות בארבעה מקצועות חובה: אזרחות, תנ"ך, לשון והיסטוריה. מקצועות

אלו לא הוצאו מתוכנית הלימודים אלא נשארו חלק מחובת תעודת הבגרות, ומימון שעות הלימוד שלהם לא הצטמצם ואף גדל במידה מסוימת. הרפורמה שנעשתה אז באופן ההערכה של הידע במקצועות אלו מבטאת הסכמה רחבה בקרב אנשי חוקרי חינוך בעולם על הצורך לעבור מהערכה סטנדרטית באמצעות מבחן להערכה המבוססת על למידה פעילה, חקרנית וביקורתית של תלמידים ותלמידות. הרפורמה הובלה על ידי יו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך מירי שליסל, וצוות גדול של עובדות ועובדים מאגפים שונים במשרד השקיעו בה אלפי שעות עבודה. היא נשענה על תמיכה של חוקרי וחוקרות חינוך בולטים בארץ וכן של ועד ראשי האוניברסיטאות (דטל, 2021). מטבע הדברים היא גררה גם ביקורת ודיון ציבורי, אולם החלטת שר החינוך הנכנס לבטלה עוד לפני שנעשתה בדיקה כלשהי לגבי מהותה ויישומה משדרת זלזול עמוק הן בדרגים המקצועיים במשרד החינוך, הן בצורך להישען על ידע ונתונים בתהליכי קבלת החלטות. שני מינויים מרכזיים של שר החינוך הנכנס מחזקים גם הם מסר זה. האחד הוא מינויו של מנכ"ל משרד החינוך, התפקיד החשוב ביותר בניהול השוטף של המשרד ובקידום תהליכים אסטרטגיים. לתפקיד זה נבחר איש צבא קבע ללא כל ניסיון במנהל ציבורי או חינוכי. השני הוא המינוי לתפקיד המשנה למנכ"ל; לתפקיד זה מונתה חברה בפורום קהלת, ארגון שבציבוריות הישראלית הוא שנוי במחלוקת ועומד מאחורי הניסיון לקדם במערכת המשפט שינויים העלולים להחליש את הדמוקרטיה הישראלית.

התפתחויות אלו עשויות לסמן סוף תקופה שהחלה לפני שבעים שנה עם חקיקתו של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953. אף שחוק לימוד חובה, שקבע את אחריות המדינה למינונו של החינוך הציבורי, נחקק כבר בשנת 1949, רק בשנת 1953 עבר בכנסת חוק החינוך הממלכתי שהסדיר את מבנה מערכת החינוך בישראל. הסיבה העיקרית לפער הזמנים הזה הייתה מאבקים פוליטיים סביב אופייה של מערכת החינוך במדינה הצעירה. בתקופת המנדט הבריטי פעלו ביישוב היהודי ארבעה זרמי חינוך בעלי מאפיינים אידיאולוגיים שונים: זרם העובדים ששירת את התנועות הציוניות הסוציאליסטיות, הזרם הכללי ששירת את הציונות הבורגנית, "זרם המזרחי" ששימש כזרוע החינוכית של מפלגת המזרחי, אשר ייצגה את הציונות הדתית בתוך התנועה הציונית הכללית, והזרם החרדי שאיגד תחתיו מגוון בתי ספר ששירתו קהילות חרדיות שלא השתייכו לתנועה הציונית. בחברה הערבית פלסטינית פעלו בתקופת המנדט הבריטי בתי ספר ציבוריים מגנטוריים וכן בתי ספר פרטיים נוצריים, מוסלמיים ולאומיים פלסטיניים. בשנים שבין הקמת המדינה לחקיקת חוק חינוך ממלכתי המשיכו לפעול זרמי החינוך היהודיים תחת משרד החינוך החדש ונאבקו ביניהם על גיוס תלמידים ותלמידות, בעיקר במחנות המעבר ויישובי העולים, מאבק שזכה לכינוי "ציד הנפשות". תופעה זו הביאה להקמתה של ועדת פרומקין, אחת מוועדות החקירה הראשונות בתולדות המדינה, והשפיעה על הממשלה בקידום חוק החינוך הממלכתי. באותן שנים, החינוך הערבי לא רק נפגע מהזנחה תקציבית אלא גם הוכפף לגורמים שלטוניים שונים מלבד משרד החינוך, ובהם משרד המיעוטים, משרד ראש הממשלה והממשל הצבאי (סבירסקי, 1990; רייכל, 2008).

חוק החינוך הממלכתי ניסה להתמודד עם הפיצול החברתי והפוליטי שאפיין את תחום החינוך לפני הקמת המדינה ובשנים הראשונות לקיומה. המונח "ממלכתיות", שהוצמד לחינוך הציבורי בישראל בשמו של החוק ובלשונו, נבע מתוך החזון של חלקים רחבים

בתנועה הציונית, ובמיוחד של מפלגת השלטון מפא"י והעומד בראשה, דוד בן-גוריון, לכונן במדינה החדשה שלטון שנשען על תפיסה מדינית רפובליקנית. תפיסה זו מבקשת להגן על האינטרס הציבורי המשותף ועל המרחב הציבורי מפני השתלטות פוליטית של גורמים בעלי אינטרסים סקטוריאליים צרים, באמצעות טיפוח אזרחות פעילה הנוטלת חלק בקידומן של מטרות משותפות (Bareli & Kedar, 2022). חינוך הוא כמובן נתיב חשוב לגיבושה של אזרחות כזאת, אלא שבניגוד לתחום הביטחון, שבו הצליחה הנהגת המדינה החדשה לפרק ארגונים יהודיים חמושים מימין (אצ"ל, לח"י) ומשמאל (הפלמ"ח), בתחום החינוך היא נדרשה לפשרות עמוקות במימוש החזון הממלכתי. בהמשך להבטחות שנתן בן-גוריון להנהגה החרדית ב"מכתב הסטטוס קוו" ערב הקמת המדינה, האוטונומיה המלאה של החינוך החרדי נשמרה באמצעות אי-הכללתו במסגרת החינוך הממלכתי. חוק חינוך ממלכתי יצר קטגוריה משפטית של בית ספר "מוכר שאינו רשמי": בתי ספר כאלה פועלים על פי חוק לימוד חובה משנת 1949, המחייב את ההורים לרשום את ילדיהם לבית ספר מוכר, אולם הם אינם שייכים למדינה ואינם מופעלים על ידה. קטגוריה זו נוספה לקטגוריית ה"פטור", שחוק לימוד חובה הכיר בה כשאפשר להורים חרדים לשלוח את ילדיהם לבית ספר שאינו שייך לאחד הזרמים המוכרים על ידי משרד החינוך (רייכל, 2008). בשנות החמישים רק אחוזים בודדים מילדי מדינת ישראל למדו בחינוך החרדי העצמאי, אולם כיום הם מהווים כ-20% מכלל תלמידי החינוך היסודי. גם ראשי מפלגת המזרחי נאבקו לשימור אוטונומיה חלקית של הזרם החינוכי שלהם במסגרת החוק החדש, והם זכו להכרה כזאת בהגדרה של "חינוך ממלכתי-דתי" (להלן חמ"ד). זרם חינוכי זה נכלל אמנם תחת רעיון הממלכתיות, אולם עצמאותו הובטחה באמצעות הקמתה של ועדה ציבורית הפועלת לצד משרד החינוך ומפקחת על תוכניות הלימודים בחמ"ד ועל מינוי צוותי ההוראה והמפקחים בו (רייכל, 2008).

כך נוצרה בתוך החינוך הממלכתי הבחנה בין בתי ספר ממלכתיים שאינם משויכים פוליטית, ולמעשה מקיימים את החזון הרפובליקני של ממלכתיות, ובין בתי ספר ממלכתיים-דתיים שמזדהים ברובם הגדול עם קו מפלגתי ואידיאולוגי. זהות זו באה לידי ביטוי למשל בערב הבחירות האחרונות, כאשר מנכ"ל מפלגת הציונות הדתית ציין בטוויטר: "הערב הורדנו פקודת מבצע לקראת הבחירות למנהלי הישיבות, המכינות המדרשות והאולפנות. אנחנו הולכים להוציא את כל מצביעי הימין מהבית ביום הבחירות בכל רחבי הארץ כדי שתקום כאן ממשלת ימין" (ארלוזורוב, 2023). עם זאת, חשוב להדגיש שה"זויתור" של מפא"י על זרם חינוכי משלה בתוך החינוך הממלכתי, זרם העובדים, לא היה בהכרח מעשה הקרבה אלטרואיסטי למען חזון הממלכתיות. בחירתה זו נבעה גם משיקולים פוליטיים קרים שהיו קשורים בתחרות מול מפלגות השמאל הציוני, ובעיקר מפ"ם, אשר נטו בראשית שנות החמישים לכיוון הקומוניזם של ברית המועצות. מפלגות אלו היו דומיננטיות מאוד בקרב אליטות התרבות ותנועות הנוער, ולכן היוו איום על הסוציאליזם בעל האוריינטציה המערבית שקידמה מפא"י. באמצעות ביטול זרם העובדים ומיזוגו בחינוך ממלכתי שאינו מזוהה מפלגתית ניסו ראשי מפא"י (ובדיעבד אפשר לומר כי הצליחו) לפעול נגד האיום האידיאולוגי והפוליטי הזה (צמרת, 2002).

חשוב לזכור גם שהחזון הרפובליקני של הממלכתיות הישראלית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחינוך הממלכתי, מבטא יעדים חברתיים פרטיקולריים – ובראשם ציונות – שאינם

נחלתן של קבוצות מיעוט גדולות בחברה. בשעה שהמיעוט החרדי זכה להכרה ולאוטונומיה מלאה בתחום החינוך, בתי הספר הציבוריים המשרתים את המיעוט הערבי-פלסטיני הוכפפו לחזון שאינו מבטא את מאווייו הלאומיים ואת מורשתו התרבותית, ההיסטורית והדתית. ניסיונות חוזרים ונשנים לקדם הכרה בזכות לאוטונומיה של החינוך הממלכתי המיועד למיעוט הערבי-פלסטיני בישראל, כמו האוטונומיה הקיימת עבור הציונות הדתית, לא הביאו לשינוי של ממש. כתוצאה מכך, ההשפעה של מיעוט זה על קביעת יעדי החינוך, תוכניות הלימודים והכשרת המורים מוגבלת מאוד (ג'בארין ואגבאריה, 2010). לצד חוסר השוויון המערכתי, בתי הספר המשרתים את האוכלוסייה הערבית-פלסטינית סבלו לאורך כל שנות קיומו של החינוך הממלכתי מאפליה תקציבית, אף שהם קולטים תלמידים רבים במיוחד מרקע חברתי-כלכלי נמוך (בלס ובלייך, 2020; סבירסקי, 1990). גם החינוך הממלכתי המיועד לחברה היהודית בישראל אופיין מראשיתו באי-שוויון ניכר בין קבוצות חברתיות שונות, ובמיוחד בין אשכנזים למזרחים. זהו נושא שנחקר בהרחבה ולא כאן המקום לפרט בעניינו, אולם חשוב להדגיש שהחלטות של קובעי מדיניות חינוכית בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה מילאו תפקיד חשוב בעיצובו של הפער העדתי בישראל, הן דרך מנגנוני מיון והסללה, הן באמצעות דחיקה של ההיסטוריה והתרבות של יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה לשולי תוכניות הלימודים (סבירסקי, 1990; רוז-קרוצקי, 2002; שביט, 1992).

לצד דפוסי הבידול האלה, בעשור השני והשלישי לקיומו של החינוך הממלכתי עשה משרד החינוך מאמצים גדולים לפתח את המערכת ולקדם הזדמנויות השכלה של קבוצות מוחלשות. במחצית השנייה של שנות השישים קידם המשרד רפורמה מבנית שבמרכזה עמדו הארכת חוק לימוד חובה, שחל עד אז רק על שמונה שנות לימוד, הקמתן של חטיבות ביניים כשלב מכין לחינוך תיכוני המיועד לכלל האוכלוסייה, ואינטגרציה חינוכית בבתי הספר המשרתים אוכלוסייה יהודית. למרות הקשיים התקציביים הניכרים שנתקל בהם ולמרות התנגדותן של קבוצות אוכלוסייה חזקות שניסו למנוע את מהלכי האינטגרציה, הצליח המשרד להוציא לפועל החלטות אלו, במה שנראה במבט לאחור כשיא כוחו של רעיון הממלכתיות בחינוך, גם אם הצלחת הרפורמה הייתה מוגבלת למדי (רש וכפיר, 2004). מהמחצית השנייה של שנות השבעים אפשר להבחין בתחילת נסיגתו של רעיון הממלכתיות בחינוך הישראלי. המהפך הפוליטי של שנת 1977 העביר לראשונה את השליטה בחינוך הממלכתי מממשיכיה של מפלגת מפא"י ההיסטורית, שבצלמה נוצר, אל זרמים פוליטיים אחרים. זבולון המר ממפלגת המפד"ל, שכיהן כשר חינוך בשנים 1977-1985, המשיך לקדם את הארכת חינוך החינם עד לסוף כיתה יב, אולם לצד זאת פעל לקידום הרעיון של אוטונומיה לבתי ספר, בעיקר במגזר החמ"ד, בניגוד לתפיסה הריכוזית שאפיינה את קודמיו. בתוך כך הוא אפשר לבתי ספר בחמ"ד העל-יסודי (בעיקר אולפנות וישיבות תיכוניות) למסד את מנגנוני המיון שלהם ולהפוך אותם לפרקטיקה מקובלת ולגיטימית (אליקים, 2020). שנות השמונים, שאופיינו במשברים כלכליים, הביאו לקיצוצים במשרד החינוך, ואלה הקשו על השלמתה של הרפורמה המבנית ועל הקמתן של חטיבות הביניים (רש וכפיר, 2004).

משנות השבעים, ובעשורים שאחריהן, התחזקו בחברה הישראלית מגמות של אינדיווידואליזציה, שבאו לידי ביטוי בהתמקדות הולכת וגוברת בתלמיד. הבודדת.

ובירידה במקומם של ערכים ויעדים קולקטיביים. בשנות התשעים, וביתר שאת בשני העשורים האחרונים, מגמות אלו מתבטאות בהקמתם של בתי ספר ייחודיים ומגמות לימוד ייחודיות ובמעורבות גוברת של הורים, בין השאר כזימים חינוכיים המקימים בעצמם בתי ספר, לעיתים קרובות בניגוד לעמדת משרד החינוך. לצד מגמות אלו של "הפרטה מלמטה" אפשר לראות בעשורים האחרונים גם תהליכי הפרטה שמובלים בידי מקבלי החלטות. כמו משרדי ממשלה אחרים, גם משרד החינוך הוציא למיקור חוץ פעילויות שונות ובהן פיתוח תוכניות לימודים (איכילוב, 2010; מיכאלי, 2015). בשני העשורים האחרונים, בהשפעתה של אידיאולוגיה נאו-ליברלית ובהתבסס על הרעיון של "ניהול ציבורי חדש" (new public management), הוביל משרד החינוך מעבר מהיגיון של אחריות ציבורית לחינוך הממלכתי להיגיון של אחריותיות (accountability) המטיל את האחריות ל"תוצרי החינוך" (קרי, ההישגים המדידים במבחנים הארציים) על בתי הספר. מהלך זה מאמץ למעשה היגיון עסקי-כלכלי, ואנשי חינוך רבים, באקדמיה ומחוץ לה, תופסים אותו כהפרטה של ניהול מערכות החינוך והתמקדות צרה ביעילות על חשבון ערכים חברתיים רחבים יותר כגון שוויון, תודעה אזרחית וחשיבה ביקורתית (נבו, 2009; Resnik, 2011).

סקירה קצרה זו מלמדת שכבר מראשיתו, החינוך הממלכתי בישראל היה רחוק ממודל של מערכת ציבורית המתבססת על עקרונות של שוויון ואזרחות משותפת. עוד אפשר ללמוד ממנה שהעקרונות שעליהם הושתתה נשחקו במשך שנות קיומה כתוצאה משינויים פוליטיים, חברתיים-תרבותיים ודמוגרפיים. קווי היסוד של הממשלה החדשה בתחום החינוך עלולים לפורר סופית את היסודות הרעועים ממילא של החינוך הממלכתי בישראל באמצעות שינוי סדרי עדיפויות בתקצוב והסטה של משאבים ניכרים אל מחוץ למערכת הציבורית, פוליטיזציה גלויה ופיצול תפקידי משרד החינוך בין כמה משרדים, וערעור על עקרון ההמשכיות בשירות הציבורי ועל תהליכי קבלת החלטות מסודרים ומבוססי ידע ומומחיות. לצד החששות הכבדים מהפגיעה בחינוך הציבורי בישראל, יש לומר ביושר שהחינוך הממלכתי מעולם לא היה נאמן להבטחות מגילת העצמאות שלפיהן מדינת ישראל "תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות". אמנם המדינה עמדה באתגרים מרשימים של פיתוח תשתיות חינוך בחברה המאופיינת בגידול מהיר מאוד של אוכלוסייתה, אולם היא לא השכילה ליצור חינוך שוויוני שייתן מענה למגוון הגדול המאפיין את החברה בישראל. ייתכן שהמודל הרפובליקני שעליו מושתת החינוך הממלכתי אינו מתאים לחברה מפוצלת כמו זו הישראלית, שבה ספק אם קיימת אפשרות להגיע להסכמה על אופי המדינה ועל מאפייני האזרחות שלה. הדגם הרפובליקני של חינוך דורש הסכמה כזאת (או כפייה של תפיסה הגמונית על קבוצות מיעוט), אבל נראה שבישראל נדרש דגם פלורליסטי יותר וריכוזי פחות שיאפשר את קיומו של המגוון החברתי הרחב ויקפיד על שוויון אמיתי בהקצאת משאבים והעדפה מתקנת לאוכלוסיות מוחלשות, וכן על מתן אפשרות לקבוצות שונות בחברה להביא לידי ביטוי את ערכיהן התרבותיים והדתיים. כך, לצד חינוך ציבורי ללא זהות אידיאולוגית מובחנת, יוכלו להתקיים גם בתי ספר המשרתים קהילות שכיום אינן נהנות מהאוטונומיה החינוכית הקיימת בחמ"ד ובחינוך החרדי. אוטונומיה חינוכית כזאת תוכל לשרת לא רק את הציבור הערבי-פלסטיני בישראל, אלא גם קהילות יהודיות המעוניינות למשל בחינוך חילוני (פרומן, 2023) או מסורתי (ידגר, 2013).

מודלים פלורליסטיים כאלה קיימים במדינות שונות באירופה, למשל באנגליה, בבלגיה ובהולנד, שבהן מערכות החינוך משלבות בתי ספר בעלי תפיסות דתיות ואידיאולוגיות שונות בתוך מערכת ציבורית שתפקידה העיקרי הוא לאפשר את מתן שירותי החינוך, אבל לא בהכרח לעצב אותם. במדינות אלו, לצד בתי ספר המופעלים על ידי המדינה ואין להם שיוך דתי או אידיאולוגי מובחן, יש חופש רחב לקבוצות השונות לקיים בתי ספר עצמאיים במימון ציבורי. גישה זו לניהול מערכות חינוך שונה מהתפיסה הרפובליקנית, המאפיינת את החינוך הממלכתי בישראל ורואה בו כלי מרכזי לעיצוב אזרחי העתיד. בגישה הפלורליסטית, זכות הקהילה או ההורים לחינוך התואם את מערך אמונותיהם מועדפת על פני מטרות המדינה, אם כי בתי הספר כפופים לפיקוח מסוים של המדינה ומחויבים לעמוד בסטנדרטים חינוכיים כלליים. חשוב להדגיש שמודל זה מאפשר להורים לבחור בתי ספר ומאפשר לקהילות להקים כאלה לא מתוך הצדקה ניאו-ליברלית, הרואה בתחרות בתחום החינוך דרך להפוך אותו ליעיל יותר, אלא מתוך כבוד עמוק לאמונות ולתפיסות האידיאולוגיות המגוונות של אזרחי המדינה וילדיהם (Dronkers & Avram, 2015; Franken & Bertram-Troost, 2022). לטם פרי-חזן (2018), שהשוותה חינוך יהודי-חרדי בישראל עם זה שבאנגליה ובבלגיה, מראה שבמדינות אלו נרשמה הצלחה רבה יותר בשילוב לימודים כלליים בתוך החינוך היהודי-חרדי באמצעות תמריצים כלכליים ולא דווקא באמצעות ניסיונות כפייה.

יש לציין כי מכיוון שהמודל הפלורליסטי מחייב הכרה בזכות הבחירה של ההורים, הוא עלול להחריף סגרגציה חברתית ופערים חברתיים. במדינות שבהן מתקיים המודל הפלורליסטי נערך דיון מתמשך על ההתמודדות עם בעיות אלו (ראו למשל Sissing & Boterman, 2023 לגבי הנעשה בהולנד). חשוב להדגיש שכיום מערכת החינוך הישראלית מפוצלת מאוד ומאופיינת באי-שוויון חינוכי וסגרגציה חברתית מהגבוהים בעולם (איילון ואחרים, 2019), כלומר היא אינה נהנית מהיתרונות שמודל ריכוזי היה עשוי לאפשר לה. כדי לאזן בין השאיפה לשמור על שוויון הזדמנויות חינוכיות ובין הרצון לאפשר פלורליזם רב יותר במערכת, במיוחד לקבוצות שכיום אינן נהנות מהאפשרות לבטא את תפיסותיהן התרבותיות באמצעות בתי הספר, נדרש הסדר חוקתי חדש למערכת החינוך הישראלית. הסדר כזה יכול לאפשר אוטונומיה קוריקולרית מהותית לקבוצות המעוניינות בכך. יהיה עליו גם לתעדף תקציבית בתי ספר שמשרתים קבוצות מוחלשות מבחינה סוציו-אקונומית, ואלה יהיו מחויבים לתוכניות לימודים שיאפשרו לבוגריהם להשתלב בחברה הישראלית ובשוק העבודה שלה ויקבלו על עצמם סטנדרטים לאומיים של הכשרת מורים ופיקוח על התנהלות תקינה מבחינה כספית וחינוכית. לצד זאת יש לפתח ולקיים רגולציה ופיקוח למניעת מיון של תלמידים על רקע מעמדי. במדינות שונות, וגם בישראל, נצבר בתחום זה ניסיון רב שיכול לשמש בסיס למדיניות כזאת (ראו למשל איילון ואחרים, 2019, פרק 2; Betts & Loveless, 2005).

מקורות

- איילון, חנה, נחום בלס, יריב פניגר ויוסי שביט. (2019). אי־שוויון בחינוך: ממחקר למדיניות. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- איכילוב, אורית. (2010). כינון החינוך הציבורי בישראל והנסוגה ממנו. בתוך אורית איכילוב (עורכת), הפרטה ומסחר בחינוך הציבורי בישראל (עמ' 21-50). רמות.
- אליקים, נהוראי. (2020). תורניות וניאו־ליברליזם בחינוך הממלכתי־דתי העל־יסודי: מיון תלמידים, בחירת הורים וריבוד חברתי [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב].
- ארלוזורוב, מירב. (2023, 13 בפברואר). פוליטיקת הכסף של הציונות הדתית: עוצמה פוליטית על חשבון המדינה. דה־מרקר.
- בלס, נחום, וחיים בליך. (2020). ההוצאה לכיתה ולתלמיד במערכת החינוך היסודי. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ג'בארין, יוסף, ואימן אגבאריה. (2010). חינוך בהמתנה: מדיניות הממשלה ויוזמות אזרחיות לקידום החינוך הערבי בישראל. דיראסאת, מרכז ערבי למשפט ומדיניות.
- דטל, ליאור. (2021, 4 במאי). אקדמיה ללא מבחני בגרות? לראשונה: האוניברסיטאות תומכות בצמצום הבגרויות. דה־מרקר.
- ידגר, יעקב. (2013). ה"ויתור" על החינוך כאסטרטגיה של הגנה על זהות: המסורות, מערכת החינוך והלחצים הצולבים. בתוך יוסי יונה, ניסים מזרחי ויריב פניגר (עורכים), פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה (עמ' 137-165). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מיכאלי, ניר. (2015). הפרטה במערכת החינוך. בתוך יצחק גל־נור, אמיר פז־פוקס ונעמיקה ציון (עורכים), מדיניות ההפרטה בישראל: אחריות המדינה והגבולות בין הציבורי לפרטי (עמ' 183-237). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- נבו, דוד. (2009). לדבר בגנותה של אחריות. בתוך יצחק קשתי (עורך), הערכה, חינוך יהודי ותולדות החינוך: אסופה לזכרו של פרופ' אריה לוי ז"ל, 1923-2006 (עמ' 61-62). רמות.
- סבירסקי, שלמה. (1990). חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. ברירות פרומן, רם. (2023, 18 במרץ). לנצל את המחאה ליצירת עצמאות חילונית. הארץ.
- פרייזן, לטם. (2018). הסדרת לימודי ליבה בחינוך החרדי בפרספקטיבה השוואתית. משפט חברה ותרבות, א, 493-525.
- צמרת, צבי. (2002). הפחד במפא"י לחינוך ל"שמד רוסי" וביטול "זרם העובדים" בחינוך. עיונים בתקומת ישראל, 12, 341-358.
- רו־קרקוצקין, אמנון. (2002). תוכניות הלימודים בהיסטוריה וגבולות התודעה הישראלית. בתוך אבנר בן־עמוס (עורך), היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי (עמ' 47-68). רמות.
- רייכל, גרית. (2008). סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור; בין מוצהר לנסתר; בין חיקוי לייחוד. מכון מופ"ת ומאגנס.

- רש, נורה, ודרורה כפיר. (2004). מיזוג חינוכי בישראל: שלושים שנים של מדיניות הססנית בצל אידאולוגיה משתנה. *מגמות, מג(1)*, 33-63.
- שביט, יוסי. (1992). הסללה והתרחבות שיעורי הלמידה של ערבים ויהודים בישראל. בתוך אברהם יוגב (עורך), *התפשטות ההשכלה בישראל (עמ' 69-79)*. אוניברסיטת תל אביב ומסדה.
- Bareli, Avi, & Nir Kedar. (2022). Mamlakhtiyut: The Zionist and Israeli version of republicanism. In Guy Ben-Porat, Yariv Feniger, Dani Filc, Paula Kabalo, & Julia Mirsky (Eds.), *Routledge handbook on contemporary Israel* (pp. 22–34). Routledge.
- Betts, Julian R., & Tom Loveless. (Eds.). (2005). *Getting choice right: Ensuring equity and efficiency in education policy*. Brookings Institution Press.
- Dronkers, Jaap, & Silvia Avram. (2015). What can international comparisons teach us about school choice and non-governmental schools in Europe? *Comparative Education, 51*(1), 118–132.
- Franken, Leni, & Gerdien Bertram-Troost. (2022). Passive freedom of education: Educational choice in Flanders and the Netherlands. *Religions, 13*(1), 12.
- Resnik, Julia. (2011). The construction of a managerial education discourse and the involvement of philanthropic entrepreneurs: The case of Israel. *Critical Studies in Education, 52*(3), 251–266.
- Sissing, Shelby, & Willem R. Boterman. (2023). Maintaining the legitimacy of school choice in the segregated schooling environment of Amsterdam. *Comparative Education, 59*(1), 118–135.

אי־שוויון מגדרי בשוק העבודה והמהפכה המשטרית בישראל: מבט קודר לעתיד

אפרת הרצברג־דרוקר*

תקציר. הזירה הציבורית בישראל סוערת בחודשים האחרונים עקב החששות העולים מהשלמת החקיקה שתוביל למהפכה משטרית. השלכותיה של מהפכה כזאת על תחומים רבים בחברה הישראלית, ובפרט על אי־השוויון המגדרי, עלולות להיות הרות גורל. במאמר אני סוקרת את ההשלכות האפשריות של המהפכה המשטרית על אי־השוויון המגדרי, מציגה תמונת מצב עדכנית של אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה הישראלי באמצעות ניתוח כמותי של סקרי הוצאות של הלמ"ס מהשנים 2012-2019, ומציעה הסברים תיאורטיים לאופן שבו המהפכה המשטרית תחריף את אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה. טענותיי מתבססות על שני הסברים תיאורטיים לאי־השוויון המגדרי בשוק העבודה שאני צופה כי יושפעו מהמהפכה המשטרית: הקשר בין הספרה הפרטית לאי־השוויון המגדרי בשוק העבודה, והייצוג המגדרי בשוק העבודה.

נשים וילדות בישראל הן רוב באוכלוסייה. לפי השנתון של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2021 היו בישראל 4,716,800 נשים וילדות ו־4,654,600 גברים וילדים. אך על אף היותן רוב מספרי, נשים בישראל, גם בשנת 2023, נחשבות בהיבטים שונים לקבוצת מיעוט. אחת הזירות שבהן נשים נחשבות למיעוט אף שאינן מיעוט מבחינה מספרית היא שוק העבודה. נשים משתתפות בשוק העבודה הישראלי בשיעורים דומים לגברים, אך יש פערים ניכרים בתוצאות שוק העבודה שלהן, למשל בשכר שהן מרוויחות ובמשרות שבהן הן מועסקות, ובשל כך גם זירה זו חשובה לבחינת ההשלכות העתידיות של המהפכה המשטרית העומדת על הפרק בעת כתיבת שורות אלו. במאמר זה אטען כי למהפכה המשטרית יהיו השלכות הרות גורל על אי־השוויון המגדרי בישראל. אי־השוויון המגדרי בישראל ובעולם ניכר עדיין, בעיקר בהיבטים של פערי שכר וסגרגציה בתחומי לימוד ובעיסוקים, ועל מנת להביא לצמצומו יש לגבש מדיניות שתהיה מוכוונת לצמצום פערים; אולם לאור כל מה שאנו יודעים עד כה על פעילותן של הממשלה ושל המפלגות החברות בה בנושא, אפשר להניח כי הדבר אינו נמצא כלל בין סדרי העדיפויות שלהן. היחלשות מערכת המשפט תוביל לכך שלא תהיה רשות שתפקח על פעילות הממשלה ותוכל לחייב אותה לנקוט פעולות מקדמות שוויון בהיבטים שונים, ולכן אפשר לשער כי בעתיד הנראה לעין לא תפתח בישראל מדיניות מקדמת שוויון מגדרי בשוק העבודה.

* ד"ר אפרת הרצברג־דרוקר, החוג ללימודי עבודה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב

כדי להסביר את הטענות הללו אפתח בהשלכות העתידיות של המהפכה המשטרית על אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה, אמשך בסקירה קצרה של אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה הישראלי לאור ממצאי מחקרים קודמים, ואציג ניתוח חדש של סקרי הוצאות של הלמ"ס מהשנים 2012-2019 כדי להדגים שנשים עדיין אינן משתתפות שוות בשוק העבודה הישראלי, בעיקר בהיבטים של שכר ושעות עבודה. לאחר מכן, בהתבסס על מחקרים קודמים ועל היבטים תיאורטיים של אי־השוויון המגדרי אתיחס לסיבות שמניעות אותו, ולבסוף אקשור בין הגורמים המשמרים את הימשכות אי־השוויון המגדרי באופן כללי ובין המהפכה המשטרית. לטענתי, השינויים במשטר הדמוקרטי ובכוחה ועצמאותה של הרשות השופטת עלולים להעמיק במידה ניכרת את אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה הישראלי. מן ההכרח לציין כי למהפכה המשטרית יש היבטים נוספים וחשובים שקשורים בחייהן ובמצבן של נשים בישראל, אך כאן אתמקד בהיבט זה בלבד.

מבט לעתיד: אי־השוויון המגדרי בראי המהפכה המשטרית

האקלים הפוליטי במדינת ישראל עם הקמתה של הממשלה ה־37 מעלה חשש כי זכויות נשים או קידום שוויון מגדרי בשוק העבודה ומחוצה לו אינם עומדים בראש סדר העדיפויות של הרשות המבצעת. עדויות לכך אפשר למצוא בייצוג המגדרי בקואליציה, במינויי המנכ"לים למשרדי הממשלה, בהצעת החוק לאיסור אפליה שנועדה להבטיח כי הפרדה מגדרית לא תיחשב אפליה (אטינגר, 2022), וכן בהפלת החוק לאיזוק אלקטרוני (אזולאי, 2023). כך למשל, מתוך 31 מנכ"לי משרדי ממשלה רק אחת היא אישה. לצורך השוואה, בממשלה הקודמת 11 נשים כיהנו כמנכ"ליות משרדי ממשלה, מתוך 29 מנכ"לים ומנכ"ליות בסך הכול. בממשלה הנוכחית יש 6 שרות ו־30 שרים, ואילו בממשלה הקודמת כיהנו 9 שרות ו־17 שרים.¹

כאשר הרשות המבצעת בישראל אינה פועלת לקידום שוויון מגדרי, ויש שיטענו כי היא אף מקדמת אי־שוויון מגדרי, נשים נדרשות להסתמך על הרשות השופטת, וזו תרמה רבות לקידום נשים בעבר. אפשר למצוא דוגמאות רבות לסעדים שהגיש בית המשפט במקרים של הפרות הקשורות לשוויון מגדרי בשוק העבודה (פורום המרצות והמרצים לדיני עבודה, 2023). אם יעברו החוקים השונים שנועדו להחליש את הרשות השופטת, ייתכן שנגיע בקרוב למצב שבו הרשות השופטת אינה יכולה להציע סעד למיעוטים ולשמש מערכת איזונים ובלמים מול הרשות המבצעת. אנו עלולים להימצא במצב שבו לא רק שלא נעשים ניסיונות לצמצם את אי־השוויון באמצעות גיבוש מדיניות מתאימה, אלא שהיחלשות הרשות השופטת תוביל לפגיעה במקומן של נשים בספֶרה הציבורית ובהישגיהן בשוק העבודה. כדי להסביר לעומק כיצד המהפכה המשטרית עלולה להרחיב את אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה בישראל, חשוב לסקור תחילה את מצבו בשנים האחרונות.

1 הגנתונים אוחזרו מתוך הגרף "מספר הנשים לעומת מספר הגברים בקרב שרי ושרות הממשלה" לשנת 2023 במאגר המידע של אתר יודעת.

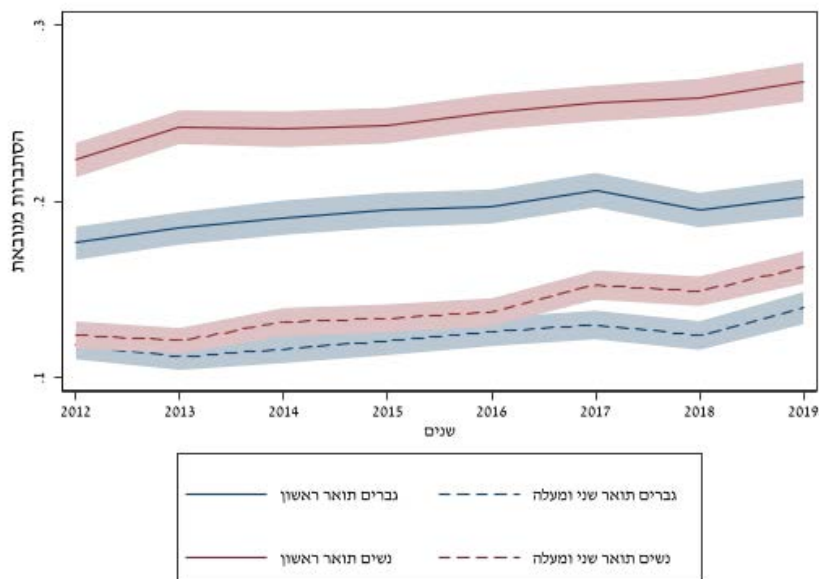
איישוויון מגדרי בשוק העבודה בישראל: תמונת מצב

כניסתן של נשים לשוק העבודה מאז שנות השישים של המאה הקודמת נחשבת בעיני חוקרים רבים כמהפכה מגדרית (ראו למשל England, 2010). מהפכה זו מתחוללת בעשורים האחרונים במדינות שונות בעולם המערבי (ולא רק בו), וכך גם בישראל (Mandel & Birgier, 2012; Steiber & Haas, 2016). בתקופה זו נשים הגדילו במידה רבה את שיעורי השתתפותן בשוק העבודה. כך למשל, ב־1980 רק 36% מהנשים השתתפו בכוח העבודה בישראל, ב־2011 גדל שיעור זה ל־53% (שטייר והרצברג, 2013), וב־2019 הוא נסק ל־59.6% (צמרת ואחרות, 2021).² שינויים אלו מיוחסים בדרך כלל לעלייה הרבה שחלה במידת ההשכלה של נשים, לגידול הביקוש לכוח העבודה הנשי עם התרחבותם של מגזרי השירותים ועבודות הצווארון הלבן, ולעלייה שחלה במקביל בשכר המוצע לנשים (קמחי, 2011). נוסף על כך, מה שמכונה במחקר "המפנה הדמוגרפי השני" – שינויים בתחומי המשפחה כגון דחיית גיל הנישואין וההורות – נמצא קשור לכניסתן של נשים לשוק העבודה, שכן עיקר המצטרפות כיום הן נשים נשואות ואימהות לילדים צעירים (שטייר, 2010). ואכן, בעשורים האחרונים חל גידול בשיעור המשפחות שבהן שני בני הזוג מועסקים במשרה מלאה. כך למשל, בשנת 1983 18% מכלל משקי הבית בישראל היו משקי בית שבהם שני בני הזוג מועסקים במשרה מלאה (לפחות 35 שעות בשבוע), ואילו ב־2008 גדל שיעור משקי הבית הללו לכדי 28% (Herzberg-Druker & Stier, 2019).

כאמור, אחד ההסברים שמציעה הספרות לכניסת נשים לשוק העבודה הוא התרחבות ההשכלה הגבוהה. כמו במדינות רבות בעולם, גם בישראל גדל בעשורים האחרונים שיעורם של מי שמחזיקים לפחות תואר אקדמי ראשון, ושיעור הנשים בקרב מחזיקי התארים גבוה מזה של הגברים (Van, 2013; DiPrete & Buchmann, 2013; Bar-Haim et al., 2018; Bavel et al., 2018). בין השנים 2012-2019 עלה שיעור בעלי ההשכלה האקדמית (בעלי תואר ראשון לפחות) מ־32% מתוך כלל בני 25-64 עד ל־37.3%³. איור 1 מציג את הפערים המגדריים בהסתברות להחזיק בהשכלה אקדמית בקרב האוכלוסייה בגיל העבודה. ההסתברות המנובאת של נשים להיות בעלות תואר ראשון לפחות גבוהה מזו של גברים לאורך כל התקופה הנמדדת, בשנים 2012-2019. במישור הזה, הפערים בין נשים לגברים גדלו לטובת הנשים. כאשר בוחנים את ההסתברות המנובאת להחזיק בהשכלה אקדמית מתקדמת, כלומר תואר שני ומעלה, אפשר לראות כי מאז 2016 ההסתברות של אישה להיות בעלת תואר שני ומעלה גבוהה מזו של גבר, והפערים גדלים עד 2019. ממצאים אלו מעידים על כך שנשים רוכשות יותר השכלה אקדמית מגברים, וכי הפערים בין נשים לגברים גדלים בשנים האחרונות לטובת הנשים.

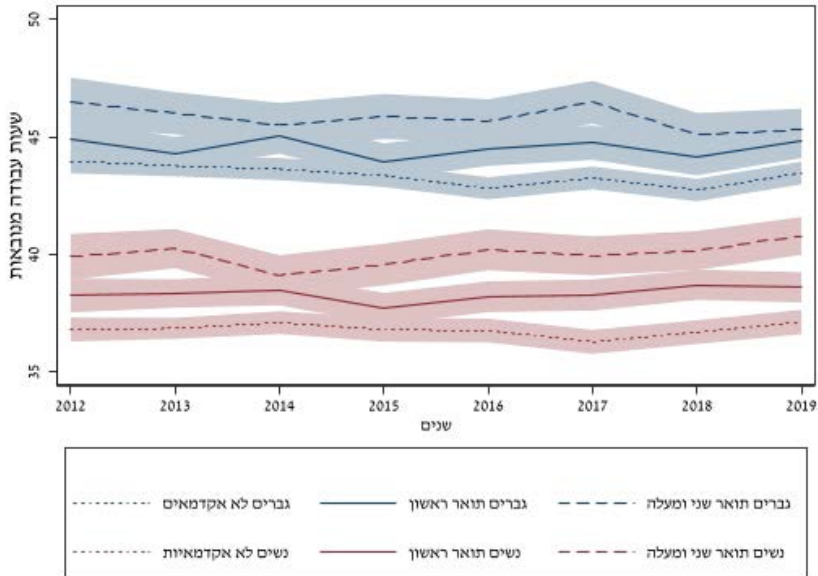
2 במרבית המקרים בחרתי להשתמש בנתונים של שנת 2019, לפני משבר הקורונה, משום שהמשבר פגע זמנית בשוק העבודה ולכן עלולה להיות הטוה של הנתונים בשנתיים שחלפו מאז.

3 ניתוח הנתונים מבוסס על סקרי הוצאות משק הבית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בשנים 2012-2019.

איור 1. ההסתברות המנובאת להיות בעלי תואר ראשון ותואר שני ומעלה לפי מגדר, גיל 25-64, 2012-2019. האיור מבוסס על הסתברויות מנובאות שחושבו לפי מודל רגרסיה מולטינומית. המשתנה התלוי הוא רמת ההשכלה בשלוש קטגוריות (ללא השכלה אקדמית, בעלי תואר ראשון, בעלי תואר שני ומעלה). המודל מפקח על המשתנים גיל, מצב משפחתי, השתייכות לקבוצת לאום (ערבי/יהודי), עולה מברית המועצות לשעבר.

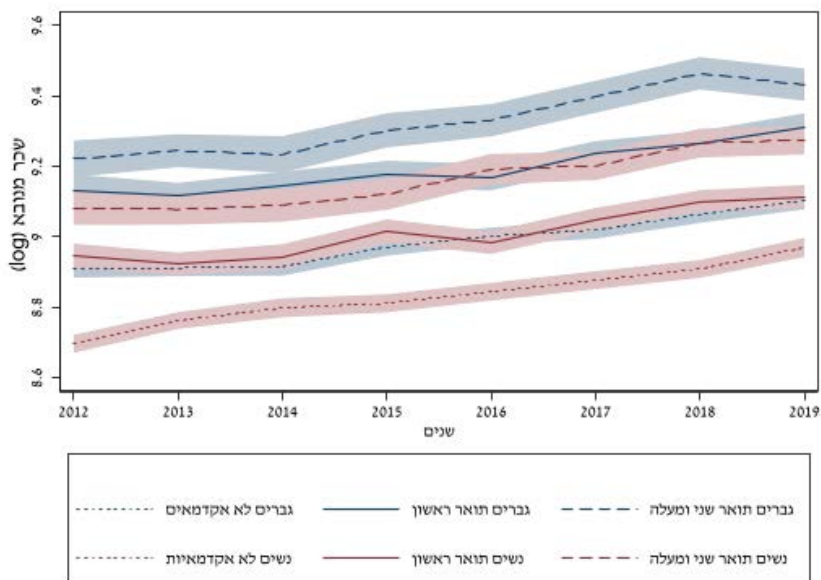
אף שנשים הגדילו במידה רבה את שיעורי ההשתתפות שלהן בשוק העבודה בשנים האחרונות, ואף שבממוצע הן משכילות יותר מגברים, הן עדיין אינן משתתפות שוות בשוק העבודה – בין היתר בהיבטים של מספר שעות עבודה ושכר. מניתוח שערכתי עולה כי מספר שעות העבודה השבועיות בשכר של נשים וגברים שונה: גברים עובדים בממוצע כשבע שעות יותר מנשים. עם זאת, אפשר לראות מגמת גידול במספר שעות העבודה של נשים וצמצום הפער בינן ובין גברים בהיבט זה – ב־2019 הפער קטן יותר משהיה ב־2012. גם כאשר בוחנים את מספר שעות העבודה המנובא לפי רמות השכלה ומגדר, אפשר לראות פערים מובהקים בין גברים לנשים ללא קשר לרמת ההשכלה שלהם (איור 2). גברים משכילים (בעלי השכלה אקדמית כלשהי) עובדים יותר שעות מאשר גברים חסרי השכלה אקדמית, אם כי ההבדלים הללו מובהקים בעיקר מאז 2016. לא נמצא הבדל מובהק ברוב השנים בין מספר שעות העבודה של גברים בעלי תואר ראשון ובין זה של גברים בעלי תואר שני ומעלה. גם בקרב נשים יש הבדלים מובהקים במספר שעות העבודה השבועיות בין נשים שרכשו השכלה אקדמית ובין נשים חסרות השכלה אקדמית. אפשר לראות גם הבדלים מובהקים (ברוב השנים) בין נשים בעלות תואר ראשון בלבד ובין נשים בעלות תואר שני ומעלה במספר שעות העבודה השבועיות; אלה האחרונות עובדות שעות רבות יותר. למעשה, הגם שנשים הגדילו את שיעורי ההשתתפות שלהן, יש הבדלים מובהקים באופן השתתפותן – כלומר במספר שעות העבודה השבועיות שלהן לפי רמות השכלה – ואילו אצל גברים אנו מוצאים פחות הבדלים במספר שעות העבודה לפי רמות השכלה.

איור 2. שעות העבודה השבועיות המנובאות לפי רמות השכלה ומגדר, מועסקים בגיל 25-64, 2012-2019. ניתוח הנתונים מבוסס על סקרי הוצאות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בשנים 2012-2019. האיור מבוסס על הסתברויות מנובאות שחושבו לפי מודל רגרסיה ליניארית. המשתנה התלוי הוא שעות העבודה השבועיות. המודל מפקח על המשתנים גיל, מצב משפחתי, השתייכות לקבוצת לאום (ערבי/יהודי), עולה מברית המועצות לשעבר, ענף כלכלי בספרה אחת ומשלח יד בספרה אחת.

כפי שעולה מהממצאים שהוצגו לעיל, נשים בישראל משכילות יותר מגברים, והפערים ביניהם התרחבו בשנים האחרונות לטובת הנשים. עם זאת, לא נמצא שינוי של ממש בפערים המגדריים בהיקף שעות העבודה, וגברים בכל רמות ההשכלה עובדים בשוק העבודה שעות רבות יותר מאשר נשים. מחקרים קודמים (Mandel & Weeden, 2014; Cha & Semyonov, 2014) מדגישים את החשיבות של מספר שעות העבודה לבחינת הפערים המגדריים בשכר, ולכן כעת אבחן את פערי השכר המגדריים בשוק העבודה בישראל לאור השינויים ברמת ההשכלה ובהיקף שעות העבודה השבועיות. השכר המנובא מוצג באיור 3, המבוסס על ניתוחי רגרסיה לקובצי הוצאות משק הבית של הלמ"ס בשנים 2012-2019. חשוב להדגיש כי המודלים מביאים בחשבון מספר שעות עבודה שבועיות, משלח יד בספרה אחת, ענף כלכלי בספרה אחת ומאפיינים דמוגרפיים. אפשר לראות כי נשים ללא השכלה אקדמית מרוויחות את השכר הנמוך ביותר בהשוואה בין שש הקבוצות שבאיור, אם כי בין 2012 ל-2019 חלה עלייה מובהקת בשכרן. השכר המנובא של נשים בעלות תואר ראשון גבוה יותר מזה של נשים חסרות השכלה אקדמית. השכר המנובא של נשים בעלות השכלה אקדמית מתקדמת (תואר שני ומעלה) גבוה מזה של שתי קבוצות הנשים האחרות, וגם הוא עלה באופן מובהק בתקופה הנבדקת. גם בקרב גברים נמצאו רמות שכר שונות לרמות השכלה שונות. גברים בעלי תואר שני ומעלה מרוויחים יותר מגברים בעלי תואר

ראשון, ואלה מרוויחים יותר מגברים ללא השכלה אקדמית. כאשר נבחנים ההבדלים בין גברים לנשים בתוך קבוצות ההשכלה, אפשר לראות כי בכל קבוצת השכלה שכר הגברים גבוה יותר משכר הנשים. שכרן של נשים בעלות תואר שני ומעלה – הנשים עם הכישורים הגבוהים ביותר בשוק העבודה – זהה לשכרם של גברים בעלי תואר ראשון. נשים בעלות תואר ראשון מרוויחות שכר זהה לשכרם של הגברים בעלי הכישורים הנמוכים ביותר, אלה נטולי ההשכלה האקדמית.

איור 3. שכר חודשי מנובא לפי רמות השכלה ומגדר, מועסקים בגיל 25-64, 2012-2019. האיור מבוסס על הסטבריות מנובאות שחושבו לפי מודל רגרסיה ליניארית. המשתנה התלוי הוא לוג השכר חודשי במחירי 2019. המודל מפקח על המשתנים שעות עבודה, גיל, מצב משפחתי, השתייכות לקבוצת לאום (ערבי/יהודי), עולה מברית המועצות לשעבר, ענף כלכלי בספרה אחת ומשלח יד בספרה אחת.

לסיכום, נשים בישראל הגדילו את שיעורי ההשתתפות שלהן בשוק העבודה ואת רמת ההשכלה שלהן. יש יותר נשים בעלות תואר ראשון ובעלות תואר שני ומעלה מאשר גברים. עם זאת, הישגיהן אלו אינם מתרגמים לשוויון בהיבטים של מספר שעות עבודה ושל שכר: נשים עובדות פחות שעות שבועיות בהשוואה לגברים, ללא קשר לרמת ההשכלה. כאשר בוחנים את תוצאות שוק העבודה, כלומר את רמות השכר לפי השכלה (בפיקוח על מאפיינים דמוגרפיים, שעות עבודה, ענף תעשייתי ומשלח יד), עולה כי מלבד הפערים בהיקפי הפעילות בשוק העבודה יש גם פערים ברמות השכר: בחישוב השכר של נשים וגברים בעלי רמות השכלה שונות נמצא כי נשים בעלות תואר שני ומעלה מרוויחות שכר דומה לזה של גברים בעלי תואר ראשון בלבד, ואילו נשים בעלות תואר ראשון מרוויחות שכר זהה לזה של גברים ללא השכלה אקדמית. השכר של כל הקבוצות אמנם עלה בשנים

2019-2012, אך פערי השכר בין גברים לנשים לא הצטמצמו, למרות השיפור המתמיד ברמת ההשכלה של נשים.

מדוע אי-השוויון המגדרי בשוק העבודה עדיין רווח?

תפקיד הספרה הפרטית באי-השוויון המגדרי בשוק העבודה

כפי שתואר לעיל, אי-השוויון המגדרי בשוק העבודה בישראל מתבטא בעיקר בהיבטים של שעות עבודה ושכר, אף שרמת ההשכלה של נשים בישראל לעומת זו של גברים עלתה מאוד. מדוע הפערים האלה אינם נסגרים? אציג כעת שני הסברים עיקריים לכך, אקשור אותם למה שיכולה לחולל המהפכה המשטרית בהקשר הזה, ואראה כיצד היא תוביל להחרפתו של אי-השוויון בטווח הארוך.

ההסבר הראשון לכך שאי-השוויון המגדרי עדיין רווח בשוק העבודה הוא שהמהפכה המגדרית נעצרת על סף הדלת של משק הבית, בספרה הפרטית. השינויים המתחוללים בשוק העבודה אינם חלים על חלוקת העבודה במשפחה – עבודות בית וטיפול בילדים ובבני משפחה אחרים (Cotter et al., 2004; England, 2010; Mandel & Birgier, 2016). מחקרים קודמים הראו כי בישראל, כמו במדינות רבות בעולם, לא חלו שינויים של ממש בספרה הפרטית בהיבט זה. נוסף על כך, אף שנשים הרחיבו את מעורבותן בספרה הציבורית של שוק העבודה, גברים לא הרחיבו את מעורבותם שלהם בספרה הפרטית (Kaplan et al., 2016; Mandel & Birgier, 2020). גם בעת משבר הקורונה, כאשר בשל סגרים השתנה לפרקים אופן העסקתם של נשים וגברים בשוק העבודה וגם הוטלו מגבלות על פעילות מחוץ לבית, החלק היחסי של נשים מסך עבודות הבית והטיפול בילדים במשק הבית נותר ללא שינוי וכמעט שלא הושפע מן השינויים בדפוסי התעסוקה של נשים וגברים (הרצברג-דרוקר ואחרים, 2021).

ליציבות באחריותן של נשים על הספרה הפרטית יש חשיבות רבה במקרה הישראלי. במדינות רבות בעולם המערבי, העלייה בהשתתפות בשוק העבודה קשורה לתהליכים של צמצום ילודה ועלייה בגיל הנישואין ובגיל הלידה הראשונה. לעומת זאת, אצל נשים בישראל – ובייחוד נשים יהודיות – הילודה אינה מצטמצמת במידה משמעותית, והיא אף עלתה בשנים האחרונות. בשנת 2008 למשל עמד שיעור הפריור של נשים יהודיות על 2.88 לאישה, ואילו בשנת 2019 הוא עמד על 3.09 (למ"ס, 2022). נשים רבות בישראל מועסקות במשרה מלאה, שיעור משקי הבית שבהם שני בני הזוג מועסקים במשרה מלאה גבוה, אך נשים בישראל יולדות הרבה ילדים יחסית לנשים בעולם המערבי.⁴

לאור העובדה שהמהפכה המגדרית נעצרת בספרה הפרטית, מדיניות ממשלתית במדינות שונות בעולם מכוונת אל הספרה הפרטית ומבקשת לשנות בה את חלוקת האחריות על עבודות הטיפול והבית. דוגמה אחת לכך היא חופשת ההורות: בשנים האחרונות פועלות מדינות רבות לקידום חופשת הורות בקרב גברים, במקום "חופשת הלידה" המוכרת שניתנה

4 גם שיעור הפריור של נשים חילוניות בישראל גבוה ביחס לזה של נשים במדינות מערביות, כך שגם אם בוחנים רק את הקבוצה הזאת מתקבל פער ניכר בין נשים בישראל לנשים בעולם המערבי (Okun, 2016).

לנשים בלבד (OECD, 2017). מחקרים מראים כי מדיניות שוויונית יותר של חופשת הורות עשויה לשפר את חלוקת העבודה במשפחה גם לאחריה (Castro-García & Pazos-Moran, 2016; Rocha, 2021). כך למשל נמצא כי בדנמרק, לאחר שהונהגה חופשת הורות חובה גם עבור אבות, ירד שכרם של האבות בתקופה שלאחר החופשה, דבר המעיד על מעורבות גבוהה יותר מצידם לאורך זמן בספֶרה הפרטית – בעבודות הבית ובטיפול בילדים (Rege & Solli, 2013).

המהפכה המשטרית והספֶרה הפרטית בישראל

כפי שהראיתי, כדי לפעול לצמצום אי־השוויון המגדרי יש לקדם שוויון בספֶרה הפרטית. המקרה של חופשות ההורות הוא היבט אחד שבו אפשר לפעול, אך בהינתן פעולותיה של הממשלה הנוכחית במאה הימים הראשונים לקיומה – למשל בנושא חוק האיזוק האלקטרוני הנוגע למתרחש בספֶרה הפרטית של משפחות בישראל, שבו בחרה הממשלה שלא לפעול בעניין – אי־אפשר להניח שקו הפעילות שלה ישתנה ושצפויים לנו שינויי מדיניות מרחיקי לכת בנושא.

הספֶרה הפרטית היא עקב אכילס בכל הנוגע לצמצום אי־השוויון המגדרי בישראל. מדינות שבחרו להתערב באופן חלוקת העבודה בתוך הבית, למשל באמצעות חופשות הורות, מצליחות לצמצם במידה מסוימת את אי־שוויון המגדרי בשוק העבודה. אולם באקלים פוליטי שבו אין התערבות בספֶרה הפרטית בכל הנוגע לחיי אדם, כמו שמראה הסרתו של חוק האיזוק האלקטרוני מעל סדר היום, אי־אפשר לצפות להתערבויות אחרות או לשינוי במדיניות חופשת הלידה בישראל, שיוכל להוביל בטווח הארוך לצמצומו של אי־שוויון כזה.

ייצוג מגדרי, מוביליות בין־דורית ואי־השוויון המגדרי בשוק העבודה

הספֶרה הפרטית אינה ההסבר היחיד לעצירת צמצומו של אי־השוויון המגדרי; הסבר נוסף הוא שצמצום כזה אינו מתרחש באותו אופן בקרב כלל הנשים. לטענתה של פולה אינגלנד (England, 2010), יש נשים ששוכרות תקרות זכוכית בהשוואה לדור הקודם להן ויש נשים שמתקדמות בלי להצטרך לשבור תקרות זכוכית ומוסכמות מגדריות. כדי להסביר את הטעוץ היא עושה שימוש במוביליות בין־דורית ובמהותנות מגדרית. לפי גישת המהותנות המגדרית, המגדר הוא גורם חשוב בבחירות של גברים ונשים; נשים יבחרו מסלולי קריירה אחרים לעומת גברים. לצד המהותנות המגדרית קיימת אצל נשים וגברים השאיפה למוביליות בין־דורית, כלומר השאיפה להשיג עיסוק, שכר או סטטוס גבוה יותר מאלה של הדור הקודם, אך הם מממשים את השאיפה הזאת באופנים שונים. נשים בוחרות במסלולים שבהם יש רוב נשי כל עוד ישיגו בכל זאת מוביליות בין־דורית. כלומר, אישה צעירה שאימה הייתה אחת תוכל לבחור להיות מנהלת משאבי אנוש; היא עדיין בוחרת בתחום שבו רוב המועסקות הן נשים, אבל משיגה מוביליות בין־דורית. אם אימה הייתה סוציולוגית, כדי להשיג מוביליות בין־דורית היא כבר תצטרך לפנות לתחום נשי פחות ולבחור למשל במקצוע מדעי או טכנולוגי יותר. מכיוון שלא כל הנשים צריכות לשבור מוסכמות, נשים רבות נותרות בעיסוקים שבהם מועסקות בעיקר נשים, ולכן אי־השוויון

המגדרי בשוק העבודה לא הצטמצם דיו. מתוך הטענות האלה אפשר להשליך על הייצוג של נשים בעמדות בכירות בשוק העבודה. ככל שהיו נשים רבות יותר בעמדות בכירות, כך הנשים בדור הבא ישאפו להגיע רחוק עוד יותר, וכדי להשיג את המוביליות הבין-דורית שהן שואפות אליה יהיה עליהן לשבור יותר ויותר תקרות זכוכית ולהגיע לעמדות בכירות נוספות בשוק העבודה. במילים אחרות, ככל שהייצוג המגדרי יהיה שוויוני יותר, ככל שהיו נשים רבות יותר בסקטורים השונים בשוק העבודה וככל שנשים רבות יותר ימלאו עמדות בכירות, כך יוכלו הילדות של היום לשאוף גבוה יותר ולהתקדם יותר.

המהפכה המשטרית והמוביליות הבין-דורית

הממשלה הנוכחית אינה מצטיינת בייצוג גבוה של נשים בעמדות בכירות. להיעדרן של נשים ממוקדי קבלת ההחלטות, הן כשרות בממשלה הן כמנכ"ליות של משרדי ממשלה, יש השלכות הרות גורל על השוויון המגדרי בשוק העבודה. בטווח הקצר נשים אינן נמצאות במוקדי קבלת ההחלטות ועל כן הזווית המגדרית אינה מוצגת, ובממשלה על משרדיה השונים יכולות להתקבל החלטות שלא רק שלא יקדמו שוויון מגדרי בכלל ושוויון בשוק העבודה בפרט, אלא אף יפגעו בשוויון שכבר הושג. גם בטווח הארוך יש לייצוג מגדרי השלכות מהותיות. ילדות ונערות שמביטות במוקדי קבלת ההחלטות, למשל בהרכב המגדרי של הממשלה או בזה של תפקידי המנכ"ליות בה, לא ימצאו בהם השראה ודמויות לחיקוי. אם המצב יימשך, כשיגיעו לשוק העבודה הן לא יצטרכו לשאוף גבוה על מנת להשיג מוביליות בין-דורית, כי כבר כיום, עוד לפני המהפכה המשטרית, אין להן אל מי לשאת את עיניהן. היחלשותה של הרשות השופטת בעקבות המהפכה המשטרית עלולה להוביל לכך שלנשים המבקשות לפרוץ מוסכמות לא יהיה לאן לפנות כדי לקבל סעד משפטי. בג"ץ אליס מילר המפורסם הוא שהוביל לכניסתן של נשים לתפקידים בצבא שלפני כן היו חסומים בפניהן. אם ייחלש כוחה של הרשות השופטת לא יהיו עוד תקדימים כאלה, וגם הנשים והנערות שישאפו לפרוץ גבולות ולשבור מוסכמויות מגדריות עלולות להיבלם על ידי המוסדות השונים בלי שיהיה להן לאן לפנות כדי להשיג שוויון.

סיכום

בדברים שלעיל הצגתי שני היבטים הקושרים בין ההסברים שמציעה ספרות המחקר לכך שאי-שוויון מגדרי עדיין רווח – עצירתה של המהפכה המגדרית בספירה הפרטית, ומוביליות בין-דורית לא שוויונית – ובין החשש שמהפכה משטרית בישראל תוביל להתרחבות של אי-שוויון זה. אולם אלה אינן התשובות היחידות שהמחקר הסוציולוגי מציע לשאלה מדוע צמצומו של אי-שוויון המגדרי בשכר בישראל נעצר בשנים האחרונות. קצרה היריעה מלהזכיר את כולן ולדון בהיבטים השונים של המנגנונים המניעים את אי-שוויון המגדרי ובקשר שלהם למהפכה המשטרית המתהווה בימים אלו. כך למשל כדאי לדון בעתיד גם בסוגיית האפליה בשוק העבודה, שבה נעוץ אחד ההסברים לאי-שוויון המגדרי והיא בוודאי תושפע מרשות שופטת חלשה, שבהיותה תלויה ברשות מבצעת לא תוכל לפסוק ולפעול לצמצום אפליה כזאת.

בעת כתיבת שורות אלו, ערב המהפכה המשטרית, עולה החשש כי בשנים הקרובות ייעצר צמצומו של אי־השוויון המגדרי בשוק העבודה והפערים המגדריים אף יורחבו, ונחזור לדפוסי עבר של נשים בשוק העבודה. נשים בישראל עלולות למצוא עצמן כמפרנסות שניות, ללא עצמאית כלכלית, בתחומי עיסוק שבהם רוב המועסקות הן נשים, והרחק מעמדות מפתח בחברה הישראלית בכלל ובשוק העבודה בפרט.

מקורות

- אזולאי, מורן. (2023, 22 במרץ). זעם בליכוד על בן גביר, שהתעקש להפיל את חוק האיזוק האלקטרוני: "מבזה אותנו". *Ynet*.
- אטינגר, אמיר. (2022, 6 בדצמבר). דרישת החרדים להפרדה מגדרית: הפרטים נחשפים. *ישראל היום*.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2022, 21 בפברואר). *ילודה ופרייון בישראל 2020* [הודעה לתקשורת].
- הרצברג־דרוקר, אפרת, מאיר יעיש וטלי קריסטל. (2021). משפחה ועבודה בעת משבר הקורונה: הפגיעות הכפולה של נשים. *סוציולוגיה ישראלית*, כא(2), 143–151.
- פורום המרצות והמרצים לדיני עבודה. (2023, 22 בפברואר). פגיעה בזכויות העובדות והעובדים בעקבות השינוי המשטרי בישראל (נייר עמדה).
- צמרת, הגר, חנה הרצוג, נעמי חזן, יוליה בסין, רונה ברייר־גארב והדס בן אליהו. (2021). *מדד המגדר 2021*. מכון ון ליר.
- קמחי, איל. (2011). פערי הכנסות בישראל (נייר מדיניות מס' 05.2011). בתוך דן בן דוד (עורך), *דו"ח מצב המדינה 2010: חברה, כלכלה ומדיניות*. מרכז טאוב.
- שטייר, חיה. (2010). סוף עידן המפרנס היחיד: משפחות עם שני מפרנסים בישראל. בתוך ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות), *משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל – היבטים חברתיים, כלכליים ומשפטיים* (עמ' 17–45). המכללה למנהל.
- שטייר, חיה, ואפרת הרצברג. (2013). נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי התעסוקה ועל השכר (נייר מדיניות 2013.08). מרכז טאוב.
- Bar-Haim, Eyal, Carmel Blank, & Assaf Rotman. (2019). Taking their place: Educational expansion and inequality of educational opportunities – a gendered perspective. *Higher Education Policy*, 32(4), 639–661.
- Castro-García, Carmen, & Maria Pazos-Moran. (2016). Parental leave policy and gender equality in Europe. *Feminist Economics*, 22(3), 51–73.
- Cha, Youngjoo, & Kim A. Weeden. (2014). Overwork and the slow convergence in the gender gap in wages. *American Sociological Review*, 79(3), 457–484.
- Cotter, David A., Joan M. Hermsen, & Reeve Vanneman. (2004). *Gender inequality at work*. Russell Sage Foundation and Population Reference Bureau.
- DiPrete, Thomas A., & Claudia Buchmann. (2013). *The rise of women: The growing gender gap in education and what it means for American schools*. Russell Sage Foundation.

- England, Paula. (2010). The gender revolution: Uneven and stalled. *Gender and Society*, 24(2), 149–166.
- Herzberg-Druker, Efrat, & Haya Stier. (2019). Family matters: The contribution of households' educational and employment composition to income inequality. *Social Science Research*, 82, 221–239.
- Kaplan, Amit, Maha Sabbah-Karkabi, & Hanna Herzog. (2020). "When I iron my son's shirt, I feel my maternal role": Making women's invisible work visible. *Journal of Family Issues*, 41(9), 1525–1545.
- Mandel, Hadas, & Debora P. Birgier. (2016). The Gender Revolution in Israel: Progress and Stagnation. In Nabil Khattab, Sami Miaari, & Haya Stier (Eds.), *Socioeconomic inequality in Israel* (pp. 153–184). Palgrave Macmillan.
- Mandel, Hadas, & Moshe Semyonov. (2014). Gender pay gap and employment sector: Sources of earnings disparities in the United States, 1970–2010. *Demography*, 51(5), 1597–1618.
- OECD. (2017). A good start for equal parenting: Paid parental leave. In *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*.
- Okun, Barbara S. (2016). An investigation of the unexpectedly high fertility of secular, native-born Jews in Israel. *Population Studies*, 70(2), 239–257.
- Rege, Mari, & Ingeborg F. Solli. (2013). The impact of paternity leave on fathers' future earnings. *Demography*, 50(6), 2255–2277.
- Rocha, Miriam (2021). Promoting gender equality through regulation: The case of parental leave. *The Theory and Practice of Legislation*, 9(1), 35–57.
- Steiber, Nadia, & Barbara Haas. (2012). Advances in explaining women's employment patterns. *Socio-Economic Review*, 10(2), 343–367.
- Van Bavel, Jan, Christine R. Schwartz, & Albert Esteve. (2018). The reversal of the gender gap in education and its consequences for family life. *Annual Review of Sociology*, 44(1), 341–360.

המשבריות של צבא השיטור: כיצד התהוותה התשתית לפעולה אוטונומית של הצבא בגדה

יגיל לוי*

תקציר. אחד מביטויי השינוי שמנסה לחולל משטר הימין של 2023 בישראל הוא שינוי מבנה הסמכות של הפעלת הצבא בגדה המערבית, כך שלכוחות הצבא הפועלים שם תוקנה אוטונומיה רחבה יותר. לטענתי, שלא כמו בתחומים אחרים שבהם מזוהה משבריות בהתנהלותה של ממשלת הימין, כאן מדובר בהמשכיות, גם אם מוקצנת. בעקבות האינתיפאדה השנייה התפצל הצבא בהדרגה לשני צבאות: לצד הצבא הרשמי התהווה גם צבא השיטור הפועל בגדה. הרכבו הקבוע נשען על מיליציות מתנחלים, חטיבת כפיר ופלוגות מג"ב, והוא מקיים גבולות מטושטשים עם קהילות המתנחלים. הפרדתו מהצבא הרשמי מאפשרת לו לשמש "זרוע אפורה" של המדינה לסיפוח שטח C של הגדה. הרכבו החברתי, הנשען בעיקר על קבוצות ממעמד נמוך ודתיים, מעצים את נטיית הכוחות לדפוס פעולה אוטונומי. משטר הימין מבקש להעמיק ולמסד הפרדה זו בין הצבאות.

אחד מביטויי השינוי שמנסה לחולל משטר הימין של 2023 בישראל הוא שינוי מבנה הסמכות של הפעלת הצבא בגדה המערבית. השר לביטחון לאומי איתמר בן גביר חותר להכפיף אליו את פלוגות המג"ב, שהן כוח צבאי-שיטורי מרכזי בגדה, ואילו השר במשרד הביטחון בצלאל סמוטריץ' מעביר תחת אחריותו חלק מסמכויות המנהל האזרחי. לכאורה נפגמת אחידות השליטה בפעולות הצבאיות והאזרחיות, שהייתה נתונה קודם לכן בידי פיקוד המרכז, ודרכו בידי המטכ"ל ושר הביטחון. זוהי מציאות שבה מלבד שר ביטחון, נוספים עוד שני שרים הממונים על זרועות הביטחון. החשש לפיצול השליטה בגזרה כה רגישה ביטחונית והכפפתה החלקית לשרים המקדמים סדר יום לאומני קיצוני מוסיפים לאווירת המשבר שהשינוי המשטרי מבשר.

ואולם לטענתי, שלא כמו בתחומים אחרים שבהם מזוהה משבריות בהתנהלותה של ממשלת הימין, שאפשר להסבירה חלקית כתגובת נגד לתהליכים שקודמו בעבר בידי האליטות של המרכז החילוני (בעיקר בתחום החוקתי, וגם בענייני דת וחברה), כאן מדובר בהמשכיות, גם אם מוקצנת. בעקבות האינתיפאדה השנייה התפצל הצבא בהדרגה לשני צבאות: לצד הצבא הרשמי התהווה גם צבא השיטור הפועל בגדה. משטר הימין מבקש להעמיק ולמסד הפרדה זו בין הצבאות. אין מדובר בתפנית בעלילה, אך השינויים עשויים לחולל משבר בלגיטימציה של שליטת ישראל בשטחים.

* פרופ' יגיל לוי, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

מאפייני צבא השיטור

כאמור, מאז האינתיפאדה השנייה מתהווה פיצולו של הצבא לשני צבאות. הצבא הרשמי, צה"ל, הוא זה הסר למרות פוליטית באמצעות הפיקוד הבכיר. זהו צבא הפועל מכוח ההיגיון הנורמטיבי שלפיו הצבא הוא מכשיר לביצוע מדיניות שהמדינאים מעצבים, הגם שהפיקוד מנסה להשפיע על עיצובה. לצידו התהווה בגדה המערבית צבא השיטור.

לצבא השיטור שלושה מרכיבים. האחד הוא ההגנה המרחבית, המורכבת מיחידות חמושות של מתנחלים ששולבו בצבא, בעידודו, מאז שנות השמונים. הצבא הפקיד בידי המתיישבים נשק, ובהדרגה הרחיב את תחום פעולתן של יחידות ההגנה המרחבית אל מחוץ לגבולות היישוב. הדבר עירב אותן עם האוכלוסייה הפלסטינית והגביר את פגיעתן בה (Ron, 2003, location 2196–2209). נכון למרץ 2023, מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה נהרגו 80 פלסטינים בגדה בידי אזרחים ישראלים חמושים, חלקם שייכים ליחידות אלו וחלקם פעלו כיחידים (בצלם, 2023).

המרכיב השני הוא גדודי חטיבת כפיר, המשרתים דרך קבע בשטחים וכפופים לאוגדה המרחבית איו"ש (אזור יהודה ושומרון) באמצעות חטיבותיה המרחביות. חטיבת כפיר, שהוקמה בשנת 2006, מורכבת מארבעה גדודים (אחד מהם הוא נצח יהודה) וסיירת. הכוח של כפיר נתמך בגדודים – בעיקר סדירים ובעיקר גדודי שריון וח"ר של הצבא ה"רשמי" – הנפרסים לתעסוקה מבצעית זמנית בגדה. חטיבת כפיר והכוחות האלה נושאים בנטל העיקרי של פעולות השיטור בשטחים, במיוחד בפעולות למניעת פעילות עוינת נגד התנחלויות או זליגתה לעבר הקו הירוק. המרכיב השלישי הוא יחידות משמר הגבול, המשויכות למשטרת ישראל אך כפופות מבצעית לצבא. משמר הגבול עוסק רבות בהתמודדות עם הפרות סדר, לרבות כאלה של יהודים. הוא מאויש על ידי שוטרים וחיילי חובה. לצד אלה, לצבא השיטור זרוע אזרחית בדמותו של מחוז ש"י של המשטרה. נוסף על צבא השיטור, המנהל האזרחי אחראי על הטיפול האזרחי בשתי האוכלוסיות, והשב"כ אחראי על מניעת טרור פלסטיני ויהודי.

רשמית, צבא השיטור כפוף להיררכיה הצבאית באמצעות אלוף פיקוד המרכז. בפועל, התמונה מורכבת יותר. בניגוד לצבא הרשמי, השומר על גבולות אטומים – לפחות חלקית – עם החברה, בצבא השיטור התהוו גבולות חדירים עם הקהילות האזרחיות של המתנחלים, שעליהן הוא אמור לאכוף את החוק. טשטוש הגבולות הזה הוא אחד המנגנונים היוצרים הפרדה בין צבא השיטור לצבא הרשמי. טשטוש הגבולות הוא גיאוגרפי, מעצם העובדה שיחידות רבות פרוסות בתוך ההתנחלויות עצמן או בסמיכות להן, וחלק מההתנחלויות הוותיקות על בסיסים צבאיים (לוי, 2015, עמ' 224). הטשטוש הוא גם מבצעי, שכן מתנחלים (כאזרחים) וחיילים משרתים ביחידות המשותפות של ההגנה המרחבית (מינקה-ברנד, 2011, עמ' 64–66), והוא גם חברתי ואידיאולוגי, שכן בוגרי מכינות קדם-צבאיות וישיבות הסדר מהווים שיעור ניכר מהדרג הלוחם בצבא; חלק מן המכינות והישיבות הללו ממוקמות בגדה, ואלה שלא – מחנכות להזדהות עם מפעל ההתנחלויות (לוי, 2015, עמ' 167–172, 228).

כותצאה מן הגבולות החדירים, הפיקוח האזרחי על צבא השיטור אינו היררכי. תחת זאת, צבא השיטור כפוף בפועל למעין מטריצה של סוכנויות: לצד כפיפותם של החיילים לפיקוד הרשמי, הם גם מקבלים הנחיות מרפזי הביטחון השוטף בהתנחלויות ומושפעים

מהוראות של רבנים, לרבות פסקי הלכה – למשל איסור להשתתף בפינוי מתנחלים. המפקדים פועלים כשמורא המתנחלים מוטל עליהם; החיילים מושפעים מקשריהם החברתיים עם קהילות המתנחלים; מתנחלים משפיעים על תפקוד כלל היחידה שבה הם משרתים, למשל בגרירת רגליים לנוכח הפרות חוק מצד מתנחלים; ועוד. ארגוני זכויות אדם מציעים איזון חלקי מאוד לכך ומפקחים על תפקוד צבא השיטור – כמו בתיעוד אלימות חיילים בידי ארגון שוברים שתיקה, מפעל המצלמות של ארגון בצלם שהביא למשל לחשיפת ההרג שביצע אלאור אזריה, או נשות ארגון מחסום ווטש המפקחות על התנהגות החיילים במחסומים (Levy, 2020).

רשמית, על צבא השיטור מוטלת החובה לאכוף את החוק ולהגן על שתי האוכלוסיות, הפלסטינית והיהודית. בפועל, החובה להגן על הפלסטינים אינה מושרשת בתודעת המפקדים הבכירים (מינקה־ברנד, 2011, עמ' 46). ארגוני זכויות אדם שבים ומדווחים על התעלמות הצבא מפגיעות של מתנחלים בפלסטינים, הגורמת לכך שאירועים גם אינם מדווחים כראוי למשטרה; הם מתארים גרירת רגליים כשמדובר באכיפת חוק על מתנחלים, והתעלמות מהפרות חוק ומאלימות של מתנחלים. אלה הצמיחו את תופעות "תג מחיר" והקמתם של מאחזים בלתי מורשים. לצד זאת התגלו צורות שונות של מחאה נגד הכוונה לפנות מאחזים בלתי מורשים, הסתרת מידע של חיילים ממפקדיהם, הדלפות של חיילים למתנחלים ועוד (Levy, 2020). להמחשת התמונה הכללית, ארגון יש דין דיווח כי בשנים 2005-2022 רק כ-3% מתיקי החקירה שנפתחו בגין עבירות אידיאולוגיות של ישראלים נגד פלסטינים בגדה המערבית הובילו להרשעה (יש דין, 2023). בד בבד, בשנים 2017-2021 פחות מ-1% מהתלונות שנפתחו נגד חיילים בחשד לעבירות כלפי פלסטינים, ובכלל זה הרג, הובילו להעמדה לדין (יש דין, 2022).

לתופעות אלו יש שני הסברים. האחד גורס כי זהו ביטוי לאוזלת ידו של הצבא, גם בשל מאזן העוצמה בינו ובין קהילות המתנחלים – מאזן המעניק כוח למתנחלים, הרבה בזכות השפעתם הפוליטית. זוהי הפרשנות העולה מדוחות הארגונים לזכויות אדם וממחקרים (ראו למשל Alimi & Demetriou, 2018). ההסבר החלופי, של האנתרופולוג ניר גזית (Gazit, 2015), הוא שאפשר לראות בתופעה דפוס מכונן, המאפשר לישראל הרשמית לנצל באופן לא רשמי את המיליציות החמושות של המתנחלים כדי לחזק את השליטה בפלסטינים היכן שהתווה "חלל שלטוני" בגדה. את ההסבר הזה אפשר לקחת צעד נוסף קדימה, המקדם את הבנת המשבר שיצרה ממשלת הימין, ולטעון שצבא השיטור הוא מעין זרוע אפורה של המדינה. מאז האינתיפאדה השנייה – ובעיקר מאז נפילתה של ממשלת אולמרט בשנת 2009 ועלייתה של ממשלת נתניהו, שסתמה את הגולל על נסיגה יזומה מהגדה – תפקידו של צבא השיטור הוא לשמש זרוע לא רשמית לקידום סיפוח וזחל של שטח C, שלפי הסכמי אוסלו נמצא תחת שליטה ישראלית ביטחונית ואזרחית ובו מרוכזות מרבית ההתנחלויות (Levy, 2023). סיפוח של שטח זה לכל הפחות ימנע את העברתו לשליטה של מדינה פלסטינית בעתיד.

המהלכים של ישראל הרשמית מוגבלים מכוח חוקי המדינה ומכוחן של מחויבויות בינלאומיות, שהרי העולם אינו מכיר בזכות ישראל לספח חלקים מהגדה, בוודאי לא באופן חד־צדדי. לפיכך ישראל נזקקת לזרוע האפורה של צבא השיטור, ולכן מתקיים כאן מהלך כפול של האצלת סמכות: מישראל הרשמית לצבא השיטור הלא רשמי, ומהצבא הלא רשמי

למיליציות של המתנחלים המפעילות אלימות כלפי הפלסטינים. זהו חוזה בלתי רשמי בין המדינה למתנחלים. לכן גם מתהווים מתחים כאשר יחידות צבא, בעיקר יחידות כמו חטיבות החי"ר שמתגברות את צבא השיטור מחוץ לליבתו, אינן מטמיעות לעיתים את כללי המשחק ומנסות לאכוף חוק על המתנחלים. המתנחלים מתקוממים נגד מה שלשיטתם הוא הפרת חוזה, ולא אחת אף פוגעים בחיילים באלימות.

במונחים השוואתיים מתנהל כאן מהלך של האצלת סמכות מהמדינה למיליציות מקומיות, המשמשות מעין קבלניות משנה שפעולתן מחליפה פעולה ישירה של הצבא הרשמי. המחקר ההשוואתי מראה כיצד האצלה מאפשרת לעקוף את הציפיות הפנימיות והבינלאומיות לכיבוד זכויות אדם ולעמידה בכללי המשפט הבינלאומי, ולהעניק לממשלה המאצילה מרחב הכחשה נרחב (Rolston, 2005).

אלימות המתנחלים עוצבה מחדש במהלך שנות האלפיים ולבשה שתי צורות הקשורות זו בזו. האחת היא "נוער הגבעות", תנועה לא רשמית המעורבת בהקמתם ובאכלוסם של מאחזים בלתי מורשים (חלקם הרחבה של יישוב גדול יותר) על ידי מתנחלים צעירים מחוץ לגושי ההתיישבות הגדולים – אלה שהממשל האמריקני הסכים במשתמע לתמוך בהשארתם בשליטת ישראל במסגרת משא ומתן להסדר קבע. האחרת היא "תג מחיר", תופעה שראשיתה ב־2008 כאשר קבוצות מתנחלים, בתגובה לניסיונות הממשלה לפרק מאחזים בלתי מורשים, גבו מחיר מפלסטינים ופגעו, למשל, במסגדים וברכוש. מטרת הפעולות היא להרתיע את הרשויות מפירוק המאחזים, ולהסיט את כוחות הצבא מזירת פינוי המאחז לאזורים אחרים שבהם עוררו פעילי תג מחיר תקריות אלימות עם פלסטינים (Alimi & Demetriou, 2018).

הצבא סיפק חסות להפעלת האלימות בכמה תחומים, באופן המשרת את הגיון הסיפוח הזוחל: (א) עצימת עין של הצבא מול הקמתם של מאחזים בלתי מורשים, שמנקודת מבטם של המתנחלים הם מסייעים לחיזוק הרצף הטריטוריאלי בין ההתנחלויות. (ב) הרתעת הצבא את מקבלי ההחלטות מפינוי התנחלויות, עד כי הצבא הודיע רשמית ב־2009 שאין זה מתפקידו לעסוק בכך. (ג) תמיכה באלימות מתנחלים בשלל דרכים: הימנעות מפעולה לנוכח אלימות של מתנחלים כלפי פלסטינים והעלמת עין מפעולות תג מחיר, הענקת יד חופשית למתנחלים שנוקטים אלימות והתערבות רק כשהמצב מסלים (ואז פעולת הצבא מכוונת נגד פלסטינים), עצימת עין מכך שהמתנחלים יוצרים "אזורי סיכון" שפלסטינים חוששים להגיע אליהם בלא ליווי צבאי מחשש לאלימות מתנחלים וכך הם נוטשים אדמות, ואף תקיפות משולבות של חיילים ומתנחלים על קהילות פלסטיניות. (ד) מסירת סמכויות שיטור ואכיפת חוק לידי רכזי הביטחון השוטף ביישובים, כלומר לידי מתנחלים (Levy, 2023).

את מה שמצטייר כאוזלת יד של הצבא יש לראות כחלק מהגיון הפעולה של צבא השיטור, המחויב לדואליות המורכבת מחוק רשמי מול כללים לא רשמיים, מפקודות הצהרתיות מול התנהגות בשטח. נוער הגבעות או מתנחלים חמושים אינם פורעי חוק, אלא זרוע מדינית שאינה יכולה להתקיים במסגרת החוק. הלגיטימציה של צבא השיטור מבוססת בדיוק על הטענה לגבי אוזלת היד של המדינה. באופן פרדוקסלי, ארגוני זכויות אדם ודוברי שמאל שטוענים נגד אוזלת היד הזאת מסייעים לבסס את הלגיטימציה של מהלך הסיפוח הזוחל. לגיטימציה זו בנויה על מצג שלפיו פעולות בשטח מתנהלות בידי מיליציות מתנחלים שהצליחו לגבור על ישראל הרשמית, המחויבת למשפט הבינלאומי אך

אינה אחראית לפעולות אלו, או מתקשה לממש את אחריותה. יש הבדל גדול בין הנראטיב המקובל בישראל, המאפשר למדינה להתנער מאחריותה לאליומות המתנחלים שנעשתה לכאורה מחוץ לשליטתה, תוך שהיא מפגינה מאמץ למשמע אותה, גם אם למראית עין – ובין המוצע כאן: להטיל על המדינה אחריות כמי שבעצם מפעילה בתחום אלימות זו.

כדי להגן על צבא השיטור מפני ההשפעות השליליות של הפוליטיזציה, הוא הופרד במקצת מהצבא הרשמי. אינדיקציה טובה ליעילות ההפרדה הזאת היא האמון שהשמאל רוחש לצבא. מדדי האמון בצבא בקרב יהודים אזרחי ישראל בשנים 2003–2022 מלמדים שאף כי אמון הימין והמרכז בצבא ירד בשנת 2022 יחסית למוצע הרב־שנתי, בקרב השמאל הוא עלה (הרמן ואחרים, 2022, עמ' 72). במילים אחרות, דווקא הכוח הפוליטי שמטבעו אמור לבקר את הצבא יותר מאחרים ולחשוך בתפקודו, בפרט בגדה המערבית, מגלה את מידת האמון הרבה ביותר כלפיו.

את הלגיטימיות של המבנה שבתוכו פועל צבא השיטור איימה לקעקע פרשת אלאור אזריה. במרץ 2016 תועד אזריה, חובש בחטיבת כפיר, כשהוא יורה למוות בפלסטיני עבד אלפתאח אי־שריף, שהיה מוטל פצוע על הקרקע בתל רומיידה שבחברון. החלטת הצבא להעמיד את אזריה לדין והרשעתו בהריגה הקימו גל מחאה חסר תקדים מצד הימין נגד הצבא ועוררו ביטויי תמיכה בחייל. במקרה הזה, לא זו בלבד שקיומו של תיעוד מצולם היה חריג בהשוואה למקרי הרג אחרים והוביל למסקנה ברורה באשר לאשמתו של אזריה; הפרשה גם שיקפה את האוטונומיה של צבא השיטור – התיעוד המחיש כיצד זירת ההרג נשלטה בידי המתנחלים ולא בידי הצבא (עובדה, 2017). כלומר, הפרשה חשפה כיצד ההיררכיה הצבאית שובשה למעשה, והראתה כיצד אלימות מופעלת מחוץ למסגרת החוק אך בחסותו הלא רשמית, בפרט כאשר ידוע שהאירוע לא היה חריג (בצלם, 2017). מחשש שצבא השיטור יקרוס תחת סתירות הלגיטימציה שצה"ל עצמו שותף לעיצובו, נזעק הצבא לנהל מאבק על הלגיטימיות הפרוצדורלית של הארגון וביקש לקעקע את הדימוי שלפיו צבא השיטור נשלט בידי מתנחלים ואינו מטיל עליהם, או לפחות מנסה להטיל, חוק וסדר. על רקע זה אפשר להבין את קריאתו של הרמטכ"ל גדי איזנקוט ביולי 2016 בישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, שבה הצדיק את ענישת אזריה: "אנו רוצים את צה"ל פועל פי פקודות, נהלי פתיחה באש, רוח צה"ל וערכי צה"ל. אם מישהו רוצה אתוס של כנופיה, שיגיד" (רביד, 2016). איזנקוט כיוון, לכאורה, לצורך לאטום את הגבולות בין צבא השיטור למתנחלים – גבולות שטשטושם, כאמור לעיל, עיצב את צבא השיטור במתכונת לא רשמית, "כנופייתית".

ואולם איזנקוט נתקל בהתנגדות עזה מצד הימין. סקר דעת קהל שנעשה בעיצומו של משפט אזריה, בחודש יולי 2016, הראה כי כמחצית מקרב הימין ה"קשה" אינה רואה הלימה בין ערכי הפיקוד הצבאי הבכיר ובין ערכי הציבור הרחב (יער והרמן, 2016). ממצא זה בישר על התהוותו של סדק בין הצבא לימין המזין את שורותיו הלוחמות המשטרות בגדה ובעזה. בנסיבות אלו, ספק עד כמה פעל איזנקוט כדי להתמודד עם אתוס ה"כנופייה", כלומר עד כמה פעל כדי לאטום את הגבולות מול המתנחלים ולכוון פיקוח היררכי שישב את צבא השיטור אל מתחת לצבא הרשמי. יורשו בתפקיד, אביב כוכבי, ניסה עוד פחות ממנו; נהפוך הוא, כוכבי הפך לחביב הימין לאחר שהדגיש ברטוריקה שלו את השיבה לערך הניצחון ואת טיפוח "ערך הקטלניות" של הצבא. ואכן, הסדקים שהתגלעו בין הימין הקשה ובין

הצבא לאחר פרשת אזריה כמו נעלמו אז. בסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2019 נמצא כי שיעור הנשאלים הסבורים כי מערכת הערכים של הפיקוד הבכיר בצה"ל קרובה לערכי הציבור הכללי עלה מ-49% ב-2016 ל-71% ב-2019, ולא נמצא הבדל מהותי בין המחנות הפוליטיים (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 101-103). כוכבי אף מינה חובשי כיפה ומתנחלים לתפקידים בכירים באוגדת איו"ש. כישלון ההפרדה בין הצבא להתנחלויות קיבל ביטוי מובהק כאשר מפקד חטיבת שומרון של אוגדת איו"ש, אל"מ רועי צוויג, דווקא חילוני מחיפה, הצהיר ש"הצבא וההתיישבות – חד הם" (שיזף, 2022), ובכך ביטא את הגיון הפעולה האוטונומי של צבא השיטור.

התקוממות לוחמי הצווארון הכחול

האוטונומיזציה של צבא השיטור הועצמה בשל הרכבו החברתי. בולטת בו נוכחות של קבוצות שנמצאות מחוץ למעגל החברתי של המעמד הבינוני-חילוני, שהיה בעבר חוט השדרה החברתי של הצבא. מאז שנות השמונים, הרכב הצבא השתנה כתוצאה ממכלול תהליכים חברתיים שעודדו את המעמד הבינוני-חילוני להתרחק מתפקידי לחימה ובפרט מהפחות יוקרתיים שבהם, דוגמת תפקידי שיטור. את הוואקום שנוצר איישו קבוצות אחרות ובמרכזן חובשי כיפה, בעיקר בוגרי ישיבות הסדר ומכינות קדם-צבאיות, מזרחים ממעמד הביניים ומטה, ויוצאי ברית המועצות ואתיופיה. עבורם, בתפקידי הלחימה בחי"ר ובשריון ובתפקידי השיטור הייתה מגולמת הבטחה למוביליות חברתית והזדהות ערכית עם אופי המשימה (לוי, 2007). לראיה, ממיפוי חללי לחימת השיטור מאז סוף האינתיפאדה השנייה עולה שכ-75% מהחללים באו מקבוצות ממעמד בינוני-נמוך, מהגרים, דתיים, דרוזים ונשים.¹ הרכב זה מספק הסבר חלקי לפחות להצלחתו של הצבא הרשמי להשתית את צבא השיטור על חיילים שמגלים נאמנות למשימה הצבאית ולא מוחים נגדה, כפי שאופיינה בעבר מחאת השמאל. יש להזכיר גם שחטיבת כפיר ויחידות משמר הגבול הפכו להתנדבותיות למחצה, שכן הביקוש להתגייס אליהן עולה על התקנים (הראל וקובוביץ, 2016), ולכן מטבע הדברים הן מאוישות במי שמזדהים ומזדהות עם משימות השיטור. אבל הקרבה צבאית מתורגמת לקול פוליטי מימין. הפיכת מודל השירות הצבאי למודל היברידי המשלב בין שירות חובה לבררנות גבוהה של המשרתים, כפי שהתעצב בגלוי במהלך שנות האלפיים, מעצימה את היסוד ההתנדבותי של השירות הצבאי. וכך, נוסף על החובה שיש למדינה כלפי המשרתים בשירות חובה, כושר המיקוח שלהם מולה גובר: מודל כזה מעודד את הקבוצות המשרתות בצבא לתבוע מהמדינה השפעת יתר והגנת יתר בהשוואה לקבוצות שאינן משרתות, או שתרומתן מצטיירת כפחותה בעיני הקבוצות התובעות. הדבר ניכר במיוחד לנוכח נראותה של ההסללה החברתית, המבליטה את נוכחות היתר של הקבוצות המבוססות במערכים הטכנולוגיים של הצבא. נראות זו מעודדת את לוחמי הצווארון הכחול, בפרט אלה המזוהים עם קבוצות ממעמד נמוך, לתבוע מן המדינה הגנה, תגמולים והכרה יחסית לקבוצות העילית, המוסללות בגלוי לתפקידים טכנולוגיים ויקרתיים, נטולי סיכון גופני אך משיאי תגמול בחיים האזרחיים.

1 זוהי עבודת מיפוי מתמשכת שאני עורך. להסברים ולהרחבה ראו לוי, 2007, עמ' 122-158.

שילוב זה חולל התקוממות בקרב "לוחמי הצווארון הכחול"². ביטוי אחד שלה הוא הקול החרד"לי. חיילים דתיים מתקוממים באמצעות המכינות וישיבות ההסדר, המדברות בשמם, נגד הוראות הפתיחה באש המרוסנות לכאורה, אך גם נגד פתיחת שערי הצבא לשירות נשים. הם מסרבים לקחת חלק בריסון המתנחלים וחותרים לעצב מחדש את תרבות הצבא ככזאת החותרת לניצחון. הקול החרד"לי קיבל ביטוי בנאומיו המתקשרים של הרב יגאל ליינשטיין, ראש מכינת עלי, בשנת 2016. ביטוי אחר להתקוממות בא מקבוצות ממעמד נמוך. הוא החל באפריל 2014 בפרשת דוד אדמוב, "דוד הנחלאווי", תושב שכונה ד בבאר שבע, שתועד דורך נשק מול נער פלסטיני שהתעמת איתו בחברון. ענישת החייל לוותה במחאה חסרת תקדים ברשתות החברתיות, שבה הזדהו עם אדמוב חיילות וחיילים. ההמשך היה בפרשת אזריה. הנראות המזרחית של התמיכה הציבורית באזריה ברשתות החברתיות ביטאה תחושה של אפליה על רקע אתני-מעמדי. כעבור שנים אחדות, בספטמבר 2021, התחוללה סערה ציבורית סביב מותו של לוחם מג"ב בראל חדריה שמואלי, תושב באר יעקב, סמוך לגדר המפרידה את ישראל מרצועת עזה, ונטען אז כי הצבא סיכן את הלוחם לשווא. המשותף לאירועים אלו, וכן לסערה שהתחוללה בנובמבר 2022 סביב ענישתו של לוחם גבעתי שהיכה פעיל שמאל בחברון, הוא התקוממות של "לוחמי הצווארון הכחול". זוהי התקוממות של הפריפריה החברתיות-תרבותיות, המשגרות את בניהן לצבא וחשות תסכול משירות שנתפס בעיניהן כפוי טובה – עבודת שיטור "מלוכלכת" שאינה מעניקה יוקרה למבצעה, אינה מפרנסת את אתוס הגבורה, אין בה הישגים מפוארים אלא רק שמירה על הסטטוס קוו, ובניגוד למשוחררי יחידות ההייטק – המשרתים בה אינם ממירים את עיסוקם הצבאי בעיסוקים עתירי תשואה בשוק העבודה. קבוצות אלו מתקוממות נגד הקודים התרבותיים של הצבא הרשמי, ובהן גם הוראות פתיחה באש שמסכנות לטענתן את החיילים, ותובעות לשנותם ולהעניק חסינות לחיילים גם אם סטו מההוראות.

אדגיש כי החשוב כאן אינו המטען האידיאולוגי של הלוחמים, אלא היכולת לתרגם מסה קריטית של נוכחות בצבא השיטור לקול ציבורי. התקוממות זו חותרת להעצים את האוטונומיה של צבא השיטור ולהרחיקו עוד יותר מן הכפיפות לקודים של הצבא הרשמי. להתקוממות הזאת יש ביטוי פוליטי. תמיכת המשרתים החרד"לים נדדה מהצינונות הדתית המתונה של נפתלי בנט לצינונות הדתית של בצלאל סמוטריץ', ותמיכת המשרתים – בעיקר מזרחים מסורתיים – מתרכזת במנהיג עוצמה יהודית איתמר בן גביר, בן דמותם של חיילים רבים: בן גביר הוא דתי ומזרחי, מבין את מצוקת החיילים, ודורש להגן עליהם מפני הפוליטיקאים שמפקירים אותם לכאורה.

התחזקותן של רשימת הצינונות הדתית ורשימת עוצמה יהודית הניחה תשתית להישגיהן במסגרת ההסכמים הקואליציוניים של ממשלת הימין, ובראשם חיזוק נוסף של אוטונומיית צבא השיטור. ראשית, יוחלש כוחן של פלוגות מג"ב – הזרוע העיקרית העוסקת באכיפת חוק על המתנחלים בגדה – לפעול נגד המתנחלים, אם בשל השפעתו הישירה של השר לביטחון לאומי, אם דרך דילול מג"ב בשטחים והפניית פלוגות לתוך הקו הירוק. שנית, התביעה לתיקון הוראות הפתיחה באש והענקת חסינות לחיילים מחזקת את האגרסיביות שלהם, ותמיכת הימין בחיילים פוגעת ביכולתו של הצבא לנהוג בעתיד כפי שנהג באזריה.

2 הדיון בהתקוממות וברקע שלה מבוסס על לוי, 2023, עמ' 197-219.

שלישית, כוחו של המנהל האזרחי יופנה ביתר שאת נגד פלסטינים, כך שתגבר תרומתו לסיפוח זוחל של שטח C.

לצד זה, עצם השינוי הפוליטי מעודד אלימות מתנחלים. בפברואר 2023 ערכו מתנחלים פרעות חסרות תקדים בעיירה חווארה בתגובה על הרג שני מתנחלים מידי מפגע שיצא מהעיירה. האירוע המחיש את האוטונומיה של צבא השיטור: המתנחלים עברו מפעולת תג מחיר חשאית לפעולת נקם קולקטיבית גלויה, הצבא לא התמודד עם האלימות, וחבר כנסת מהקואליציה, צבי פוגל, ביטא לראשונה בגלוי את הגיון צבא השיטור בהכריזו: "הושגה הרתעה שלא הייתה מאז חומת מגן" (Ynet, 2023). כלומר, אלימות המתנחלים היא מנגנון מדינתי המקדם הרתעה.

סיכום

חתירת הימין לשנות את אופיו של הצבא בעקבות בחירות 2022 אינה משבר שפרץ יש מאין. התשתית לכך הוכנה בידי מפקדי הצבא, בחסות הפוליטיקאים, במשך כעשרים שנה. הפוליטיקאים ומפקדי הצבא לא אטמו את הגבולות בין הצבא למתנחלים כשעוד היה אפשר לעשות זאת, והשלימו לא רק עם טשטוש הגבולות אלא גם עם הפיכתה של אלימות המתנחלים לכלי שליטה צבאי. הם אלה שיצרו זהות ברורה של "לוחמי שיטור", זהות שעתה היא מיתרגמת לקול פוליטי. הם גם אלה שהשלימו עם ההסללה האתנו-מעמדית, שחידדה עוד יותר את זהות לוחמי השיטור כ"לוחמי צווארון כחול" המתמודדים עם שוליות וכדי לפצות על כך חותרים להישגים צבאיים. סמוטריץ' וכן גביר רק מבקשים למסד את הקיים. האיומים בסרבנות נגד ההפיכה המשטרית מצד אנשי מילואים שמאיישים את המערכים הטכנולוגיים של הצבא, כפי שאירע בפברואר-מרץ 2023, ותרומתם של איומים אלו להצתה של מתח אתנו-מעמדי מול הלוחמים ואנשי הלוגיסטיקה המזוהים עם הימין, עלולים לחדד עוד יותר את בידול הזהות של לוחמי השיטור.

אלא שדווקא שינוי זה יכול לחולל משבר לגיטימציה של שליטת ישראל בשטחים. לפי יורגן הברמאס, משבר לגיטימציה נוצר כאשר סתירות בין הגיונות פעולה של מוסדות מדינה מגיעות לנקודה שבה האזרחים חשים כי מתחוללים שינויים מבניים המאיימים על זהותם ועל תנאי קיומם. אז נפגע אמונם במוסדות, באופן המאיים על יכולתם של המוסדות להשיג את מטרותיהם (Habermas, 1973). שליטתה של ישראל בגדה המערבית נשענה על סתירות הנובעות מהדואליות בין הרשמי לבלתי רשמי, כפי שתואר לעיל. הדואליות בין ישראל הדמוקרטית בגבולות הקו הירוק ובין השליטה הצבאית בגדה (גרינברג, 2008) התפשטה וקיבלה ביטוי גם בדואליות המבנית שבין הצבא הרשמי לצבא השיטור. המדינה הצליחה לקיים את הדואליות הזאת ולהכיל את הסתירות המגולמות בה. במונחיו של הברמאס, חוסר העניין של אזרחי ישראל במבנה הזה ואדישותם של גורמים בינלאומיים כלפיו תרמו להעלמת הסתירות המגולמות בשליטה זו.

על הדואליות הזאת מאיים השינוי שהימין יוזם. אגרסיביות שתגמיש את הוראות המשפט הבינלאומי וחתירה גלויה לסיפוח יגבירו את ההתנגדות הבינלאומית למדיניות ישראל, ויניחו תשתית להתלקחות סבב נוסף של התנגדות אלימה מצד הפלסטינים. לצד זאת עשויה להיות גם השפעה לעצם ערעורה של הדמוקרטיה בתוך גבולות הקו הירוק.

או אז יתחולל משבר של התנגדות להמשך השליטה הישראלית בגדה, בעיקר התנגדות בינלאומית ופלסטינית. את משבר הלגיטימציה יהיה אפשר להסדיר באמצעות הגברת אכיפה ואגרסיביות, או באמצעות שיבה למסלול של הסדר מדיני שיכונן מחדש את בסיס הלגיטימציה של שליטת ישראל בשטחים (על התיאורטיזציה של שני המסלולים ראו Reus-Smit, 2007).

תפקידם של חוקרי צבא הוא לעקוב ביתר שאת אחר התנהלותו של צבא השיטור. זוהי יצירה מבנית שהתהוותה מתחת לרדאר הציבורי מאז האינתיפאדה השנייה. אתודדה שכחוקר ותיק של הצבא, את התובנה בדבר התפתחותו של צבא שיטור נפרד התחלתי לפתח רק בעקבות פרשת אוריה; אבל התהליכים החלו עוד הרבה קודם. עמיתי ועמיתותיי ואני לא הבחנו בהם. זה הזמן לתקן.

מקורות

- בצלם. (2017, 20 באפריל). בין יד קלה על ההדק לירי על מנת להרוג: כוחות הביטחון הרגו במהלך שנת 2016 101 פלסטינים, בהם 31 קטינים.
- בצלם. (2023). פלסטינים שנהרגו בידי אזרחים ישראלים: הגדה המערבית (כולל מזרח ירושלים).
- גרינברג, לב. (2008). דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 297-323.
- הראל, עמוס, ויניב קובוביץ. (2016, 8 בספטמבר). לפני גולני וצנחנים: מג"ב הפך היחידה המבוקשת ביותר בקרב מתגייסים לקרבי. הארץ.
- הרמן, תמר, אור ענבי, וויליאם קביסון ואלה הלר. (2019). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, אור ענבי, ירון קפלן ואינה אורלי ספונ'ניקוב. (2022). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2022. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- יער, אפרים, ותמר הרמן. (2016). מדד השלום יולי 2016. אוניברסיטת תל אביב והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- יש דין. (2022, 21 בדצמבר). אכיפת חוק על חיילים החשודים בפגיעה בפלסטינים וברכושם, סיכום נתוני 2012-2017.
- יש דין (2023, 1 בפברואר). דף נתונים, דצמבר 2022: אכיפת החוק על אזרחים ישראלים בגדה המערבית (אלימות מתנחלים) 2005-2022.
- לוי, יגיל. (2007). מצבא העם לצבא הפרופריות. כרמל.
- לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- לוי, יגיל. (2023). יורים ולא בוכים: המיליטריזציה החדשה של ישראל בשנות האלפיים. למדא.
- מינקו-ברנד, הדס. (2011). מנהיגות צבאית בהקשר אזרחי: מאפיינים פסיכולוגים וסוציולוגים [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].
- עובדה. (2017, 18 באפריל). בחזרה לתיק אוריה [פרק בתוכנית טלוויזיה]. עובדה. mako.

- רביד, ברק. (2016, 26 ביולי). איזנקוט על נהלי הפתיחה באש: "אם מישוהו רוצה אתוס של כנופיה, שיגיד". *הארץ*.
- שיזף, הגר. (2022, 30 במאי). מפקד חטיבת שומרון לתלמידי ישיבות: "הצבא וההתיישבות - חד הם". *הארץ*.
- Ynet. (2023, 27 בפברואר). ח"כ פוגל מעוצמה יהודית: "חווירה סגורה ושרופה, זה מה שאני רוצה לראות".
- Alimi, Eitan Y., & Chares Demetriou. (2018). Making sense of "Price Tag" violence: Changing contexts, shifting strategies, and expanding targets. *Social Movement Studies*, 17(4), 478–484.
- Gazit, Nir. (2015). State-Sponsored vigilantism: Jewish settlers' violence in the occupied Palestinian territories. *Sociology*, 49(3), 438–454.
- Habermas, Jürgen. (1973). *Legitimation crisis*. Beacon Press.
- Levy, Yagil. (2020). Who controls the Israeli policing army? *Israel Studies Review*, 35(2), 58–76.
- Levy, Yagil. (2023). The Israeli policing army: The gray arm of annexation. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 50(2), 376–396.
- Reus-Smit, Christian. (2007). International crises of legitimacy. *International Politics*, 44(1), 157–174.
- Rolston, Bill. (2005). "An effective mask for terror": Democracy, death squads and Northern Ireland. *Crime, Law and Social Change*, 44(2), 181–203.
- Ron, James. (2003). *Frontiers and ghettos: State violence in Serbia and Israel*. University of California Press.

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

English Abstracts

Volume 24 No. 2 • July 2023

The Regime Crisis in the Mirror of Constitutive Tensions in Israeli Society

Bifurcated Consciousness and the Defense of Colonial Democracy

Areej Sabbagh-Khoury

Abstract. The recent crisis in Israel surrounding the regime's overhaul is an important political moment for evaluating the entrenched structures of colonial supremacy. The demonstrations for Jewish democracy are the largest mobilization in the history of the State of Israel over the nature of the regime, a mobilization designed to reinstate a system of governance that most of the protesters have long agreed with—one based on the exclusion of the Palestinians and political and social control over them. This political moment brings to light the ways in which the settler colonial state established, since its inception, a social and political hierarchy based on a bifurcated consciousness among its Jewish citizens. The article is based on ongoing qualitative research that includes a systematic discourse analysis of political rhetoric, including news from the Israeli media and interpretations regarding the protest. In-depth interviews with Palestinian political activists and Palestinian activists in civil society organizations were also used, as well as ethnographic observations of the protest. A relational analysis that pays attention to the dialectical nature of political change in the settler colonial context reveals the nature of the interactions between Jewish settlers and the indigenous Palestinians, and the way it articulates permanently the political field in Israel.

Stripping Off Citizenship – the Two Faces of the Judicial Overhaul: The Colonial and the Authoritarian

Yael Berda

Abstract. This article delineates the relationship between the colonial control over Palestinians and the authoritarian overhaul, showing how Israel's activities against Palestinians in Israel/Palestine and the Judicial Reform against the institutions of

“rule of law’ are two parts of the same regime change: colonial and authoritarian. The article tracks the colonial regime change as a sequence of changes in the institution of citizenship: from the Counter-Terrorism law and the Nation-state law, through the transfer of practices for surveillance and control of Palestinians to Jewish citizens, to the denaturalization of Palestinian citizens of Israel and the annexation of the West Bank. Citizenship is the intersection between the two facets of the regime change. The struggle for the liberal citizenship of Jews within Israel right as Palestinians are stripped off their citizenship underscores how Colonial Israel can thrive alongside liberal Israel through the rule of law that separates the two regimes. The attack on the liberal rule of law and the separation of powers renders the separation between the two regimes as impossible. Therefore, the authoritarian move to constrain the judiciary and hollow out its power is a way to fortify the gains of the colonial regime moves towards the stripping of Palestinians’ citizenship.

The “Mizrahim”, Social Crisis, and the Incarnations of the “Ethnic Problem” in Israeli Sociology

Sigal Nagar-Ron

Abstract. As the weeks go by and the social crisis deepens, the “Mizrahim” are signified as the main culprits of the current crisis. This essay seeks to understand why the current social crisis, which is a political struggle between a religious-nationalist elite and a secular-liberal elite, is painted in ethnic colors. The framework proposed in this essay explores the developing discourse on both sides of the political fence, as part of a long history of political use of Mizrahiness, while stressing the unique elements of the present. By examining three social agents – politicians, the media, and social scientists – I show how Mizrahiness plays a role in the negotiation over the image of the Israeli collective, its components, and their characteristics. The current discourse, according to which the “Mizrahim” support Israel becoming a non-democratic state due to their non-liberal worldview, is deeply rooted in the old Orientalist fear of the “the ethnic problem” which was manifested by leaders and social scientists during the formative years of the Israeli state. The current discourse contributes to the reproduction of the social boundaries between the alleged ethnic collectives, based on the same old orientalist conceptions.

Price Tag as Expression of Regime Crisis

Eitan Alimi

Abstract. The phenomenon known as “Price Tag” and the process along which it has evolved as a strategy of violent contention, adopted by growing publics and expressing the most severe crisis experienced by the Israeli democracy, stand at the heart of this article. Analysis of such ominous development is based on the political process approach to the study of social movements and contentious politics more broadly, and the study of engagement in political violence and processes of radicalization in particular. The analysis focuses on changes in patterns of interactions and relations between member organizations of the Settlement Movement, between the Movement and the political establishment, and between the Movement and Israeli security, before and primarily following the Disengagement Plan of 2005, to explain the process of cognitive and behavioral radicalization and its expansion. Several ramifications of the Price Tag phenomenon, key of which are threats to the stability of the Israeli liberal democracy and the present judicial revolution, are discussed in the conclusion, including possible ways to cope with these developments.

Jewishness as Hegemony and Resource: Israel’s Changing Citizenship Structure and the Regime Crisis

Ofir Abu

Abstract. The public debate surrounding Israel’s regime crisis has mainly focused on the attempt to overhaul the judicial system. While this is an important aspect of the debate, it does not touch upon the deeper roots of the current crisis: the reshaping of Israel’s citizenship regime in recent years. In this essay, I argue that Israel’s regime crisis reflects a struggle around the content and boundaries of Israeli citizenship. Drawing on Knesset protocols dealing with the issue of prayer arrangements in the Western Wall between 2013 and 2016, I show how ultra-Orthodox (Haredi) and national-religious politicians justify a citizenship regime in which Orthodox-religious Jews, considered by the state as “more Jewish”,

enjoy collective rights espoused by the state, whereas non-Orthodox and secular Jews, considered “less Jewish”, enjoy collective rights that stem merely from their membership within the Jewish people. These politicians push for a judicial overhaul in order to formalize and legalize this hierarchic citizenship regime.

Jewish Illiberalism – A Gendered Perspective

Michal Frenkel

Abstract. One aspect of the current regime crisis in Israel is a counter-gender revolution, advanced by men and for the benefit of men. Based on an analysis of the Israeli religious parties’ positions on gender issues and their coalition agreements with the ruling party on these matters, the essay points to the similarities between the proposed transformations to the local gender regime and those advocated by the global illiberal movement. I present the attempt to attribute the curtailment of women and LGBTQ rights to Jewish religious motivations as reflecting a localized interpretation of a broader trend rooted in Christian religious thought, with the aim to mobilize extensive conservative support to consolidate political power. Specifically, I demonstrate that the proposed changes in the Israeli gender contract initiated by religious parties do not draw upon Jewish theology but instead employ religious rhetoric to justify the reconstruction of a traditional gendered division of labor undermining existing principles of gender equality and freedom.

The Part that Has No Part: A Post-Liberal Reading of the Current Crisis

Erica Weiss

Abstract. In this short article, I suggest that the problem posed by the judicial reforms is not insufficient liberalism, but rather that liberalism is not up to the task of fixing Israeli society because it is exclusionary and ethnocentric. Many people currently doubt that “Israel” can hold together as a concept in any meaningful way given the vastly different social visions of its citizens. The crisis must be addressed. But many simply want to cancel the reforms without addressing the

conditions that created them, which will be temporary, at best “buying” the opposition a couple of years by trying to sweep this major clash under the rug. Here I suggest that we should seek a more radical process of inclusion that actually gives everyone a seat at the table.

The Regime Crisis in the Mirror of the Hegemonic Struggle

Hegemony Struggles in Israel: A Short Gramscian Sociology

Uri Ram

Abstract. As a background for understanding the constitutional-regime crisis of 2023 in Israel, this essay offers a brief examination of the history of Israeli political culture from the 1920s until now, through a Gramscian analysis of four ethoses that have competed for hegemony in Israeli-Jewish politics: the pioneering ethos of the settlers of the labor movement from the period before the establishment of the state; the *mamlachtiyut ethos* (etatist ethos) of the early state period; the civil-liberal ethos (or the post-Zionist ethos) that emerged in the 1980s and 1990s; and the ethnocentric religious-nationalist ethos (or the neo-Zionist ethos) that emerged recently. Each of these ethoses had to confront competing – residual, subversive or opposing ethoses – and those who managed to establish a hegemonic position contained components of other ethoses in a subordinate manner. But the internal conflict created by this has not subsided, and with the change of social and historical circumstances and the joining of new elements, a renewed hegemonic struggle has erupted.

The Constitutional Crisis as a Crisis of Hegemony: The Unresolved Struggle between the Exclusionary Populist Bloc and the Bourgeois Bloc

Dani Filc and Amit Avigur-Eshel

Abstract. In the present paper we argue that the current crisis created by the government's intention to put forward a significant reform of the juridical system and its relation with the other branches of government is a multi-dimensional crisis. The first level of the crisis is the clash between an exclusionary populist vision of democracy and a liberal constitutional one. The second level is the crisis created by the lack of definition of the hegemonic struggle between two historical blocs advancing different models of society and expressing Israel's ethno-class stratification. The third and last level is represented by the implications of the juridical reform on Israel's growth model and on the mechanisms that legitimate it due to the fact that neither historical bloc, albeit the differences between the two, has an alternative to the current growth model.

Privileged, Not Hegemonic: Does the "Liberal Elite" Rule Israeli Society?

Rami Kaplan and Eilon Tohar

Abstract. According to its proponents, the Israeli government's attempted judicial reform has been designed appropriately to check the informal, undemocratic control ("hegemony") of the secular-liberal "elite" over key economic, media, legal, and political institutions of Israeli society. In this paper, we critically assess this argument. First, we examine the position of the secular-liberal segment in the ethno-class structure of Israeli society. We find it to be economically and culturally privileged, thanks to the group's higher levels of education, professional dominance, and predominant Ashkenazi descent. However, we distinguish between privilege and hegemony, which requires a successful hegemonic project in order to materialize. A historical view suggests that the liberal hegemonic project gained momentum in the 1990s but has declined since 2001. An important factor in

the project's failure was the economic elite's lack of support, given that right-wing governments had offered preferable conditions for capital accumulation. Considering the neutrality of the affluent class, the dominance secular-liberal groups in the professions, including the Supreme Court, was insufficient to make it hegemonic. Hence the argument about the secular-liberals' "tyranny of the minority" is false, though the claim serves the rival and ascendant hegemonic project of Jewish superiority. Nonetheless, the resource inequalities in Israeli society facilitate the acceptance of the ideology of a "liberal tyranny", and remind us that the struggles for democracy and for equality are intertwined.

The Awakening of Ethno-Republicanism in Israel and its Battle against Ethno-Nationalism

Yuval Feinstein

Abstract. The efforts by the sixth Netanyahu government to weaken the Israeli Supreme Court and the emergence of the largest protest movement in the history of the country are extreme expressions of a profound disagreement among Jews in Israel regarding significant aspects of their collective national identity and the desired character of the nation-state. In this article, respondents to a survey conducted during the peak of the protest were sorted into five nationalism types, and differences in their attitudes about governmental policy and participation in protest activities were examined. High support rates for the policy were found among ethnoreligious nationalists and ultranationalists who carry an ethno-nationalistic citizenship discourse. Resistance to governmental policy was prevalent among critical nationalists whose citizenship discourse is liberal, but their share in the population is relatively small. Within the opposition to the policy in general, and particularly among participants in the protest, the vast majority are ethno-republican or ethnocentric nationalists whose citizenship discourse is ethno-republican, which grants collective rights to Jews only, allocates resources according to a hierarchy of good citizenship, and does not consider the liberties and rights of Palestinians in the occupied territories. The possibility that the protest would lead to democratization depends on decoupling citizenship and rights from ethnicity and nationalism.

Demography as Destiny? Shifting Power Relations among Sectors in Israeli Society

Isaac Sasson and Yossi Harpaz

Abstract. Against the backdrop of the attempted judicial overhaul, tensions between different sectors in Israeli society are intensifying. In this paper, we revisit the seminal work of Baruch Kimmerling, who announced the end of secular Zionist hegemony and the emergence of succession struggles. Using a Weberian approach, we analyze recent shifts in demographic, economic, and political power relations among the five main sectors of Israeli society: secular, traditional and national-religious Jews, ultra-Orthodox Jews, and Arabs. We find that despite its political weakening, the secular sector maintains its position of leadership in terms of economic power and military recruitment rates. Together, these factors grant it structural power and provide a means of resisting the judicial overhaul. Conversely, the political power of the national-religious sector is increasing, while the political representation of the Arab and ultra-Orthodox sectors remains substantially unchanged. This finding casts doubt on the approach that we label demographic determinism, which assumes that population growth would translate directly into political power. Lastly, we propose that the struggle between the two forms of Israeli nationalism – secular-liberal and religious-particularistic – will be decided by the traditional sector, whose complex religious, ethnic, and class position places it in the middle between the two camps.

The Regime Crisis in the Mirror of the Protest Movement

Dystopian Politics in Israel, 1995-2023

Nissim Leon

Abstract. The 2023 Israeli protests are a major milestone in the transformation of dystopian thinking into an actual political agenda. This article offers some initial lines of thought toward the development of a sociology of meaning for the protest

movement, identifying the movement's origins in Israel's crisis of *mamlachtiyut* ("responsible etatism") and in the centrist camp's attempts to reestablish it. The article tries to reinterpret the political events of 2021-2022, with particular attention to the element of rage that marked the protest dynamic – rage that was a response to a shattered dream. It reflects the widespread fear that the rise of a right-wing government sparked among Israel's entrenched middle class, its political/legal establishment, its high-net-worth cadre, its senior executives, and its high-ranking retired military officers. In the protesters' view, the government is brutally unravelling the judicial status quo and driving the eruption of a major political rift. This rift also reflects the protest movement's ethnic boundaries and may, perhaps, be indicative of the movement's future.

Democracy or Rebellion: On Meaning Work and the Construction of a Crisis

Ori Schwarz

Abstract. What has turned bills on issues as dull as judge selection procedures into a cause for constitutional crisis, unprecedented protest, and an erosion of the legitimacy of the Israeli government? The fact that the government bills eventually turned into a dramatic event, a rupture in time, is far from trivial. This achievement resulted from three meaning-work moves of the protest movement: Associating the concrete bills with the sacred abstract value of "democracy"; conceptualizing democracy in binary terms and the government bills as crossing the boundary between democracy and dictatorship; and associating the abstract notion of dictatorship with various dystopias. The democracy-dictatorship boundary crossing narrative fostered an unprecedented protest. Yet, since democracy is a polysemic concept, this narrative has exposed the protest to criticism, highlighting the democratic deficit of the protest (and of the republican citizenship discourse it utilized) in terms of alternative conceptualizations of democracy (adopted by the government). Furthermore, this binary construction alienated groups that find it difficult to see contemporary Israel as a full democracy. Thus, the meaning work that contributed to the protest's success also undermined it by limiting its demographics, fixing its conservatism, and even bolstering the justification mechanisms of the populist right.

Who is the Real *Mamlachti*: Moderate Message and Radical Practices in the Protest against the Regime Crisis

Yifat Gutman

Abstract. Examining the discourse of the anti-regime protest reveals that the organizers of the “liberal camp” proposed both recognition and a rejuvenated, national identity to the dominant groups (descendants of the founding elite), as well as to women and LGBTQ groups. This identity emphasizes the economy and military service in a republican manner, civil rights for Jews and freedom from religious coercion in a liberal way, and the preference of Jews and inequality to non-Jews in a Zionist fashion. Yet the longstanding message was circulated using state symbols and statist practices on the one hand, and practices that were perceived as radically anti-establishment on the other hand – particularly refusal of veterans to serve in the military reserve force and bereaved families’ protest during Memorial Day ceremonies. These findings arise from analyzing the protest “headquarters” use of cultural resources like symbols and rituals, narration of the past, and memory practices. The moderate message and statist practices enabled the use of radical methods that were “qualified”/made eligible by protesters who took part in the military and economic establishment and lent their status and public legitimacy to the struggle. However, as doubts about the motivations behind government actions rise, the protest’s anti-establishment practices and its opening of the general signifier “democracy” to public debate may lead to ideological radicalization and to an expansion of its claims for equality.

Between Kaplan and Hawara: The Regime Breakdown and the Role of the Military Society in Defending Democracy

Lev Grinberg

Abstract. Why is it the army that stands up against the coup d’état in Israel? And why do the protesting citizens ignore the military rule of the Palestinians? The article analyzes the interests of the army in preserving the distinction between its’

sovereign rule in the Occupied Territories, and the democratic regime within the 1967 borders. It also reveals the existence of a “military society”, which mobilizes the protest movement to protect the interests of the IDF. The article shows how the pogrom in Hawara expressed the army’s loss of control over the zealot settlers, and expanded the protests against the government, including threats of refusal, despite the fact that the event itself was marginalized and forgotten. The analysis of the sequence of events that halted the legislative overhaul in March suggests a close connection between the protests and the demonstrators’ awareness of the dangers to the existent regime if the government succeeds in erasing the 1967 border. The concept of a military society is presented here as a political, contingent, and dynamic concept aiming to explain the mechanism of democratic influence of the military on Israeli politics. Also, the awakening of civil society is described as a dynamic and contingent political phenomenon, which indeed grows in the shadow of the dominant security discourse, but is expected to face civil challenges in the future, including the need to expand the issues of the struggle and to include groups currently excluded, including the Palestinians.

Living by Comparison: The Israeli Political Crisis as Seen by Putin’s Russian New Immigrants

Julia Lerner and Varvara Preter

Abstract. How do recent immigrants from Russia perceive the political shift in Israel and do they take part in protest actions? In this article, we present initial insights from research on a phenomenon that we refer to as “living in comparison.” We show how middle-class immigrants who left the authoritarian regime of Vladimir Putin encounter oppressive dimensions of life in Israel. Having immigrated under the Law of Return to their ethno-national homeland, most of these newcomers perceive Israel as a free and democratic country and an alternative to the dictatorship in their home country. For the most part, they ignore the Israeli occupation and are unaware of the deep social tensions within Israeli society. However, the proximity between the Russian invasion of Ukraine and the political regime shift in Israel is sharpening these immigrants’ interpretive lens and civil political consciousness. We reveal a dynamic of comparison that

the immigrants conduct between social processes and personal experiences in their native and host countries. The article demonstrates how the experience of immigration and strangeness prompts a process of critical self-positioning in the political space of the new society.

The Regime Crisis in the Mirror of Education, Labor Market, and Military

The End of Israeli State (*Mamlachti*) Education? The Sources of the Current Crises, Risks and Opportunities

Yariv Feniger

Abstract. State (*Mamlachti*) education in Israel has faced many challenges since its establishment in 1953. Still, it seems that today it is facing a crisis that for the first time threatens its very existence, in light of the recent coalition agreements that effectively cancel basic principles on which it is founded. This article presents the dangers inherent in these agreements for the future of public education in Israel and links them to long-term processes that have shaped it over the years. A brief historical discussion of the law that established state education and the developments of education policy since its enactment, reveals considerable gaps between the declarative level and the actual manifestations of the law. The last part of the article presents the opportunities the current crisis provides for a more egalitarian and pluralistic public education in Israel.

Gender Inequality in the Labor Market and the Judicial Overhaul in Israel: A Pessimistic View of the Future

Efrat Herzberg-Druker

Abstract. In Israel the government's proposed judicial overhaul has triggered acrimonious public debate. Numerous scholars claim that if the Knesset completes the suggested legislation changes, the consequences for Israeli society in general, and gender inequality in particular, may be dire. In this paper, I review the possible consequences of these changes on gender inequality in the labor market. I present an updated description of gender inequality in the Israeli labor market by employing a quantitative analysis of CBS expenditure surveys for 2012-2019. Drawing on theoretical explanations of the persistence of gender inequalities in the labor market, I explain how the judicial overhaul will exacerbate these existing inequalities with a particular focus on the relationship between the private sphere and gender inequality in the labor market, and women's representation in the labor market.

The Crisis of the Policing Army: How the Infrastructure for the Autonomous Operation of the Army in the West Bank was Created

Yagil Levy

Abstract. One of the reforms that the Israeli right-wing regime promotes is a change to the authority structure that oversees the policing army in the West Bank, granting it greater autonomy. Arguably, this agenda leverages an existing infrastructure built on the gradual creation of two armies within the IDF following the second Intifada, whereby a separate policing army has emerged in the West Bank alongside the IDF, the "official" army. It relies on standing forces and local militias and maintains blurred boundaries with the local settlers. The separation between this policing force and the official army enables it to function as a "gray

arm” of the state in order to annex Area C. Its social composition, which draws largely on lower-class and religious groups, increases the troops’ inclination towards autonomous action. The right-wing regime’s agenda is to expand and institutionalize this previously-created separation between the armies.

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علمية لأبحاث المجتمع في إسرائيل

الملخصات بالعربية

الأزمة السلطوية في ضوء التناقضات الهيكلية في المجتمع الإسرائيلي

الالوعي المنفصم والدفاع عن الديمقراطية الكولونيالية

أريج - صباغ خوري

ملخص: تُعتبر أزمة "الانقلاب القضائي" في إسرائيل لحظة سياسية مفصلية لتقييم البنية الفوقية المتجذرة في الهيكلية الاستعمارية. فالمظاهرات من أجل الديمقراطية اليهودية هي أكبر حراك شعبي في تاريخ دولة إسرائيل في الصراع حول طبيعة النظام، والتي تهدف إلى استعادة نظام حكم تمت الموافقة عليه من قبل معظم المتظاهرين/ات ولفترة طويلة - وهو نظام يقوم على إقصاء الفلسطينيين، وفرض سيطرة سياسية واجتماعية كاملة عليهم. تسلط هذه اللحظة السياسية الضوء على الطرق التي مأسست بها الدولة الكولونيالية الاستيطانية، منذ تأسيسها، الهرمية الاجتماعية والسياسية، والتي اعتمدت على الوعي المنفصم لدى مواطنيها اليهود. تستند المقالة إلى البحث النوعي (الذي ما زال يجري تنفيذه)، ويشمل تحليلاً منهجياً للخطابات السياسية، وأخبار الإعلام الإسرائيلية، وتفسيرات أخرى حول المظاهرات. بالإضافة إلى ذلك، فقد أُجريت مقابلات معمقة مع ناشطين وناشطات سياسيين/ات فلسطينيين/ات، ونشطاء من المجتمع المدني الفلسطيني، ومشاهدات إثنوغرافية للمظاهرات. يكشف التحليل النسبي (sisylana lanoitaler)، الذي يأخذ بعين الاعتبار الطابع الجدلي للتغيير السياسي في السياق الكولونيالي الاستيطاني، عن طبيعة التفاعلات بين المستعمرين اليهود والسكان الفلسطينيين الأصليين، وكيفية صياغتها للمشهد السياسي في إسرائيل.

ما بين سحب الجنسية والانقلاب الأمني الاستعماري والاستبدادي

ياعل باردا

ملخص: تحدد هذه المقالة العلاقة بين الاستعمار والانقلاب ضد النظام الاستبدادي الإسرائيلي وتوضح كيفية تعامل إسرائيل مع الفلسطينيين في منطقة إسرائيل/فلسطين. كما وتسلط الضوء على التعديلات القانونية ضد المؤسسة القضائية. حيث يدعي المقال ان كليهما جزء من الانقلاب الأمني: الاستعماري والاستبدادي. يتناول المقال بعض التغييرات التي طرأت على مفهوم الجنسية كنظام للعلاقات الاجتماعية حيث يمكن للمواطنين رفع دعوى قضائية ضد وكلاء الدولة. ولذلك، يتتبع المقال الانقلاب الاستعماري كسلسلة من التغييرات المتعلقة في منح الجنسية، بدءاً من قانون مكافحة الإرهاب وقانون القومية، ومروراً بتوظيف جهاز الأمن العام للسيطرة ومراقبة الفلسطينيين واليهود على حد سواء، وصولاً إلى سحب الجنسية وضم الأراضي المحتلة. تشدد المقالة على أن الجنسية هي نقطة التلاقي بين الجانبين في الانقلاب. وتوضح الصراع حول منح

الجنسية الليبرالية لليهود في ظل سحب الجنسية من الفلسطينيين. حيث استطاعت إسرائيل كدولة استعمارية الحفاظ على الجانب الليبرالي عن طريق فرض سلطة القانون التي فصلت دائماً بين النظامين. ان الحاق الضرر بسلطة القانون الليبرالية والفصل بين السلطات يجعل الفصل بين النظامين في إسرائيل والمناطق المحتلة غير ممكن، ولذلك فالانقلاب ضد القوانين الاستبدادية يضر بشكل مباشر بالمؤسسات القضائية ويعرقل من إنجازات الجزء الأول أي الانقلاب الأمني: سحب الجنسية.

”الشرقيون“، الأزمة الاجتماعية وتطور ”المشكلة الدينية“ في علم الاجتماع الإسرائيلي

سيجال نجار-رون

ملخص: يسعى هذا المقال إلى فهم عملية تحوّل النزاع السياسي بين النخبة الدينية-القومية والنخبة العلمانية-الليبرالية إلى صراع عرقي. فكلما تعمّقت الأزمة الاجتماعية، أصبح ”الشرقيون“ هم المسؤولين عنها بحجة دعمهم للتعدلات القضائية الإسرائيلية. ينظر هذا المقال إلى ثلاث فئات اجتماعية - السياسيين والإعلاميين و علماء الاجتماع - حيث أصبح مفهوم ”الشرق“ جزء أساسي من عملية تفاوض لتحديد الجماعة ومكوناتها وخصائصها. يساهم الحوار الحالي، الذي يفترض أن ”الشرقيين“ يدعمون فكرة تحويل إسرائيل إلى دولة غير ديمقراطية بسبب تصوّر عالم غير ليبرالي، المتأصلة في التصورات الاستشراقية القديمة ولدى علماء الاجتماع الذين تجلّى خوفهم من ”المشكلة العرقية“. يساهم المقال الحالي في إعادة إنتاج الحدود الاجتماعية بين الجماعات العرقية، وفقاً للنمط القديم.

”تج محير“ (تدفيج الثمن) تجلُّ لأزمة سلطوية

إيتان أليمي

ملخص: تتناول هذه الدراسة ظاهرة ”تج محير“ أي تدفيج الثمن وتحويلها من تكتيك إلى استراتيجية صراع عنيفة، تتكرر بشكل متزايد، حيث تعبّر عن الأزمة السلطوية الخطيرة التي تمر بها إسرائيل. تحليل تطور هذه الظاهرة وتأسيسها وتوسعها يستند إلى منهجية العملية السياسية في دراسة الحركات الاجتماعية والصراع السياسي بشكل عام، وعملية التطرف والتوجه نحو العنف على وجه الخصوص. يركّز التحليل على التغيرات في التفاعلات والعلاقات بين منظمات الاستيطان، والمؤسسات واللاعبين السياسيين وقوات النظام والأمن على مر السنين، خاصة منذ تنفيذ خطة الانفصال عام ٢٠٠٥، لشرح عملية التطرف الفكري والسلوكي وتوسعها. في خلاصة الأمور، تناقش هذه الدراسة بعض التأثيرات الرئيسية لهذه الظاهرة، بما في ذلك استقرار النظام الديمقراطي-الليبرالي الإسرائيلي وتعزيز الثورة القانونية، حيث تقترح هذه المقالة طرق ممكنة للتعامل معها.

الأزمة السلطوية في إسرائيل وتغيرات بنية المواطنة

أوفير عابو

ملخص: يركز النقاش حول الأزمة السلطوية المتصاعدة في إسرائيل والتغيرات المقترحة في نظام القضاء وتداعياتها على مجالات مختلفة. يحلل المقال التحولات في بنية المواطنة في إسرائيل، نتيجة لقانون القومية الذي سُنَّ عام ٢٠١٨ وجعل إسرائيل رسميًا دولة للأمة اليهودية فقط. حيث أصبحت اليهودية مصدرًا رمزيًا يسمح لمجموعات يهودية مختلفة من الشعب اليهودي، سواء من الداخل أو من الخارج، بالمطالبة بحقوقهم وامتيازات إضافية داخل إسرائيل. وهكذا، تم إنشاء مساحة صراع ثقافي سياسي بين اليهودية الدينية القومية الأرثوذكسية المهيمنة في البلاد وبين اليهودية الليبرالية غير الأرثوذكسية، المرتبطة بيهود الشتات. يكشف تحليل مناقشات الكنيست حول قضية نظام الصلاة عند حائط البراق في السور الغربي بين عامي ٢٠١٣ و٢٠١٦ عن التسلسل الهرمي الجديد في بنية المواطنة في إسرائيل، حيث يتمتع الحريديم والمتدينون القوميون - بامتيازات إضافية على حساب أولئك الذين يُعتبرون "أقل يهودًا"، كالفئة اليهودية الليبرالية غير الأرثوذكسية، أو العلمانيين. حيث تعتبر محاولة شرعة التسلسل الهرمي بشكل رسمي وقانوني من أحد أسباب الأزمة السلطوية في إسرائيل.

اللايبرالية اليهودية: نظرة جندرية

ميخال فرينكل

ملخص: تنظر هذه الدراسة الى الانقلاب الحاكم في إسرائيل على انه انقلاب ضد الحقوق النسوية، الذي يتم دعمه بواسطة الرجال من أجل الرجال. على الرغم من أوجه الشبه بين أحداث الأزمة الحكومية في إسرائيل والظواهر الليبرالية غير العادلة العالمية الأخرى، يتم تفسير الأزمة والثورة المضادة ضد النسوية والحركات التقدمية الأخرى بمصطلحات إسرائيلية محلية. في هذه المقالة، أسعى إلى فهم الأزمة الحكومية بأكملها كجزء من رد فعل عالمي ضد الليبرالية كأيديولوجية وكمجموعة من الممارسات الاجتماعية، ومهاجمتها لمبدأ المساواة والحرية الجندرية - كرباط رمزي- لجذب القوى غير الليبرالية والمناهضة للحراك التقدمي لدعم تركيز السلطة السياسية ووضعها في أيدي القيادة الحاكمة. حيث أزعج ان معارضة النسوية والمساواة بين الجنسين من قبل تيارات دينية محافظة يهودية هو تعبير يهودي محلي عن المخطط الذي صاغته الحركات غير الليبرالية العالمية، والتي تعتمد على اللاهوت المسيحي.

نظرة بوست ليبرالية حول الأزمة الحالية

إريكا فايس

ملخص: المشكلة التي تطرحها الإصلاحات القانونية المقترحة حاليًا في إسرائيل لا تفي بمهمة إصلاح المجتمع الإسرائيلي لأنها تشجع على التمييز العرقي. يشكك العديد اليوم في معانيه وثبات مفهوم «إسرائيل»، مع الأخذ في عين الاعتبار الاختلافات العميقة بين التصورات الاجتماعية المختلفة لدى المواطنين. يجب بالفعل التعامل مع هذه الأزمة، ولكن هناك أولئك الذين يرغبون ببساطة في إلغاء الإصلاحات المقترحة دون النظر في الظروف التي أدت إلى تلك الإصلاحات. خطوة من هذا القبيل، في أفضل الحالات، «ستمح» المعارضين بضع سنوات، ولكنها لن تلغي الصراع الحتمي، بل سيتم تأجيله لفترة مؤقتة فقط. لذلك، أفتح بالبحث عن عملية شاملة أكثر جرأة، تعطي فرصة لجميع الفئات للجلوس حول طاولة المفاوضات.

الأزمة السلطوية في ضوء الصراع على الهيمنة

صراعات على الهيمنة في إسرائيل: دراسة سوسيولوجية غرامشية موجزة

أوري رام

ملخص. يقدم هذا الكتاب نظرة موجزة حول تاريخ الثقافة السياسية الإسرائيلية من سنوات العشرين حتى الآن، من خلال تحليلات غرامشية لأربعة طروحات تصارعت على الهيمنة داخل السياسة الإسرائيلية اليهودية: الطروحات التقدمية لمستوطني حركة العمل في فترة ما قبل تأسيس الدولة، الطروحات الملكية (دولية-قومية) في السنوات الأولى للدولة، الطروحات المدنية-ليبرالية (أو الطروحة البوست-صهيونية) التي نشأت في الثمانينات والتسعينات من القرن الماضي، والطروحة العنصرية الدينية-قومية (أو الطروحة النيو-صهيونية) التي ظهرت مؤخرًا. كل واحدة منها اضطرت لمواجهة طروحات معارضة، وتلك التي نجحت في تأسيس هيمنتها احتوت على مكونات من طروحات أخرى. ومع ذلك، لم يكن الصراع الداخلي الذي نشأ نتيجة لذلك سهلًا، ومع تغير الظروف الاجتماعية والتاريخية وانضمام عوامل جديدة، يندلع الآن صراع جديد على الهيمنة.

الأزمة التشريعية كأزمة هيمنة: الصراع بين الكتلة الشعبوية والكتلة البرجوازية

داني فيلك وإميت أفيجور-أشيل

ملخص: تدعي هذه الدراسة أن أزمة الإصلاحات القانونية لها عدة جوانب وأبعاد. البُعدُ الأوَّلُ يتناول التوتر بين التصور الشعبي المدافع عن الديمقراطية والتصور القانوني الليبرالي. البُعدُ الثاني هو الصراع على الهيمنة بين كتلتين تاريخيتين تروّجان نماذج مختلفة للمجتمع وتعكس التقسيم العرقي-الطبقي في المجتمع الإسرائيلي. الصراع المستمر على الهيمنة نتيجة لعدم قدرة الكتلتين على خلق توافق واسع وتحقيق الهيمنة المطلوبة، يقع في جوهر الأزمة الحالية. البُعدُ الأخير يتعلق بتداعيات الإصلاحات القانونية على نموذج التصدير في إسرائيل في العقود الأخيرة وعلى أسس شرعيته. فبالرغم من الاختلافات بين الكتلتين التاريخيتين، فإن كليهما مؤيدتان للنموذج الحالي للنمو؛ فالوضع السياسي الحالي لا يمكنه تحقيق المزيد من النمو والاستقرار، والكتلتين غير قادرتين على اقتراح نموذج بديل.

نخبة ليست مهيمنة: هل تسيطر "النخبة الليبرالية" على المجتمع؟

رامي كابلان وإيلون توهار

ملخص: يهدف التغيير السياسي في إسرائيل إلى تصحيح المسار الحالي الا وهو هيمنة الفئة العلمانية الليبرالية على المجتمع الإسرائيلي بشكل غير رسمي. يعيد المقال الحالي النظر في بعض هذه الادعاءات. بدايةً، سنتحقق من مكانة المجموعة العلمانية الليبرالية في التراتبية العرقية-الطبقية في إسرائيل، وسنجد أن أغليبتها من الفئة اليهودية الاشكنازية والتي تتمتع بفوقية اقتصادية وثقافية بفضل كونها أكثر تعليماً، حيث تهيمن على معظم المؤسسات الخاصة والعامة. ومع ذلك، يجب علينا أن نفضل بين الامتياز غير الرسمي والنخبة التي لم تنجح في فرض سيطرتها بالكامل. من منظور تاريخي نرى ان المشروع الليبرالي الذي حقق نجاحاً كبيراً في التسعينات، تراجع وانهار منذ عام ٢٠٠١. فأحد الأسباب الرئيسية لفشل المشروع هو عدم دعم النخبة الاقتصادية له، بسبب تقديم حكومات اليمين شروطاً مريحة لتراكم الثروة. في ظل حياد الأغنياء، ورغم سيطرة النخبة على المهن الحرة - بما في ذلك القضاء - لن تنجح بشرعنة هيمنتها. من هنا، فإن أيديولوجية "استبداد الأقلية" تشوّه الواقع (وتخدم بنفسها مشروعاً مناهضاً للهيمنة اليهودية). ومع ذلك، عدم المساواة في توزيع الموارد تسمح في انتشارها بشكل اوسع، فالنضال لحماية الديمقراطية وتقليل العدالة مترابطان بشكل كامل.

صعود الجمهورية العرقية والنضال ضد القومية العرقية في إسرائيل

يوفال فينشتاين

الملخصات العربية

ملخص: جهود حكومة نتياهو السادسة لتقييد المحكمة العليا وضععتها وظهور أكبر حركة احتجاج في تاريخ الدولة هما تعبير واضح عن شرخ عميق بين اليهود في إسرائيل فيما يتعلق بجوانب مختلفة من هويتهم القومية المشتركة والطابع المرغوب للدولة القومية. في هذه المقالة، نقدم نتائج استطلاع رأي أجريته في ذروة الاحتجاج منذ «فينو» وحتى اليوم حول خمسة أمهات لقوميات متعددة، حيث درسنا الاختلافات في المواقف تجاه سياسات الحكومة والمشاركة في الاحتجاجات. لقد شهدنا نسبة دعم كبيرة لسياسة الحكومة حول مفهوم القومية العرقية والدينية والقومية المتطرفة والتي تدعم خطاب المواطنة العرقية القومية، بينما وجدنا نسبة معارضة كبيرة لمفهوم القومية النقدية الذي يشمل خطاب المواطنة الليبرالية، لكن نسبتها بوسط المواطنين قليلة. من بين المعارضين للسياسة بشكل عام وبين المحتجين بشكل خاص، وجدنا أغلبية حاسمة للقومية العرقية الجمهورية التي تمنح حقوق قومية لليهود فقط ولا تأخذ حرية وحقوق الفلسطينيين خارج الخط الأخضر بعين الاعتبار إن احتمال نجاح الاحتجاجات مشروط بالاستعداد لفك الرابط بين العرق والقومية وبين المواطنة والحقوق.

هل ستحسم الديموغرافيا المعركة؟ علاقات القوة بين الفئات المجتمعية في إسرائيل بعد حكم الفئة الاشكنازية الصهيونية الأنجلوسكسونية البيضاء؟

إسحاق ساسون ويوسي هيربيرز

ملخص: في الآونة الأخير شهدنا زيادة في التوتر بين الفئات المجتمعية في إسرائيل على خلفية الإصلاحات القضائية. في هذه المقالة، نعتمد على كتاب باروخ كيمرلينغ الذي يتنبأ بنهاية الهيمنة الملكية الصهيونية وبداية حرب الخلافة. تحلل هذه المقالة التحولات في العلاقات الديموغرافية والاقتصادية والسياسية بوسط خمس فئات رئيسية في المجتمع الإسرائيلي: العلمانيين، المحافظين، القوميون المتدينين، الحريديم، والعرب. حيث وجدنا أن الفئة العلمانية، وعلى الرغم من مكانتها السياسية الضعيفة، فهي لا تزال تتصدر بقوتها الاقتصادية ونسب التجنيد في الجيش. هذه العوامل تمنحها القوة والاحقية في خطاب المواطنة، مما تمكّنها من مقاومة التعديلات القضائية بشكل فعال. ومن ناحية أخرى، الفئة القومية الدينية تنمو بقوة أيضاً، بينما يبقى التمثيل السياسي للعرب والحريديم دون تغيير جوهري. هذا الاستنتاج يستبعد نظرية التحديد الديموغرافي التي تفترض أن النمو الديموغرافي يترجم مباشرة إلى قوة سياسية. أخيراً، نقترح أن الصراع بين القومية اليهودية العلمانية-الليبرالية والدينية ستُحسم بواسطة الفئة المحافظة، الواقعة دينياً وعرقياً وطبقياً بين المعسكرين.

الأزمة السلطوية من وجهة نظر حركة الاحتجاج

من الخوف إلى الغضب: سياسة ديستوبية في إسرائيل، ١٩٩٥-٢٠٢٣

نسيم ليون

ملخص: تعكس احتجاجات عام ٢٠٢٣ مرحلة مهمة في تحول التفكير الديستوبي إلى سياسة واقعية في إسرائيل. يقدم المقال القادم خطوطاً أولية لتطوير المفهوم السوسولوجي لحركة الاحتجاج ويتطرق إلى أصولها في الأزمة السياسية ومحاولات تجديدها داخل المعسكر المركزي. يحاول المقال إعادة تفسير الأحداث السياسية التي وقعت في الفترة ما بين ٢٠٢١-٢٠٢٢ وخاصة حركة الغضب التي رافقت الاحتجاجات الحالية. تعبر هذه الحركة عن رد فعل للحلم وانكساره وتعبر عن القلق الحالي في أوساط الطبقة المتوسطة وفي المؤسسة الدولية والقضائية وبين أصحاب الثروات والمدراء الكبار والطبقة القيادية العليا لتساعد حكومة اليمين. حيث تشكل أيديولوجية الحركة تهديداً حاسماً لمكانة القضاء وتؤدي إلى ظهور انقسام قمعي حاد. فهذا الانقسام يعلمنا عن الحدود العرقية للحركة وربما حتى عن مستقبلها.

ديمقراطية أو تمرد: حول طبيعة ومعنى الأزمة

أوري شفارتس

ملخص: ما الذي يحول مقترحات القوانين المرتبطة بالقضايا المتنازع عليها إلى أزمة سلطوية والتي تدفع إلى نشوء احتجاجات غير مسبوقه وتضعف شرعية السلطة؟ تحويل الإصلاحات القضائية المقترحة إلى حدث دراماتيكي مصري ليس أمراً تافهاً. فإنه نتاج لثلاث مفاهيم مهمة: التمييز بين القوانين ومفهوم "الديمقراطية"؛ تحديد الديمقراطية كحالة ثنائية والإصلاحات القضائية كتجاوز للحدود بين الديمقراطية والدكتاتورية؛ وتحديد المفهوم السليبي للدكتاتورية. أن تجاوز الحدود بين الديمقراطية والدكتاتورية أفضى إلى احتجاجات غير مسبوقه، ولكن لمفهوم الديمقراطية دلالات عدة، وهذا السرد - الذي ينطبق فقط على بعض معاني الديمقراطية - برز في الاحتجاجات الاخيرة (داخل النقاش الجمهوري المواطنين) مقارنةً بمعاني أخرى للديمقراطية (التي استخدمتها الحكومة) وعرضتها للنقد. وعلاوة على ذلك، فإن هذه التفسيرات لمفهوم الديمقراطية اقصد فئات مجتمعية عديدة تجد صعوبة في رؤية إسرائيل اليوم كدولة ديمقراطية كاملة ومستقرة. وبالتالي، فإن عملية التفسير التي ساهمت في نجاح الاحتجاجات قد دفعت إلى حصرها، وتأكيد معناها المحافظ، وتعزيز آليات تبرير اليمين الشعبوي.

ممارسات احتجاجية راديكالية ضد الأزمة السلطوية الحالية

يفعات غوثمان

الملخصات العربية

ملخص: تحليل خطاب مقر الاحتجاج في أعقاب الأزمة السلطوية الحالية يكشف عن اقتراح عرضه "المعسكر الليبرالي" على الفئات المهيمنة من أحفاد النخبة المؤسسة والنخب الاحترازية، والنساء وأفراد مجتمع الميم والذي من خلاله يتم الاعتراف بحقوقهم وهويتهم القومية التي تشدّد بشكل تقليدي على الاقتصاد والامن الإسرائيلي وعلى الحقوق الليبرالية للمواطن اليهودي وحرية العبادة وعلى تفضيل اليهود وعدم المساواة لغير اليهود بحسب الأيديولوجية الصهيونية. ومع ذلك، تم نشر الرسالة التقليدية عن طريق الدلالة الرمزية للدولة وممارسات ملكية من جهة، وأعمال اعتبرت حتى الآن معادية للنظام من جهة أخرى، بما في ذلك رفض جنود الاحتياط واحتجاج عائلات المتوفين في مراسم يوم الذكرى. الرؤية المتشددة والممارسات الرسمية سمحت باستخدام أساليب جذرية تم شرعنتها من قبل المتحدثين الذين كانوا جزءاً من المؤسسة الأمنية والاقتصادية والذين ناشدوا من أجل استمرارية النضال وشرعنته. ولكن مع زيادة الشك في دوافع الحكومة، فإن الاحتجاجات الشعبية والمطالبة في الحفاظ على "الديمقراطية" قد تؤدي إلى تطرف فكري يثير مطالب أوسع للمساواة.

بين كابلان وحوارة: الانهيار الأمني ودور الجيش في الدفاع عن الديمقراطية

ليف غرينبرغ

ملخص: لماذا يقف الجيش ضد الانقلاب الأمني في إسرائيل، ولماذا يتجاهل المحتجون الأمنيون السيطرة العسكرية على الفلسطينيين؟ يحلّل المقال المصالح العسكرية في الحفاظ على التمييز بين سلطته السيادية في الأراضي المحتلة وبين النظام الديمقراطي داخل حدود عام ١٩٦٧، ووجود «مجتمع عسكري» يلتحق بحمايته من خلال حركة الاحتجاج. يكشف المقال الحالي ان الهجوم على بلدة حوارة هو إثبات لفقدان السيطرة على المستوطنين وتوسع الاحتجاجات ضد الحكومة، بما في ذلك التهديدات بالعصيان المدني، على الرغم من تهميش الحادثة نفسها وإغفالها. يشير تحليل سلسلة الأحداث التي عرقلت التشريع في شهر مارس إلى علاقة وثيقة بين الاحتجاجات ووعي المحتجين بمخاطر الحصار الأمني في حالة اختفاء الحدود عن طريق الحكومة. يعتبر هذا المقال ان مفهوم "مجتمع عسكري" هو مفهوم سياسي، دينامي ومرتب، وذلك بهدف شرح آلية التأثير الديمقراطي للجيش على السياسة الإسرائيلية. كما ويشير هذا المقال الى المجتمع المدني كظاهرة ديناميكية ومرتبطة، التي رغم ازدهارها في ظل الخطاب الأمني المهيمن، فهي تواجه تحديات مدنية كبيرة وحاجة ماسة إلى توسيع النضال وزيادة المجموعات المشاركة في النضال، بما في ذلك الفلسطينيين.

دَوَامَةُ المِقَارَنَةِ: الأُزْمَةُ السِّيَاسِيَّةُ فِي إِسْرَائِيلَ مِنْ وَجْهَةِ نَظَرِ اللاجئين الروسيين

يوليا لرنر وفيربارا بارتر

ملخص: يحاول هذا المقال الإجابة عن سؤالين مهمين وهما: كيف ينظر المهاجرون الروس الجدد إلى التغيير السياسي في إسرائيل، وهل يشاركون في الاحتجاجات؟ في هذه المقالة، نقدم نتائج بحثية أولية فيما يخص "الحياة في ظل المقارنة" ونشير إلى كيفية تعرّض الروس، من الطبقة الوسطى الذين تركوا النظام الأوتوريتاري لفلاديمير بوتين، إلى جوانب مقمعة من الحياة السياسية في إسرائيل. حيث وجدنا أن المهاجرون يعتبرون إسرائيل دولة حرة وديمقراطية تمثل بديلاً للدكتاتورية؛ وغالبًا ما يتجاهلون الاحتلال الإسرائيلي ولا يدركون مدى عمق التوترات في المجتمع الإسرائيلي. ومع ذلك، فإن العلاقة بين الهجرة الروسية إلى أوكرانيا وبين التغيير السياسي في إسرائيل يوضّح ويحدّد العدسة التفسيرية والوعي السياسي بشكل متناغم، والديناميكيات التي تتشكل من خلال مقارنة العمليات والتجارب الشخصية. فدوامة المقارنة هذه تكشف عن تموضع الموقف في المجتمع الجديد، حيث رأينا أن تجربة الهجرة والغربة لديهم توفر عملية تموضع نقدي سياسي.

الأزمة السلطوية من وجهة نظر التربية والتعليم، سوق العمل والجيش

هل التعليم العام في إسرائيل على وشك الانتهاء؟ مصادر الأزمة،
المخاطر والفرص

يريف فنيغر

ملخص: يواجه جهاز التعليم العام في إسرائيل منذ تأسيسه عام ١٩٥٣ تحديات كثيرة ومعقدة. حيث نشهد في الآونة الأخيرة تهديد لوجوده بسبب الازمة السلطوية الحالية، وذلك في ضوء الاتفاقيات الائتلافية الأخيرة التي تلغي المبادئ الأساسية التي يؤمن بها جهاز التعليم. يقدم هذا المقال التحديات الكامنة في هذه الاتفاقيات وتداعياتها على مستقبل التعليم العام في إسرائيل ويربط بينها وبين العمليات ذات المدى البعيد التي صاغتها على مر السنين. نقاش تاريخي قصير حول قانون التعليم الحكومي منذ إقراره وتطور جهاز التعليم العام، يكشف عن فجوات واضحة بين المستوى النظري والتطبيقي. يعرض الجزء الأخير من المقال الفرص التي تخلقها الأزمة الحالية والتغييرات المطلوبة لجعل التعليم العام في إسرائيل أكثر تكافؤًا وتعددًا.

عدم المساواة الجندرية في سوق العمل والثورة الأمنية في إسرائيل: نظرة كئيبة للمستقبل

إفراة هيرتسبيرغ-دروكر

ملخص: تشهد الساحة العامة في إسرائيل اضطراباً في الأشهر الأخيرة بسبب المخاوف المتزايدة من إتمام التشريع الذي قد يؤدي إلى ثورة أمنية لها تداعيات على مجالات عديدة في المجتمع الإسرائيلي، وخاصة على المساواة الجندرية. في المقال الحالي، أقوم بدراسة التأثيرات المحتملة للثورة الأمنية على عدم المساواة الجندرية، وأعرض صورة حديثة لعدم المساواة الجندرية في سوق العمل الإسرائيلي من خلال تحليل كمي لاستطلاعات الإنفاق لهيئة الإحصاء الإسرائيلية بين عامي ٢٠١٢-٢٠١٩، وأقدم تفسيرات نظرية لكيفية تفاعل عدم المساواة الجندرية في سوق العمل بسبب الثورة الأمنية. تستند احتجاجاتي إلى اثنين من التفسيرات النظرية لعدم المساواة الجندرية في سوق العمل التي أتوقع أن تتأثر بالثورة الأمنية: العلاقة بين المجال الخاص وعدم المساواة الجندرية في سوق العمل، والتمثيل الجندري في سوق العمل.

أزمة الجيش: كيف تشكلت البنية التحتية للجيش في الضفة الغربية؟

غيل ليفي

ملخص: حاول نظام اليمين في إسرائيل عام ٢٠٢٣ تغيير نظام عمل الجيش في الضفة الغربية بحيث يتم منح القوات العسكرية العاملة هناك أكثر استقلالية. حسب رأيي، على عكس المجالات الأخرى التي تنتقد سلوكيات حكومة اليمين، الأمر هنا يتعلق بالاستمرارية، حتى وإن كانت متطرفة. بعد الانتفاضة الثانية، انقسم الجيش الإسرائيلي تدريجياً إلى جيشين: الجيش الرسمي، وقوات الشرطة العاملة في الضفة الغربية التي اعتمدت على المستوطنين ولواء كفير والألوية المتمركزة في منطقة الضفة الغربية، والتي لها علاقات غامضة غير واضحة مع المستوطنين. حيث يسمح فصل هذه القوات عن الجيش الرسمي كي تكون «ذراعاً رمادياً» للدولة لضم منطقة C في الضفة الغربية. كما ويعزز الجانب الاجتماعي العمل الذاتي والمستقل لتلك القوات. ويسعى نظام اليمين بتعميق وتثبيت هذا الفصل بين الجيشين.

Israeli Sociology

Founded in 1998, Israeli Sociology is published in Hebrew twice a year. The journal serves as a platform for local research that maintains a dialogue with sociological scholarship around the world. The journal invites manuscripts from a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline, as well as review essays and research notes, all subject to a peer review process. The journal also includes an extensive book-review section that offers a wide-range view of the Israeli social science scene. Israeli Sociology was founded by the Department of Sociology and Anthropology at Tel-Aviv University and is supported by the Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and Anthropology at Tel Aviv University), by the David Horowitz Institute for Social and Economic Research and by the Israeli Sociological Society.

Editors: **Adriana Kemp, Talia Shiff, Rami Kaplan**

Book Review Editor: **Ramez Eid**

Editorial Assistant: **Dana Shay**

Instructions for Authors:

- Israeli Sociology invites submissions of manuscripts, from a variety of methodologies and with distinct theoretical and empirical contributions to Israeli sociology in particular and to sociology in general.
- Israeli Sociology will consider publishing only manuscripts that have not been published and are not under review elsewhere, in any language.
- The journal uses an anonymous peer review process.
- Manuscripts should include a cover page with the title of the manuscript in Hebrew and English, authors' name in Hebrew and English, address, phone number, e-mail address, and their academic or professional affiliation.
- Submissions should not exceed 9,000 words in length, including footnotes and bibliography and should include a 150-word abstract in Hebrew and English detailing the research question, method, findings and contribution.
- Manuscripts will be submitted in Word, font David, size 12, double space.
- Tables and graphs should be attached in the body of the manuscript where they should appear, and in an editable format. Pictures that appear in the body of the manuscript should also be attached in a separate image format.
- For manuscripts accepted for publication, it is the authors' responsibility to add internal links to in-text references, and to write the bibliography according to the APA rules, with full names of the authors of the sources.
- Manuscripts must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If the manuscript is accepted for publication, the authors must then submit a version in Hebrew.
- Manuscripts should be submitted by email to: socis@tauex.tau.ac.il

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علم الاجتماع الإسرائيلي هي مجلة علمية نصف سنوية، تأسست عام 1998 ومخصصة بالكامل للمقالات التي تتناول مجال علم الاجتماع باللغة العبرية. المجلة عبارة عن منبر للأبحاث العلمية المحلية التي تتواصل مع الأبحاث العلمية العالمية في مجال علم الاجتماع. تستقطب المجلة عددًا كبيرًا من المقالات العلمية المتنوعة من حيث المناهج البحثية والتوجهات النظرية التي تعكس التنوع في مجال علم الاجتماع. بالإضافة إلى ذلك، تُخصّص المجلة حيزًا واسعًا لمراجعات نقدية للكتب العلمية، حيث تُعرض فيه نظرة موسّعة لمشهد علم الاجتماع الإسرائيلي. أُسّست مجلة علم الاجتماع الإسرائيلي على يد قسم علم الاجتماع والانثروبولوجيا في جامعة تل أبيب، بدعم من معهد البحوث الاجتماعية (الذي أنشأه قسم علم الاجتماع والانثروبولوجيا في جامعة تل أبيب)، معهد دافيد هوروفيتس للبحوث الاجتماعية والاقتصادية ورابطة علم الاجتماع الإسرائيلية.

المحررون/ات: ادريانا كامب، طاليا شيف ورامي كابلان

محرر قسم الكتب: رامز عيد

مساعدة التحرير: دانا شاي

تعليمات للمؤلفين/ات:

- تضمّ مجلة «علم الاجتماع الإسرائيلي» مقالات إمبريقية من مختلف المناهج البحثية ذات الإسهام النظري والإمبيريقي الخاص بعلم الاجتماع الإسرائيلي، المحلي والعالمي.
- تُشرف هيئة تحرير المجلة على نشر مقالات لم تُراجعها أو تنشرها مجلات علمية أخرى بالعبرية أو بأي لغة أخرى.
- تخضع المقالات التي يتم إرسالها للمجلة إلى تحكيم أكاديمي سرّي من قبل قراء مختصين.
- يجب ألا يتجاوز عدد كلمات المقال المقدم للتحكيم ٩,٠٠٠ كلمة بما في ذلك الهوامش، قائمة المراجع الكاملة وملخص يحوي على ٥١ كلمة باللغتين العبرية والانجليزية، يشمل سؤال البحث، منهجية البحث، استنتاجات البحث وإسهامه.
- يجب كتابة المخطوطة في ملفّ Word بخطّ David، بحجم ١٢ وفراغ مزدوج بين السطور.
- إضافة صفحة العنوان باللغتين العبرية والانجليزية، وإدخال التفاصيل التالية: عنوان البحث، اسم المؤلفين/ات باللغتين العبرية والانجليزية، عنوان البيت، رقم الهاتف، عنوان البريد الإلكتروني والاختصاص الأكاديمي أو المهني.
- وضع الجداول والرسوم البيانية في مكانها الصحيح بحسب سياق البحث وبصيغة يمكن تعديلها. كما ويجب أدرج الصور الموجودة في البحث وإرفاقها بصيغة صورة منفصلة.
- في حال تمّ قبول المقال، على الكاتب/ة أو الباحث/ة إضافة المصادر داخل البحث وكتابة قائمة المراجع وفقًا لقواعد الـ APA، مع كتابة الأسماء الشخصية الكاملة لمؤلفي المصادر.
- كتابة المقالات باللغة العبرية فقط. حيث يمكن قبول المقالات باللغة الإنجليزية في حالات استثنائية فقط، مع إلزام المؤلفين/ات بترجمتهما إلى اللغة العبرية.
- يجب إرسال الورقة البحثية الى البريد الإلكتروني التالي: socis@tauex.tau.ac.il